VIDÉKTÖRTÉNET 5

Trendek és töréspontok

2025

VIDÉKTÖRTÉNET 5.

HUN REN BTK

HUN REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT

VIDÉKTÖRTÉNET 5

Trendek és töréspontok

VIDÉKTÖRTÉNET

Szerkesztőség:
Csikós Gábor
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Ö. Kovács József

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2025

VIDÉKTÖRTÉNET 5

Trendek és töréspontok

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2025

A kötet megjelenését
az MTA–BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport támogatta.

© HUN-REN BTK, 2025
© Szerzők, 2025

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes tanulmányokat illetően is.

ISBN 978-963-416-490-6
ISSN 2498-8804

A címlapon: Lenkey Márton: Kőhíd a befagyott Tarna felett Jászdózsán, 1940.
Fortepan 124045.

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató
Nyomdai előkészítés:
HUN-REN BTK Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Olvasószerkesztő: Ördög Virág
Borító: Zsigmondné Balázs Ildikó
Tördelés: Hudecz Andrea
Nyomdai munka: Prime Rate Zrt., Budapest
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

Területi egyenlőtlenség a történeti térben. Az MTA–BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség műhelyének zárótanulmányai

Demeter Gábor
Regionális fejlettségi viszonyok és területi egyenlőtlenségek a Kárpát-medencében (1720–1910). A GIStória és a történeti statisztika lehetőségei és nehézségei 9
Földvári Péter – Demeter Gábor
Hosszú távú fejlettségi és egyenlőtlenségi vizsgálatok *Structural Equation Modeling* (SEM) segítségével a történeti Magyarországon (1786–1910) 43
Szulovszky János
A kézművesipar/kisipar jelenlétének területi egyenlőtlenségei Magyarországon (1857–1910) 89
Demeter Gábor – Pénzes János
Járási és vármegyei szintű területi egyenlőtlenségek a dualizmus kori Magyarországon (1880–1910) 151

Tanulmányok

Pál Zoltán Miklós
A „helyi társadalom" kutatása az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében 167
Ruzsa Éva
A bátaszéki németek kifosztása 1945 és 1948 között. A történeti rekonstrukció problematikája 219
Polyák Petra
A házingatlanok 1952. évi államosítása Pécsett 235
Kis József
„Kulákperek" Miskolcon és a Miskolci járásban 263

Könyvek

Szabó Péter
Vizek és erdők a hódoltság határvidékén: hagyományos témák új megközelítésben. (Vadas András: *The Environmental Legacy of War on the Hungarian-Ottoman Frontier, c. 1540–1690*) 287

Gőzsy Zoltán
Episztémé, techné, empíria. (Verena Lehmbrock: *Der denkende Landwirt. Agrarwissen und Aufklärung in Deutschland 1750–1820*) 291
Horváth István
Egri választók és választottak a 19. században. (Berecz Anita: *Földesúri jobbágyok – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben*) 298
Csikós Gábor
Török falu nemzetközi tanulságokkal. (Özge Sezer: *Forming the Modern Turkish Village. Nation Building and Modernization in Rural Turkey during the Early Republic*) 301
Menyhárt Viktor
Az üres Spanyolország – Utazás egy sosemvolt országba. (Sergio del Molino: *La España vacía. Viaje por un país que nunca fue*) 306
Csikós Gábor
Örök királyság vagy kommunizmus? Jehova tanúi és a szovjethatalom. (Emily B. Baran: *To Make a Village Soviet. Jehovah's Witnesses and the Transformation of a Postwar Ukrainian Borderland*) 311
Wencz Balázs
Forradalmi átalakulás vidéken. (Apor Péter: *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946*) 317
Jobst Ágnes
Vas megye mezőgazdasága – felülnézetből. (Horváth Antal: *Keresztmetszet – A hatalom és a parasztság Vas megyében 1949–1956*) 321
Mózessy Gergely
Az egyházüldözés mikrotörténetei. (Gál Máté: *A katolikus egyház és a hitgyakorlás korlátozása Heves megyében, 1950–1962*) 325
Ö. Kovács József
Mocsárlecsapolás egy albániai régióban és a kommunista projektek globális kérdései. (Artan R. Hoxha: *Sugarland. The Transformation of the Countryside in Communist Albania*) 330
Balogh Róbert
Erdőgazdálkodás a Szovjetunióban – egy új olvasat. (Elena Kochetkova: *The Green Power of Socialism. Wood, Forest, and the Making of Soviet Industrially Embedded Ecology*) 332
Ö. Kovács József
A föld történelem- és társadalomformáló összefüggései. (Liesbeth van de Grift – Dietmar Müller – Corinna R. Unger [eds.]: *Living with the Land. Rural and Agricultural Actors in Twentieth-Century Europe. A Handbook*) 337

Keresztes Csaba
A gazdasági szerkezetátalakítás és egy elmaradt elemzés tanulságai. (Bertalan Péter: *Sorsfordító évek 1990–1994. Dilemmák és alternatívák a gazdaságpolitikában*) 343
Molnár Ágnes
Tartós átmenetiség. (Vigvári András: *Zártkert-Magyarország – Átmeneti terek a nagyvárosok peremén*) 347
Ö. Kovács József
Az alárendeltség történetei ruralitásról és parasztságról. (Eric Vanhaute: *Peasants in World History*) 353

Szerzőink 357
Contents 359

Demeter Gábor

Regionális fejlettségi viszonyok és területi egyenlőtlenségek a Kárpát-medencében (1720–1910). A GIStória és a történeti statisztika lehetőségei és nehézségei*

Bevezetés

2015-ben kezdődött több projekten át húzódó, immár több száz változót és tízmillió adatot tartalmazó adatbázis-építésünk.[1] A munka a történeti Magyarország (Horvátország nélkül, de Erdéllyel) területi egyenlőtlenségeit és fejlettségi differenciáit, a magterületek és perifériák elhelyezkedését, társadalmi-gazdasági-demográfiai sajátosságait, valamint ezek hosszú távú változásának vizsgálatát célozta – a török kor után a történeti országterület felbomlásáig (1720–1910), továbbá az alkalmazott szemlélet miatt és a segítségül hívott társtudományokra (geográfia, ökonometria) való tekintettel kitekintéssel a jelenig. Álláspontunk szerint a geográfiai vizsgálatok egyik dimenziója, a területi differenciáltság nagy jelentőséggel bírt a folyamatok alakításában a jelen mellett a történeti múltban is,[2] így hasonló magyarázó tényezőként kell rá tekintenünk, mint a társadalmi-gazdasági viszonyokra. A kutatás során történeti kérdésekre kerestünk választ a történettudományban ritkábban, a geográfiában gyakrabban alkalmazott területi nézőpont és regionális elemzési módszerek felhasználásával,[3] erősen kvantitatív szemlélettel,[4] országos településsoros statisztikákra támaszkodva, a hazai történeti statisztika eddigi eredményeit (elsősorban Katus László, Benda Gyula, Perjés Géza, Scott M. Eddie szemléletét, továbbá Dávid Zoltán, Dányi Dezső, Faragó Tamás, Miskolczy

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség munkacsoportjában készült.

1 Az MTA BTK Lendület Tíz Generáció projektje mellett az OTKA K 111 766 sz. pályázat és az ELKH Proof of Concept (GISta Hungarorum) pályázata emelendő ki. (www.gistory.hu / http://gistahungarorum.abtk.hu).

2 Acemoglu–Johnson–Robinson 2002.

3 Beluszky 2005; uő 2008; Győri 2003.

4 Nemes Nagy 1987.

Ambrus, Trócsányi Zsolt, Gyémánt László forrásközléseit ötvözve)[5] egységes rendszerbe foglalva.

A jellegében tehát inter-, illetve multidiszciplináris megközelítést alkalmazó, kilenc éves kutatás jelentőségét (azonkívül, hogy a mai magyarországi regionális különbségekre vonatkozó sajnálatos aktualitása is van) egyrészt az adja, hogy *szakít a szűken értelmezett fejlettségfogalom GDP-centrikus megközelítésével* (annak aggregáltsága, „tartalma" és időben visszamenve egyre nehezebben, és nem minden területi léptékben rekonstruálható mivolta miatt), s Maddison (2007) vonatkoztatási rendszere helyett *a fejlettség multidimenzionális* (a HDI-nél is sokrétűbb) megközelítése mellett az *egyenlőtlenség* szerepét is vizsgálati prioritássá emeli,[6] paradigmaváltásra ösztönözve a kutatókat.[7]

Hasonlóan tág időkeretet felölelő és területi léptékét tekintve finom felbontású, sokténye zős vizsgálat Magyarországon,[8] *de Európában sem ismert.* Az eddigi munkákból vagy az egyik, vagy a másik dimenzió hiányzik, részben a források adottságai, részben szemléletük miatt, részben a rendelkezésre álló adatok informatikai feldolgozottsága hiányában.

A sajátos nézőpont és a hozzá kapcsolódó módszerek lehetővé teszik a vitás (vagy már megoldottnak tűnő) történeti kérdések újragondolását,[9] de a regionális nézőpont és a történeti statisztikai módszerek segítségével olyan jelenségek történeti szemszögű vizsgálata is lehetséges, melyekkel a jelenkor kapcsán leginkább a geográfia, a regionális tudomány és a közgazdaságtan foglalkozott, így összekötve a diszciplínák érdeklődési területét és időhorizontjait.

A *különbségek térben és időben változó differenciáltságának és aktuális mintázatának vázolásán túl* – az adathalmazt akár kvantifikálható, akár nem kvantifikálható (kvalitatív, nominális vagy ordinális adattípusú) társadalmi-gazdasági ismérvek alapján részhalmazokra bontva – az *egyenlőtlenség területisége mellett annak egyéb dimenziói* (nyelvi, társadalmi csoportok)*, hierarchikus viszonyai* (például településméret) *és mélysége* is vizsgálhatók választott forrásaink alapján. A nézőpont tehát arra is lehetőséget nyújt, hogy *az ország egészére vonatkozóan tegyünk rendszerszintű összevetéseket* az *egyenlőtlenségek* és a *fejlettség* szintjének változása kapcsán (felvilágosult abszolutizmus *versus* dualizmus; integrált gazdasági tér 1910 előtt, dezintegrált gazdasági tér 1910–2004 között), történeti adatokon tesztelve a Williamson-hipotézist (1965).[10] A deskriptív elemzésen túl a területi nézőpont alapján nyerhető információtöbblet értelmezését, történeti kánonba való beillesztését is megkíséreljük.

A vizsgálat során (az adathiány, illetve bizonytalan adatinterpretáció miatt) számos fogalmi és módszertani kérdést is tisztázni kellett, hiszen ekkora időtávban ilyen

5 Csak a legfontosabbakat jelezve, ld. Katus 1970, Benda 1973, Perjés 1968, uő 1974, uő 1978, uő 1979, Eddie 1996 szemléletét, továbbá Dávid 1965–1966, Dányi 1960, Faragó 1996, Miskolczy–Varga E. 2013/2014, Trócsányi 1966, Gyémánt 2009–2016. Említsük meg a következő generációt: Nagy M., F. Romhányi B., majd a Pap József körüli egri fiatalokat (Rózsa Sándor, Ballabás Dániel).

6 Milanovic–Lindert–Williamson 2007.

7 Piketty 2015.

8 Győri–Mikle 2017.

9 Ld. Eddie 1996, Demeter 2017.

10 Williamson 1965.

felbontású (a teljes rurális *hinterland*ra kiterjedő) vizsgálat tapasztalatai a térségben előzőleg nem álltak rendelkezésre.

– Mennyire megbízhatók és hogyan interpretálhatók, illetve integrálhatók a különféle 18–19. századi országos összeírások, népszámlálások adatai egy területalapú fejlettségi vizsgálatsorozatba? (Azaz, milyen indikátorokat lehet felhasználni a rendelkezésre állókból.)

– Hogyan értelmezendő a fejlettség egy *longue durée* vizsgálat esetén (a különböző korokban), és hogyan mérhető GDP-adatok híján? (Hogyan alakítható ki egy fejlettségi mérőszám az előbbi rostán fennmaradt indikátorokból? Összevethetők-e az egyes idősíkok eredménytérképei eltérő indikátorhalmaz esetén?)

– A történeti statisztika és a regionális szemlélet alkalmazása a történettudományban miként befolyásolja a korábban, más módszerek (lokális analízisek, országos átlagok extrapolálása, generalizálása) alapján tett állítások relevanciáját?

– Kirajzolhatók-e a preindusztriális korszakban homogén társadalmi-gazdasági adottságú területek, vagy a településtípusok elhelyezkedése területileg kevert volt?

– Milyen társadalmi-gazdasági-demográfiai adottságok jellemezték a legfejletlenebb területeket (és a centrumokat), továbbá ezek sajátosságai és elhelyezkedésük hogyan változtak? Mekkora az útfüggőség: a mai perifériák mennyiben és mikortól örököltek?

– Volt-e különbség az életminőségben a különböző nem kvantifikálható vagy társadalmi kategóriák, a vallás, a nyelv, települési jogállás, földminőség vagy birtoktípus/méret tekintetében? (A magyar nyelvűként számontartott települések fejlettebbek voltak? Ha igen, mióta?)

– A külső környezeti tényezők mennyire hatottak a társadalmi-gazdasági mutatókra? (A fejlettség és földminőség vajon összefügg-e a 18. és a 19. században? A hegyvidéki szlovákok rosszabb földjeit kompenzálta-e méretük? A városok vagy a falvak földjei voltak-e jobbak?, stb.)

– Az erőforrásoktól, utaktól, folyóktól, piacoktól való távolság (a vonalas infrastruktúra) hogyan befolyásolta az életminőséget?

– A társadalmi tagolódás hogyan befolyásolta a fejlettségi viszonyokat? (A telkes jobbágyok által dominált területek vagy az egykoron főleg zsellérek lakta települések voltak fejlettek? És melyek fejlettebbek ma? A polgárok vagy a beköltöző jövevények aránya korrelál-e az (agrár)fejlettséggel? Mire utal, és van-e összefüggés a kilenced megváltásának módja és a települések lakosságának életminősége között?)

– Milyen volt az úrbéres népesség életminősége a különböző birtokos(típus)ok/üzemformák esetében? (A világi nagybirtok, az egyházi nagybirtok, a kincstár, a közbirtokosság stb. jelentett-e kedvezőbb életfeltételeket, illetve adózási és gazdasági potenciált?)

– Hogyan függ össze a településméret a fejlettséggel – és ez hogy változott 1720–1910 között? (Az aprófalvas vagy a mezővárosi térségek nyújtottak-e jobb agrárlehetőséget a lakosságnak, melyik típus volt dinamikusabb?)

– Hogyan közelíthető a 18. századi agrártermelékenység tényleges hozamadatok hiánya esetén? Hogyan rekonstruálható a 18. század eleji földhasználat, térképek híján?

A térkép vagy a statisztikai adat a pontosabb? Mérhető-e az állattartás relatív jelentősége konkrét adatsorok híján? Hogyan közelíthető a lakosság növekedésének területi differenciáltsága a 18. században, amikor csak egyetlen népszámlálás adatai állnak rendelkezésre? (A demográfiai nyomás közelíthető/térképezhető-e területhasználati és egyéb adatok alapján a szaporodási ráta és a tényleges gyerekszám ismerete híján?)

– Hogyan különíthetők el a fejlettséget *okozó és tükröző,* illetve az életszínvonalat/fejlettséget *felfelé és lefelé* húzó tényezők? (Az adó vajon elvonást testesít meg, vagy gazdasági potenciált/termelést)?

– Erősíti-e egymást az adott időmetszetben különböző módszerek alapján (azonos indikátorok, azonos szelekciós módszer, ok-okozati viszonyokat feltáró, egydimenziós *versus* sokdimenziós stb.) kapott kép, vagy éppen ellentmondás rajzolódik ki? Melyik mire utal?

– A hosszú távú vizsgálatok lehetőségét tekintve: mennyire összevethetők, az eltérő jellegű adatsorok alkalmasak-e dinamikus *(longue durée)* vizsgálatok céljára, vagy csak a pillanatkép rögzítését teszik lehetővé? Hogyan ábrázolhatók megbízhatóan a változások (illetve oldhatók meg az ábrázolástechnikai nehézségek)?

– Az előbbiek folyományaként: mely területek az „örök kullogók", és mely területek voltak képesek kilépni a periféria szerepéből (és miként)? (A török dúlta területek mennyire voltak lemaradva a 18. század végén, vagy a „tabula rasa" új helyzetet teremtve megadta a dinamikus fejlődés lehetőségét?)

– Hogyan változott a fent említett tényezők szerepe az időben – és ez miként vizsgálható-számszerűsíthető?

– Mióta létezik a nyugat–keleti lejtő, és (mikor) mennyire releváns ez az elképzelés, ha kilépünk a mai államterület meghatározta földrajzi fogalmi keretek közül?

– Az egyenlőtlenség és a fejlettség dimenzióit tekintve milyen folyamatok jellemezték a felvilágosult abszolutizmus és a dualizmus rendszerét? Az 1910 utáni határ- és gazdaságpolitikai változások növelték vagy csökkentették az egyenlőtlenségeket, vagy egyszerűen csak átrendezték azokat? Mely fent említett dimenziók voltak ennek okai? Az 1910 előtti *és* utáni perifériák határokhoz, tájakhoz vagy inkább népcsoportokhoz köthetők?

– Igazolható-e az egyenlőtlenségi vizsgálatok alapvetése, a nekilendülés kezdeti fázisában területi és társadalmi divergenciát feltételező Williamson-hipotézis az általunk vizsgált történeti korok (társadalmi-gazdasági-politikai rendszerek) valamelyikében az általunk vizsgált öt időmetszet (1720, 1780, 1880, 1910, 2010) során? Mennyiben felelős a gazdaságpolitika a regionális egyenlőtlenségekért?

– Végül az előbbiek összefoglalásaként, a jelenkorra aktualizálva: a regionális módszertan alkalmazása a történettudományban miképp segítheti a mai területi tervezést?

Célunk tehát nem a felhasznált források megbízhatóságának vizsgálata vagy új interpretációja, nem is a magyar történelmet jellemző alapfolyamatok megkérdőjelezése volt, hanem ezek új szempontrendszer/nézőpont szerinti megvilágítása, a társadalmi struktúrák vagy gazdasági szférák helyett a (történészi körökben elhanyagolt) területi különbségek történeti szerepének megvilágítása. A regionális, illetve történeti statiszti-

kai (kvantitatív) szemlélet megerősítheti vagy megkérdőjelezheti a korábbi állítások relevanciáját (de még utóbbi eset sem jelenti azt, hogy automatikusan felülírja azokat).

Források, módszerek

A vizsgálat területi és időbeli léptéke, továbbá a fejlettség multidimenzionális megközelítése miatt forrásként csak olyan országos kiterjedésű, közel teljes területi lefedettséget adó, egységes szempontrendszer szerint elkészült településsoros összeírások jöhetnek szóba, amelyek ugyanakkor – legalább két egymást követő évmetszetben – időben is összevethetők, továbbá társadalmi lefedettségük is közelít a teljeshez. Így evidencia a 20. század eleji népszámlálások használata, melyek közül etalonnak tekinthetők a minden fenti peremfeltételnek megfelelő 1910-es népszámlálás kötetei és – a földadó és a választójogi cenzus miatt magas színvonalú – földhasználat- és földjövedelem-statisztika, valamint a korra vonatkozó adókimutatások (direkt adók, települési pótadók). Az 1900-as népszámlálás hasonló minőségű, de egyrészt az adó- és a földjövedelem-statisztikai kimutatások hiányoznak (1883 körül viszont rendelkezésre állnak), másrészt tíz év alatt rendszerszintű változások a szakirodalom jelenlegi álláspontja szerint még politikai kurzus- és gazdasági szerkezetváltás esetén sem mutathatók ki,[11] így helyesebbnek tűnt az 1880-as népszámlálás használata, hiszen kiegészíthető a fenti két adathalmazzal. Azonban az 1880-as népszámlálás jóval kevesebb társadalmi-gazdasági ismérvet vett fel, mint az 1910-es, ezért a közös indikátorok száma is kisebb. Ez időben visszafelé haladva még inkább jellemző, és felveti azt a kérdést, hogy a vizsgálat során törekedni kell-e mindig ugyanazon változóhalmaz kialakítására. Az országos összeírások változó szemlélete és egyes, a fejlettségben szerepet kapó tényezők magyarázó erejének változása (amelynek vizsgálatát a dolgozat szintén célként tűzte ki) ezt nem teszi sem lehetővé, sem szükségessé. Ez elvezet minket ahhoz a kérdéshez is, hogy mit értünk fejlettségen az egyes korokban (és ez sem statikus), valamint, ha eltérő fogalom- és indikátorkészlettel rendelkezünk, akkor az egyes időpillanatokban vázolt állapotok mennyire összevethetők. Noha 1910 és 1880 viszonylatában még 15 közös indikátor állítható elő, így a dualizmus korának változásai elég sok dimenziót elemezve nyomon követhetők, a török kor utáni újraberendezkedés, illetve a felvilágosult abszolutizmus esetében – valamint a 18. század és 19. század összehasonlítása során is – ez nehezebb. A 18. századi összeírások ugyanis jellegükben egymástól, de a 20. századiaktól is eltérnek. 18. századi településsoros összeírásaink zöme adóösszeírás, amely nem tartalmazza a teljes társadalmat, a teljes gazdaságstruktúrát (allódiumok, közföldek), sőt Erdély eltérő közigazgatása miatt a teljes 1910-es országterületet sem, és az erdélyi összeírások részben eltérő kérdései következtében még szinkronösszeírások összevetése is nehézkes.[12] Az általunk használt 1720-as (és 1715-ös) *Regnicolaris Conscriptio*[13] ugyan Erdélyre is ki-

11 Egri 2022; uő 2023; uő 2024.

12 A felhasznált források részletes elemzését ld. Demeter 2024a, 1. fejezet.

13 Acsády 1896.

terjedt néhány év késéssel, de sem kérdésfeltevése, sem megbízhatósága nem volt olyan szintű, hogy 1728-ban ne kelljen majd egy részletesebb, ám sajnos csak töredékében (11 + 2 vármegye) fennmaradt összeírást kivitelezni (a Perjés Géza által 1974–1979 között összegyűjtött anyagot a kutató hagyatékából szintén használtuk az 1720-as adatsor kontrolljára).[14] Az 1720-as összeírás nem terjed ki minden úrbéres rétegre, sem pedig a nem úrbéres földekre, sem a közföldekre. Az 1780-as évek népszámlálása társadalmilag teljes, ám zömmel társadalmi-demográfiai és nem gazdasági indikátorokat tartalmaz. Egyedi társadalmi kategóriái sem az 1720-as összeírás fogalmi rendszerébe nem illeszkednek, sem a népszámláláshoz kiegészítő gazdasági adatokat bőségesen szolgáltató, de csak az úrbéres népességre kiterjedő, Erdélyt sem tartalmazó, nem publikált „1786-os" úgynevezett „kancelláriai összesítés"[15] kategóriáihoz nem illeszkednek.[16] Az 1720-as és 1786-os összeírás egybevetése sem problémamentes, mert az előbbi pontatlan, és az összeírtak köre sem azonos. Erdély kimaradását csak részben pótolja a részletes, jól kvantifikálható, Gyémánt et al. által publikált 1750-es összeírás, ugyanis a kérdésfelvetés és a társadalomkategóriák is eltérnek a magyarországitól. A számszerűsíthető indikátorok mellett a kvalitatív adatok beemelését (a *Lexicon locorum* felekezeti és nyelvi adatai) is fontosnak tartottuk, ez azonban a későbbi, modern nemzetfogalomtól való eltérései miatt okoz nehézséget, míg Vályi esetében[17] a kvalitatív adatok kvantifikációja okozott nehézséget a leírásában tömegesen található hibák, hiányok mellett.

A területi, társadalmi hiátusok mellett a komparatív vizsgálatokat nehezítették a mértékegységek, a direkt hozam- vagy jövedelemstatisztikák hiánya. Általánosságban, az általunk vizsgált idősíkok – 1720, 1780, 1880, 1910 (kiegészítve 1330-ra és 2010-re az összegző fejezetben) – eltérő indikátorszámára (1720-ban hat, 1910-ben 60) és az indikátorok közötti csekély átfedésre (főleg kettőnél több idősík esetén) a megoldásunk a fejlettségi index kialakításakor a szelekciós módszer hasonlósága volt,[18] egyes hiányzó indikátorok, statisztikák esetében proxyváltozók használatára törekedtünk.

Vizsgálataink során nem a mai fejlettség fogalmát vetítettük vissza a történeti korokba, mert arra adatbázisunk indikátor-összetétele nem alkalmas. Bár a retrospekció az egységes elemzési lehetőség ígéretével kecsegtet, mégsem helyeselhető eljárás, hiszen a fejlettséget meghatározó indikátorok magyarázó ereje idővel természetesen változik. Inkább az adott korfelfogás szerinti (és így koronként olykor eltérő értelmezésű) fejlettség ismérveit próbáltuk kiolvasni a forrásokból. A fejlettség fogalmába beleértettük a gazdasági mellett annak kulturális és egyéb vonatkozásait, ahogy azt a modern geográfia ajánlja.

14 MNL OL X MF 8374–8386. (1728. évi összeírások a budapesti és megyei levéltárakból: X 1856; 1876; 1886; 1930; 1933; 1941; 1947; 1970; 9588; 9671; 9706; 9733; 9765. MNL OL Központi Statisztikai Hivatal XXXII-23-j-12 (ajándékok 1701–1990). Az 1728-as adóösszeírás feldolgozásának anyaga (Perjés Géza ajándéka), 28–85. doboz.

15 Fónagy 2013.

16 Tóth 2015.

17 Vályi 1796.

18 Pénzes 2014.

A választott lépték kapcsán kiemelendő, hogy bár az adatok járásszintű agregációja átláthatóbb képet eredményez, és csökkenti az egyedi adathibák torzító hatását, de ez esetben a mesterséges (közigazgatási) határok homogenizációs hatása a természetes (és táji) határokat is felülírja, és a belső heterogenitás (egyenlőtlenség) is csak paraméteresen érzékeltethető.

A regionális egyenlőtlenségek történeti rekonstrukciójának statisztikai peremfeltételeit – nagy elemszám, a társadalom széles körű reprezentáltsága és a területi kiterjedés teljessége, területileg egyenletes eloszlás – választott forrásaink (ha nem is maradéktalanul, de) teljesítik. A második peremfeltétel-típus, az interpretálhatóság ugyancsak teljesül: ez magában foglalja a mértékegységek azonosíthatóságát-átválthatóságát és azt, hogy a mért jelenség vagy kategória értelmezhető (esetleg mai fogalmakkal párhuzamosítható) társadalmi-gazdasági aspektusból.

Az egyszerűbb változóstruktúrát biztosító 18. század eleji összeírások esetében a források (modern szempontokat prioritásba helyező) interpretációja (a forrásokban szereplő fogalmak értelmezése és indikátorokká konvertálása) nehezebb, a vizsgálatok kivitelezése egyszerűbb, viszont a validitásuk kisebb. A modern statisztika korában az interpretációs problémák csökkennek, egyben az eredmények megbízhatósága is javul, ám elemzésükhöz komplexebb módszerek szükségesek.

A bizonytalan validitású 18. századi számadatok ellenére a kvantitatív megközelítés mellett szól az, hogy a fejlettséget többdimenziósan értelmeztük, és ezért kompozit indikátorokkal dolgoztunk, ezek előállítása azonban kvalitatív (nominális, nem számszerűsített) vagy ordinális (rangsor típusú) adatokból nem lehetséges. A sokdimenziós fejlettségértelmezés, az adatsorok normálása, valamint a vizualizálás során alkalmazott decilis és természetes törések elvén alapuló osztályzás (intervallum-skálázás) eleve redukálta a források pontatlanságait.

Összegezve, a területi differenciáltság statisztikai és térképi vizsgálata mint elemzési módszer (GIStória) a történész számára azért kecsegtethet előnnyel, mert

a) országos kitekintést nyújt, és az efféle történeti vizsgálatokban rejlő lehetőségeket messze nem merítette ki sem a geográfia, sem pedig történeti kutatás (még megyei léptékben sem); a feltárás a történeti földrajz, a történeti statisztika, a történeti demográfia stb. számára új ismereteket biztosít;

b) az egyenlőtlenségek *térképezése-vizualizálása* lehetővé teszi módszertani problémák áthidalását, így a pontatlan adatokból és a mértékegységek beazonosítatlanságából fakadó bizonytalanságok kiküszöbölését az indikátorképzés során alkalmazott relatív intervallumskálák használatával. A jelenségek tematikus csoportosítása és az értékek relatív skálázása *lehetővé teszi a térbeli (spatial) mellett az időbeli (temporal) összevetést is.;*

c) *a szemléletváltás, a jövedelem helyett az egyenlőtlenség(ek)re való fókuszálás és annak többdimenziós megközelítése (a jólét és fejlettség fogalmának párhuzamos használata) megoldja (megkerüli) a finomfelbontású jövedelemadatok hiányából, illetve azok bizonytalan validitású rekonstrukciójából fakadó problémákat, hosszú távú vizsgálatokat lehetővé téve.* Az egyenlőtlenségi mérőszámok nem egyszerűen jövedelmet helyettesítő indiká-

torként értelmezhetők, de többletinformáció-tartalmuknak köszönhetően a valóságot jobban megragadó mutatóként tekintenek rájuk.[19]

d) pusztán a differenciák vizualizálásával, a különbségek térképezésével mélyebb statisztikai ismeretek nélkül is juthatunk új eredményekre, a megfelelő történeti háttértudás alapján összevetve és interpretálva a területi mintázat sajátosságait.

e) a kiértékelés másik irányát a kartogramok mögött meghúzódó adatsorok *vizualizálás nélküli* egyszerűbb *statisztikai elemzése* (átlag, szórás) jelenti. Az átlag csupán egyetlen paramétere a halmazok tulajdonságainak, a társadalmi-gazdasági rend stabilitása szempontjából fontos belső egyenlőtlenségek vizsgálata – amit történeti szempontból Magyarországon eddig alig vizsgáltak – igényli a többi statisztikai paraméter használatát (például súlyozott relatív szórás, Hoover-index, Gini-index). Magasabb szintet jelent az ökonometriai szemléletű többváltozós statisztikai elemzés.[20]

A kutatás az 1720-as[21] és 1780-as,[22] 1880-as és az 1910-es időmetszetet választotta vizsgálati alapul, s elemezte ezek településsoros adatait hasonló statisztikai módszerekkel (korreláció, regresszió, kétmintás t-próba, egyenlőtlenségi indexek). Ezt egészíti ki Erdély 1750-es külön vizsgálata,[23] valamint az 1910 utáni állapotok vázlatos elemzése az 1930-as[24] és 2010-es helyzetre[25] fókuszálva Rónai András atlasza,[26] illetve jelenkori statisztikai kiadványok alapján, továbbá az 1785–1910 közötti és 1330–2010 közötti *longue durée* változások[27] ívét felrajzoló kutatás. A nem területi entitásokon alapuló (nem regionális jellegű) vizsgálatok mindkét kötetben önálló (rész)fejezetet alkotnak.

A kompozit indikátor előállítását általában több módszer szerint is megkíséreltük, mivel fontos volt eredményeink megbízhatósága, kontrollálhatósága (a cél: stabilan azonosítható centrumok és perifériák azonosítása). Az indikátorok szűrésekor az egyedi indikátorok interpretálása után a PCA mellett az *overlay* (fedetéses) módszert is felhasználtuk, a mozaikosság elkerülése érdekében az egyedi indikátorértékek újraosztályzásával. A fejlettséget okozó és azt tükröző indikátorok elkülönítésére (és az utóbbiak kiszűrésére) SEM *(Structural Equation Modeling)*-módszert alkalmaztunk. A módszerek által kirajzolt eredménytérképeket vizuálisan és korrelációsan is összevetettük.

A fejlettségi régiók kirajzolása mellett fontos célként jelent meg a regionális differenciák egy másik dimenzió szerinti kiértékelése, a történeti tájak (hasonlósági régiók és a képzett csoportok distinktív tényezőinek beazonosítása) klaszteranalízis segítségével történő lehatárolása. Ennek megbízhatósági elemzése diszkriminanciaanalízis segít-

19 Piketty 2015.

20 Ld. Földvári–Demeter e kötetbeli tanulmányát *(Hosszú távú fejlettségi és egyenlőtlenségi vizsgálatok Structural Equation Modeling [SEM] segítségével a történeti Magyarországon [1786–1910])*. A módszer recepcióját jelzi, hogy egyre gyorsabban terjed az oszmanisták, középkorászok stb. között (Sz. Simon Éva, F. Romhányi Beatrix, Szilágyi Zsolt).

21 Mikle–Demeter 2022.

22 Demeter 2022.

23 Demeter–Mikle 2022.

24 Demeter 2020b.

25 Demeter 2020a; Demeter–Pénzes–Papp 2023.

26 Demeter–Radics 2015; Demeter–Radics–Pénzes 2018; Demeter 2020b.

27 Demeter et al. 2023; Demeter 2023b; F. Romhányi–Szilágyi–Demeter 2022.

ségével történt. A legfejletlenebb települések és jellegzetességeik azonosítása ehhez hasonló módon zajlott. De vizsgáltuk a nem kvantifikálható (kvalitatív) változók alapján képzett csoportokra jellemző indikátorértékeket és a nem területalapú, hanem egyéb ismérvek alapján kialakított csoportok sajátosságait és különbségeit (szórás, átlag és Hoover-index segítségével). A kompozit fejlettségi indikátorok kialakításába be nem vont változók súlyát regresszióanalízissel elemeztük.

Eredmények

A dolgozat célja nemcsak a) új eredmények előállítása volt a történettudományban kevésbé szokványos módszerek használatával, hanem b) az aktuális területfejlesztési szakpolitikai hasznosítás mellett c) a korábbi történeti megállapítások relevanciájának vizsgálata, revideálása is. A történeti országra vonatkozó megállapításokat a geográfia és regionális tudomány mai országterületekhez kapcsolódó modern kutatási eredményeivel is összevetettük, az eredmények területi tervezésben, területfejlesztési szakpolitikákban való hasznosítását szem előtt tartva.

A fejlettségi szint (jólét) komplex mérőszámának *longue durée* becslésén keresztül – a hiányzó GDP-adatok pótlására – meghatároztuk[28]

– a regionális rurális fejlettség térbeli mintázatát, azaz a központi és periferikus térségek elhelyezkedését települési szinten 1720, 1780, 1880, 1910-re vonatkozóan, valamint

– a 18. és 19. századi politikai és társadalmi-gazdasági rendszerek teljesítményének értékelése céljából monitoroztuk a mintázat változását, a fejlődés regionális dinamikájának különbségeit,[29] több módon:

1) a regionális változások nyomon követése érdekében elemeztük a mag- és elmaradott területek perzisztenciáját és áthelyeződését;
2) a rendszerfüggő országos trendek értékelése érdekében kiszámoltuk az országos egyenlőtlenségek mélységének változását (a Williamson-hipotézis tesztelése *longue durée*, finom felbontású történeti adatokon) több időhorizontra;
3) különböző csoportosító tényezők figyelembevételével meghatároztuk az egyes részhalmazok, a hierarchikus, vertikális struktúrák (felekezet, nyelv, településméret, piactól való távolság stb.) közti különbségek nagyságát és jellegét.

E három vizsgálati irány alapján megkíséreltük a térképekről és statisztikai elemzésekből azonosított jelenségek történeti interpretációját (országos és globális léptékben).

28 Szakmai szempontból új megállapításokat hozott (de tézisnek nem nevezhető) az ehhez szükséges több száz, társadalmi-gazdasági-demográfiai sajátosságokat településszintű bontásban bemutató, alapadatokat vizuálissá konvertáló kartogram kombinatív interpretációja (a fejlődéssel kapcsolatba hozható változók szelekciója érdekében), mint pl. a tradicionális fertőző betegségek vs. tbc mintázata, a törvénytelen születések mintázatának multikauzalitása.

29 A módszerre ld. Papp–Pénzes–Demeter 2021.

1720/1728

A centrum-periféria viszonyokat illetően kiemelendő Trencsén, Árva és Liptó térségének rossz helyzete, melyet a telkes jobbágyokra jutó kis földnagyság és a zsellérek magas aránya is kifejez. A demográfiai túltelítettség jeleit mutató térség így migrációs forrássá vált. Feltűnő a Kisalföld – Mosonnal és a Duna-balparton a mai szlovákiai oldallal – környezeténél kedvezőbb helyzete. Megjegyzendő, hogy a nyugati határzóna (a töröktől katonailag kevésbé háborgatott) aprófalvai felé haladva a rurális társadalom állapota romlik – ez mindenképpen érdekes a mai Burgenland kedvező helyzetéhez viszonyítva. A Borsodi-Mezőség és a Közép-Tisza-vidék – ma az ország belső perifériái – látványosan jó képet mutattak a kis településszám ellenére is, ami egyértelműen a természeti erőforrások (víz és föld) bőségét és szerepét látszik tükrözni a korban (és nem a társadalmi viszonyokét, a demográfia jelentőségét).

Az 1720-ban és 1786-ban alkalmazott négy fő közelítésmód – az egyedi indikátorok területi mintázatának külön-külön elemzése, az agrárviszonyok mérésére használt kompozit mutató alkalmazása, valamint a klaszteranalízis és a Hoover-index – együttes értékelése alapján az ország társadalmának differenciáiról, a térbeli mintázat alapján az alábbi megállapítások tehetők.

A zsellérség abundanciája és a depriváció közé nem tehetünk egyenlőségjelet 1720-ban és 1786-ban sem, országos szintre emelve Benda és Kosáry korábbi lokális megállapításait.[30]

A 18. század elején a nemesek aránya összefüggést mutatott a fejlettséggel, noha a nemesek aránya nem is volt bemenő változó a fejlettségi vizsgálat során, és az összeírásuk nem is volt teljes körű. A század végén viszont a nemesség jelenléte már nem indikatív a fejlettség szempontjából, ami egyaránt utal az összeírások fókuszának és a társadalmi rétegek szerepének megváltozására. A szabadosok és taksások jelenléte fejlettséget nem indikál, hiányuk viszont indikatív 1720-ban.[31]

A hasonlósági régiókat, klasztereket nem feltétlenül egy speciális tulajdonság kiugró értéke, területi jellegük vagy épp (kompozit) agrárfejlettségük, hanem több sajátosság kombinálódása és azok eltérő mintázata határozza meg mind 1720-ban, mind 1780-ban. 1880 után a térségek homogenizálódása figyelhető meg, területileg jól lehatárolható, kisebb mértékben átfedő klaszterekkel.

A települések legkedvezőtlenebb agráradottságokkal bíró 15 százaléka 1720-ban nem – és még 1786-ban sem – a feldúlt Alföldön csoportosult. A kedvezőtlen agrárviszonyokkal jellemezhető (például északnyugat-felvidéki) területek klaszterei összességében jóval markánsabbak, mint a teljes adathalmazé, egy-két sajátosság alapján már jól definiálhatók, és területileg is jobban meghatározhatók.

A földminőség romlásával nőtt a zsellér nélküli települések aránya, ami arra utalhat, hogy az allodiális nagybirtok kevésbé gyakori a rosszabb szántókon a 18. század-

30 Ld. még Demeter–Pénzes 2022.

31 Demeter 2023a, 63–106.

ban. Az egy összeírtra jutó úrbéri szántóterület a jobb földeken már ekkor is nagyobb volt. A szabadosok aránya a rosszabb földeken általában magasabbnak mutatkozott (ami logikus). A jobbágyok (és velük párhuzamosan a telki földállomány) eloszlása a települések között viszont egyenletesnek mondható 1720-ban.

1786-ban nagy területi egyenlőtlenség (koncentráció) jellemezte településszinten a kulturális infrastruktúrát, az egy úrbéresre jutó adót, a földminőséget és a házatlan jobbágyok arányát. Közepes koncentráltságot mutatott a földesúri ajándékok eloszlása és a távollevők, valamint idegenek aránya, kiegyenlítettséget az egy úrbéresre jutó szántók átlagos mérete és a telkes jobbágyok aránya (így a robot is). A beszélt nyelveknél erőteljes koncentráltság látszott a földminőség alapján. Ugyanez a nyelvi alapú koncentráltság jellemezte a házatlan zsellérek arányát és a polgárságot, továbbá a kulturális infrastruktúrát – bár ez kisebb volt, mint a településszintű Hoover-index értéke, akárcsak 1720-ban.

Ami az időben is összevethető indikátorok koncentráltsági fokának változását illeti: 1720 és 1786 között az egy úrbéresre jutó szántóállomány méretében tapasztalható egyenlőtlenségek és a zsellérek települési arányának koncentráltsága stagnáltak.

Folytatva Perjés Géza félbemaradt kvantitatív kutatásait,[32] más módszert használva és a teljes vizsgálati halmazt elemezve a következő megállapításokra jutottunk:[33]

– Három nyomást országosan ott alkalmaztak, ahol intenzív gazdálkodásra volt szükség a művelhető földterület hiánya vagy annak minősége miatt. Általánosságban a maghozam is két nyomás esetében volt nagyobb. A három nyomás ezt próbálta kompenzálni a (szántó)terület kiterjesztésével. A „kényszer meglétére" utal, hogy a szabad menetelű jobbágyok aránya a három nyomással gazdálkodó falvak esetében kicsi volt, a féltelkeseké magas.

– Perjés szerint 1720 táján a települések „nagysága" jelentős mértékben a művelhető terület nagyságától függött. Mi ezt kiegészítjük azzal, tucatnyi egyéb ismérv elemzése alapján, hogy a nagyobb településeken a jólét is nagyobb, azaz a településméret ekkor már differenciáló tényező (és vizsgálataink alapján 1910-ig az marad).

– A maghozamok alapján bizonyítjuk, hogy a szőlőtelepítés általánosan a prosperálás jele (is), és nem csupán a hiányok kompenzálására alkalmazták (az egy jobbágyra jutó szőlőterület ugyan legnagyobb a legkisebb gabonahozamú 150 településen volt, de ötszörös maghozam esetén is megugrott, ráadásul itt volt a legnagyobb az új telepítések aránya).

– Bizonyítjuk, hogy a trágyázás 1728-ban nem a jobb minőségű és magasabb hozamot nyújtó földeken volt elterjedt. A búza szemhozama a trágyát használó településeken csak 2,5 volt, a nem trágyázó falvakban viszont közel három. Elsősorban az életképtelenség határán billegő paraszti gazdaságokat próbálták megjavítani. A trágyázó települések vélhetőleg eleve nagyobb mértékben támaszkodtak az állattartásra: ahol az összeírások szerint nem volt elegendő legelő, ott az egy jobbágyra jutó szántó mérete ugyancsak kicsinek mondható (elméletileg lehetett volna sok is), azaz nem állt fenn a

32 Perjés 1968; uő 1974; uő 1978; uő 1979.

33 Demeter–Horváth 2023.

szántók legelők rovására történő elvi kiterjesztésének lehetősége (dombvidékek). A gabonák szemhozama a rétben-legelőben szegényebb területeken volt magasabb. Igaz, eközben itt alacsonynak mutatkozott az igaerő is.

– A korrelációs vizsgálatok alapján a szabad menetelű jobbágyok aránya és az új telepítésű szőlők között 0,5-hez közeli volt a kapcsolat (ami összefonódásukra és települési szint feletti gazdaságszerveződésre utal). A 11 vármegyében a fél telek alatti jobbágyok aránya és a rendelkezésükre álló igaerő fordított irányú, de az előbbihez hasonló erősségű kapcsolatot jelentett (−0,43). Minél nagyobb volt a szántás munkaerőigénye, annál kisebb volt az új telepítésű szőlők aránya és annál nagyobb az *extraneus* szőlőké (−0,54 és 0,41). Mindkét eset utalhat arra, hogy nem jutott erő újabb terület intenzív gondoskodást igénylő művelésére. Az igaerő viszonya éppen fordított képet mutatott e két másik tényezővel (r = 0,427 és −0,433). Tehát a nagy igaerő lehetővé tette a saját és új szőlők létesítését, azaz a két gazdasági tényező egymás erősítése irányában hatott. (A szántás munkaerőigénye [fő] és az igaerő nagysága [ökrök száma] között is fordított kapcsolat mutatkozott – ez esetben az összefüggés az emberi munkaerő állati erővel való pótlásának mértékére utal.) Minél nagyobb volt a szántás munkaerőigénye, annál kisebb volt a zsellérek birtokmérete (r = −0,382). Hasonló a kapcsolat jellege a búza szemhozama és a zsellérek birtoknagysága között (a megélhetéshez szükséges minimum kikényszerítésének szüksége indokolhatja eme „intenzivitást").

1750 – Erdély

Az 1750-es, jóval részletesebb és több változót felhasználó összeíráson alapuló vizsgálatunk nem talált lényeges különbséget az 1750-es és 1720-as Erdély rurális adottságainak területi mintázata között. *Az 1720-as változókészlet szerényebb diverzitása ellenére jól adta vissza a belső differenciáltságot.*

Erdélyben sem a közigazgatási egységek, sem a természeti tájak kiterjedése nem mutatott egyezést a településtípusok mintázatával. A klaszterszám növelésével a négy erdélyi entitásból (székelyek, szászok, magyarok, románok) kettő nagyjából azonosítható a társadalmi-gazdasági mutatók alapján – de a többi településtípus elterjedése szegmentálja a többi politikai-etnikai-felekezeti entitást. Az entitások korlátozott azonosíthatósága arra utal, hogy a differenciáltság nem kizárólagosan politikai-vallási-etnikai szerveződés mentén realizálódott, illetve a politikai közösségek nemcsak heterogének voltak, de a csoporton belüli heterogenitásuk nagyobb volt, mint a csoportok közötti különbségek.[34]

Erdélyben igen jelentős regionális fejlettségi differenciákat tártunk fel 1750/1785-ben, mely magyarázza a felkelésekben kulminálódó társadalmi feszültségeket (Horea és a román historiográfia). A tartományi átlagot mindössze 200 település hozta, a 2000-ből

34 Vö. Demeter–Mikle 2022; Demeter 2024b (I. köt. 3.5. fej.).

közel 800 falu átlag alatti értékeket mutatott. A legtöbb fejletlen település Dél-Erdélyben sűrűsödött (Hunyad), északon szinte nem is voltak.

Az 1826-ban a klasszikus thüneni modellben leírt koncentrikus övezetesség már a 18. században megfigyelhető az erdélyi (szász) városok ellátásában. Az urbanizáció színterei már ekkor kitűntek környezetükből: a nagyobb lélekszámú települések és a kisfalvak közti fejlettségi különbség már 1750-ben is érezhető volt (sőt, 2010-ig meg is maradt). Tehát a regionális különbségek mellett a hierarchikus szintek között is jelentős differenciát érzékelhetünk.[35]

Az egyenlőtlenségek harmadik dimenzióját alkotó felekezeti differenciák vizsgálata kimutatta, hogy míg az ortodox és görögkatolikus vallású lakosság életkörülményeiben jelentős különbség nem mutatkozott, helyzetük összességében rosszabb volt a többi felekezeténél – annak ellenére, hogy egy adózóra vetítve kevesebb adót fizettek.[36]

A fejlettséget magyarázó tényezők közül Erdélyben 1750-ben a legsúlyosabban az állattartás esik latba, ezt követi a szántók adózóra jutó vetőmagigénye/hozama, de csaknem azonos súlyú vele a kaszálók hozama. Az egy adózóra jutó igaerőegység már jóval kisebb szerepű, a családmérettel azonos súlyú, éppen megelőzve a kompozit fejlettségi mutató kialakításakor figyelembe nem vett településméretet, mely tehát a külső tényezők közül erősebb, mint a felekezetek aránya. A többi tényező (például migráció, polgárok aránya) szerepe elenyésző. Az evangélikusok és katolikusok pozitív irányba befolyásolják a fejlettségi indikátor értékét.[37]

1780-as évek

A korrelációs mátrix alapján a fajlagos változók közötti kapcsolat 1780 körül igen gyenge volt, és a komplex fejlettségi indexszel sem mutattak erős kapcsolatot, leszámítva az infrastrukturális fejlettséget és az egy földművesre jutó szántó értékét, illetve néhány korrelációs evidenciát. Ez a népszámlálás és a kancelláriai összeírás magas kvalitásaira is utal. A jobbágyok és nemesek aránya korrelált a családok létszámával, a polgároké nem, azaz a városi régiókban kisebb volt a családméret. A kulturális infrastruktúra fejlettsége fordítottan viszonyult a telkes jobbágyok arányához, a házas zsellérek, polgárok, nemesek együttes arányával jobban korrelált. Ezen belül az oktatás számításaink szerint már 1780-ban fontosabb fejlettséget magyarázó tényező volt, mint a vallás. A fejlettség komponensei közül a kulturális fejlettség színvonalának javulása mellett a gazdasági erő lényegében nem változott: a parasztság gazdasági helyzete nem kulturális állapotától függött.[38]

35 Demeter–Tompa 2024.
36 Uo. A kisebb elvonás kisebb jövedelmet is jelent.
37 Demeter 2024b I. köt. 3. fej.
38 Demeter 2022; uő 2024a, b.

A kompozit fejlettségi mintázat elemzése során megállapítottuk, hogy északkeleten a Bihar–Bereg–Abaúj–Zemplén-tengely csaknem összefüggő fejletlen zónát alkot. Ennek folytonosságát csak Szatmár Károlyiak általi friss telepítései (svábok az Ecsedi-láp helyén) és a fejlett Érmellék szakítja meg (a szőlőbevételek húzzák fel a fejlettséget). Szintén közös vonás 1720-szal a Felvidék északnyugati, kiterjedt részének alulfejlettsége (ez még 1910-ben is így van), melyhez Liptó és Gömör is csatlakozik, míg Sáros és Szepes ekkor még inkább az erőteljesebb térségeket reprezentálja keleten (de 1910-re ez is megváltozik), megszakítva a keleti és nyugati felvidéki fejletlen területek kontinuitását. A Rába mente megint csak a fejlettebb térségek közé tartozik. A Tiszántúl pedig kedvezőbb rurális fejlettséggel bírt, mint a Kiskunság és a Duna mente. A majdani Burgenland kettősséget mutatott: a déli–délnyugati része fejletlen volt, miként még 1910-ben is, míg az északi már ekkor is előbbre járt Bécs közelsége miatt.

*A legkevésbé fejlett települések közé z*ömmel északnyugat-felvidéki települések kerültek, őket követték az északkelet-kárpátiak és Dél-Bihar pásztorkodó román falvai. Zala és Baranya, valamint Tolna vármegye területén szintén találhatunk tömbökben ilyen településeket, miként Abaújban is ilyen a Cserehát a 18. század végén (ez utóbbi 1910-re felzárkózik). Zala 1786-ban is a lemaradottak közé tartozott, miként 1333-ban, 1720-ban és 1910-ben is. Ugyancsak fejletlen tömbnek mutatkozik az Ormánság már ekkor, ráadásul homogén is. Tömeges továbbá a fejletlen települések jelentkezése Gömör, Nógrád és Borsod határán (Losonc és Rimaszombat között). A legkevésbé kedvező állapotú falvak igen eltérő sajátosságokkal bírtak, de a csoportok területileg elég homogének.

A lemaradás tényezőit vizsgálva háromszáz település adatai alapján megállapítottuk, hogy a 18. századi allódiumok gabonahozama nem volt lényegesen jobb a paraszti árutermelésénél egy holdra vetítve. Ez fontos adalék a historiográfiában vitát kavaró kérdéshez.[39]

A nacionalista történetírások toposzait vizsgálva kimutattuk, hogy a vend és a horvát nyelvű települések kis elemszámú halmaza volt a legkedvezőtlenebb helyzetben a 18. század legvégén, míg átlag feletti aggregált fejlettséget mutattak a magyarok, németek, de az egyházi jelenlét miatt a ruszinok és a román nyelvűek is – a szlovák települések halmazával ellentétben, mely az átlagosnál rosszabb helyzetben volt.[40]

Bár a kategória sajátossága miatt csak korlátozott érvényű megállapítások tehetők, de az „1–12 éves gyermekek" aránya a reformátusoknál mutatkozott a legalacsonyabbnak 1785-ben. A reformátusság számított a leginkább nemesi felekezetnek, viszont a polgárok aránya itt ekkor kisebb volt, mint a katolikusok és evangélikusok között. (1880-ra ez a differencia részben a felekezeti egyenjogúság kiterjesztése, részben a mezővárosok felemelkedése és a jogi állapot változásai miatt eltűnik.) A telkes jobbágyok arányának csökkenése 1720-hoz mérten viszont átlagon felüli volt a reformátusoknál és görögkatolikusoknál, míg az evangélikusoknál – talán éppen a kisebb méretű családok miatt – a helyzet kedvezőbbnek látszott.

39 Demeter–Szilágyi–Pinke 2022, illetve bővebben: a *Holdfogyatkozás* kötet fejezete.
40 Demeter 2023b.

A felekezeti viszonyok és a fejlettség kapcsolatát vizsgálva a római katolikus és a római katolikus – vegyes (valamint a felekezettel nem jelölt) falvak tartoztak a legfejletlenebbek közé, de a fejlettség tekintetében a többi felekezet esetében sem mutatkozott olyan nagy szórás és különbség, mint amit akár a nyelvek esetében tapasztalhattunk. A református és a református–ortodox települések voltak a legfejlettebbek, őket az evangélikusok követték.[41]

Mivel a fejlettség szintje a reformátusok közt volt a legnagyobb, a magyar nyelvű lakosságé pedig átlagos, világos, hogy kisebb „polgárosultságuk" ellenére a református magyar települések (rurális) fejlettsége a fenti mutatók alapján jobb volt a század végén (miként 1910-ben is), mint a katolikus magyar településeké, amelyek viszont a katolikus horvátoknál és kisebb mértékben a szlovákoknál is jobb életminőséget mondhattak magukénak. Az ortodoxok esetében a szerbek felfelé húzzák az átlagot a románokhoz viszonyítva. A szerb parasztok a református magyarokéhoz hasonló, számos aspektusból még annál is jobb életminőséggel bírtak. A két említett csoportot egyaránt jellemezte viszont a vallási (kulturális) infrastruktúra – mint csoportkohéziós tényező – kiemelkedő szerepe a fejlettségi mutatóban.

A legperiferikusabb települések között 1786-ban rác falut nem találunk, felülreprezentáltak viszont a horvát és tót települések. A római katolikus falvak a vizsgálható állomány 48 százalékát teszik ki, azonban a legfejletlenebbek között arányuk 53 százalék, ezzel szemben a reformátusoknál ez az érték 11 és 1,6, az ortodoxoknál 13,5 és 5 százalék.

Az egy úrbéresre vagy telkes jobbágyra jutó úrbéri föld nagysága 1780 táján a jobb minőségű földeken mutatkozott magasabbnak, ami éppen a kiegyenlítődés ellen hat. Az adó egy jobbágytelekre vetített értéke a rosszabb minőségű földön volt magasabb (ami a nem szántóföldi jövedelmek jelentőségére utal). Jó és igen rossz minőségű talajokon egyaránt találkozhatunk összességében fejletlenként/periferikusként definiált településekkel, így bizonyos, hogy nem a földminőség (a természeti adottság) az egyetlen fejlettséget determináló – azaz a többi indikátor kedvező értékére is ható – tényező.

A nemesség a jobb minőségű földeken nagyobb arányban volt jelen. Koncentrálódásuk azt jelenti, hogy a legjobb földek ekkor nem kerülhettek kizárólagosan az arisztokraták kezére (lásd Eddie vizsgálatát a 19. század végére).[42] A polgárok aránya is magasabb volt a jó földekkel rendelkező településeken (és fordítva: a városok-mezővárosok, illetve kulturálisan fejlettebb települések is jobb minősítésű földekkel bírtak általában).

A geográfia által a 20. században a településméret és hierarchia kapcsán tett megállapítások[43] történeti korokra való kiterjesztésének[44] eredményei szerint 1786-ban párhuzamos a hierarchia, a lélekszám és a fejlettségi szint alakulása (miként Erdélyben is). A korszak településhierarchiája nagy vonalakban egyben fejlettségi és nemcsak jogi hi-

41 Uo.
42 Eddie 1996.
43 Beluszky 1999.
44 Gyimesi 1975; Bácskai–Nagy 1984.

erarchia. Kimutattuk azt is, hogy piachoz való közelségnek igazán modernizációs hatása valójában csak a piacközpontban volt ekkor.

A kilenced megváltása kapcsán a 18. századi allódiumok jellegével, fejlettségével kapcsolatos vitához az úrbéresek vizsgálata a következő adalékot szolgáltatja: a fejlettségi szint (és a kulturális infrastruktúra is) a kilencedet robottal megváltó településeken volt a legrosszabb, a pénzzel megváltakozók és a kilencedet terményben fizetők általános helyzete előnyösebbnek látszott.[45]

Kedvező volt az úrbéres-paraszti lakosság életminősége az egyházi (káptalani) birtokokon (nem a püspöki nagybirtokokon és nem a plébániák birtokain), az ezer–ötezer hold közti uradalmak telki állományán. Alacsony volt viszont az úrbéres lakosság életszínvonala a közbirtokokon és az ezer hold alatti nagybirtokokon. A majdani reformkori politikai elit családjainak földjein 1780 körül diverz életkörülmények uralkodtak, azaz nem ez közötte össze őket politikai szerepvállalásukban.

A zsellérek életszínvonaláról szóló történeti vitákhoz kapcsolódva[46] rávilágítottunk, hogy a zsellérek dominálta falvak nem köthetők törvényszerűen sem egykori, sem mai perifériákhoz (csak esetileg) – sem a mai, sem a történeti országterület vizsgálata esetén. A zsellérek dualizmus kori utódai, a cselédség, így a nagybirtok-kisbirtok elterjedése sem párhuzamosítható mindig a fejlettség és fejletlenség fogalmával. A nagybirtok dominálta településeken 1890–1910 között több nem gazdasági indikátor (például alfabetizáció, mortalitás) kedvezőbbnek mondható, mint a kisbirtokon.[47]

A nagybirtok és kisbirtok teljesítményéhez köthető vitákban,[48] melynek komoly politikai következményei is voltak, explicit kijelentések nem tehetők, a helyzet időben és térben is változik (miközben az állattartás hozzájárulása a két üzemforma jövedelméhez nem is ismert). 1865–1910 közötti békés–csongrád–sárréti kutatásaink szerint[49] a holdankénti kataszteri földjövedelem hasonló. A jó minőségű földek birtoklása (itt a nemesség kezére kerültek) jelenti a szignifikáns előnyt a két üzemforma között. 1910-ben az Ormánságban hasonló a kisbirtok és nagybirtok holdankénti tiszta kataszteri földjövedelme,[50] 1865-ben a szántók öt százalékára kiterjedő vizsgálatunk alapján viszont a nagybirtok földjövedelme nagyobb, míg 1935-ben a kisbirtoké ismét a nagybirtokéhoz hasonló.

Rózsa bizonyította,[51] hogy az első katonai felvételezés térképeiről digitalizálással nyerhető földhasználati adatok nem egyeznek a (pontosabbnak tekinthető) kataszteri felvételezés fennmaradt adatsoraival, mi pedig állítjuk, hogy ez utóbbiak jobban párhuzamosíthatók az 1786-os „kancelláriai összeírással" (ahol nincs allódium). Így az 1786-ra általunk települési statisztikákból készített (településszintű vagy járásszintű pontosságú) földhasználati térképsorozat nem rosszabb minőségű, mint az első katonai

45 Demeter 2023b.
46 Benda 2008; Kosáry 1987 [1966]; vs. S. Sándor Pál 1951.
47 Vö. Móricz 1936.
48 Kerék 1939; Eddie 1996.
49 Demeter–Szilágyi–Túri 2021; ld. még: *Holdfogyatkozás* 2022.
50 Demeter–Koloh 2020.
51 Rózsa 2022.

felvételezés, melyből viszont nehezen nyerhető országos kép. Szintén érdeklődésre tarthat számot (bár kevésbé megbízható, és csak a változások relatív irányának kijelölésére alkalmas) a 18. századi módosulásokat vázoló térképsorozat, amely a más módszerrel, de hasonló léptékben készült 1850–1920 közötti földhasználat-változási irányok[52] időbeli kiterjesztésében nyújthat segítséget.[53]

A konzervatív természetföldrajzi tényezők és a gazdasági-társadalmi mutatók összefüggéseinek településszintű statisztikai vizsgálata bizonyította, hogy az egy holdra és egy főre jutó földjövedelem, illetve a sík területek aránya között erős az összefüggés (ami nem újdonság), a többi morfometriai tényező (lejtőkitettség, relief, földrajzi szélesség stb.) szerepe már sokkal kisebb. 1865–1910 között erősödött a kapcsolat a földjövedelem és a sík területek gyakorisága esetében, tehát az alföldeken éppen a természetföldrajzi adottságok kihasználásának javulása felé mozdult el a helyzet, s nem pedig az agrárium természetföldrajzi adottságoktól való függetlenedése felé.[54]

Ha egy tényező helyett a kompozit fejlettségi indikátort vetjük össze az extern tényezőkkel, akkor a fejlettség fordítottan arányos az átlagos tengerszint feletti magassággal, tehát az index az alföldi területeket fejlettebbnek jelezte (0,5 feletti r érték). Azonban a kompozit fejlettséget tényezőkre bontva a többi társadalmi-demográfiai indikátor egymagában nem korrelált erősen a környezeti adottságokkal, kivéve az egy főre jutó direkt adók értékét. (Mivel ez részben a tiszta kataszteri földjövedelmen nyugodott, az összefüggés erőssége azt is bizonyítja, hogy ezen az agráradók szerepe a legmeghatározóbb a teljes direkt adó értékében 1900-ig az Alföldön).[55]

A 18. századi változók és a morfometriai indikátorok között gyenge volt a kapcsolat, a kerület/terület és az 1786-os kompozit fejlettségi mutató kivételével, ahol r = −0,31-es érték volt mérhető. Azaz minél elnyúltabb a település alakja, annál fejletlenebb, ami zömmel a hegyvidéki településekre jellemző.[56] E sajátosság viszont a tagosítás és a tőkebefektetések korában halmozott hátrányba hozta ezeket a településeket (elérhetőség), azaz növelte az egyenlőtlenségeket.

Végül kimutattuk a talajminőség és a hozam proxyjának tekinthető 1720-as és 1786-os földminőség szubjektivitását: az 1786-os földosztályoknak éppúgy nincs köze az 1910-es kataszteri földjövedelem nagyságához, mint az 1720-as termékenységi besorolásnak az 1786-os minősítéshez. A 20. század eleji, egy holdra jutó tiszta kataszteri földjövedelem és az 1720-as, nyomással kombinált termékenység között viszont már értékelhető, r = 0,3 körüli korrelációs koefficiens volt kimutatható.[57]

52 Lieskovský et al. 2018; Magyarországon: Konkoly-Gyuró Éva.
53 Demeter 2023c; uő 2024a.
54 Demeter–Túri 2022; Demeter 2024b (6. fej.).
55 Uo.
56 Ezt már Perjés is feltételezte. (Perjés 1974; uő 1978; uő 1979).
57 Uo.

1880 és 1910

Az ország az 1880–1910 közötti harminc év statisztikai mutatói alapján jelentős gazdasági dinamikát mutatott (lásd Katus László, Hanák Péter, Scott M. Eddie kutatásait),[58] ami viszont – eddig alábecsült – területi differenciáltsággal járt. A szektorális és területi dinamika ellenére viszont a centrumok és perifériák területi mintázatában mégis nagyobb stabilitás figyelhető meg (és nem is közeledtek egymáshoz).

Az agrárfejlettség területi dimenzióinak elemzése mellett annak általános megítélését is más fénybe helyezheti adatbázisunk és elemzési módszerünk. Schulze ugyancsak lassulást talált, GDP alapján kalkuláló számításaival egybevág a fajlagos agrárindikátorok sugallta kép is: az egy holdra jutó agrárjövedelem országos átlaga alig nőtt 1880–1910 között, szemben a tágabb, 1865–1910 közötti intervallum értékével, ami – Kopsidis és Ivanov képletébe behelyettesítve – rávilágít a szerkezeti változások, az innováció hiányára, az intenzivitás korlátaira.[59] Az egy főre vetített érték pedig ugyanúgy egyenesen csökkent, mint az egy lakosra jutó hasznos terület – abszolút növekedése ellenére is –, ami jól mutatja az extenzivitás tarthatatlanságát is. Azaz Magyarország mezőgazdasága – más birtokszerkezettel ugyan – 1880–1910 között került abba a válsághelyzetbe, amellyel a (kisbirtokos) bolgár már 1870-ben szembesülni kényszerült.[60] A mezőgazdaság 1910-re lelassuló modernizációja az Alföldet és társadalmát érintette leginkább. A napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya a földbirtokosok között jelentősen nőtt, miközben a nem agráriumból élő keresők aránya csak öt százalékpontot emelkedett, arra utalva, hogy az agrárium deklasszáltjai nem feltétlenül tudtak szektorok között átrétegződni.

Több, nem jövedelmi jellegű modernizációs indikátor azonban így is kedvező irányban mozdult el. A legközelebbi vasútállomástól mért távolság 25 kilométerről nyolc kilométerre csökkent, az alfabetizáció átlagos szintje 30 százalékról 50 százalék fölé emelkedett országosan, a direkt adó tiszta kataszteri földjövedelemhez mért értéke megugrott, rámutatva ország fokozódó indusztrializációjára és kapitalizációjára (vállalati adó). Mindez logikussá teszi a két időmetszet egyedi indikátorainak, kompozit fejlettségének és a területi egyenlőtlenség mértékének összevetését.

A birtokszerkezet és a termelékenység 1900-ban a nagyobb településeken volt kedvezőbb. Etnikai és vallási szempontból nem jelentkezett lényeges különbség a földméretekben, a jövedelembeli különbségeket pedig a földek eltérő termékenysége okozta. Másképpen: a rossz termőhelyi adottságú területeken a szántóföldi hozam gyengeségét nem kompenzálta nagyobb földméret – szemben az 1728-ban tapasztalt helyzettel (például Szepes vármegye)![61]

58 Katus 1970, Eddie 1996.

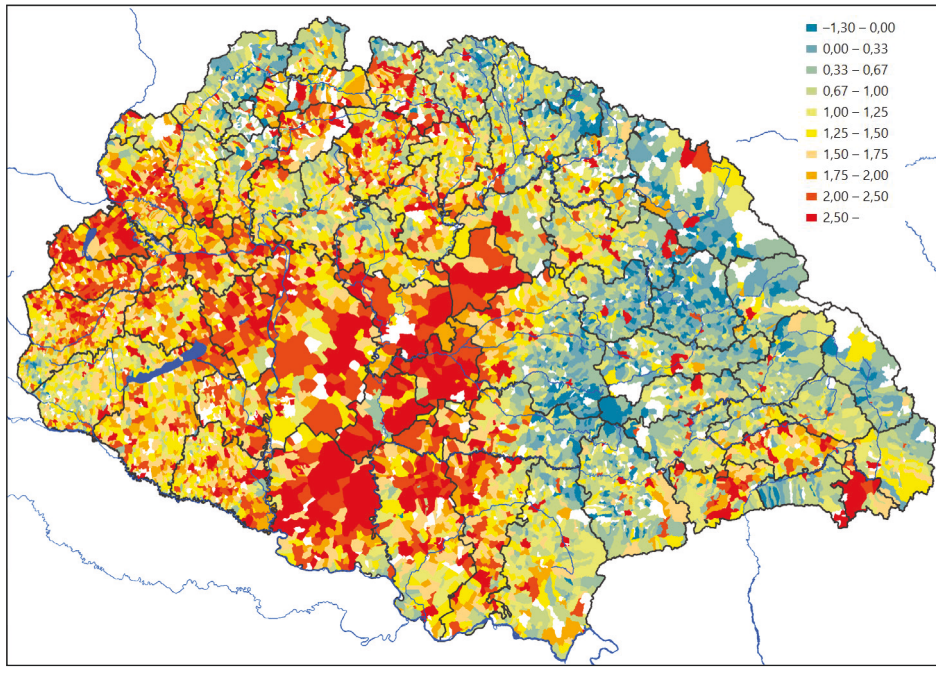
59 Schulze 2007; Ivanov–Kopsidis 2015.

60 Bulgáriában az egy holdra eső termelés értékének növekedése 1865–1910 között szintén megfigyelhető, és ott az egy mezőgazdaságból élő személyre jutó termelés ugyancsak nem nőtt.

61 Demeter 2024c, II. köt.; Demeter–Kónya 2023.

1. ábra

Fejlettségi viszonyok 15 indikátor alapján a dualizmus korának elején, 1880

A meleg színek kedvezőbb helyzetet indikálnak, a fehér adathiányra utal.

A korrelációs vizsgálatok néhány eredményét vázolva megállapítható, hogy az alfabetizáció foka komoly összefüggést mutatott 1880-ban az egy holdra jutó jövedelemmel (0,48), tehát az iskolázás ekkor mintegy a termékeny földekkel rendelkezők – egyenlőtlenségeket fokozó – kiváltsága volt, ami 1910-re sem változott lényegesen. A *háztartásméret* 0,4-es erősségű kapcsolatot mutatott a római katolikus lakosság arányával (és –0,4-est a románságéval), ami demográfiai szempontból figyelemre méltó jelenség.[62]

Ami az egyenlőtlenségi vizsgálatok eredményeit illeti: 1883-ban még egyenlőtlen volt az egy főre eső települési jövedelem és vagyon eloszlása, de ez 1910-re, részben az adózásban bekövetkezett adminisztratív változtatásoknak köszönhetően is csökkent (mint a vasúttól való távolság, vagy az alfabetizáció esetében). Hogy a változás a kapitalista gazdaság természetes fejlődésmenetének a következménye, vagy a kormányzat liberális gazdaságpolitikából fakadó hozzáállása a felelős érte, esetleg tudatos negligálás eredménye, az vizsgálandó.[63]

62 Demeter 2024c, II. köt.
63 Uo. 2.2. fej. és e kötetben, Demeter–Pénzes 2025.

De nem minden indikátor mutatott csökkenő egyenlőtlenségeket, és az egyenlőtlenségek területi mintázata is markáns volt. Felvidéken az iparosok járásonkénti aránya alig mutatkozott nagyobbnak a szórásnál, azaz kiegyenlítetlen volt a területi eloszlás, ami az ipar gócszerű jelenlétét és viszonylag kis vonzáskörzetét feltételezi. Ezzel szemben az Alföldön a szórás értéke kicsi volt az átlaghoz képest, tehát jóval homogénebb térségek dominálták a nagytájat (az egyenlőtlenség nem azonos a fejlettségi szinttel, lásd az elemzést az Alföld gazdasági fejlettségéről lejjebb). Az alfabetizáció a nemzetiségi területeken leginkább gócszerűen jelentkezett, főként a városokban volt magas.

A települési mintázatot nem fejlettségi régiók definiálásán keresztül *vizsgáló klaszteranalízis* tanúsága szerint 1880-ban markánsan elkülönültek társadalmi-gazdasági adottságaik alapján az alföldi városok, összefüggő tömböt alkotva. A Dunántúl szinte csaknem egésze – Zalát nem számítva – hasonló sajátosságokkal bírt 1880-ban a 15 indikátor alapján *(1. ábra),* így e statisztikai régiónk egyben hasonlósági régiónak is tekinthető (vesd össze Győri járási vizsgálatával).[64] 1910-re viszont a Dunántúlon szétfejlődés megy végbe, míg az Alföldön stabil marad a települések besorolása, vagyis nem volt struktúraváltás. A klaszterszám növelésével a Dunántúlon elkülönül Burgenland, azaz a sajátosságai alapján ekkor már létező régió, szemben az 1780-as helyzettel (bár fejlettség szerint még nem különíthető el) – igaz, az erdélyi Szászföld is idetartozik, ami a csoport erős etnikai meghatározottságra utal. Az 1910-es 1. és 6. klaszterünk kiterjedése pedig kísérteties egyezést mutat egyes Beluszky-féle modernizációs övekkel (mivel a klaszterképzés nem fejlettségi, hanem hasonlósági alapon történik, ez esetben a hasonlósági régió fejlettségi-strukturális régiónak is tekinthető). Ugyanígy az összefüggő 7. klaszterünk egybevág a legfejletlenebb (nyugat-erdélyi és rutén) településtömbbel.[65]

Anyanyelvi és felekezeti arányok közötti korrelációs vizsgálatokkal igazoltuk, hogy a nemzetiségek 1880–1910 között „karakteresedtek", az identitás homogenizálódása, dimenziótlanodása előrehaladt. (Például a kálvinisták és magyarok aránya közötti korreláció gyengült, ami a vallás etnikai jellegének csökkenésére utal más vallások, elsősorban a római katolicizmus magyarok körében mért – és ezek szerint növekvő – arányához képest. A román nyelv és ortodoxia, illetve a szerb anyanyelvi arány és ortodox vallásúak aránya közötti korreláció viszont erősödött).[66]

A fejlettségi vizsgálatokhoz kiválasztott indikátorok és a felekezeti-nyelvi arányok esetleges kapcsolata bizonyíthatja, hogy volt-e „kiválasztott nép" a dualizmus korában. Az egy holdra jutó tiszta földjövedelem és etnikai viszonyok közötti korreláció (magyarok esetében r = 0,35 körül, románok esetében −0,3 körül) a parciális korrelációs vizsgálatok alapján a földminőségbeli differenciákból, nem pedig kormányzati diszkriminatív politikából származik. Erre utal, hogy az egy főre jutó tiszta kataszteri földjövedelem és az etnikai viszonyok között nem létezett mérhető erős kapcsolat 1880-ban, s a nem agrárfoglalkozású keresők aránya esetében is hiába keresünk efféle összefüggést. Hasonlóképpen gyenge volt a kapcsolat a napszámra kényszerülő kisbir-

64 Győri 2007.
65 Demeter 2024c, II. köt. 2.1. és 4. fej.
66 Uo. 4. fej.

tokosok aránya és az etnikai-vallási megoszlás között, tehát ez sem speciális, hanem országosan jellemző általános problémát jelentett. A vasúttól mért távolság a görögkatolikus és román lakosság arányával mutatott összefüggést (r = +0,3), tőlük ment legtávolabb a vasút, nehezítve a piaci viszonyok kialakulását. Az alfabetizáció 0,4 feletti korrelációja a magyarok arányával és r = −0,58-as korrelációja a románok esetében sokkal egyértelműbb trendet jelenít meg. Az infrastruktúra fejlettségével a zsidóság aránya adta a legerősebb, r = 0,21-es kapcsolatot. Összességében a komplex fejlettségi mutató a magyar anyanyelvű lakosság települési arányával 1880-ban 0,3-as, a római katolikusokéval 0,33-as, a görögkatolikusok arányával viszont −0,41-es korrelációt mutatott. E jellemző 1910-re sem módosult, a nem agrárkeresők arányát tekintve viszont rövid idő alatt jelentőssé vált az etnikai-felekezeti polarizáció. Szintén romlott harminc év alatt a kapcsolat erőssége a román anyanyelvűek települési aránya és az infrastrukturális fejlettség szintje között, a vasúti elérhetőség javulása ellenére – ami arra utal, hogy a vasút (kései) megjelenése a periférián eleinte fokozza annak lemaradását. A nyelvi-felekezeti arányok szerinti polarizálódás az egy főre jutó adóteher esetében is érvényes.[67]

Az országos összefüggések vizsgálata után érdemes megnézni a fejlettség fent már meg-megemlített területi mintázatának sajátosságait: míg a hagyományos nézet szerint az Alföld a 20. századig fejletlen maradt – ellentmondva a geográfiai felfogásnak, miszerint a nagyobb települések fejlettebbek (!) –, eredményeink szerint a török dúlta Alföld a 19. századra már fejlettebb a környezeténél (és az egyenlőtlenségek is kisebbek több, fent említett mutató kapcsán). Az oszmán pusztításnak nem kitett területek, megőrizve eredeti, kis (kb. ötszáz lélekszámú) települések dominálta településszerkezetüket, 1880-ra viszont lemaradtak. Visszaesést mutatott így az ország túlnépesedett északnyugati sávja is, amely korábban az oszmánok elleni háborút finanszírozta. A *tabula rasa* tehát a régi struktúrák drasztikus felszámolása révén akár nagyobb lendületet és produktivitást is eredményezhet.

Fogel híres tézisét adaptálva[68] megállapítottuk, hogy vasutak 1850-es évek utáni megjelenése általában olyan területekhez köthető, amelyek a 18. század végén már prosperáltak, így a vasút ezek számára ugyan további fejlődést generált (a regressziós modell bizonyítja), de nem volt okozója (itt) a fejlettségnek. (Az 1780-as évek fejlett zónái egybeesnek egyes középkori és római utak irányával, így a 19. század vasútjai is általában a régi korok infrastruktúrájának mintáját követték és hasznosították.) A vasút fejlettebb területeken való korábbi megjelenése miatt a perifériák lemaradása kezdetben nőtt („későn jövők hátránya"). A növekvő egyenlőtlenség megfelel a Williamson-hipotézisnek, és egybevág országos, általános eredményeinkkel is.[69]

Mind térképi elemzések során, mind regresszióanalízissel bizonyítást nyert, hogy a fejlettség különbségei etnikai vagy vallási dimenziókban is egyértelműen megmutatkoztak. Míg e kapcsolat az 1780-as években még nem explicit, 1880-ra már kulcstényezővé vált. A nemzeti kisebbségek lemaradása a magyar többségű települések

67 Uo. 4. fej.
68 Fogel 1970.
69 Földvári–Demeter 2025, e kötetben.

mindenkori fejlettségi szintjéhez mint referenciaszinthez viszonyítva – a németek kivételével – 1910-re, a kapitalizmus korai szakaszában tovább nőtt. Ez is katalizátorként szolgált az etnikai feszültségek növekedéséhez. Adataink alapján viszont nem 1910-ben vált jelentőssé a fejlettségi differenciák etnikai dimenziója, mert már 1880-ban is ez volt a helyzet, azaz a reformkorban kezdődött a szétfejlődés, amelyet a politikai döntések tovább súlyosbítottak.[70]

Az előző bekezdésben az etnikumok kapcsán kifejtett 1880-as és 1910-es helyzet általánosítható: jelentős változások tehát a fejlettség területi mintázatában sem voltak (a Székelyföld és a Délvidék déli része jött fel; a két időmetszet települési fejlettségi viszonyai közti korreláció erőssége meghaladta a 0,65-ös r értéket), ami egybevág Egri Zoltán modern vizsgálatokban tapasztalt eredményével, miszerint a területi mintázat megváltozása harminc éven belül még rendszerszintű szerkezeti-politikai változások esetében sem várható.[71] A mintázat stabilitása ellenére/mellett a differenciák mértéke viszont fokozódott![72]

Dinamikus indikátorok segítségével kimutattuk, hogy a dualizmus korának sokat dicsért fejlődése az eddig ismert ágazati differenciáltság mellett területileg is egyenlőtlen volt.[73] A fejlettségben mérhető területi különbségek több esetben markáns „törésvonalak" mentén különülnek el, nem pedig enyhén lejtő fejlettséglejtő mentén. Magyar–román és magyar–szlovák viszonylatban e törésvonalak a későbbi, 1920-as határok közelében húzódnak, a nyelvi kontaktzóna mentén. Vagyis az ország területi fragmentálódása a társadalmi-gazdasági dimenziók mentén még a trianoni határok meghúzása előtt elkezdődött.[74]

A periferikus térségek kompozit fejlettségi mutatók alapján kirajzolódó mintázata 1880-ban és 1910-ben is egybeesett a szlovákság, ruszinok, románok dominálta etnikai régiókkal, ellenben a szerbség és németség kimondottan fejlett területeken összpontosult. Az előző esetekben a fejlettségi viszonyokban tapasztalható törésvonal szinergikusan (egymást erősítően) hatott az etnikai problémákra, ahelyett hogy a feszültségeket – egy más mintázat révén – enyhítette volna.[75]

Mivel a magyarok lakta területek térképileg és statisztikailag is kimutathatóan fejlettebbek voltak, sőt a nemzeti kisebbségek (szlovákok, románok ruszinok) fejlettségi szintje szintén magasabb volt ott, ahol a magyarokkal együtt éltek, mint ott, ahol a lakosság döntő többségét alkották.[76] A nemzeti kisebbségek ebből azt a következtetést vonták le, hogy a modernizáció és a magyarizáció karöltve járnak.[77] Így nem meglepő, hogy erős fenntartásokkal fogadták a kormányzat modernizációs törekvéseit. A bizalmatlanságot tetézte, hogy az állam (nem túl sok) területspecifikusan célzott moderni-

70 Uo.
71 Egri 2023; uő 2024.
72 Vö. a kötetben Földvári–Demeter 2025.
73 Demeter 2021a; uő 2018a.
74 Uő 2017; uő 2018b.
75 Uő 2018b.
76 Demeter 2024c, II. köt. 5.19. ábra.
77 Demeter 2024c, II. köt. 5. fej.; Demeter–Horbulák 2021; Demeter 2018b.

zációs törekvéseinek sikeressége és sikertelensége etnikailag jól címkézhető volt (1880-as és 1910-es állapotokat összevető dinamikus fejlettségi kartogramjaink alapján a székely akció jobb eredményekkel járt, mint a ruszin).[78]

Térképeink alapján Erdély közjogi egyesülése Magyarországgal nem jelentette annak gazdasági integrálódását 1910-re. Kolozsvár ugyan egyike volt a legdinamikusabban fejlődő térségeknek, de nem volt képes hatást gyakorolni a tágabb környezete fejlettségére (Szászföld összefüggően fejlett és etnikailag jól címkézhető foltként jelentkezik térképeinken, akárcsak Moson, de vele ellentétben lendületét vesztett, lelassuló térség volt).[79]

A fentiek alapján igazolható az első bekezdésben felvetett állítás: a fejlődés-fejlettség területi dimenziója, annak markáns különbségei miatt hasonló súllyal esik latba a dualizmus korában, mint a választójogi, nyelvi és földkérdés már jól ismert (és nem feltétlenül területspecifikus) problémái.[80]

Kimutattuk térképeinken, hogy a földrajzi irodalom által hangoztatott nyugat–kelet és észak–dél lejtő képe csak a mai országterületre igaz: a Kárpát-medence gazdasági egységként funkcionálása során a 18–20. század között a fejlettség a Pozsony–Buda (Duna) tengely mentén valójában koncentrikusan csökkent. A Kárpát-medencei kitekintésű vizsgálatokat az is relevánssá teszi, hogy ez esetben azon részek, amelyek a trianoni országterületen már perifériku snak számítottak, Kárpát-medencei viszonylatban még mindig a fejlettebb zónák közé voltak sorolhatók a századelőn.[81]

Miután a kompozit mutató előállításával négy időmetszetben megrajzoltuk a fejlettségi szintek adott pillanatban érvényes állapottérképét, a négy időhorizontra (1720, 1786, 1910, 2010) számított fejlettségi decilis értékek kumulálásával meghatároztuk a permanensen periferikus térségek elhelyezkedését a 18. század elejétől a 20. század végéig. Kárpátalja, Zala, Nyitra és Trencsén egyes részei (a középkorral ellentétben), Dél-Bihar és a Somogy–Tolna–Baranya-határvidék, Szabolcs, az Ózd–Salgótarján közti, négy megye határolta vidék, Dél-Heves–Tápióság, a Cserehát permanensen kullogóknak bizonyultak e négy időpillanatban (az időmetszetek sűrítése, mint továbblépési lehetőség, módosíthatja ezt a képet). 1780 és 1910 között maradt le Közép- és Kelet-Szlovákia (az északnyugati rész már 1780-ban).[82] Voltak olyan térségek is, amelyek 1920 után váltak fejletlenné, de nem mind a trianoni határhúzás miatt (például a Közép-Tisza-vidék a centrális, részben a gabona feldolgozási irányait kiszolgáló vasúthálózat következtében).[83]

Leszögezhető: a mai, magyarországi (és Kárpát-medencei) perifériáknak sok esetben 1910 előtti gyökere is van (talán a Tisza-tó menti belső periféria egyes, Nagykunsághoz eső részeit kivéve). Ezt az útfüggőséget a mai területfejlesztési politikáknak figyelembe kell venniük.

78 Demeter–Horbulák 2021 és Demeter 2018b.
79 Demeter 2018b.
80 Uo.
81 Demeter–Pénzes–Papp 2023.
82 Demeter 2024c, II. köt. 8. fej.
83 Vö. Szilágyi 2022, 8. térkép, városhiányos területek az Alföldön 1910-ben.

Mindez felveti a társadalmi-gazdasági rendszerek újraértékelésének, a területfejlesztési szakpolitikák kritikájának szükségességét e nézőpontból. Mivel a Williamson-hipotézis értelmében célzott állami beavatkozások nélkül a különbségek további fokozódása törvényszerű, ez felmentést adhatna a kormányzatoknak a felelősség alól, azonban a Tobler-hipotézis nem teljesülése – azaz a hirtelen fejlettségi törések léte – miatt a kormányzati felelősség vizsgálata mégsem negligálható.[84]

Különösen, hogy a fejlettség és a politikai aktivitás, választói attitűd között is kapcsolat található. Térképeink Pap József (2014, 2016)[85] adataival való összevetése alapján igazolható, hogy az országnak a fejlődésből legtöbb hasznot húzó részei a kormánypárt ellen szavaztak 1867–1910 között, a fejletlen perifériák viszont következetesen kormánypártiak, noha a kormányzat gazdaságpolitikájának nem volt kitűzött célja az egyenlőtlenségek felszámolása 1910-ig. A dualizmus kori politikai rendszer furcsasága éppen az, hogy a rendszer fenntartása azoknak a csoportoknak/térségeknek köszönhető, amelyek hosszú távon gazdaságilag nem profitáltak belőle (így a struktúrák fenntartása nem állt az érdekükben). A paradoxont magyarázhatja, hogy a nemzetiségi vidékek tartottak a nacionalista függetlenségi ellenzéktől, ezért nekik a kiegyezés *status quó*jának fenntartása volt az érdekük.

A fenti két bekezdés után jogosnak tűnik az alábbi jelenség kapcsán tett – történészekre, politikusokra egyaránt vonatkozó – kritikai észrevételünk is. A marxista és nacionalista történész-utókor sérelmezi a kettős vámhatárt mint a magyar országrész lemaradásának okozóját-bűnbakját, miközben, kettős mércét alkalmazva, elutasítják a szlovák történetírás panaszait a Monarchia Magyarországának politikáit illetően. Ugyanez a kettős attitűd figyelhető meg Kelet-Szlovákia 1920 utáni lemaradása és Nyugat-Szlovákia felemelkedése kapcsán – a magyarok számára kedvezőtlen regionális politikai következmények (és esetleges szándékoltságuk) hangoztatása nem feltétlenül kerül említésre egy napon az 1900 körüli fordított irányú folyamattal.[86]

Klaszteranalízissel bizonyítottuk, hogy a legkevésbé fejlett területek (perifériák) településeinek sajátosságai között még az egymáshoz közel eső települések esetében is lehet jelentős különbség. Ez tehát nemcsak a mai viszonylatra igaz,[87] de történeti távlatokban is. Vagyis ez sem új jelenség, de a mai szakpolitikák részéről ugyancsak elhanyagolt mozzanat.

Leszögezhető az is, hogy a periferikus és magterületek elhelyezkedése 1785-ben, 1880-ban és 1910-ben gyakorlatilag független az egymás kölcsönös kontrolljaként alkalmazott módszerektől és az indikátorok számától[88] (akárcsak ma).[89] A kompozit mutató indikátorai közül az okozati indikátorokat kiszűrő SEM is 0,5 feletti korrelációs koefficienst mutat a minden indikátort megtartó *overlay* módszerrel és a PCA-n alapuló Pénzes-féle (2018) TFI-vel (Területi Fejlettségi Index) is. A perifériákus területek

84 Demeter–Horbulák 2021; Demeter 2020b.
85 Pap 2014; uő 2016.
86 Demeter–Horbulák 2021.
87 Mai viszonyokra ld. Pénzes–Demeter 2021.
88 Demeter 2018b, uő 2024c.
89 Pénzes 2014.

stabil lehatárolása arra utal, hogy a perifériák a fejletlenség fogalmának többdimenziós (gazdasági-társadalmi-demográfiai-kulturális) értelmezése és bizonytalanságai ellenére is egyértelműen azonosíthatók, azaz a vázolt kérdéskör jól vizsgálható. (Módszertani összehasonlító vizsgálataink szerint a Pénzes-féle, PCA-n és normáleloszláson alapuló módszer mintázata arra utal, hogy az általa kialakított index az iparra érzékenyebb, mint a többi módszer, miközben az ipari termelésre vonatkozó direkt statisztikai adatokat nem tartalmaz.)

A rurális (összetelepülési) ipari adatok alapján kirajzolódó (gócszerű kiugrásokat mutató) kép azt sugallja – amit Beluszky Pál vagy Győri Róbert városcentrikus kutatásai is bizonyítottak –,[90] hogy 1910-ben az ipar a *hinterland*ra kedvező hatását kifejteni még nem tudta (a jól érzékelhető munkaerő- és nyersanyagáramlás önmagában nem tekinthető pozitív hatásnak). Az ipari üzemek számának változását bemutató térképeink alapján 1910-ben az Alföld és a transzverzális vasút szerepe tűnik ki az ipar koncentrálásában (a vasút volt előbb). E koncentrálódás területi mintázatát tekintve (centrális jellegű) és üzemméretben egyaránt megfigyelhető, és nemzetiségi területek lemaradását fokozta (például Közép-Szlovákia faipari és kohászati kisüzemeinek hanyatlása). Mindez a hagyományos kis- és háziipar általános hanyatlásával ment végbe Erdélyt és Kárpátalját leszámítva, ahol viszont a kis hatékonyságú háziipar fennmaradása éppen a piaci viszonyok lassú terjedésének indikátora. Ez utóbbi jelenség a magyarok lakta alföldi kisparaszti gazdaságokban is növelte az agrárszféra súlyát a gazdaságban 1910-re, miközben az ipar a városokban nőtt – specializációt/divergenciát eredményezve.

A Habsburg Birodalomban osztrák–cseh–magyar viszonylatban már 1850 körül térképezhető egy markáns gazdasági/fejlettségi törés,[91] mely 1930-as járásszintű vizsgálataink alapján továbbra is kimutatható osztrák–magyar, cseh–szlovák, magyar–román viszonylatban is. A határváltozások, az új politikai entitások tehát húsz év elteltével még nem írták felül az évszázados mintázatokat. Ezzel ellentétben a vajdasági térség és az Alföld között, illetve szlovák–román viszonylatban a fokozatos átmenetek jellemzők.[92]

Járásszintű fejlettségi térképeink alapján bizonyítható, hogy az Alföld – különösen a Tiszántúl – 1930 táján vesztette el az 1910-ben még kiemelkedő pozícióját. Ezzel szemben a Duna–Tisza közének felemelkedése folytatódott (ezeket Szilágyi Zsolt más forrásbázisú és léptékű kutatásai is megerősítik),[93] szemben a Vajdasággal, amely ugyancsak hanyatlott. Feltűnő az 1910-ben periferikus (Észak)Nyugat-Szlovákia fellendülésének megkezdődése.[94]

Mindezek rámutatnak, hogy 1910–2010 között a Kárpát-medencében a perifériák átrendeződése is végbement (az egyenlőtlenségek átlagos szintjének szintén elemzett csökkenése mellett). Ennek mintázata alapján a kelet-szlovákiai magyarság jelen-

90 Beluszky–Győri 2005.
91 Demeter 2021b.
92 Demeter–Radics–Pénzes 2018.
93 Szilágyi 2022; uő 2024.
94 Demeter 2020b.

tős pozícióvesztést volt kénytelen elkönyvelni,[95] Kelet-Szlovákia többi részéhez képest is a transzverzális vasút mentén, ezzel szemben Nyugat-Szlovákia felemelkedett. A regionális politikák etnikai jellegű – akár szándékolt diszkriminatív, akár véletlen – vetülete tehát 1920 után is tovább adatolható, a határhúzások e tekintetben nem hoztak változást.[96]

Változott viszont az egyenlőtlenségek mértéke. A térképes vizsgálatok mellett végzett statisztikai elemzéseink rámutattak, hogy az egyenlőtlenségek 1785 és 1880 között általában csökkentek. A települések legkevésbé fejlett tíz százalékának fejlettségi szintje nagyobb mértékben nőtt, mint a legfejlettebb tíz százaléké, és a konvergencia mellett az átlagos fejlettségi szint is növekedett.

1880 és 1910 között a tendencia megfordult: a dualizmus korában a települési fejlettség átlagos szintje csökkent, miközben a legfejlettebb települések fejlettsége nőtt, a fejletleneké csökkent, ami a településállomány polarizálódását jelzi, igazolva a Williamson-hipotézis relevanciáját a korai kapitalizmus korában. (Ennek egyik okaként a liberális gazdaságpolitika nem szándékolt, de a kormányzat által csak mérsékelten kezelt területi munkamegosztását jelöltük meg – lásd a vasút kérdését fent, illetve a székely akciót.)

A *longue durée* összehasonlítási lehetőség érdekében, az időhorizontot mindkét irányba tágítva, a fejlettség átlagértéke 1330–1720 között jelentősen nőtt, 1786-ig (vizsgálattípustól függően) stagnált-nőtt. 1720-ig az alulfejlett és fejlett települések fejlettségi szintje konvergált, a 18. századi országrekonstrukció során azonban szétfejlődést tapasztalhatunk, mely 1880-ra, a már írt módon újfent konvergenciába váltott át. Ez azonban 1910-re leállt, s csak Trianont követően indult meg újra a települések fejlettségi szintjének közeledése egymáshoz (szintén összhangban Williamson modelljével).

Trianon után a települések átlagfejlettsége is nőtt. Az 1910–2010 közötti periódusban – hasonlóan az 1785–1880 közötti felvilágosult abszolutista időszakhoz – a fejlettség javulása mellett egyidejűleg a településszintű egyenlőtlenség is csökkent a határváltozások, decentralizáció, gazdasági újrastruktúrálódás ellenére. (Az 1720–1786 közötti országrekonstrukciós periódusban ugyan szintén nőtt a fejlettség, de ez divergencia során valósult meg). Noha Williamson nem erre a korszakra alkotta meg hipotézisét, de eredményeink alapján az kiterjeszthető: a nekilendülés nemcsak a 20. században járhat szétfejlődéssel. A 2010-es centrumok, pólusok területi képe nagy hasonlóságot mutatott az oligarchák uralta országok központjaival, azaz a decentralizációnak (országhatár-változás = többközpontú fejlesztéspolitikák) vannak történeti koroktól független, általános érvényű mintái.[97]

Az egyszerű statisztikai analízis mellett adatbázisainkat regressziós vizsgálatoknak is alávetettük. Az eredmények kontrollja érdekében *több* regressziós számítást végeztünk a különböző külső tényezők (földrajz, talajminőség, etnikai hovatartozás, vallás,

95 Már 1930 körül, erre utal Demeter 2019.
96 Demeter 2020a.
97 Demeter et al. 2023; Demeter 2023b.

nyersanyagkincs, infrastruktúra) regionális fejlettségi különbségekre gyakorolt hatásának (és időbeli változásának) becslése érdekében, és ennek eredményeire támaszkodva vizsgáltunk meg konkrét történelmi ellentmondásokat, közhiedelmeket (vesd össze a vasútfejlettségben játszott szerepe, a török által elpusztított alföldi településhálózat gyorsabb fejlődése, az aprófalvas térségek megrekedése, valamint a magyar nyelv és a fejlettség kapcsolata).[98]

Megállapítható, hogy a jólétet befolyásoló tényezők súlya nem konstans: ez egyfelől strukturális változásokra enged következtetni – 1780-ban a természeti tényezők, 1880-ban a társadalmiak dominálnak –, másrészt alátámasztja feltételezésünket, hogy a fejlettség fogalma időben változó. Az etnikai hovatartozás 1780-ban a második legfontosabb fejlettséget (*welfare*-t) befolyásoló-magyarázó tényező volt, 1880-ra az első helyre került. Szerepe azonban 1910-re újra mérséklődött. A vonalas infrastruktúrától való távolság szerepe 1780–1880 között nőtt, de nem vált fajsúlyosabbá, mint a többi, nem felekezeti-etnikai tényezőé (10 százalék körül). 1910-re súlya visszaesett az 1780-as években mért szintre. A bányáktól való távolság szerepe a fejlettség *(welfare)* magyarázatában viszont erősödött 1910-ig, utalva az iparosodásra, bár megelőzni csak a vonalas infrastruktúra szerepét tudta (alátámasztva az elméletet, hogy a közlekedés az iparosodás elején játszik nagyobb szerepet, a nekilendülés után más tényezők háttérbe szorítják az addigra „adottságként" kiépült hálózati hátteret). Az 1780-ban a jólétet még ötven százalékos súllyal meghatározó talajminőség szerepe 1880-ra 11 százalékra esett, azaz nem volt jelentősebb az utaktól vagy bányáktól való távolságnál, de 1910-ig nem vesztett súlyából. A talajminőségen túli egyéb természetföldrajzi tényezők súlya a fejlettség magyarázatában előbb esett, majd 25 százalék fölé emelkedett, azaz 1880–1910 között a kedvező adottságokat az agrárszféra a specializáció során messzemenően kihasználta. Ez tulajdonképpen még kedvezett is az 1920 utáni rekonstrukciónak, hiszen a Trianon során jelentősen károsodott gazdasági infrastruktúra és nyersanyag-lelőhelyek szerepe a fejlettségben ekkor már kisebb volt, mint 1880-ban, míg a mezőgazdasági termőterületek jelentős része itt maradt. A természeti tényezők szerepének 1880–1910 közötti növekedése a fejlettség komponensei között majd a nagy gazdasági világválság idején, a gabonaárak zuhanásával és a protekcionizmus fokozódásával üt majd vissza.

98 Részletesen ld. e kötetben Földvári–Demeter 2025.

Források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL X MF 8374–8386. (1728. évi összeírások a budapesti és megyei levéltárakból: X 1856; 1876; 1886; 1930; 1933; 1941; 1947; 1970; 9588; 9671; 9706; 9733; 9765.

MNL OL Központi Statisztikai Hivatal XXXII-23-j-12 (ajándékok 1701–1990). Az 1728-as adóösszeírás feldolgozásának anyaga (Perjés Géza ajándéka), 28–85. doboz.

Hivatkozott irodalom

Acemoglu, Daron – Johnson, Simon – Robinson, James, A. 2002, Reversal of fortune: Geography and institutions in the making of the modern world income distribution. *The Quarterly Journal of Economics,* (117) 4. 1231–1294.

Acsády Ignácz 1896, *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720–21*. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1896.

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Akadémiai, Budapest.

Beluszky Pál 1999, *Magyarország településföldrajza – Általános rész*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.

Beluszky Pál (szerk.) 2005/2008, *Magyarország történeti földrajza I–II.* Dialóg Campus, Budapest–Pécs.

Beluszky Pál – Győri Róbert 2005, *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Dialóg Campus, Budapest–Pécs.

Benda Gyula 1973, *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. (Számok és Történelem 1.)

Benda Gyula 2008, *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849.* L'Harmattan – Zala Megyei Levéltár, Budapest. (Mikrotörténelem 3.)

Dányi Dezső 1960, Az 1777. évi lelkek összeírása. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv*, KSH, Budapest, 167–193.

Dávid Zoltán 1965–1966, Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1788–1789. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv,* KSH, Budapest, 99–135.

Demeter Gábor 2017, Történeti kérdések földrajzi szemszögből: mi az, amit másképp lát egy földrajzos? (A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai). *Történeti Földrajzi Közlemények,* (5) 3–4. 22–36.

Demeter Gábor 2018a, A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon: az agrárszférától az adóztatásig. In: Csikós Gábor et al. (szerk.): *Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai.* MTA BTK, Budapest, 7–69.

Demeter Gábor 2018b, Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK – DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék – SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen, 145–194.

Demeter Gábor 2019, Az 1938–1941 között visszatért területek fejlettsége és szerepe az anyaország és az utódállamok gazdaságában a különféle történeti narratívák tükrében. *Pro Minoritate,* 3. 35–68.

Demeter, Gábor 2020a, Estimating Regional Inequalities in the Carpathian Basin – Historical Origins and Recent Outcomes (1880–2010). *Regional Statistics,* (1) 1. 23–59.

Demeter, Gábor 2020b, Trends in regional inequalities between 1910 and 1930 in Hungary and the successor states. *Wschodnioznawstwo,* 14. 95–115.

Demeter, Gábor 2021a, Territorial Disparities and Uneven Development in Hungary During the Time of Dualism. In: Gyáni, Gábor (ed.): *The Creation of the Austro-Hungarian Monarchy. A Hungarian Perspective*. Routledge Taylor & Francis Group, New York, 291–325.

Demeter Gábor 2021b, Gondolatok a Bach-korszak adóterheinek regionális különbségeiről. *Történeti Földrajzi Közlemények,* (9) 1–2. 133–148.

Demeter Gábor 2022, Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1796). In: Weisz Boglárka et al. (szerk.): *Területi egyenlőtlenség, intézményi változás. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 6. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány, Budapest, 143–188.

Demeter Gábor 2023a, A 18. századi országos összeírások településszintű statisztikai kiértékelésének és vizualizálásának néhány lehetősége. In: Kis József et al. (szerk.): *Földügyi és hagyatéki szabályozás. Társadalmi gyakorlat Magyarországon a 16–20. században.* Magyar Kormánytisztviselői Kar – Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 63–106.

Demeter Gábor 2023b, Az agrártársadalom differenciáltsága 18. századi településsoros összeírások kvantitatív elemzése alapján (1720–1796). *Történelmi Szemle,* (65) 3. 485–520.

Demeter Gábor 2023c, Ha térkép nincs...: A történeti földhasználat rekonstrukciós lehetőségei a 18–19. században adatbázisok, GIS-módszerek segítségével. *Replika,* (128) 35–60.

Demeter Gábor 2024a, *Területi egyenlőtlenségek nyomában a 18. századi Magyarországon.* HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések, A vidék vonzásában 7.)

Demeter Gábor 2024b, *Regionális fejlettségi viszonyok és területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarországon*. (A hGIS és a kvantitatív történetírás lehetőségei és nehézségei). I. (18. század: Rekonstrukció és reform). (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 12.) gistory.hu/docs/Területi_egyenlőtlenségek_1720_1800_vegso_KISclap.pdf

Demeter Gábor 2024c, *Regionális fejlettségi viszonyok és területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarországon.* (A hGIS és a kvantitatív történetírás lehetőségei és nehézségei). I. A dualizmus kora: polgárosodás, liberalizmus, nacionalizmus (1870–1910). (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 13.) gistory.hu/docs/Területi_egyenlőtlenségek_1880_1910_vegso_KIS.pdf

Demeter Gábor et al. 2023, Területi egyenlőtlenségek településszintű, hosszú távú vizsgálata a történeti Magyarország és utódállamainak területén, 1330–2010 (I–II). *Területi Statisztika,* (63) 3. 271–299. és 300–335.

Demeter, Gábor – Horbulák, Zsolt 2021, Regional socio-economic inequalities before and after the collapse of the Hungarian Kingdom: modernization, "magyarization" and economic exploitation from a different perspective. *Historicky Časopis,* (69) 5. 889–919.

Demeter Gábor – Horváth Gergely Krisztián 2023, Sopron vármegye az ország gazdaságában és társadalmában az 1728. évi országos adóösszeírás tükrében. Szempontok egy összehasonlító vizsgálathoz. *Soproni Szemle,* (77) 2. 155–179.

Demeter Gábor – Koloh Gábor 2020, Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). *Agrártörténeti Szemle,* (61) 1–4. 25–76.

Demeter Gábor – Kónya Péter (szerk.) 2023, The 18th Century Historical Statistical Atlas of Szepes / Spiš County. Szepes vármegye 18. századi történeti statisztikai atlasza. *GIStorical Studies* 5. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – University of Prešov, Eperjes–Budapest.

Demeter Gábor – Mikle György 2022, Regionális különbségek Erdélyben az 1750-es összeírás alapján. *Erdélyi Múzeum,* (84) 1. 101–120.

Demeter Gábor – Pénzes János 2022, Életminőség és jövedelem: társadalmi-gazdasági-demográfiai viszonyok a nagybirtokon és a kisbirtokon 1900–1940 között, és kapcsolatuk a 2000 utáni periferizációs folyamatokkal. In: Demeter Gábor (szerk.): *Holdfogyatkozás. Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest–Debrecen, 126–147. (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 12.)

Demeter Gábor – Pénzes János – Papp István 2023, A területi egyenlőtlenségek változása az elmúlt 100 évben a Duna-medence területén – kitekintés a magyarok lakta határon túli régiók gazdasági fejlettségének változásaira (1910–2010). In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A magyar kisebbségek 100 éve.* Komp-Press, Kolozsvár, 25–42.

Demeter Gábor – Radics Zsolt 2015, A gazdasági fejlettség regionális különbségeinek vizsgálata az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban járásszintű adatok alapján. *Történeti Földrajzi Közlemények,* (6) 2. 233–246.

Demeter Gábor – Radics Zsolt – Pénzes János 2018, Fejlettségi és formális (hasonlósági) régiók és törésvonalak Köztes-Európában 1910–1930 között. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések*. MTA BTK – DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék – SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen, 219–254.

Demeter Gábor – Szilágyi Adrienn – Túri Zoltán 2021, Földminőség, nemesi érdekérvényesítés, jövedelmezőség a Tiszántúl déli részén a 18–19. században. *Századok,* (155) 2. 285–316.

Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt 2022, Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). *Századok,* (156) 6. 963–999.

Demeter Gábor – Tompa László 2024, Társadalmi-gazdasági es demográfiai különbségek statisztikai vizsgálata a 18. századi Erdélyben. *Erdélyi Múzeum,* (84) 1. 117–139.

Demeter Gábor – Túri Zoltán 2022, A mezőgazdasági termelés és a társadalmi-gazdasági jellemzők kapcsolata a természetföldrajzi adottságokkal, 1786–1910. In: Demeter Gábor (szerk.): *Holdfogyatkozás. Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest–Debrecen, 148–160. (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 12.)

Eddie, Scott M. 1996, *Ami „köztudott", az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába.* Csokonai, Debrecen.

Egri Zoltán 2022, *Perzisztencia és mobilitás a települési fejlettségben 1960 és 2011 között*. A Magyar Regionális Tudományi Társaság XX. Vándorgyűlése. 2022. október 6–7.

Egri Zoltán 2023, Mobilitás és perzisztencia a hazai települési szintű jövedelemegyenlőtlenségi folyamatokban, 2012–2019. *Területi Statisztika,* (63) 1. 3–37.

Egri Zoltán 2024, Bezáródás a perifériára: A hazai társadalmi-gazdasági elmaradottság tartós térbeli fennmaradása, 1960–2020. *Területi Statisztika*, (64) 2. 177–211.

Faragó Tamás 1996, Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest, 100–123.

Fogel, Robert 1970, *Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History*. Johns Hopkins Press, Baltimore.

Fónagy Zoltán 2013, *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II.* MTA BTK TTI, Budapest.

Földvári Péter – Demeter Gábor 2025, Hosszú távú fejlettségi és egyenlőtlenségi vizsgálatok Structural Equation Modeling (SEM) segítségével a történeti Magyarországon (1786–1910). In: Csikós Gábor et al. (szerk.): *Trendek és töréspontok.* (Vidéktörténet 5.) HUN-REN BTK TTI, Budapest, 43–88.

F. Romhányi Beatrix – Szilágyi, Zsolt – Demeter, Gábor 2022, A Magyar Királyság regionális különbségei a pápai tizedjegyzék keletkezése idején. In: *Területi egyenlőtlenség, intézményi változás. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 6.* Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány, Budapest, 17–52.

Gyémánt, Ladislau et al. 2009–2016, *Conscripţia fiscală a Transilvaniei din anul 1750. I–II.* Editura Enciclopedică, Bucureşti.

Gyimesi Sándor 1975, *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Győri Róbert 2003, Kérdések és válaszok a XIX. századi magyarországi modernizáció regionális különbségeiről. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Hermész Kör – Osiris, Budapest, 329–344.

Győri Róbert 2007, Dunántúl – valóság vagy fikció? A történeti földrajz bizonyítékai. *Limes,* (20) 3. 7–22.

Győri Róbert – Mikle György 2017, A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és társadalom,* (31) 3. 144–164.

Ivanov, Martin – Kopsidis, Michael 2015, Was Gerschenkron Right? Bulgarian Agricultural Growth during the Interwar Period in the Light of Modern Development Economics. *Südost-Forschungen,* (74) 1. 44–72.

Katus, László 1970, Economic growth in Hungary during the age of dualism (1867–1913): a quantitative analysis. In: E. Pamlényi (ed.): *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe / Sozial-ökonomische Forschungen zur Geschichte von Ost-Mitteleuropa.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 35–127. (Studia Historica 62.)

Kerék Mihály 1939, *A magyar földkérdés*. MEFHOSZ Kiadó, Budapest.

Kosáry Domokos 1987 [1966], A tétényi tumultus. In: Uő: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 87–126

Lexicon locorum 1920 = *Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. Szerk.: Illés József. Magyar Békeküldöttség, Budapest.

Lieskovský et al. 2018 = Lieskovský, Juraj et al.: Historical land use dataset of the Carpathian region (1819–1980). *Journal of Maps,* (14) 2. 644–651.

Mikle György – Demeter Gábor 2022, Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a török kor után (1715–1720). In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 6. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány, Budapest, 85–126.

Milanovic, Branko – Lindert, Peter H. – Williamson, Jeffrey G. 2007, Measuring Ancient Inequality. Working Paper 13550. Cambridge, MA, National Bureau of Economic Research. http://www.nber.org/papers/w13550 (utolsó megtekintés: 2024. 11. 17.)

Miskolczy Ambrus – Varga E. Árpád 2013/2014, *Erdély történeti demográfiájának forrásai a XVIII. század második felében. I–III. Felekezeti összeírások 1750–1850.* Pro-Print Könyvkiadó Csíkszereda, 2013–2014.

Móricz Miklós 1936, Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. *Magyar Statisztikai Szemle,* (14) 4. 293–309.

Nemes Nagy József 1987, *A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pap József 2014, *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből*. Eszterházy Károly Egyetem, Budapest–Eger.

Pap József 2016, Vallás és politikum a dualizmus korában. A felekezeti kérdés és a népképviselet az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországán. In: Kónya Péter (szerk.): *Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Eperjes, 337–366.

Papp István – Pénzes János – Demeter Gábor 2021, A közlekedési hálózatok és a komplex területi fejlettség időbeli összehasonlító vizsgálatának nehézségei és egy megoldási lehetősége a történelmi Magyarország példáján. *Területi Statisztika,* (61) 4. 445–465.

Pénzes János 2014, Periferikus térségek lehatárolása Magyarországon – módszertani és területi sajátosságok. In: Nagy Erika – Nagy Gábor (szerk.): *Polarizáció – Függőség – Krízis. Eltérő térbeli válaszok.* MTA KRTK RKI, Békéscsaba, 163–175.

Pénzes, János – Demeter, Gábor 2021, Peripheral areas and their distinctive characteristics: The case of Hungary. *Moravian Geographical Reports,* (29) 3. 217–230.

Perjés Géza 1968, A statisztikai szemlélet elemei a XVIII. század eleji adóösszeírásokban. *Statisztikai Szemle,* (46) 10. 1037–1045.

Perjés Géza 1974, Az 1728. évi adóösszeírás adatainak feldolgozása. *Statisztikai Szemle,* (52) 11–12. 1068–1100.

Perjés Géza 1978, Jelentés az 1728. évi összeírás gépi feldolgozásáról. *Agrártörténeti Szemle,* (20) 1–2. 11–80.

Perjés Géza 1979, Bihar megye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 6. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, 33–109.

Piketty, Thomas 2015, *The Economics of Inequality*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

Rózsa Sándor 2022, *Kényszer vagy lehetőség? A nagykunsági települések ártéri gazdálkodásának vizsgálata a 18. századi újratelepüléstől az átfogó folyószabályozások megindulásáig*. Doktori értekezés, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger.

S. Sándor Pál (szerk.) 1951, *Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849–1867*. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest.

Schulze, Max-Stephan 2007, *Regional Income Dispersion and Market Potential in the Late Nineteenth Century Habsburg Empire*. Department of Economic History, London School of Economics, London. (LSE Working Papers no. 106/07 – https://eprints.lse.ac.uk/22311/1/WP106schulze.pdf (utolsó megtekintés: 2023. 12. 05.)

Szilágyi Zsolt 2022, *Az ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. ELKH BTK TTI, Budapest.

Szilágyi Zsolt 2025, *Változás és alkalmazkodás a Kárpát-medencében. A történeti és a trianoni Magyarország regionális gazdasági–társadalmi különbségei, területi egyenlőtlenségei 1870–1941 között*. (Kézirat)

Tóth Zoltán 2015, *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában*. Balassi, Budapest.

Trócsányi Zsolt 1966, *Az északi Partium 1820-ban. (A Conscriptio Czirakyana adatai)*. KSH, Budapest. (Történeti Statisztikai Kötetek)

Vályi András 1796, *Magyar országnak leírása mellyben minden hazánkbéli Vármegyék, Városok, Faluk, Puszták; uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, fördőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, Földes Urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbéli tulajdonságaik ... feltaláltatnak*, I–III. Buda, 1796.

Williamson, J. G. 1965, Regional Inequality and the Process of National Development: A Description of the Patterns. *Econ. Development and Cultural Change*, (13) 4. 1–84.

Földvári Péter – Demeter Gábor

Hosszú távú fejlettségi és egyenlőtlenségi vizsgálatok *Structural Equation Modeling* (SEM) segítségével a történeti Magyarországon (1786–1910)*

Ok-okozati viszonyokat ábrázoló fejlettségi modell kialakítása (18. század vége)

GDP-adatok[1] hiányában a fejlettséget a rendelkezésre álló indikátorokból képzett kompozit indexszel mérhetjük. Ez azonban számos nehézséget rejt. A kiválasztott változóknak a terület és társadalom jelentős – ráadásul azonos – részét le kell fednie (objektív feltétel); az indikátornak értelmezhetőnek kell lennie a fejlettség szemszögéből. Valamilyen módszerrel szelektálva (és sokféle módszer van, az egyszerű *overlay*től/fedetéstől a változók belső viszonyát is vizsgáló PCA-n [főkomponens-analízis][2] át a még bonyolultabb, a változók belső összefüggéseit ok-okozati értelemben is vizsgáló módszerekig – szubjektív feltétel) ki kell alakítani a kompozit indikátort, melynek komponenseit előzőleg standardizálni, normalizálni kell; és végül – és itt megint több módszer is lehetséges – aggregálni. Még nehezebb a helyzet, ha több időmetszetet kell összevetni, hisz ez esetben döntést igényel az is, hogy azonos (közös) indikátorok alapján történjék a kompozit index kialakítása (például a HDI),[3] vagy az adott korra elérhető/jellemző (így koronként eltérő és eltérő magyarázóerővel bíró) indikátorok minél szélesebb skálája alapján. Elvileg az indikátorok számának növelése javítja a megbízható-

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség munkacsoportjában készült.

1 *Gross Domestic Product*.

2 *Principal Component Analysis*: a változók számának csökkentésére használt módszer, mely az egymással magas korrelációt mutató indikátorokat közös faktorra vezeti vissza (de az ok-okozati viszonyokról nem ad számot).

3 *Human Development Index*, a GDP kiváltására alkalmazott kompozit indikátor, mely a GDP mellett a várható élettartamot és az iskolázottságot tartalmazza. Magyarországra alkalmazta (1880, 1910, 1930 és 1941): Szilágyi 2025.

ságot is, de egymástól nem független változók esetében (erről az indikátorok korrelációs mátrixa nyújt tájékoztatást) előfordulhat, hogy egy jelenség túl nagy súllyal kerül beszámításra a kompozit indikátor kialakítása során, torzítva a képet. A fenti problémát elkerülendő gyakran alkalmaznak PCA-t az egymástól független komponensek kiszűréséhez, a bemenő változók számának redukálásához (dimenziótlanítás). (Ez azonban csak normáleloszlású indikátorok esetén ad megbízható eredményt: nem folytonos eloszlású, diszkrét értéket felvevő adatsorokat, vagy nem normáleloszlású adatokat nem vizsgálhatunk e módszerrel; elvesztésüktől tartva ezért térképes ábrázolás esetén sokszor a fedetés – *overlay* – is járható út. Ez viszont a túlsúlyozás veszélyét jelenti, ezért a különféle vizsgálati módszerrel született kimeneti térképes ábrázolásokat célszerű összevetni – és ellentmondásos eredmény esetén újragondolni a módszert).[4]

Annak vizsgálata, hogy az egyik indikátor értéke miként befolyásolja a másikat, történhet regresszióanalízissel. Lehetséges azonban olyan módszert kiválasztani a kompozit fejlettség kiszámításához, amely egyszerre kínál megoldást a vizsgálatba bevonandó indikátorok kiválasztásának problémájára és az ok-okozati viszonyok elkülönítésére – fejlettséget meghatározó és fejlettséget tükröző indikátorokra bontva a változóhalmazt, egy szoftveres algoritmusra (SEM) bízva a kompozit fejlettségben játszott súlyuk megbecslését és magának a jóléti indexnek a kiszámítását (*1. ábra)*. A modellt, mely alapján a változókat a szoftveres algoritmus elkülöníti, azonban a modellezőnek kell kialakítani, tehát szubjektivitástól, prekoncepcióktól ez sem mentes, hiszen tükrözi a modellt kialakító személy történelemfelfogását. (Bár ez akkor is szerepet kapott, amikor a fejlettséget felfelé és lefelé húzó indikátorokra különítettük el a változókat.)[5]

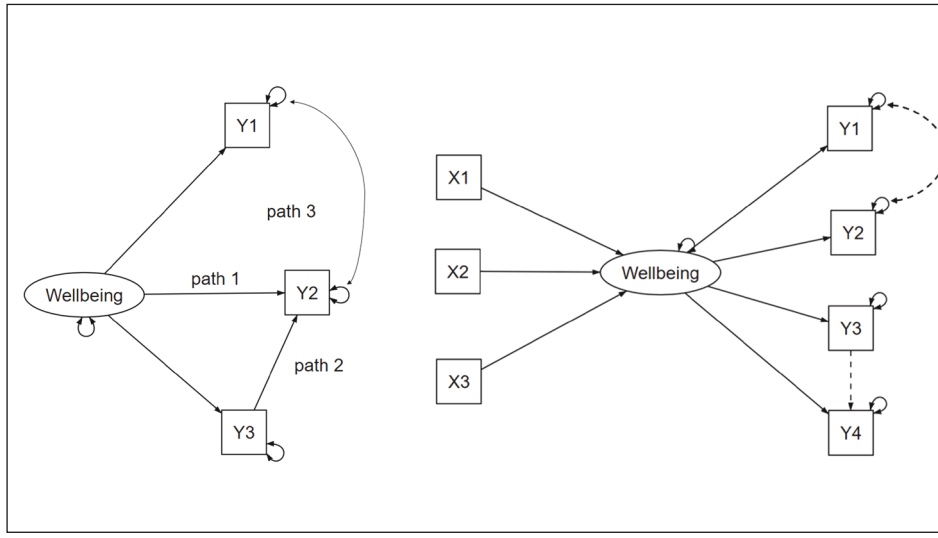
A változók közti ok-okozati viszonyokat feltáró 18. századi SEM-MIMIC-modellünk[6] szerint *(2. ábra)* a *jólétet okozó indikátorok* (X) közé sorolandó – a külső, környe-

4 Pénzes 2014; uő 2018.

5 A *Structural Equation Modelling* (SEM) olyan többváltozós statisztikai módszer, amely a megfigyelt (mért) és látens (becsülni kívánt) változók kapcsolatát vizsgálja. Bizonyos aspektusból tehát hasonlít a korrelációs vizsgálatokra. Szintén hasonlít a PCA-ra és a faktoranalízisre, mert ugyanúgy lehetővé teszi a látens változók azonosítását és értékének megbecslését. Ám a PCA-val ellentétben a SEM azon a feltételezésen alapszik, hogy ok-okozati összefüggés van a változók között (ti. a PCA korrelációt használ, az pedig csak az összefüggések erősségét méri, ok-okozati viszonyrendszer feltárására nem alkalmas). Technikai értelemben a SEM módszere a lineáris regressziós modellezéshez hasonló, ahol egy sokváltozós egyenletrendszer kialakításával becsülik meg az egyenletet meghatározó paraméterek súlyát. A SEM előnye, hogy lehetővé teszi az eltérő skálákon mért változók bevonását. Míg a PCA és a faktoranalízis a folytonos eloszlású (de legalább intervallumskálán mért) változókra van tervezve, a SEM alkalmas a nominális és ordinális változók bevonására is. Ebben az értelemben a SEM a faktoranalízis és a lineáris regressziós modellek kombinálásának is tekinthető.

6 Mivel Magyarországon történeti kutatásokban a SEM ritkán került alkalmazásra (a regressziószámítással vagy főkomponens-analízissel szemben), ezért egy kicsit részletesebben leírjuk, elkerülve a matematikai mélységeket. A *Structural Equation Model*ek szerkezete alapján két típust különböztetünk meg *(1. ábra)*. Az első típus a látens változó(ka)t a látens változó(k) által befolyásolt mutatók halmazának segítségével becsüli meg. Ebben az ún. *„measurement"* modellben feltételezzük, hogy a látens változó hatása tükröződik a megfigyelt (mért) változókban, amelyeket Y-val jelölünk. Ezt a kapcsolatot általában egyirányú oksági kapcsolatnak feltételezzük, amelyet 1. útként jelölünk. Lehetséges azonban, hogy

1. ábra
A SEM típusainak elméleti vázlata

a változók közvetlenül is kapcsolódnak egymáshoz, azaz a változók varianciájának közös komponense nem kizárólag a mögötte lévő látens változónak (itt a *„wellbeing"*), hanem valamilyen közvetlen kapcsolatnak is köszönhető. Például feltételezhető, hogy a népesség korszerkezete (Y2) és a születésszám (Y3) egyaránt tükrözi egy település jólétét, de az idősek magasabb aránya (korszerkezet) közvetlenül is csökkenti a születésszámot, azon egyszerű oknál fogva, hogy magasabb életkorban alacsonyabb a termékenység. Ebben az esetben bevezethetünk egy 2. útvonalat, azaz egy egyirányú oksági kapcsolatot Y3-ból Y2-be. Végül pedig, ha az oksági kapcsolat nem nyilvánvaló, feltételezhetünk egy nem nulla értékű kovarianciát is két változó (Y1 és Y2 az ábrán) között, amelyet 3. útként jelölünk.

A SEM másik típusa a látens változó (jelen esetben a *welfare*) értékét tükröző indikátorok mellett megkülönböztet olyan változókat is, amelyek a látens változó okozói (azaz hatnak rá). Ilyen a *MIMIC-(Multiple Indicators Multiple Causes)* modell. A jobb oldali diagram egy MIMIC típusú modell sematikus rajzát mutatja. Itt feltételezzük, hogy a látens változót (a jólétet) néhány megfigyelt (mérhető) exogén változó (X1, X2, X3) okozza, és négy mérési változó (Y1–Y4) tükrözi. A szaggatott vonalak a MIMIC-modellben a mérési változók közötti potenciális korrelációt vagy oksági kapcsolatot jelölik, hasonlóan az iménti *„measurement"* modellhez.

Tehát mindkét modell számol azzal, hogy az indikátorok is hathatnak egymás értékeire (nem függetlenek egymástól, egyik okozója a másiknak, azaz számolni kell az autokorreláció jelenségével). Továbbá figyelembe kell venni, hogy az indikátorok egy része egyaránt lehet jólétet okozó és jólétet tükröző (oktatás, vagy az általunk éppen ebből a szemszögből vizsgálandó vasút), illetve, hogy az adatbázisban lehetnek olyan indikátorok, amelyek szerepe a modellben nem azonosítható be (ezeket ilyenkor elvetjük). A fő különbség a *measurement-* és a MIMIC-modell között az, hogy a *measurement*modellben feltesszük, hogy a látens változó hatással van megfigyelt változókra (a fejezet második felében ez a megközelítés dominál), míg az általunk a dolgozat elején az 1786-os helyzetre alkalmazott MIMIC-modellben azt is feltételezzük, hogy bizonyos változók a látens változót *(welfare)* okozzák. Nagy hátránya azonban, hogy a MIMIC nem veszi figyelembe a térbeli autokorrelációt. Ezért míg a 18. századi vizsgálatokat a MIMIC-modellen mutajuk be, a fejezet többi térképe, az autokorreláció 1880-as és 1910-es magas értéke miatt már *measurement*modell alapján készült.

zeti adottságok mellett – az egy úrbéresre jutó szőlőterület, a szántóterület, a népesség, a talaj, a piactól való távolság és a városi lakosság aránya. *Jólétet tükröző* változónak (Y) minősültek az adó, az ajándékok egy úrbéresre jutó értéke, a házak száma településenként és a házakra jutó családok száma. (Ezek kategorizálása tehát a szubjektív elem a rendszerben. A szoftver hibás történeti/oksági modell esetén is végrehajtja a számításokat – és ez az a végeredményekben is tükröződik.)

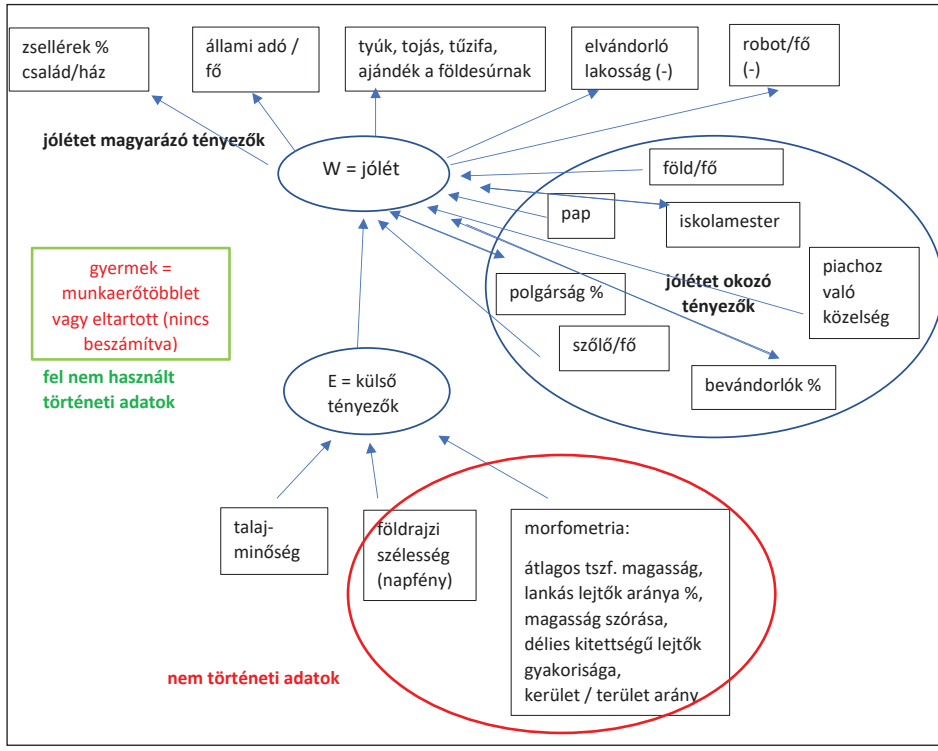
A változók korrelációs mátrixa alapján a földminőséget és az épp imént bevont piactól való távolságot el kellett vetni az indikátorok közül, az előbbit azért, mivel lerontotta a KMO-értéket, azaz akadályozta a faktoranalízis megbízható futtatását. Az utóbbi pedig semmivel nem mutatott 0,3-nél nagyobb korrelációt, így független változóként egy ok-okozati modell egyetlen elemét, kapcsolatrendszerét sem magyarázhatja. A faktoranalízis során a bemenő változóhalmazok függetlenségvizsgálata érdekében az eddigiektől eltérően promax rotációt alkalmaztunk. A rotációt a faktorokra nagy terheléssel (korrelációval) rendelkező változók számának csökkentésére alkalmazzák. Ennek célja az értelmezés megkönnyítése. A legnépszerűbb rotációs módszer a Varimax, amely ortogonális (gyakorlatilag egymástól független, korrelációmentes) faktorokat eredményez. E módszerrel kapcsolatos esetleges probléma, hogy *a társadalomtudományok elméleti konstrukciói ritkán tartalmaznak olyan faktorokat, amelyek egymástól függetlenek*. Például feltételezhetjük, hogy a fejlődés függ a demográfiai és földrajzi tényezőktől, de e kettőről is feltételezhetjük, hogy valamilyen statisztikai kapcsolat áll fenn köztük, azaz a földrajz hatással van mind a demográfiára, mind a fejlődésre (vesd össze az *1. ábrá*n a kétirányú nyilakat).[7] Emiatt a ferde *(oblique, promax)* rotáció itt jobb megoldás, mivel lehetővé teszi, hogy az így kapott rotált faktorok korreláljanak egymással.

A 18. századi indikátorok ok-okozati kapcsolatát, jóléthez való viszonyát a *2. ábra* szemlélteti. E modellt elfogadva az ezt követően futtatott faktoranalízis tapasztalata szerint a földminőségen túl eltávolítható a rendszerből a gyerekek aránya, a beköltözők aránya, az elvándorlók aránya, az egy földművesre jutó szőlő, az egy házra jutó családok száma, a háztalan zsellérek aránya és a földrajzi szélesség. A bent maradó indikátorokra pedig a következő faktormodell adható *(1. táblázat)*. Az első faktorba tartoznak *a földrajzi adottságok*, az általuk kirajzolt területi mintázat lent látható *(3/a ábra)*, ez fordított skálázású (a sötét szín a kedvező). A második faktor *az anyagi lehetőségeket tükrözi az adó, a szolgáltatások és a robot* alapján. A harmadik, legkisebb súlyú tényezőcsoportba a *kulturális infrastruktúra és a polgárság* került besorolásra, melynek aggregált regionális mintázata szintén megadható *(3/b és 3/c ábra)*.

7 Ezt mondja a földrajzi determinizmus elve is, amelyet a 18. században Magyarországon pl. Bél Mátyás is képviselt. Ha több egymást követő évre is rendelkezésre állnak mutatók, akkor az ok-okozati összefüggés tesztelhető lenne ökonometriai módszerrel (Granger-teszt), és akkor a modell nem szubjektív feltételezésen alapul. De ez itt nem alkalmazható.

2. ábra

A 18. század végi fejlettségi vizsgálathoz kialakított *Structural Equation Model* (SEM-MIMIC)

(Felül az összeírásokból kivont, fejlődést tükröző-magyarázó indikátorok, középen a jólétet okozó tényezők, alul a fejlődést befolyásoló extern és környezeti indikátorok.)

E három kép tehát a fejlettség három tényezőcsoportját mutatja be külön-külön *(3/a–c ábra)*, az értékek egyesítésével pedig megkapható a SEM-modell alapján számolt kompozit fejlettség (*welfare*-index, jóléti index) *(4. ábra)*. A modell által generált két látens aggregált jóléti/fejlettségi indikátor között erős korreláció volt – csakúgy, mint a piactól való távolsággal korrigált és piac nélküli fejlettség esetében –, viszont a SEM és 2024-es vizsgálatunk[8] kompozit fejlettségi indexe között a hasonlóság már csak a 0,5-es korrelációs koefficienst mutatott, tehát a SEM által előállított *welfare*-index (jóléti mutató) jellegében kissé más volt. Ezt tükrözi a fejlettség mintázata is *(4. ábra)*.

8 Demeter 2024a, 4. fej.

1. táblázat

A faktoranalízis eredményei (az egyes indikátorok besorolása, 0,3 feletti korrelációs érték esetén)

Tényező (korrelációs koefficiens)	1. faktor	2. faktor	3. faktor	Egyediség
Adó egy összeírtra		0,3392	0,6555	0,3733
Csirke egy összeírtra		0,8418		0,177
Tűzifa egy összeírtra		0,6922		0,4999
Fonal egy összeírtra		0,4436		0,734
Vaj egy összeírtra		0,8203		0,2516
Robotnapok száma egy összeírtra		0,6421	−0,3227	0,5183
Polgári és kézműves lakosság aránya			0,399	0,8465
Parókia			0,6485	0,5895
Iskolamester			0,6053	0,6036
Átlagos lejtőszög	0,8234			0,325
Délies lejtőkitettség	0,9139			0,1526
Népességszám			0,7631	0,3463

Az azonos szélességű osztályközökkel megrajzolt térképen feltűnő, hogy míg korábbi vizsgálatunkban Tokaj-Hegyalja környéke a legkiugróbb, addig a SEM egy Buda–Pest-centrikus, a Dunára és a két alacsony középhegység előterére támaszkodó tengelyt rajzol ki a belső vásárvonalon (miközben a Külső-Kárpátok és a Belső-Kárpátok közötti intramontán medencékben ez nem annyira kifejezett), a *mai fő közlekedési utak (M1-es, M7-es autópályák sávja, Móri-* és *Tatai-árok) és a majdani transzverzális vasút mentén*. Ez felveti Fogel klasszikus kérdését. Tehát mennyiben járul hozzá a vasút (út) a fejlődéshez? Vajon ez áll fenn, vagy fordított az oksági kapcsolat, azaz a fejlett területek vonzzák magukhoz a vonalas infrastruktúrát? Esetleg mindkettő igaz lehet? A kérdést részletesen megvizsgáljuk az alábbiakban (miután előállítottuk 1880-ra és 1910-re is a fejlettségi térképet). Az Alföld 18. századi relatív fejlettségét mindkét *welfare*-index és mind a SEM, mind a korábbi kutatásban alkalmazott (*overlay* + PCA) megközelítés megerősíti. Ha a kategorizálásnál az azonos osztályközöket a természetes törésekkel váltjuk fel, akkor az Alföld és az imént említett sugaras szerkezet is jóval differenciáltabb lesz.[9]

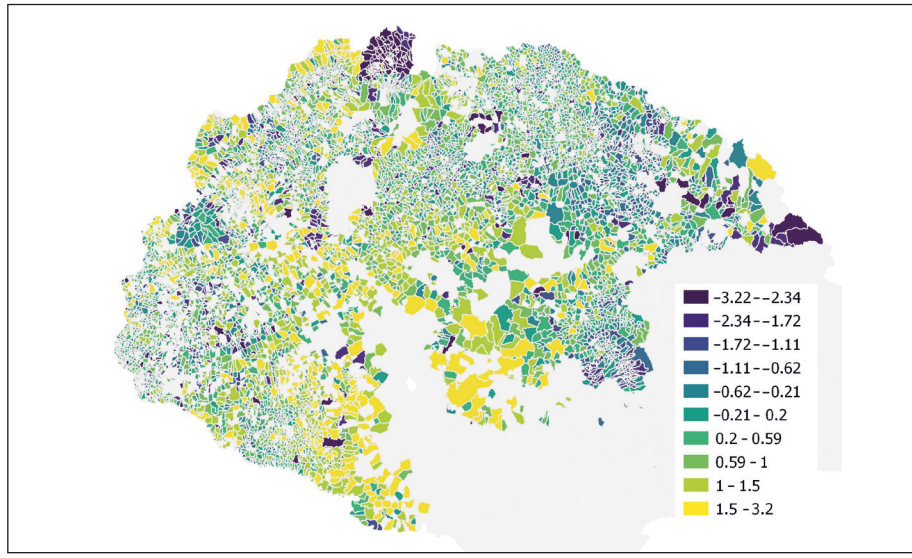
9 A SEM-módszerrel készült térkép *(4. ábra)* és a korábbi kompozit fejlettségi mutató alapján készült térkép (Demeter 2024a) különbségeit elemezve feltűnő, hogy az Alföld településein a SEM-értékek kedvezőbbek, mint a kompozit fejlettségi mutatóé, a hegységkeretben lévő települések esetében pedig a kompozit mutató értéke relatíve magasabb. Lehetséges olyan fejlettségi térképeket készíteni, melyek kiküszöbölik az itt látható adathiányt. Ezek különösen akkor hasznosak, ha több időmetszet térképsorát kell összevetni, ahol a hiányok területileg kumulálódhatnak. Az egyik lehetséges mód az eredeti térkép rácshálós átalakítása, a másik az interpoláció (pl. az adathiányos települést körülvevő, valós adattal rendelkező szomszédok indikátorértékeinek átlagát vetítve az üres entitásra), a harmadik a járási aggregáció és egy adott pillanatban létező adminisztratív beosztás visszavetítése az egész periódusra.

3/a–c ábra

A három fő faktor és képük: a fejlettség három tényezőcsoportjának területi differenciái külön-külön

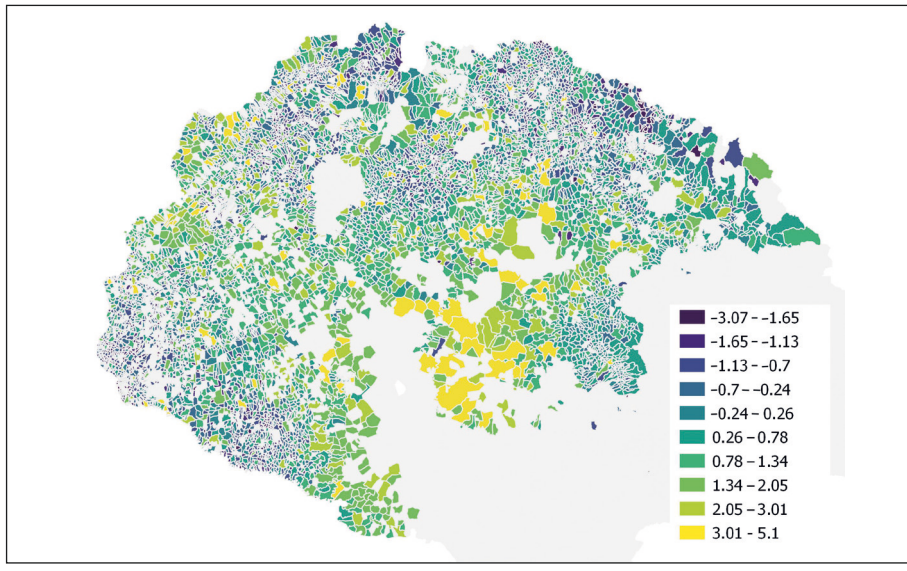
3/a ábra

Fejlettség a természetföldrajzi adottságok alapján

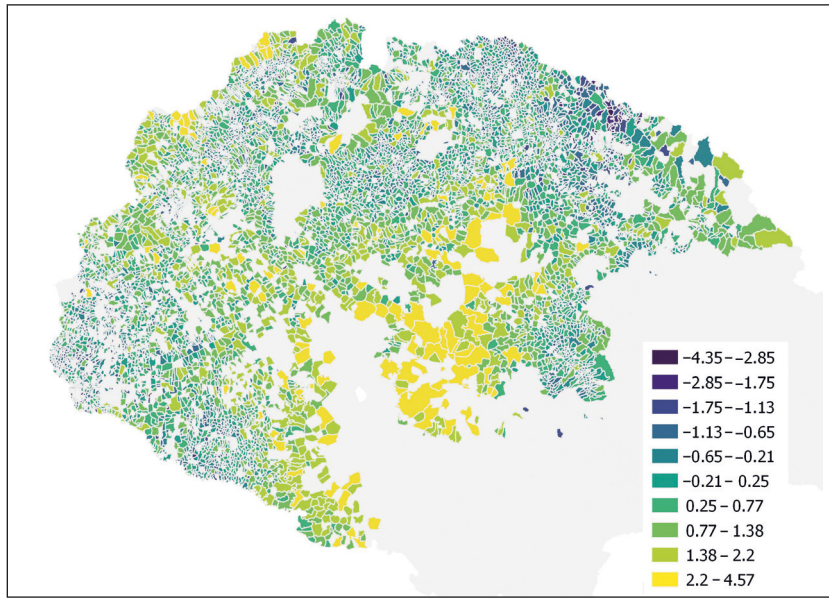
3/b ábra

Fejlettség anyagi jólét alapján

3/c ábra

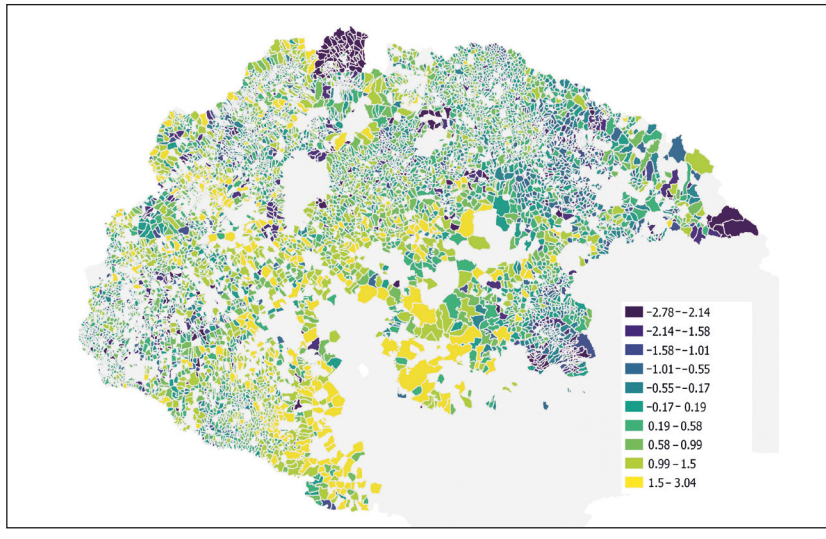
Fejlettség urbanizációs mutatók alapján

A fehér szín adathiányt jelöl. A fejlettséget a *3/b* és *3/c ábrá*k esetében a meleg színek jelzik. A *3/a ábra* fordított skálázású, ott a hideg színek jelentenek kedvezőbb tendenciákat.

4. ábra

A SEM által generált látens jóléti indikátor *(welfare)* alapján készült fejlettségi kép (1786)

A fehér szín adathiányt jelöl, a fejlettséget a meleg színek jelzik.

Hosszú távú fejlettségi vizsgálatok a SEM segítségével (1786–1910)

Korábbi tanulmányainkban már vizsgáltuk a fejlettségi szint dinamikájának mérhetőségét és térképezhetőségét 1330–2010 között,[10] akkor zömmel PCA-t használva a kompozit mutatók kialakítása során a különbségtérképek készítéséhez. Érdemes lehet e módszerrel is összehasonlítani a politikailag stabilabb környezetben lejátszódó *longue durée* folyamatok mintázatát is. Mivel a 19. század előtti időszakok vizsgálatára az indikátorok számának csökkenése miatt a módszer nem alkalmas, jelen fejezetben az 1786–1910 között korszakot vetjük alá részletesebb analízisnek, 1786–1880 és 1880–1910 közötti, két, eltérő gazdasági-társadalmi-politikai rendszert reprezentáló szakaszra bontva azt. A korszakhatár tágítása viszont lehetetlenné teszi pontosan ugyanazon indikátorok felhasználását, mint amelyeket kötetünkben 1880 és 1910 esetében a kompozit mutatónál alkalmaztunk.[11]

E fejezetben a következő célokat tűztük ki:

1.) A településszintű és 18. századi GDP- és HDI-adatok hiánya miatt a fejlettségi szint mérésére ugyancsak alkalmas kompozit (több indikátort sűrítő) relatív jóléti mérőszám előállítása az ország egész területére, mégpedig olyan módszerek segítségével, melyek lehetővé teszik a fejlettséget okozó és fejlettséget tükröző tényezők elkülönítését, a hibás súlyozás elkerülése érdekében. A *welfare*-index segítségével a cél,
a. a fejlettségi különbségek területi mintázatának feltárása, centrumok és perifériák azonosítása három időhorizontban, két társadalmi-gazdasági struktúra összevetése érdekében;
b. ezen differenciák időbeli változásának, a centrumok és perifériák áthelyeződésének modellezése az országrekonstrukció korától a Monarchia széteséséig, a rendi abszolutisztikus társadalomból a polgári társadalomba való átmenet idején. A területi mintázat változása mellett cél a területi egyenlőtlenségek mélységének vizsgálata is, annak eldöntése céljából, hogy melyik gazdasági-társadalmi-politikai rendszer eredményezett nagyobb településszintű fejlettséget, illetve, melyik struktúrában voltak kisebbek a különbségek a kedvező és kedvezőtlen *welfare*-indexszel jellemezhető települések között.
2.) A másik fő cél a különféle regressziós modellek (OLS, SPARE)[12] segítségével megvizsgálni a számszerűsíthető és nem kvantifikálható tényezők (talajminőség, erőforrástól való távolság, vonalas infrastruktúrától való távolság, etnika, vallás)

10 Demeter et al. 2023a; uők 2023b.
11 Demeter 2024a.
12 *Ordinary Least Squares* (legkisebb négyzetek elve, lineáris regressziós eljárás) és *Spatial AR Error Estimator* (ld. részletesen később).

hatásának nagyságát a jólétre és ezek időbeli változását, és ezzel kapcsolatban néhány történelmi toposz relevanciájának vizsgálata. Itt alapvetően a következő három, történeti aspektusból is jelentős probléma vizsgálatára került sor.

I. Az egyik kérdés, hogy az Alföldön a török időkben tönkrement, majd az országrekonstrukció során újjászületett településhálózat mutatott nagyobb növekedést és nagyobb fejlettségi szintet, vagy a töröktől bolygatatlanul maradt aprófalvas településrendszer? A szakirodalom álláspontja szerint az ország középpontját kitevő Alföld volt a fejletlenebb a 18. század elején, és a 20. század végén is. Itt nagyobb, kétezer fő feletti települések, és kisvárosok jöttek létre ritkább településsűrűséggel. Ugyanakkor általános megállapítás szerint a 19–20. században a nagyobb települések a fejlettebbek.[13] A két megállapítás között nyilvánvaló ellentmondás feszül. Előzetes kutatásaink alapján[14] 1910-ben az alföldi települések fejlettebbek voltak az átlagnál. Kérdés, hogy ez mikor alakult ki.

II. A vasutak mint a fejlődés fő előmozdítóinak szerepe Fogel[15] híres munkája óta megkérdőjeleződött. A mai fő közlekedési utak közelében Magyarország területén jelenleg fejlettebb területeket találunk. Kérdés, hogy ez mindig így volt-e. Bár a fejlettség és az infrastruktúrától való távolság erősen korrelálnak (máshol is), de a korreláció az ok-okozati viszonyokat nem tudja feltárni. Az autópálya- és vasútépítések okozták-e a fejlődést? Vagy már a 18. században is fejlettebb rurális közösségeket találunk a majdani vasutak és autópályák zónájában, tehát a fejlettség vonzotta oda a vasutat, és további lendületet adva e térségeknek növelte az egyenlőtlenséget, fokozta a divergenciát?[16] A magyar történeti irodalom szerint a fő vasútvonalak és autópályák a középkori utakra települtek.[17] Ezért a 18. század végi és 1880-as fejlettségi viszonyokra egyszerűen rávetítettük az 1880-as és mai vasutak és autópályák futását.

III. A Monarchia utódállamai történészeinek gyakran hangoztatott érve, hogy a dualizmus korában a nemzetiségek gazdaságilag hátrányos helyzetben voltak.[18] Kérdés, hogy ez igaz-e. Pénzes János 2018-as számításai szerint úgy tűnik, igen.[19] De vajon a dualizmus kora (1880–1910) felelős a kisebbségek lemaradásáért, vagy korábban is megvolt ez a helyzet, és a kettős monarchia csak a felzár-

13 Bihari–Kovács 2006; Szilágyi–Gerse 2015; Balogh–Kovách 2021; Mikle 2023.

14 Demeter 2020a; Demeter–Horbulák 2021; Szilágyi 2022.

15 Fogel 1970.

16 Ez nemcsak történeti, hanem modern területfejlesztési szempontból is fontos kérdés. Németh Nándor (2008, 107) azt vizsgálta, hogy amikor az autópályákat tervezték, vajon eleve az ország fejlettebb területeire jelölték-e ki a nyomvonalakat. (Ez ugyanis endogenitást visz az autópályák ma feltételezett területfejlesztő hatásába.)

17 Edvi–Halász 1920, 5. térkép.

18 A Felvidék keleti és nyugati része 1920-ig alulfejlett (noha a török korban és előtte fejlett volt, és semmilyen hátrányos rendelkezés nem sújtotta, mint amivel a magyar történészek az 1754-es osztrák vámhatárt illetik, mely szerintük akadályozta az ország fejlődését, iparosodását (Eckhart vs. Komlós). (Az tény, hogy a 18. században pozitív diszkrimináció van az Alföldön, kevesebb az adóegység, több a föld.)

19 Pénzes 2018.

kóztatás elmaradásáért felelős? Esetleg nem is igaz a kiindulási hipotézis? Az kutatásaink során már bebizonyosodott, hogy 1910-ben a modernizáció és a magyar nyelv elterjedtsége között volt összefüggés (a jövedelem/fő, az adó/fő és az adó/jövedelem mutatók alapján)[20] – a fejlettségi indikátorok és magyarság aránya között nagyobb volt a korreláció, mint a többi népcsoport esetében. 1920 után kezdődött a mai Szlovákia felfutása, Vajdaság hanyatlása, Dél-Szlovákia lecsúszása, tehát jelentős, olykor etnikumhoz köthető térszerkezet-változások mentek végbe 2010-ig.[21] Az adatbázisunk lehetővé teszi a *longue durée* megközelítést, így gazdasági-társadalmi formációk, politikai rendszerek összehasonlítását e tekintetben (regresszióanalízissel és a Williamson-hipotézis tesztelésével, az egyenlőtlenségek mértéke változásának statisztikai elemzésével).

Noha a dualista magyar állam 1870-ben hajtotta végre első modern népszámlálását, a következő, 1880-as népszámlálás ennél részletesebb, és az 1910-es népszámláláshoz hasonló szerkezetet mutatott. 1880 és 1910 népszámlálásában 15 közös változó van, így ideális választás az összehasonlításra.

Mindhárom időpont esetében felhasználunk néhány konzervatív tulajdonságú külső változót, amelyek a fizikai környezet adottságaiban mérhető különbségeket tükrözik, melyekről szintén feltételeztük, hogy valamilyen (kérdés, hogy mekkora) mértékben hatottak a rurális fejlettségre. Ezek közé tartozik a tengerszint feletti magasság településenkénti átlaga és szórása,[22] továbbá a településenkénti maximális és minimális magasság hányadosa területegységre vetítve, azaz a relatív relief (ez utóbbi kettő indikátor a terep egyenetlenségét jelzi), valamint a folyóktól való távolság kilométerben.

Bár a domborzat alakja nem változott drasztikusan az elmúlt kétszáz–háromszáz évben, a 18. század óta a folyószabályozások jelentősen megváltoztatták a folyómedrek alakját, ezért a folyóktól való távolságot csak az 1880-as és 1910-es évekre vonatkozó elemzésben használtuk fel. Az 1880-as és 1910-es évekre vonatkozóan a legközelebbi vas- és szénbányáktól való távolságot is felhasználjuk (kilométerben), hogy az iparosodás kulcsfontosságú erőforrásaihoz való hozzáférést is figyelembe vegyük. Ezen adatok forrása Edvi és Halász 1920-as atlasza.

Mivel Magyarország még túlnyomórészt agrárország volt mindkét időszakban, a talaj minősége is fontos külső, környezeti tényező. A 18. századra vonatkozóan kvalitatív adatokkal rendelkezünk a talajminőségről, amelyet öt kategóriába soroltak. Ez a kategorizálás bevallottan nem objektív, és mivel a talajminőség befolyásolhatta az adózást,[23] a földesurakat motiválhatta az alulbecslés.[24] Az 1880-as és 1910-es évekre vonat-

20 Demeter 2018.

21 Demeter 2020a; uő 2020b.

22 Relatív szórásként is ismert:

$$alt_CV = \frac{alt_std}{alt_mean}.$$

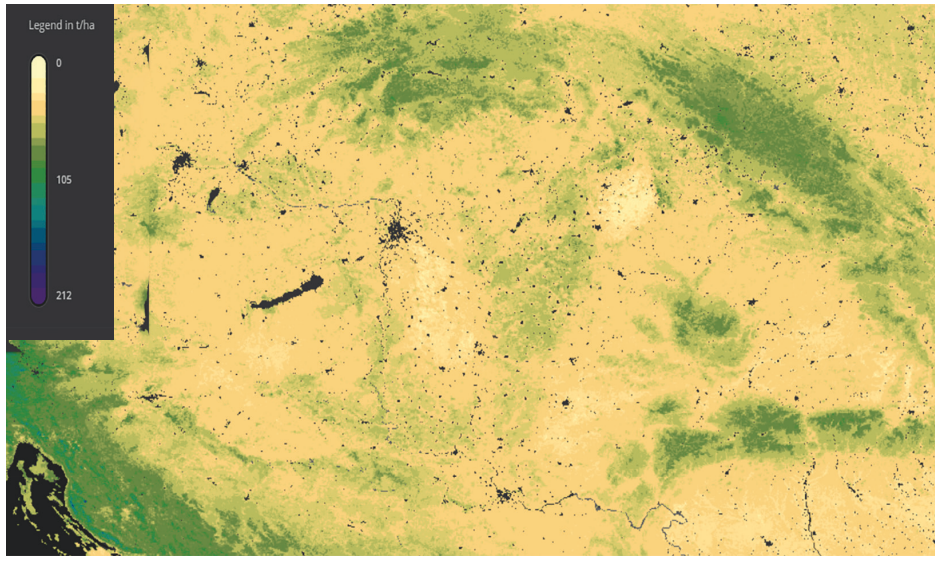
23 Keleti 1868, 7.

24 Bár a 19. században nem bizonyítható a szisztematikus csalás, erre a 18. században is van példa (Érsekvadkert).

kozóan nem rendelkezünk hasonló földminőségi mérőszámmal. Itt a talaj szervesszén- és homoktartalmát mutató jelenlegi adatokhoz fordulunk, 5–15 cm mélységből. Mivel ezek viszonylag konzervatív tulajdonságok (a rendszeres trágyázás ezen módosíthatott néhány évtizedre), ezért az 1780-as évek vizsgálatába is bevontuk őket *(5–6. ábra)*, kompenzálandó a korszak földminősítésének szubjektivitását (mint írtuk, az 1720-as termékenység és az 1786-os földminőség között nem volt erős kapcsolat, lokálisan pedig bizonyítottuk, hogy a genetikai talajtípusok és az 1786-os osztályzási kategóriák között sem).[25]

5. ábra

A Kárpát-medence talajainak szervesszén-tartalma

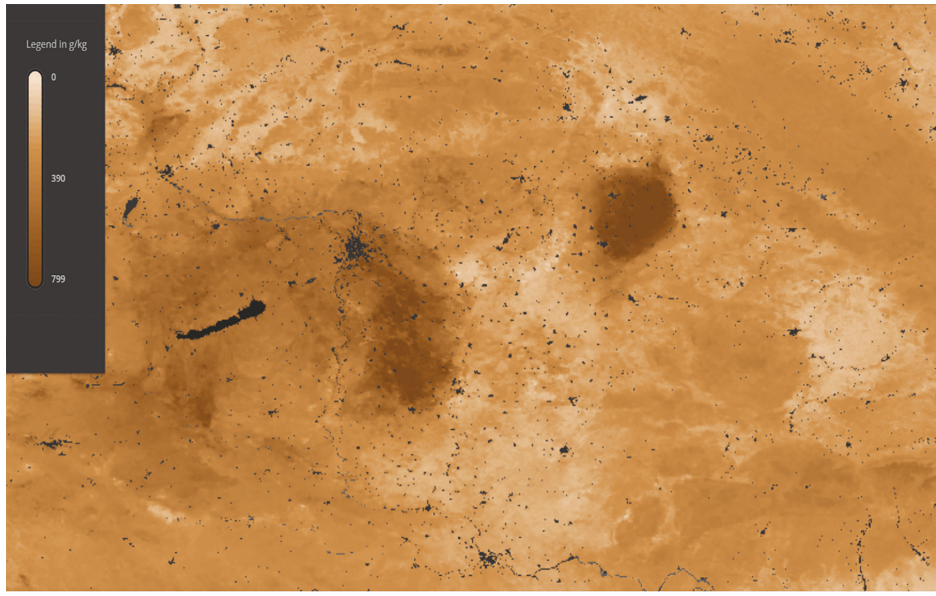
0–30 cm átlaga, a magas érték kedvező.

A társadalmi-gazdasági indikátorok közül pedig az alábbiakat válogattuk ki *(2. táblázat)*. Az itt alkalmazandó módszer nem igényel azonos változóstruktúrát (hiszen a fejlettséget determináló változók halmaza évszázadokon keresztül nem is lehet azonos, és a hasonlóknak is változhat a magyarázó erejük), és ez a társadalmi-gazdasági-demográfiai mutatók halmazát illetően nem is áll rendelkezésre (erre csak 1880–1910 viszonylatában van mód).

Mint a korábbiakban is, a sok indikátor bevonására és a kompozit fejlettségi mutató, a *welfare*-index kialakítására azért volt szükség, mert sem GDP-,[26] sem az azt helyettesítő, de többdimenziós HDI-adatok[27] nem voltak számíthatók településszinten, de

25 ISRIC *World Soil Information*, Soilgrids 250 m, version 2.0, https://soilgrids.org/.
26 Good 1998 és Schulze 2007 adatai tartományszintűek 1870-ből.
27 Prados De La Escosura 2015; Szilágyi 2019.

6. ábra
A Kárpát-medence talajainak homoktartalma

A magas érték kedvezőtlen, 15–30 cm.

járásszinten sem. Ugyancsak hiányoznak a szisztematikus jövedelemadatok is. Az adatelérhetőség korlátai e vizsgálat esetében is arra kényszerítenek bennünket, hogy ne hagyatkozzunk a társadalmi-gazdasági fejlődés megbecslésénél egyetlen hagyományos mérőszámra. A SEM eleve igényli a fejlődés/jólét többdimenziós megközelítését, így jelen vizsgálatban is ezt alkalmazzuk, azaz a rendelkezésre álló és időszakonként változó egészség-, jövedelem-, föld- és adózási adatokból a fejlettség kompozit indexét kialakítva helyettesítjük a hiányzó GDP- és jövedelemadatokat. A korábbi kísérletek (noha nagy volt a robusztusságuk, azaz hasonlóan határolták le a perifériákat) dimenziócsökkentő technikákat használtak, mint a főkomponens-elemzés (PCA), azaz kidobáltak más módszerek által felhasználhatónak és értékesnek ítélt indikátorokat (például a normáleloszlás hiánya miatt). Másik módszerünk, az egyszerű fedetés ugyan nem szelektált a változók között – bent tartva a nem normáleloszlású és nem folytonos skálázású adatokat is (szemben a PCA-val) –, azonban nem zárta ki a téves súlyozás lehetőségét. A korrelációs mátrix vizsgálata ugyanis önmagában nem mutatja ki az ok-okozati összefüggéseket az indikátorok között, szemben *Structural Equation Modeling* 18. századi a fejlettségi-index-számításokhoz használt módszerével. Ez a PCA-tól vagy a klaszterelemzéstől (CA) eltérően lehetővé teszi a megfigyelt változók közti kapcsolat modellezését (és ehhez kell a történész, a többi részhez az ökonometrista), így a képzett látens és a rendelkezésre álló inputváltozók közötti kapcsolat is ok-okozati viszonyokon alapul.

2. táblázat
A SEM-alapú vizsgálatok bemenő indikátorai

1780 k.	1880	1910
Egy úrbéresre jutó adó	Települési jövedelem egy főre	Települési jövedelem egy főre
Egy úrbéresre jutó szántó és rét	Települési vagyon egy főre	Települési vagyon egy főre
Ajándékok kumulált értéke egy úrbéresre	Alfabetizációs szint	Agrárkeresők aránya
Kötelező robotnapok egy úrbéresre	Klubtagok száma az írástudókhoz képest	Egy főre jutó települési pótadó
Talajosztály	Egy házra jutó lakos	Állami direkt adó / fő
Elvándorló lakosság aránya	Átlagos népességnövekedés, 1870–1880	Tégla- és kőházak aránya az összesből
Nem helybeli lakosság aránya	Földjövedelem/hold	Fa- és vályogházak aránya az összesből
Gyerekek aránya	Földjövedelem/fő	Földjövedelem/fő
Egy házra jutó összeírt személy	Távolság a legközelebbi vasútállomástól, 1880	Földjövedelem/hold
	Egy főre jutó állami adó	Egy házra jutó lakos
		Születési ráta évi átlaga, 1901–1910
Jelenlét (nem folytonos, 0-1 típusú adat)	*Jelenlét (nem folytonos, 0-1 típusú adat)*	Halálozási ráta évi átlaga, 1901–1910
Iskolamester	Postahivatal	A hatvan év felettiek aránya
Pap	Bank	A hat év alattiak aránya
	Hajóállomás	Alfabetizációs ráta
		Távolság a legközelebbi orvostól
		Orvos kezelte holtak aránya
		Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya
		Vasútállomástól való távolság

Bár mindhárom időszakra vonatkozóan becsültünk egy *measurement-* és egy MIMIC-modellt is, itt most csak az előbbit használjuk és közöljük. A MIMIC-modell is jól használható, és a (feltételezhetően) fejlődést okozó változók együtthatóit is megbecsüli. Emiatt a MIMIC-modell inkább az általunk e fejezetben később szintén kipróbált regresszióelemzés alternatív becslési módszerének tekinthető. Nagy hátránya azonban, hogy a MIMIC nem veszi figyelembe a térbeli autokorrelációt, és esetünkben ez (a Moran I) 1880-ban és 1910-ben is magas volt, ami komoly standard hibákhoz vezethet *(3. táblázat)*.

3. táblázat

Térbeli autokorreláció értéke 1785–1910 közötti adatainkon

	1785	1880	1910
Moran I	0,264	0,566	0,821

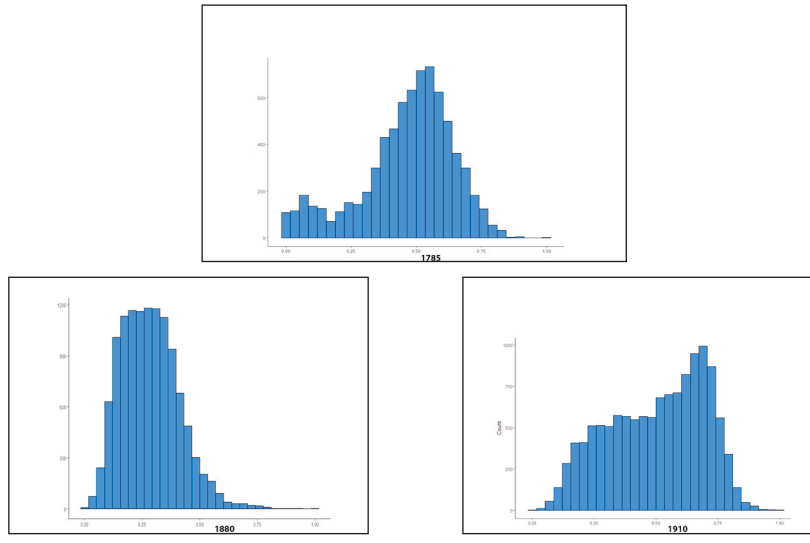
p= 0,1% (Földvári Péter számítása)

Fejlettségi *(welfare)* szintek (1785–1910)

A képzett látens fejlettségi indikátor értékeinek hisztogramjai *(7. ábra)* alapján megállapítható, hogy míg 1780-ban jóval nagyobb volt a településállomány polarizáltsága a *welfare*-index normalizált értékei alapján (módusz = 0,05, 0,55; medián = 0,5, CV[28] = 0,38), erre utal a kétmóduszú eloszlás, addig 1880-ra az eloszlás kiegyenlítettebbé vált [módusz = 0,225, medián = 0,27, CV = 0,44]. 1910-re azonban ismét nyílni látszik az olló az alsó 20 százalék és a felső 20 százalék fejlettségi szintje között [móduszok = (0,375, 0,675), medián = 0,53, CV = 0,39], ami igazolni látszik a Williamson-hipotézist, azaz, hogy a korai kapitalizmus idején az egyenlőtlenségek kezdetben növekednek.

7. ábra

A SEM alapján számított *welfare*-indexek hisztogramja 1785-re, 1880-ra és 1910-re

Földvári Péter számításai

28 Variációs koefficiens (relatív szórás).

Eredményeinket térképeken is ábrázoltuk *(8–10. ábra)*. A kartogramok színezése a normalizált *welfare-index*-értékek decilis (tízszázalékonkénti) értékei alapján történt mindhárom időmetszetben.[29]

Ami feltűnő *(8. ábra)*, hogy alig egy évszázaddal az oszmán uralom alóli felszabadulás után az egykor elpusztított Alföld jobb helyzetben volt, mint az ország nyugati és északnyugati része, amely korábban a Török Birodalom elleni háborút finanszírozta. Erre legalább három magyarázat lehetséges. Először is, az adóterhek aránytalanok voltak a nemrég felszabadult területek és az ország többi része között, az előbbiek a 18. század végéig területükhöz képest kevesebbet adóztak.[30] Másodszor, Magyarország nyugati és északnyugati része gyengébb talajminőséggel és kisebb parcellákkal rendelkezett, ugyanakkor a többi régióhoz képest ekkorra már túlnépesedett.[31] De az adóegységeket is ezen (kisebb) gazdasági egységméretek (*sessio*, vagy a rajta ülő lakosság) alapján határozták meg.

Harmadszor, az Alföldet kevesebb, de nagyobb település jellemezte, míg az ország többi részén megmaradt a régi, apró falvakból álló falusias településszerkezet. Ez arra utalhat, hogy a nagy településméret (agglomeráció) már a 18. században is gazdasági előnyökkel járt,[32] nemcsak 1880-ban és 1910-ben (I).

Összességében a 18. század végére a kelet–nyugati és észak–déli Duna-tengely visszanyerte dominanciáját, és a Magyarország északnyugati határán fekvő Moson és Sopron vármegyék is magasabb fejlettségi szintet élveztek Bécs élelmiszer-ellátásában betöltött szerepük miatt.[33]

A jólét (vagy a fejlettségi szint) 18. századi becslése alapján kirajzolódó kép alapján érdemes foglalkozni az infrastruktúra és a fejlődés közötti ok-okozati összefüggésre vonatkozó 2. kérdéssel is (II). A *9.* és a *10. ábra* a mai autópályákat és fő vasútvonalakat mutatja[34] a 18. századi fejlettségi szintet bemutató térképre vetítve. Eléggé szembetűnő, hogy már a 18. században felismerhető sugaras struktúra rajzolódik ki Pest és Buda középpontjával. A jelenlegi autópályák és a 19. század végi fő vasútvonalak olyan területeken haladnak keresztül *(10. ábra)*, amelyek már a 18. század végén jobb helyzetben voltak. Úgy tűnik tehát, hogy az elmúlt két évszázadban Magyarországon a vasút nem(csak) fejlődést generál, hanem eleve a fejlett területeken jelentkezik, azaz, kezdetben mindenképp egyenlőtlenséget növelő tényező! A kérdést ezért a későbbiekben regresszióanalízis segítségével részletesen is megvizsgáltuk.

---

29 A normalizáláson az alábbi képlet használatát értjük, mellyel 0 és 1 között osztályozzuk újra az értékeket:

$$x_i^{norm} = \frac{x_i - x_{min}}{x_{max} - x_{min}}.$$

30 Fényes 1859, 587–650.

31 Szabó 1941.

32 Demeter–Tompa, 2024.

33 Horváth 2013.

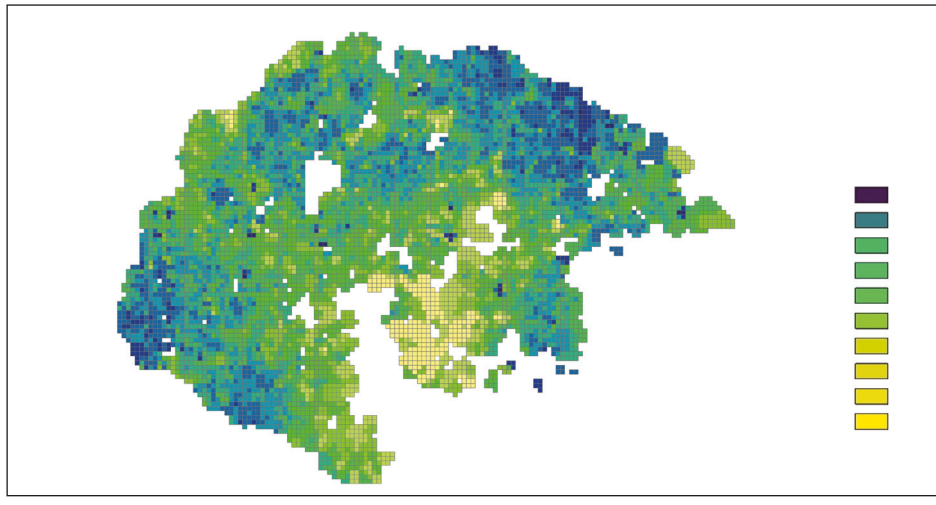
34 Az autópályák által lefedett hat, sugaras főirány megfelel Chrystaller központihely-elméletének és az általános matematikai tézisnek, miszerint a hatszögek gazdaságosan és hézagmentesen fedik le a teret.

A *11. ábra* az 1880-ra vonatkozó látens jóléti mérőszám mintázatát szemlélteti. Az adatkészlet most már Erdélyt is tartalmazza. 1880-ban azt láthatjuk, hogy az Alföld még mindig a legfejlettebb régió, és e tekintetben is sokkal egységesebbé vált. A Nyugat-Dunántúl visszakerült a vezető régiók közé, a Felvidék középső része még őrizte pozícióit (1910-re elvesztette kedvező helyzetét). Még mindig a legelmaradottabb régiók között találjuk a Felvidék északnyugati részét, a Kárpátok hegyláncait és az Erdélyi-szigethegységet (az 1780-as évekre Erdélyre vonatkozóan nem rendelkeztünk adatokkal). Erdély többi része közepesen fejlett, a szász területek és néhány város kivételével, mint Brassó, Besztercebánya és Kolozsvár. A németek 1880-as térképi azonosíthatósága (Erdély mellett a Temesközben és Szepesben is) megerősíti a harmadik kérdés, az etnikai viszonyok és a fejlettség összefüggésének és további statisztikai vizsgálatának relevanciáját (III). A 18. században megfigyelhető sugárirányú struktúra a fejlett sávok kiszélesedése miatt eltűnőben van. Szembetűnő az is, hogy a fő vasútvonalak közelében lévő területek általában fejlettebbek, mint a többi térség.

1910-ben a fejlődési kép általában hasonló tendenciákat mutat (a részletes kiértékeléstől eltekintünk, hiszen a különféle módszerekkel készült állapottérképek összevetését a korábbi tanulmányokban elvégeztük,[35] itt csak a három fő kérdésünkhöz kapcsolódó megállapításokra fókuszálunk). A dualista időszakban tehát nem történt jelentős változás a mintázatokban (lásd a *13. ábrát*). A Délnyugat-Dunántúlon a fejletlen települések elszaporodása azonban megerősíti, hogy a helyzet nem volt statikus.

8. ábra

A SEM alapján számított welfare-indexek területi mintázata 1785-re, decilis osztályozás

A fehér szín adathiányt jelez, a meleg színek a fejlettséget mutatják.

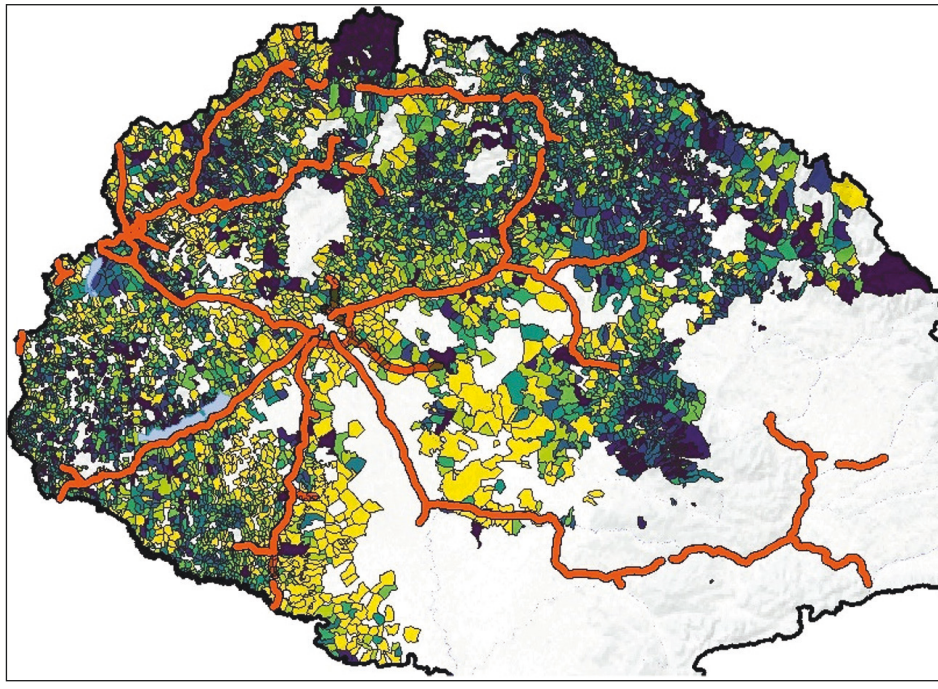
35 Demeter 2018, Szilágyi 2025, Demeter 2024b.

Az alföldi települések fejlettek maradtak, míg a hegyvidéki térség, a földrajzi periféria gazdasági perifériává is vált. A mai magyar–román és magyar–ukrán határ közelében különösen hirtelen esés tapasztalható a fejlettségi értékekben (e módszerrel is), ami felveti a kérdést, hogy a fejlettségi szintek nemcsak a földrajzi környezettel, hanem az etnikai struktúrával is összefüggnek (III).

Északon, a magyar–szlovák nyelvi érintkezési zóna közelében, a Pozsonytól Ungvárig húzódó transzverzális vasútvonalon túl szintén hirtelen visszaesés tapasztalható a fejlettségi szintben. Ugyanez a helyzet a román–magyar nyelvhatáron, a Nagyvárad–Nagykároly–Arad–Temesvár sávban a kelet felé haladó transzverzális vasútvonal mentén, ami szintén felveti a vasút fejlődésformáló szerepének kérdését (II).

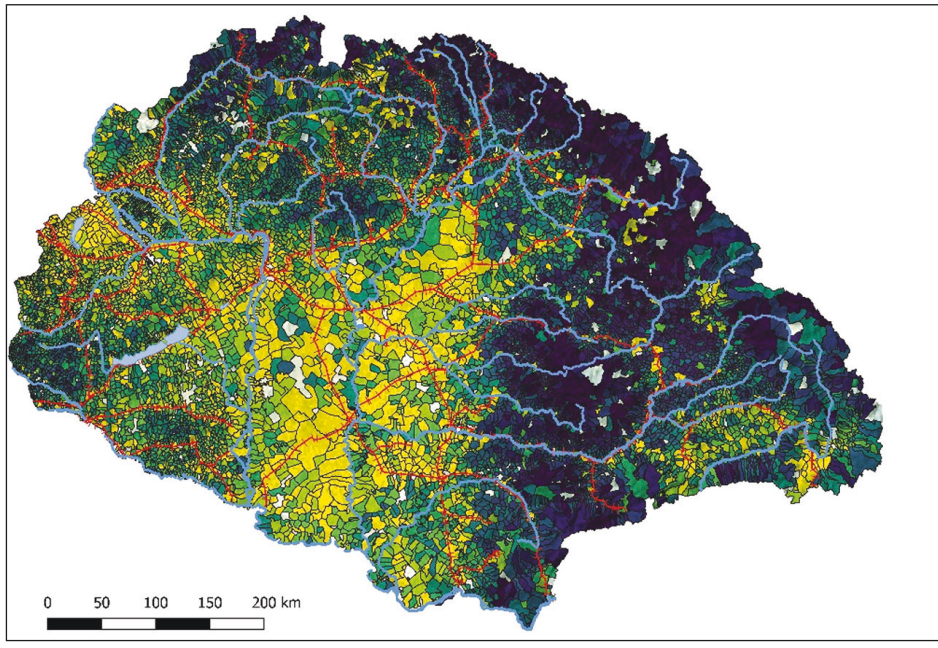
9. ábra

A mai autópályák és az 1785-ös fejlettségi szint vizuális kapcsolata

A fehér szín adathiányt jelez, a meleg színek a fejlettséget mutatják.

10. ábra
Az 1880 előtti vasutak és az 1880-as fejlettségi szint vizuális kapcsolata

A fehér szín adathiányt jelez, a meleg színek a fejlettséget mutatják. A világos/sárgás színek kedvezőbb életminőséget reprezentálnak, decilis osztályozás alapján (lásd *11. ábra*). A vizek kékkel, az 1880-as vasúthálózat futása pirossal jelölve.

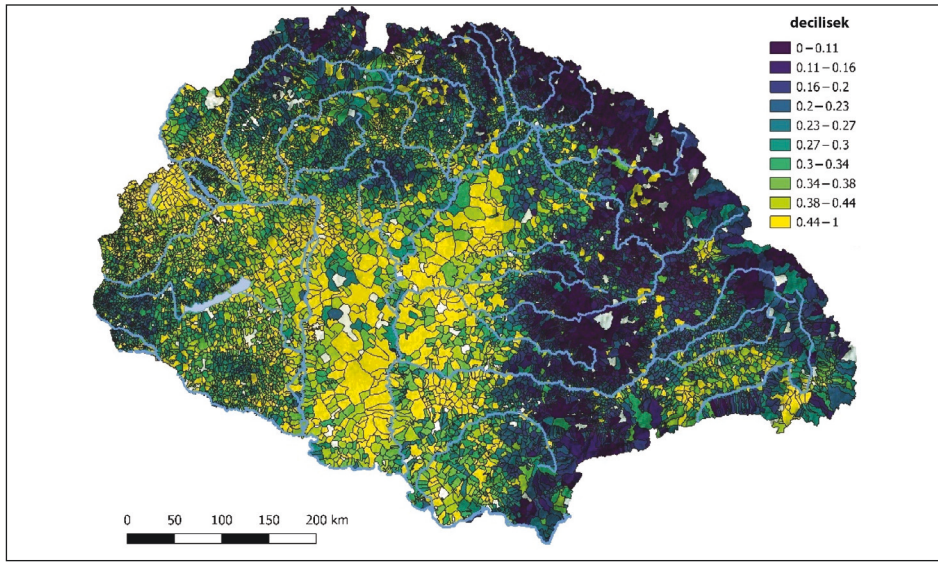
A jóléti index területi differenciáinak változása (1785–1910)

A statikus fejlettségi kép önmagában nem világít rá sem a regionális diverzitás fokára, sem a központi és elmaradott területek mintázatának változásaira. Az 1780–1880 és az 1880–1910 közötti változások területi mintázatát a statikus fejlettségi térképek különbségtérképeinek előállításával illusztráltuk a két korszakra. A változó közigazgatási határok azonban akadályozzák az állapotot bemutató térképek egyszerű különbségtérképének képezését. Az akadály leküzdésére Papp et al. (2021) módszerét (a rácsháló celláinak optimális, ötször öt kilométeres méretének kiszámítása Netrdová et al. alapján)[36] alkalmaztuk.[37] Ez kb. tízezer entitást eredményezett, ami hasonló a vizsgálatba bevont települések eredeti számához, így a torzító hatás minimális volt *(8. ábra)*.

36 Nedtrová–Nosek–Hurbánek 2020.
37 Magyarországra kalibrálta és először alkalmazta a módszert: Papp–Pénzes–Demeter 2021.

11. ábra

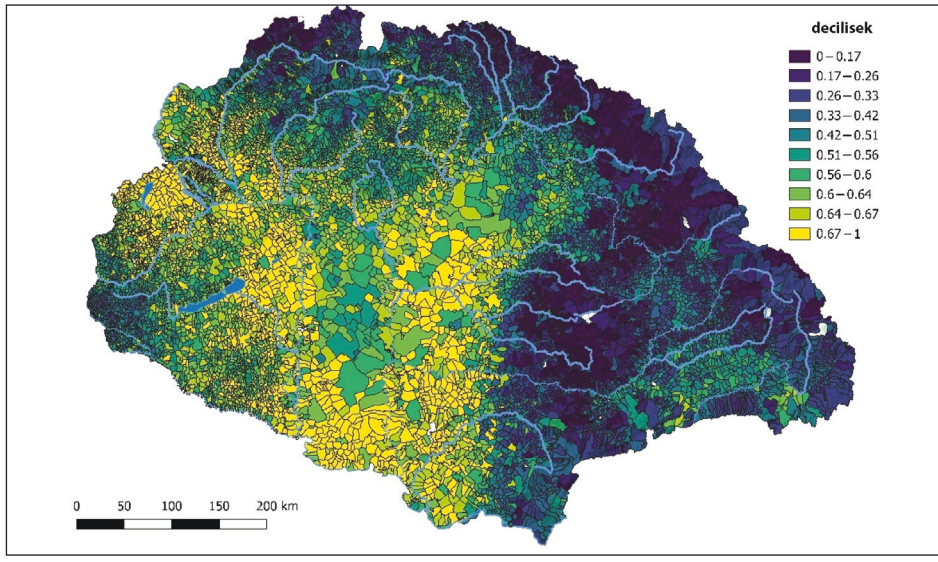
A SEM alapján számított *welfare*-indexek területi mintázata 1880-ra

A fehér szín adathiányt jelez, a meleg színek a fejlettséget mutatják.

12. ábra

A SEM alapján számított *welfare*-indexek területi mintázata 1910-re

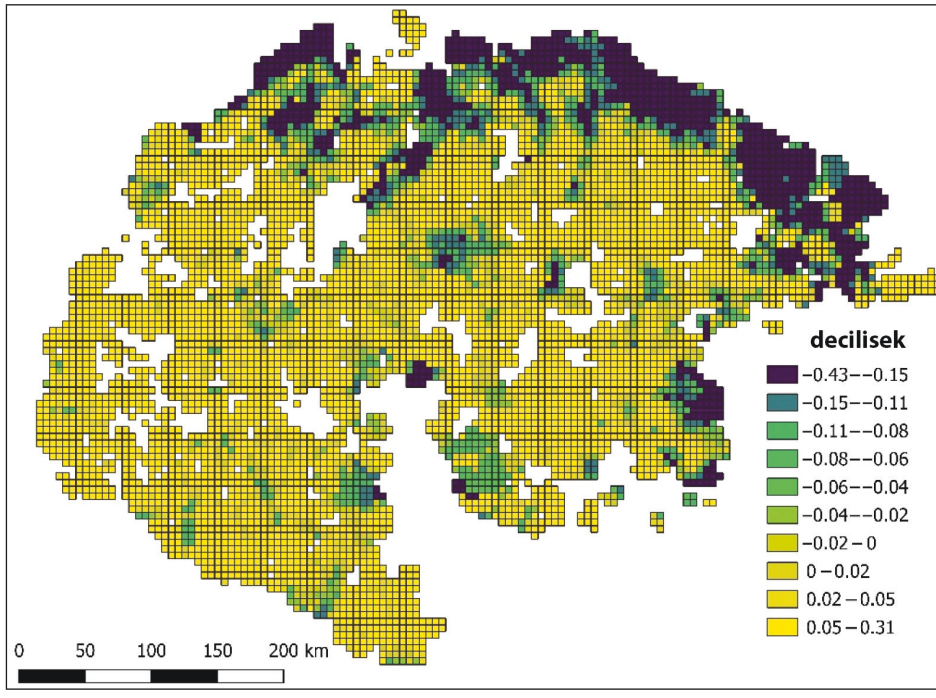
A fehér szín adathiányt jelez, a meleg színek a fejlettséget mutatják.

Az 1780–1880 közötti változások alapvetően kedvező képet mutattak *(13. ábra)*. Visszaesés csak a korábban fejlett Északnyugat- és fejletlen Északkelet-Felvidéken, a mai Szlovákia és Ukrajna területén volt tömeges, foltszerű, valamint a Mátra és Bükk közötti térségben, továbbá Máramarosban és Biharban. Közép-Szlovákiában kifejezetten javult a helyzet.

Az 1880–1910 közötti változástérkép jóval mozaikosabb *(14. ábra)*. Az Alföld egyveretű dinamikája megtört, a Dunántúl nyugati része hanyatlott, s a kárpáti hegységkeret is jóval nagyobb változatosságot mutatott, mint a korábbi, százéves periódusban. Dél-Erdély és Székelyföld jelentős részének pozíciója kifejezetten javuló tendenciát mutatott, Kárpátaljáé részben, ami a célzott állami fejlesztéspolitikák sikerét jelzi.[38] A Felvidék északi, szlovák dominanciájú része hanyatlott, az Erdélyi-szigethegység és Hunyad vármegye egyenesen zuhant, a Muraközzel együtt, mely visszaesett az 1785-ös szintjére. Gyakran találhatunk egymás mellett fejlődő és hanyatló térségeket: a kép sokkal mozaikosabb, mint az előző fázisé és mint az állapottérképé.

13. ábra

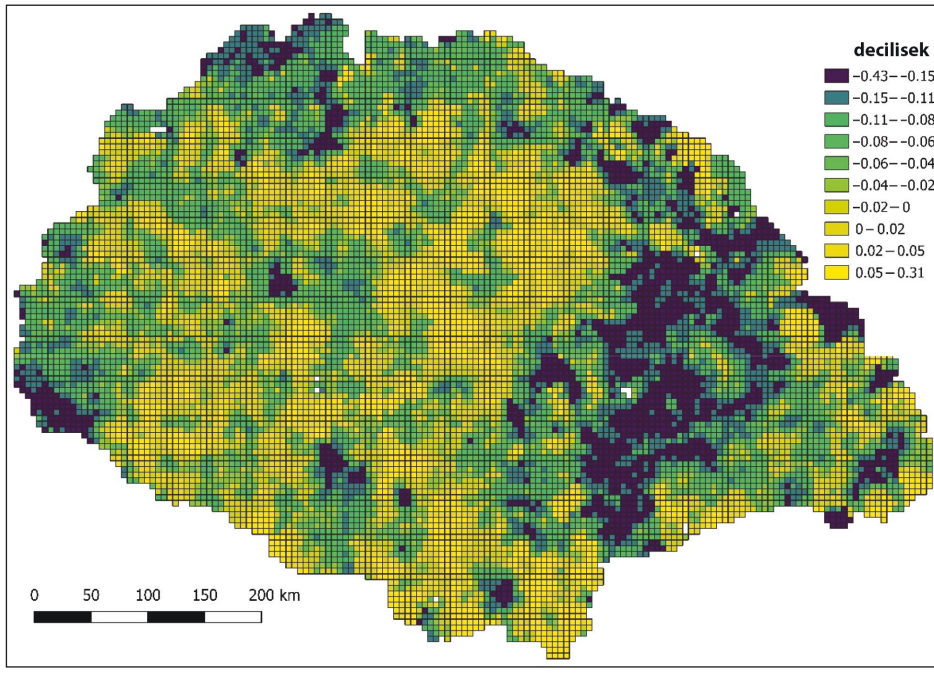
A jóléti index 1785–1880 közötti változásának területi differenciái

A fehér szín adathiányt jelez, a meleg színek a fejlettséget mutatják.

38 Balaton 2004; uő 2017; Braun 2017.

14. ábra
A jóléti index 1880–1910 közötti változásának területi differenciái

A fehér szín adathiányt jelez, a meleg színek a fejlettséget mutatják.

Egyenlőtlenségi trendek (1785–1910)

Kérdés, hogy ez a változatos fejlettségi mintázat és dinamika összességében az egyenlőtlenségek csökkenését vagy növekedését eredményezte, mely térségek törtek fel és maradtak le, és milyen tényezők játszottak szerepet a fejlettség alakulásában. A vizsgált időszak különböző politikai és gazdasági rendszereket foglal magában: a felvilágosult abszolutizmust a reformkorral (országrekonstrukciós periódus, rendi hierarchikus társadalom) és a dualista államot (1867–1918, korai kapitalizmus, polgári társadalom). Az 1880-as adatok segítségével összehasonlíthatjuk a dualizmus előtti és alatti helyzetet, és tesztelhetjük a Williamson-hipotézist[39] a történelmi adatsorainkon a következő kérdésekre keresve a választ: melyik társadalmi-gazdasági struktúra vezetett általános növekedéshez? A fejlődés együtt járt-e a növekvő egyenlőtlenségekkel? Van-e olyan társadalmi-gazdasági struktúra, amely a különbségek csökkenését eredményezte?

39 Williamson 1965.

A vizsgálathoz évkörönként kiszámoltuk a településállomány legfejlettebb és legfejletlenebb tíz és 25 százalékának normalizált fejlettségi értékeit, továbbá összehasonlítottuk őket egymással és a teljes településállomány átlagos (normalizált) fejlettségi szintjével. A *4. táblázat* és a *15. ábra* normalizált *welfare*-értékei alapján megállapíthatjuk, hogy *az egyenlőtlenségek 1785 és 1880 között általában csökkentek*. A települések legkevésbé fejlett tíz százalékának fejlettségi szintje nagyobb mértékben nőtt, mint a legfejlettebb tíz százaléké (a *welfare*-értékeket mindhárom időszakra normalizálva és a teljes halmaz átlagához viszonyítva ábrázoltuk az összehasonlíthatóság érdekében, lásd a *4. táblázat*ot és *a 15. ábrá*t). Ugyanez vonatkozik a települések legfejlettebb és legkevésbé fejlett 25 százalékára is. *Az átlagos fejlettségi szint is növekedett*.

1880 és 1910 között azonban a tendencia megfordult: a dualizmus korában a fejlettség átlagos (normalizált) szintje csökkent, és míg a legfejlettebb 25 és tíz százalék fejlettségi szintje nőtt, addig az alsó tíz és 25 százalék fejlettségi szintje csökkent, ami a két kvartilis közötti növekvő különbséget, *a halmaz polarizálódását jelzi. Összességében a dualizmus korának liberális gazdaságpolitikája, amely a régiók közötti munkamegosztáson alapult (a földrajzi periféria biztosította az ipari termékekhez szükséges nyersanyagokat), nem kedvezett sem a régiók közötti különbségek kiegyenlítésének, sem a jólét általános növekedésének. Az 1780–1880 közötti időszakhoz képest, amikor a települési szintű egyenlőtlenségek egyszerre csökkentek párhuzamosan az általános jólét növekedésével, az 1880 és 1910 közötti időszakot az egyenlőtlenségek növekedése jellemezte, miközben az átlagos jólét nem nőtt.* A fentiek és az 1780-as, 1880-as és 1910-es évek területi fejlődési mintázatai alapján érdemes megvizsgálni 1) a nemzeti kisebbségek helyzetét is a magyarsághoz képest, 2) illetve a vasút elérhetőségének, a természeti erőforrásokhoz (bánya, termőföld stb.) való hozzáférés szerepét hosszú távon is, 3) éppúgy, mint a változások területi sajátosságait.

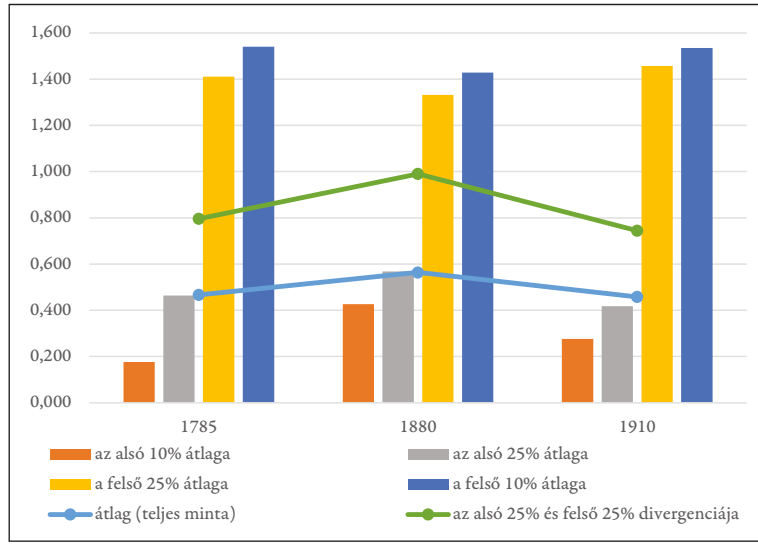
4. táblázat

A normalizált jóléti indexek átlagértékei a három időmetszetben

	1785	**1880**	**1910**
Átlag (teljes minta)	0,467	0,564	0,458
Alsó 10%	0,083	0,239	0,127
Alsó 25%	0,218	0,318	0,192
Felső 25%	0,663	0,746	0,670
Felső 10%	0,724	0,800	0,706

(max. = 1, min. = 0)

15. ábra
Az egyenlőtlenségek tendenciái a normalizált jóléti index alapján

A *3. táblázat*ban szereplő értékekhez képest az értékeket a teljes átlag értékeivel normalizáltuk.

Regressziós vizsgálatok a jólétet meghatározó tényezők súlya (és változásuk) meghatározása érdekében (1785–1910)

A vizuális vizsgálat idáig visz minket. Ahhoz azonban, hogy megválaszoljuk a fejezet elején feltett történeti kérdéseinket, a formális statisztikai elemzéshez kell fordulnunk. Ehhez kétféle regresszióelemzést használunk.[40]

A fő kihívást a térbeli autokorreláció jelenléte jelenti az adatokban (térbeli hibamodell). A pozitív térbeli autokorreláció agglomerációra utal, vagyis arra, hogy a közeli települések hasonló fejlettségi szinten vannak (klaszteresedés, Tobler-hipotézis) *(4. táblázat)*. Az ilyen agglomerációs hatások mögött álló közgazdasági elméletet Krugman[41] formalizálta, aki azt állítja, hogy a közelség a vállalatok szintjén növekvő méretgazdaságossági hozamokat eredményezhet, ami aztán ismét vonzza az új vállalatokat, hogy ugyanazt a helyet válasszák. Bár a 18. századra vonatkozóan cégekről beszélni ta-

40 Az alábbi specifikációk mellett: $W_j = X_j\beta_j + u_j$, ahol a j felirat az időszakot jelöli (1785, 1880, 1910), n_j és k_j pedig a megfigyelések számát és a magyarázó változók számát. Ezenkívül W_j a látens jóléti változó $n_j x1$ vektorát, X_j a magyarázó változók a $n_j x k_j$ mátrixa, β_j pedig az együtthatók $k_j x1$ vektorát jelöli. Végül u_j jelöli a $n_j x1$ vektor nulla átlagú véletlen hiba értékét. A magyarázó változók összetétele minden egyes időszakban más és más volt (lásd az *1. táblázat*ot).

41 Krugman 1980, 950–959; uő 1991, 483–499.

lán történelmietlen,[42] az 1780-as évek Magyarországán legalább 34 textilmanufaktúrát és 15 vasgyárat találunk. Igaz viszont, hogy a 18. századi magyarországi települések többségére nem alkalmazhatjuk komolyan a kizárólag profitmaximalizáló vállalkozókra alapozott magyarázatot. Az agglomerációs hatások azonban egy teljesen preindusztriális környezetben is jelen lehetnek: 18. századi dániai népszámlálási adatok alapján a természetes kikötők és a jobb talajminőségű területek közelében már akkor is jelen voltak a lakossági klaszterek.[43] A városi piacok közelsége is előnyt jelentett a mezőgazdasági termékek értékesítésében, hasonlóan ahhoz, ami Nyugat-Európában történt.[44] És esetünkben is láthattuk, hogy a piacok a jobb minőségű földek közelében koncentrálódtak.[45]

A Moran I tesztet annak megállapítására használtuk fel, hogy a térbeli autokorreláció problémaként jelentkezik-e a vizsgálat során. A regresszióelemzés során használt magyarázó tényezőket az *5. táblázat*, az analízis eredményeit a *6. táblázat* tartalmazza a három időpontra. Először is, figyeljük meg *(6–8. táblázat)*, hogy a két regressziós modell közül a SPARE-modell mindhárom időpont esetében messze felülmúlja az OLS-modell megbízhatóságát az RMSE és a AIC- és BIC-értékek alapján. Ez határozottan jelzi, hogy értelmezésünket a térbeli regressziókra kell alapoznunk, és az OLS-becsléseket és az ebből származó LMG-statisztikákat óvatosan kell kezelnünk.

18. századi eredményeink *ellentétesek azzal az elképzeléssel, hogy e század végén a vallás vagy az etnikai hovatartozás közvetlen szerepet játszott a fejlődésben, kivéve a ruszin és román többségű régiókat. Az utóbbiak rosszabb helyzetben voltak, mint a referenciaként használt magyar többségű területek*.

1880 esetében a két (eltérő megbízhatóságú) regressziós modell eredménye gyakorlatilag minden ponton megegyezik. Az egyetlen különbség az, hogy a (pontosabbnak bizonyuló) SPARE *a folyótól való távolságot jelentéktelen jóléti tényezőnek* találja, ami egy modernizálódó közegben egyrészt megfelel a várakozásnak – amennyiben a fő közlekedési útvonalak nem követik a vízfolyásokat. (Láttuk, hogy a Tisza mentén nem alakult ki a folyással párhuzamos vasúti vagy közúti közlekedési folyosó, a sugaras hatás, Budapest malmainak vonzó hatása győzött az átformálódó tájon). Eredményeink összhangban vannak a modernizációhoz fűződő feltételezéseinkkel: a *kulcsfontosságú erőforrásoktól (szén és vas) és a közlekedési infrastruktúrától (vasút és utak) való nagy távolság egyértelműen csökkenti a becsült jólétet*. Ebben az időmetszetben azt találjuk, hogy *a német nyelvű többségű települések voltak csak jobb helyzetben, mint a magyar többségű régiók*. A többi népcsoport esetében alacsonyabb fejlettségi szintet találunk. E megálla-

42 Németh 1989.

43 Kaarsen 2015.

44 Wrigley 1985; Horváth 2013.

45 Az agglomeráció ábrázolásának egyik módja modellünkben az, hogy lehetővé tesszük a térbeli autokorreláció becslését a modellben. $\boldsymbol{u}_j = \boldsymbol{\varepsilon}_j + \lambda_j \Theta_j \boldsymbol{u}_j$, ahol $\boldsymbol{\varepsilon}_j$ egy véletlen vektor nulla átlaggal, Θ_j a térbeli súlyok $n_j x n_j$ mátrixa, és végül λ_j a térbeli autokorrelációs paraméter, amely csak akkor nulla, ha egyáltalán nincs térbeli autokorreláció. A fenti modellt *maximum likelihood*-módszerrel becsüljük, amely a térbeli autokorrelációt már tartalmazó *log-likelihood*-függvényt maximalizálja. Ezt *Spatial AR Error Estimator*nak nevezzük, és SPARE rövidítéssel jelöljük.

pításunk lehetővé teszi számunkra, hogy újra foglalkozzunk a harmadik kérdéssel. Tehát *míg a 18. század végén az etnikai hovatartozás vagy a vallás korlátozott szerepet játszott a fejlettségi különbségek magyarázatában, 1880-ra az etnikai és vallási különbségek jelentős tényezőkké váltak a jólét mögött álló faktorok sorában*. *A* 16. ábra *szerint az etnikai hovatartozás volt a legfontosabb magyarázó változó 1880-ban, amelyet a vallás és a morfológia követett*.

5. táblázat

A regresszióanalízis során vizsgált kvantitatív és kvalitatív magyarázó változók

Magyarázó tényezők	**1785**	**1880**	**1910**
Folyóktól való távolság (logaritmizált)[46]	Igen	Igen	Igen
Főutaktól való távolság (logaritmizált)	Igen	Igen	Igen
Szénbányától való távolság (logaritmizált)	Igen[a]	Igen	Igen
Vasbányáktól való távolság (logaritmizált)	Igen	Igen	Igen
Vasúttól való távolság (tíz évvel a vizsgálat dátuma előtti állapot) (logaritmizált)	Nincs	Igen	Igen
Átlagos tengerszint feletti magasság	Igen	Igen	Igen
Magasság szórása	Igen	Igen	Igen
Maximum- / minimummagasság különbsége területegységre	Igen	Igen	Igen
Talajminőség (1780)	Igen	Nincs	Nincs
Felszín alatti szerves anyag	Igen	Igen	Igen
Felszín alatti homoktartalom	Igen	Igen	Igen
Etnikai többség: magyar *(baseline)*	Igen	Igen[b]	Igen
Felekezeti többség: római katolikus *(baseline)*	Igen[c]	Igen	Igen

a: A 18. században a szén helyett minden egyéb fémbánya (nem vas) ide került. b: 1880-ban a délszlávokat együtt írták össze. c: 1780-ban a zsidóság nem szerepel a felekezetek között.

46 Nem normáleloszlású indikátorok normáleloszláshoz való közelítésének módja.

6. táblázat

A regresszióanalízis eredményei a 18. század végére vonatkozóan (a jólélet meghatározó tényezők)

Független változók	OLS	OLS (std. coef)	Hozzájárulás %-ban az R^2 értékéhez	Spatial AR Error	Spatial AR Error (std. coef)
Intercept	*-3,429****	*0*	*-*	*-1,917****	*0,0672*
	(-9,886)	*(0,000)*		*(-3,451)*	*(0,916)*
Folyótól való távolság logaritmizált értéke	0,716***	0,5591***	2,5	-0,0854	-0,0666
	(6,064)	(6,064)		(-0,504)	(-0,504)
Folyótól való távolság négyzetének logaritmizált értéke	-0,0911***	-0,6176***	3,1	0,00425	0,0288
	(-6,557)	(-6,557)		(0,203)	(0,203)
Az utaktól való távolság logaritmizált értéke	-0,00302	-0,00205	0,9	0,0202	0,0137
	(-0,177)	(-0,177)		(0,981)	(0,981)
A szénbányáktól való távolság logaritmizált értéke	0,00488	0,00483	0,9	0,00646	0,00639
	(0,322)	(0,322)		(0,143)	(0,143)
Egyéb bányáktól való távolság logaritmizált értéke	-0,0152	-0,0105	0,4	-0,0205	-0,0142
	(-0,893)	(-0,893)		(-0,306)	(-0,306)
Település átlagos tszf. magassága	-0,001117***	-0,1818***	8,4	-0,000469**	-0,0762**
	(-7,924)	(-7,924)		(-2,403)	(-2,403)
Magasság relatív szórása	-0,424	-0,0372	2,4	-0,0122	-0,00107
	(-1,092)	(-1,092)		(-0,036)	(-0,036)
Maximális / minimális tszf. magasság	0,258***	0,1379***	3,8	0,1939***	0,1037***
	(3,969)	(3,969)		(3,513)	(3,513)
Gyenge talajminőség	0,7089***	0,1914***	1,9	0,6224***	0,1681***
	(7,332)	(7,332)		(9,095)	(9,095)
Átlagos talajminőség	0,8754***	0,3433***	3,0	0,9431***	0,3699***
	(9,611)	(9,611)		(14,760)	(14,760)
Jó talajminőség	1,0580***	0,5007***	10,4	1,1896***	0,5630***
	(11,667)	(11,667)		(19,088)	(19,088)
Legjobb talaj	1,2859***	0,6091***	30,1	1,4693***	0,6960***
	(14,052)	(14,052)		(23,277)	(23,277)
Átlagos szervesanyag-tartalom	0,00719	0,0693	1,2	0,0149*	0,1431*
	(0,978)	(0,978)		(1,930)	(1,930)

Független változók	OLS	OLS (std. coef)	Hozzájárulás %-ban az R^2 értékéhez	Spatial AR Error	Spatial AR Error (std. coef)
Átlagos szervesanyag-tartalom négyzete	2,01e-04**	0,2031**	1,5	8,13e-05	0,0821
	(2,243)	(2,243)		(0,824)	(0,824)
Átlagos homoktartalom	0,00533***	0,517***	1,4	0,00292**	0,283**
	(4,644)	(4,644)		(2,437)	(2,437)
Homoktartalom négyzete	-2,93e-06***	-0,1973***	0,9	-3,63e-07	-0,0244
	(-3,577)	(-3,577)		(-0,347)	(-0,347)
Homok és szerves anyag együtt	-6,80e-05***	-0,3399***	1,5	-5,38e-05***	-0,2690***
	(-4,068)	(-4,068)		(-2,953)	(-2,953)
Ruszin többség	0,0622	0,0177	1,0	0,2995***	0,0852***
	(1,165)	(1,165)		(4,070)	(4,070)
Szlovák többség	0,1315***	0,0607***	0,8	0,0793*	0,0366*
	(3,663)	(3,663)		(1,783)	(1,783)
Német többség	0,4141***	0,1093***	5,1	-0,0178	-0,00471
	(8,046)	(8,046)		(-0,359)	(-0,359)
Szerb többség	0,654***	0,07403***	5,9	0,169	0,0191
	(7,787)	(7,787)		(1,580)	(1,580)
Horvát többság	0,0812	0,0140	0,1	-0,1378*	-0,0238*
	(1,182)	(1,182)		(-1,778)	(-1,778)
Román többség	-0,4326***	-0,1099***	9,4	-0,2842***	-0,0722***
	(-7,691)	(-7,691)		(-3,390)	(-3,390)
Görögkatolikus többség	-0,196*	-0,0172*	0,4	-0,0146	-0,00127
	(-1,658)	(-1,658)		(-0,124)	(-0,124)
Református többség	-0,2283***	-0,0525***	0,8	-0,0128	-0,00295
	(-4,948)	(-4,948)		(-0,262)	(-0,262)
Evangélikus többség	0,0310	0,00347	0,0	-0,0140	-0,00157
	(0,357)	(0,357)		(-0,152)	(-0,152)
Ortodox többség	-0,0202	-0,00622	2,2	0,0648	0,0200
	(-0,465)	(-0,465)		(1,454)	(1,454)
Lambda				0.870*** (58.20)	
Esetszám			6930		
R-squared	0,155 (0,165)[a]			0,339[a]	
Aic	18628,8	18555,6		16934,6	16861,4
Bic	18827,2	18754,1		17139,9	17066,7
Rmse	0,92	0,92		0,81	0,81

Függő változó: standardizált látens *welfare* jóléti indikátor
Megjegyzés: * p < 0,1, ** p < 0,05, *** p < 0,01, HC robust t-statistics. a: Nagelkerke's pseudo R-squared;
Földvári Péter szerkesztése

1910-re megváltozik a fejlődés és az infrastruktúra, valamint a kulcsfontosságú erőforrások közötti kapcsolat. A SPARE regressziós modell csak *a vasúttól való távolságot találja szignifikánsnak, míg a szénbányától való távolságnak egyenesen pozitív együtthatója van:* minél messzebb található a település a szénbányától, annál fejlettebb, ami az iparosodás következő szakaszára, az egyébként szénfüggő nehézipar és egyéb iparágak előretörésére jellemző a bányászattal szemben. Emellett az egyes kisebbségek látens fejlettségi szintje közti különbség nőtt: *a ruszin, szlovák és román többségű régiók relatív helyzete romlott 1880-hoz képest, míg a német nyelvű települések előnye nőtt*. Hasonlóképpen *a görögkatolikus és ortodox többségű régiók relatív pozíciója romlott, míg a református és lutheránus dominanciájú településeken javulás következett be a római katolikus többségű régiókhoz képest*.

7. táblázat

A regresszióanalízis eredményei 1880-ra vonatkozóan (a jólélet meghatározó tényezők)

Független változók	OLS	OLS (std. coef)	Hozzájárulás %-ban az R^2 értékéhez	Spatial AR Error	Spatial AR Error (std. coef)
Intercept	*3,334****	*0*	*-*	*5,545****	*0,1514*
	(16,049)	*(0,000)*		*(20,093)*	*(1,631)*
Folyótól való távolság logaritmizált értéke	0,09142***	0,07634***	1,9	0,0124	0,0103
	(10,009)	(10,009)		(0,545)	(0,545)
Az utaktól való távolság logaritmizált értéke	0,04609***	0,04850***	0,2	0,01605***	0,01688***
	(7,193)	(7,193)		(2,694)	(2,694)
A szénbányáktól való távolság logaritmizált értéke	-0,0792***	-0,05890***	3,2	-0,0371	-0,0276
	(-7,340)	(-7,340)		(-1,327)	(-1,327)
Vasbányáktól való távolság logaritmizált értéke	0,05932***	0,05812***	6,4	-0,0890***	-0,0872***
	(6,554)	(6,554)		(-3,111)	(-3,111)
Vasútállomástól való távolság logaritmizált értéke, 1870	-0,14581***	-0,16523***	10,8	-0,3013***	-0,3414***
	(-18,426)	(-18,426)		(-23,325)	(-23,325)
Átlagos szervesanyag-tartalom	-0,05054***	-0,470***	5,0	-0,02942***	-0,2737***
	(-8,554)	(-8,554)		(-6,183)	(-6,183)
Átlagos szervesanyag-tartalom négyzete	2,43e-04***	0,2338***	4,3	1,05e-04*	0,1016*
	(3,952)	(3,952)		(1,744)	(1,744)
Átlagos homoktartalom	-0,003246***	-0,2987***	0,3	-0,001650**	-0,152**
	(-4,335)	(-4,335)		(-2,373)	(-2,373)
Homoktartalom négyzete	3,54e-07	0,0215	0,2	-1,97e-07	-0,0119
	(0,665)	(0,665)		(-0,304)	(-0,304)

Független változók	OLS	OLS (std. coef)	Hozzájárulás %-ban az R^2 értékéhez	Spatial AR Error	Spatial AR Error (std. coef)
Homok és szerves anyag együtt	5,79e-05***	0,2961***	1,5	1,04e-05	0,0531
	(5,026)	(5,026)		(0,924)	(0,924)
Település átlagos tszf. magassága	-0,000959***	-0,1782***	9,3	-0,001255***	-0,2332***
	(-15,733)	(-15,733)		(-11,232)	(-11,232)
Magasság relatív szórása	-0,388*	-0,0366*	0,3	0,364**	0,0343**
	(-1,696)	(-1,696)		(2,332)	(2,332)
Maximális / minimális tszf. magasság	0,1626***	0,0997***	0,3	0,1570***	0,0963***
	(4,325)	(4,325)		(6,465)	(6,465)
Ruszin többség	-0,5445***	-0,1183***	6,1	-0,2111***	-0,0459***
	(-10,985)	(-10,985)		(-3,749)	(-3,749)
Szlovák többség	-0,2168***	-0,0899***	1,5	-0,2191***	-0,0909***
	(-9,173)	(-9,173)		(-6,992)	(-6,992)
Német többség	0,5373***	0,15214***	9,3	0,3481***	0,09859***
	(19,044)	(19,044)		(13,236)	(13,236)
Szerb-horvát többség	0,102**	0,01761**	0,5	-0,1348***	-0,02317***
Ruszin többség	(2,386)	(2,386)		(-3,216)	(-3,216)
Román többség	-0,4593***	-0,1997***	12,7	-0,4503***	-0,1958***
	(-10,887)	(-10,887)		(-11,671)	(-11,671)
Görögkatolikus többség	-0,5208***	-0,1966***	14,7	-0,2331***	-0,0880***
	(-13,791)	(-13,791)		(-7,075)	(-7,075)
Református többség	0,0586***	0,01941***	1,2	0,0650***	0,02151***
	(2,612)	(2,612)		(3,055)	(3,055)
Evangélikus többség	0,431***	0,12222***	3,7	0,1403***	0,0398***
	(16,574)	(16,574)		(6,033)	(6,033)
Ortodox többség	-0,3203***	-0,1169***	6,3	-0,2744***	-0,1001***
	(-7,542)	(-7,542)		(-7,386)	(-7,386)
Unitárius többség	0,0179	0,00134	0,1	-0,00796	-0,000598
	(0,304)	(0,304)		(-0,103)	(-0,103)
Izraelita többség	-1,256***	-0,01972***	0,0	-0,977***	-0,01534***
	(-2,757)	(-2,757)		(-3,013)	(-3,013)
Lambda				0,945***	
				(123,0)	
Esetszám			12802		
R-squared	0,494 (0,527)[a]			0,653[a]	
Aic	27004,3	27656,3		22177,8	22829,8
Bic	27198,2	27850,2		22379,2	23031,1
Rmse	0,69	0,71		0,56	0,58

Függő változó: standardizált látens *welfare* – jóléti indikátor
Megjegyzés: * p < 0,1, ** p < 0,05, *** p < 0,01, HC robust t-statistics. a: Nagelkerke's pseudo R-squared;
Földvári Péter szerkesztése

8. táblázat

A regresszióanalízis eredményei 1910-re vonatkozóan (a jólélet meghatározó tényezők)

Független változók	OLS	OLS (std. coef)	Hozzájárulás %-ban az R^2 értékéhez	Spatial AR Error	Spatial AR Error (std. coef)
Intercept	*1,239****	*0*	*-*	*1,210****	*0,152*
	(6,498)	*(0,000)*		*(5,064)*	*(0,876)*
Folyótól való távolság logaritmizált értéke	0,4156***	0,3399***	1,0	0,0704	0,0575
	(7,263)	(7,263)		(1,364)	(1,364)
Folyótól való távolság négyzetének logaritmizált értéke	-0,03814***	-0,270***	0,9	-0,00931	-0,0659
	(-5,740)	(-5,740)		(-1,424)	(-1,424)
Az utaktól való távolság logaritmizált értéke	-0,00477	-0,00487	0,4	0,00515	0,00526
	(-1,099)	(-1,099)		(1,485)	(1,485)
A szénbányáktól való távolság logaritmizált értéke	-0,10758***	-0,07873***	2,7	0,0961***	0,0703***
	(-14,872)	(-14,872)		(5,792)	(5,792)
Vasbányáktól való távolság logaritmizált értéke	0,12267***	0,11750***	9,1	-0,00171	-0,00163
	(20,292)	(20,292)		(-0,096)	(-0,096)
Vasútállomástól mért távolság 1900-ban	-0,13648***	-0,12449***	5,6	-0,12065***	-0,11005***
	(-25,581)	(-25,581)		(-29,587)	(-29,587)
Átlagos szervesanyag-tartalom	0,01725***	0,1573***	3,7	0,0183***	0,1672***
	(4,146)	(4,146)		(6,782)	(6,782)
Átlagos szervesanyag-tartalom négyzete	-4,10e-04***	-0,3861***	4,5	-2,43e-04***	-0,2288***
	(-8,845)	(-8,845)		(-6,988)	(-6,988)
Átlagos homoktartalom	-0,007670***	-0,6926***	0,4	-0,003351***	-0,303***
	(-13,287)	(-13,287)		(-8,395)	(-8,395)
Homoktartalom négyzete	3,76e-06 ***	0,224***	0,2	1,92e-06***	0,1147***
	(9,768)	(9,768)		(5,154)	(5,154)

Független változók	OLS	OLS (std. coef)	Hozzájárulás %-ban az R^2 értékéhez	Spatial AR Error	Spatial AR Error (std. coef)
Homok és szerves anyag együtt	1,27e-04***	0,6334***	2,1	3,41e-05***	0,1698***
	(14,328)	(14,328)		(5,289)	(5,289)
Település átlagos tszf. magassága	-2,74e-03***	-0,4875***	27,6	-1,85e-03***	-0,3300***
	(-70,624)	(-70,624)		(-27,705)	(-27,705)
Magasság relatív szórása	-1,602***	-0,1441***	1,3	-0,6653***	-0,05984***
	(-7,956)	(-7,956)		(-7,225)	(-7,225)
Maximális / minimális tszf. magasság	0,297***	0,175***	0,7	0,1887***	0,11097***
	(8,729)	(8,729)		(13,096)	(13,096)
Ruszin többség	-0,8999***	-0,19711***	6,8	-0,3355***	-0,07349***
	(-22,813)	(-22,813)		(-9,945)	(-9,945)
Szlovák többség	-0,2281***	-0,08986***	1,4	-0,1247***	-0,04916***
	(-12,606)	(-12,606)		(-6,539)	(-6,539)
Német többség	-0,6432***	-0,06875***	0,5	-0,368***	-0,03933***
	(-18,430)	(-18,430)		(-6,940)	(-6,940)
Szerb többség	0,1831***	0,04929***	2,0	0,1239***	0,03335***
	(11,278)	(11,278)		(7,883)	(7,883)
Horvát többség	0,5272***	0,05167***	1,0	0,0147	0,00144
	(9,440)	(9,440)		(0,346)	(0,346)
Román többség	-0,2858***	-0,03596***	0,1	-0,1581***	-0,01990***
	(-8,280)	(-8,280)		(-4,905)	(-4,905)
Ruszin többség	-0,480***	-0,2024***	10,4	-0,3054***	-0,1287***
	(-14,136)	(-14,136)		(-12,763)	(-12,763)
Görögkatolikus többség	-0,4423***	-0,1627***	9,80	-0,1582***	-0,05818***
	(-14,059)	(-14,059)		(-7,629)	(-7,629)
Református többség	-0,0565***	-0,01775***	0,8	0,0466***	0,01465***
	(-4,053)	(-4,053)		(3,723)	(3,723)
Evangélikus többség	0,2468***	0,06662***	0,7	0,0789***	0,0213***
	(14,664)	(14,664)		(5,759)	(5,759)
Ortodox többség	-0,3675***	-0,1291***	5,7	-0,2006***	-0,07046***
	(-10,097)	(-10,097)		(-8,269)	(-8,269)

Független változók	OLS	OLS (std. coef)	Hozzájárulás %-ban az R^2 értékéhez	Spatial AR Error	Spatial AR Error (std. coef)
Unitárius többség	-0,1891***	-0,0133***	0,3	0,1401***	0,00981***
	(-4,272)	(-4,272)		(2,987)	(2,987)
Izraelita többség	-0,607	-0,00945	0,0	-0,0636	-0,00099
	(-0,797)	(-0,797)		(-0,344)	(-0,344)
Lambda				0,983*** (271,0)	
Esetszám	12359				
R-squared	0,,763 (0,,810)[a]			0,891[a]	
Aic	17358,6	17348,1		7664,4	7653,9
Bic	17596,1	17585,6		7909,4	7898,9
Rmse	0,,49			0,32	

Függő változó: standardizált látens *welfare* – jóléti indikátor
Megjegyzés: * p < 0,1, ** p < 0,05, *** p < 0,01, hc robust t-statistics. A: nagelkerke's pseudo r-squared (Nagelkerke 1991); Földvári Péter szerkesztése

Összegzés

A fenti részekben az ökonometria módszereit felhasználva a következők vizsgálatára összpontosítottunk:

1.) A fejlettségi szint (=jólét) komplex mérőszámának *longue durée* becslése (a hiányzó GDP-adatok pótlására) három időmetszetben a Magyar Királyság területén a 18. század végi, 1880-as és 1910-es népszámlálások és összeírások települési szintű történelmi adataira támaszkodva, és ez alapján

a) a regionális fejlettség térbeli mintázatának, azaz a központoknak és a perifériáknak az azonosítása három időhorizontra települési szinten,

b) az időbeli változások összehasonlítása a 18. és 19. század különböző politikai és társadalmi-gazdasági rendszerei alatt, oly módon, hogy

(b1) nyomon követjük a mag- és elmaradott területek perzisztenciáját és áthelyeződését,

(b2) megvizsgáljuk az országos egyenlőtlenségek mélységének változását (a Williamson-hipotézis tesztelése *longue durée*, finom felbontású történelmi adatokon) a három időhorizontra vonatkozóan.

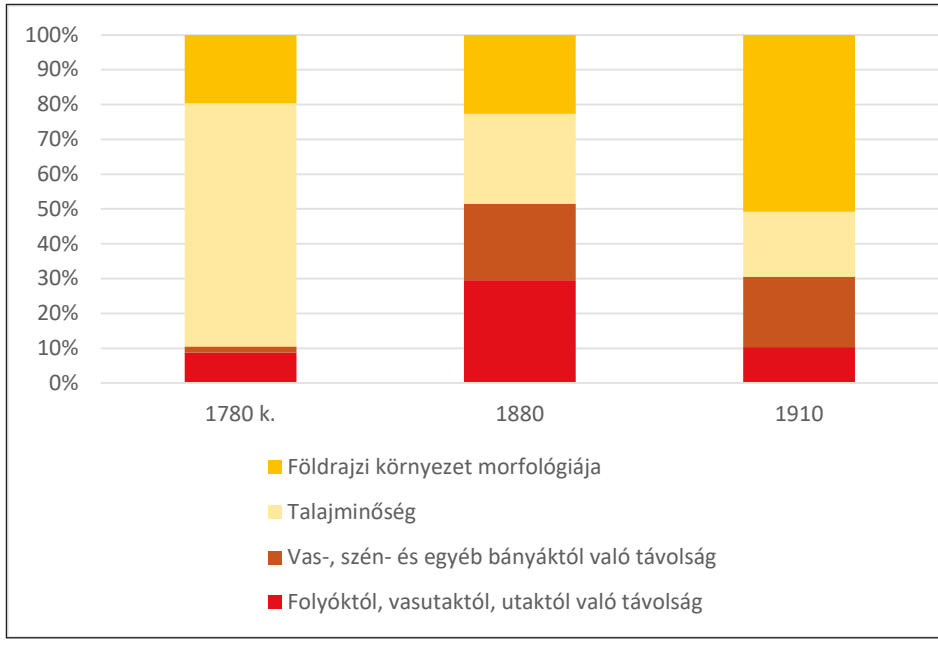
2.) Regressziós modelleken alapuló becslést végzünk (OLS, SPARE) a különböző külső tényezők (természetföldrajzi adottságok, talajminőség, nyersanyagok hozzáférhetősége, természetes és mesterséges lineáris infrastruktúra, etnikai hovatartozás, vallás) területi fejlettségi különbségekre gyakorolt hatásának (és időbeli válto-

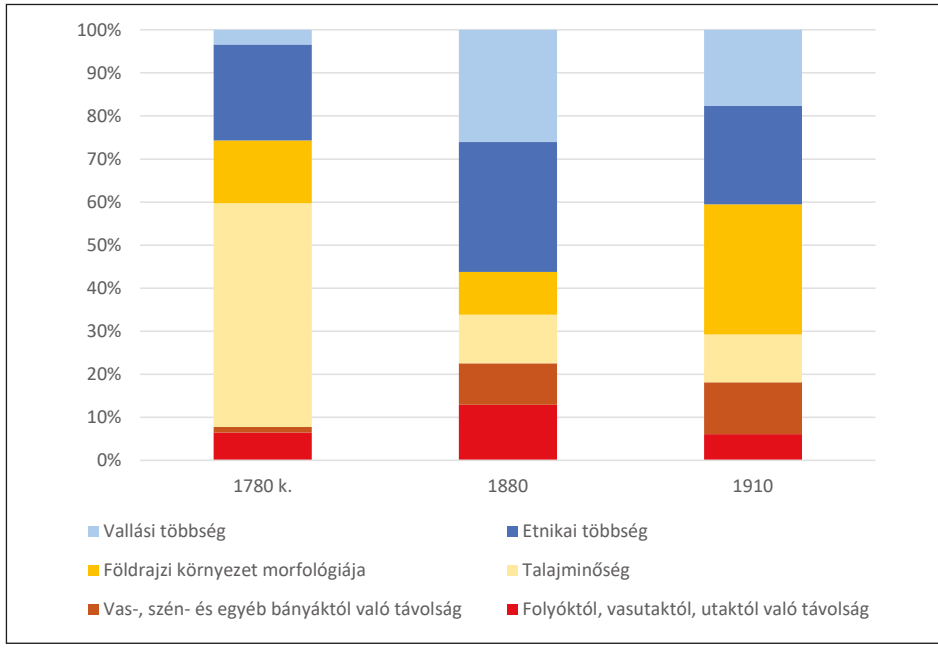
zásának) becslése érdekében, és a fenti eredményekre támaszkodva, konkrét történelmi ellentmondásokat, közhiedelmeket vizsgáltunk meg.
Vizsgálatunk a következő megállapításokhoz vezetett:
1.) Míg a hagyományos nézet szerint az Alföld a 20. századig fejletlen maradt, mi azt találtuk, hogy a nagyobb települések (az általános geográfiai felfogással egyezően) a 19–20. században fejlettebbek, ami az 1780-as évekre bekövetkező gyors fellendülésnek köszönhető. Az oszmán pusztításnak nem kitett területek – megőrizve eredeti, kis (kb. ötszáz lélekszámú) települések dominálta településszerkezetüket – viszont 1880-ra lemaradtak. Visszaesést mutatott így az ország délnyugati része mellett a túlnépesedett északnyugati sáv is, amely korábban az oszmánok elleni háborút finanszírozta.
2.) Vizsgáltuk a vasút szerepét a fejlettség meghatározásában (ok-okozati probléma). *A vasutak 1850-es évek utáni megjelenése általában olyan területekhez köthető, amelyek a 18. század végén már prosperáltak*, így a vasút ezek számára ugyan további fejlődést generált (mint a regressziós modell bizonyítja), de nem volt okozója a fejlettségnek, ellenben fokozta az egyenlőtlenségeket a kezdeti szakaszban összhangban a Williamson-hipotézissel. Az 1780-as évek fejlett zónái egybeesnek a középkori és római utak irányával, így a 19. század vasútjai is általában a régi korok infrastruktúrájának mintáját követték és hasznosították.
3.) A fejlettség különbségei etnikai vagy vallási dimenziókban is egyértelműen megmutatkoznak. Bár a fejlettségi szintek és az etnikai hovatartozás közötti kapcsolat az 1780-as években még nem volt egyértelmű, 1880-ra már kulcsfontosságú tényezővé vált. A nemzeti kisebbségek lemaradása a magyar többségű települések mindenkori fejlettségi szintjéhez mint referenciaszinthez viszonyítva – a németek kivételével – 1910-re (a kapitalizmus korai szakaszában) tovább nőtt. Ez hozzájárulhatott az etnikai feszültségek növekedéséhez. A fejlődés regionális aspektusait tehát nem lehet figyelmen kívül hagyni a választójogi, nyelvi és földkérdés jól ismert problémái mellett, ugyanakkor adataink alapján *nem a dualizmus korában vált jelentőssé a fejlettségi differenciák etnikai dimenziója*.
4.) Az országos szintű összesített adatok megerősítették, hogy a 18. század végén a települések közötti különbségek elég nagyok voltak. *Az újjáépítés időszakában (18–19. század) az egyenlőtlenségek tendenciaszerűen csökkentek:* az átlagos fejlettség 1880-ra nőtt, miközben a fejlett és az elmaradott települések közötti különbség csökkent. A területi mintázat elemzése azt igazolja, hogy 1880-ra egyes elmaradott nyugati régiók erősödni kezdtek. A fenti, az abszolutizmus és a felvilágosodás idején megfigyelhető jelenségekkel ellentétben *1880 és 1910 között az országos átlagfejlettség szintje csökkent-stagnált*, miközben a települések legfejlettebb 25 százalékának életszínvonala tovább emelkedett, ami egyúttal a legfejlettebb és az elmaradott 25 százalék közötti *divergencia fokozódását és újbóli polarizálódást eredményezett*. *A korai kapitalizmus és a modern társadalom születése során Magyarországon tehát az egyenlőtlenségek növekedtek, ami megerősíti a Williamson-hipotézist*. A fejlődés térbeli mintázata 1880 és 1910 között meglehetősen stabil maradt, vagyis az etnikailag magyar Alföld és a Duna-tengely dominanciája érvényesült.

5.) Megállapítható, hogy a jólétet befolyásoló tényezők súlya nem volt állandó (ez egyfelől strukturális változásokra enged következtetni, másrészt alátámasztja feltételezésünket, hogy a fejlettség fogalma időben változó) *(16. ábra)*. A vonalas infrastruktúrától való távolság szerepe ugyan 1780–1880 között nőtt, de nem vált fajsúlyosabbá (tíz százalék körül), mint a többi, nem felekezeti-etnikai tényező. 1910-re súlya visszaesett az 1780-as években mért szintre (hat százalék). A bányáktól való távolság szerepe a fejlettség *(welfare)* magyarázatában viszont erősödött 1880-ig, majd megtorpanással 1910-ig is, utalva az iparosodásra, bár megelőzni csak a vonalas infrastruktúra szerepét tudta (alátámasztva az elméletet, hogy a közlekedés az iparosodás elején játszik nagyobb szerepet, a nekilendülés után más tényezők háttérbe szorítják az addigra „adottságként" kiépült hálózati hátteret). Az 1780-ban a jóléti index értékét 50 százalékban meghatározó talajminőség szerepe 1880-ra 11 százalékra esett, azaz súlya nem volt jelentősebb az utaktól vagy bányáktól való távolságnál. 1910-ig nem vesztett súlyából. A természetföldrajzi környezet (a talajminőségen túli egyéb morfometriai tényezők) súlya a fejlettség magyarázatában az 1780-as 15 százalékról előbb tíz százalékra esett, majd 25 százalék fölé emelkedett, azaz 1880–1910 között *a természeti adottságok szerepének fokozódása az ország jólétét meghatározó tényezők között arra utal, hogy a kedvező adottságokat az agrárszféra messzemenően kihasználta a specializáció során*. Az iparra és a tercierre utaló tényezők szerepéhez képest mérhető erősödését – a talaj és a morfológia együtt 40 százalékot adott ki – úgy is értelmezhetjük, hogy *az ipari forradalom hatása legyűrűzött az agrárszférába is*. Az etnikai hovatartozás 1780-ban a második legfontosabb tényező volt, 1880-ra az R^2 értékének már 30 százalékát magyarázta, ezzel a legfontosabb distinktív tényezővé vált. Szerepe 1910-re mérséklődött, de nem csökkent az 1780-as súlya alá. A vallási meghatározottságok szerepe is nőtt 1880-ig, és utána is csak enyhén csökkent, így a két tényező együtt 1880-ban és 1910-ben is meghatározó volt. Ha ez utóbbi társadalmi-kulturális adottságokat kizárjuk, és a változások mérését a természeti *versus* gazdasági tényezők szerepére limitáljuk, akkor az a kép rajzolódik ki, hogy az utóbbiak csak 1880 körül játszottak nagyobb szerepet a természeti-agrár tényezőknél *(16. ábra)*. Ha pedig a hat tényezőt a fejlettség három fő dimenziójába vonjuk össze, a kép ugyan dinamikusabb lesz, azonban jól látszik, hogy a verseny elsősorban a természeti és társadalmi adottságok determinatív hatása között zajlik – 1780-ban a természeti tényezők, 1880-ban a társadalmiak dominálnak, 1910-ben pedig egyenlő a szerepük. A diagramon látható változás a földrajzi környezet és a talajminőség szerepének 1880–1910 közötti növekedésével azt eredményezte, hogy az ország fejlődése összességében kevésbé függött a nyersanyagokhoz való hozzáféréstől és infrastruktúrához való hozzáféréstől, ami az 1920 utáni sokk utáni talpraállást gyorsította meg (mivel az infrastruktúra és a nyersanyaghoz való hozzáférés sérült leginkább). Az agrárszféra felértékelődése majd 1929-ben üt vissza, mikor a korábbi védett agrárpiacok elvesztése után a protekcionista politikához a gabonaárak mélyrepülése is társult.

16. ábra

A természeti, társadalmi és gazdasági tényezők súlyának változása a fejlettségben, 1780–1910

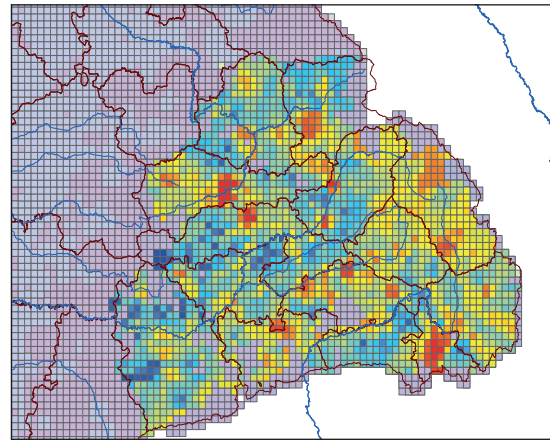
Perifériák és magterületek

Egy korábbi tanulmányunkban egy összesített térképen ábrázolva felvázoltuk, hogy a Kárpát-medence egyes *területei mikor kerültek periferikus helyzetbe*, melyek voltak azok, amelyek egykori centrumból váltak perifériává, vagy fordítva, illetve melyik térség volt folyamatosan fejlett.[47] Ez utóbbi szűk halmaz: a Pozsonytól Győrön át Budáig, Székesfehérvárig terjedő, a ma is az ország tengelyének számító terület tekinthető a magyar történelem során végig fejlett régiónak. Összességében alig volt az országnak olyan része, mely ne lett volna valamikor periferikus, illetve elmaradott az idők során, sőt ez centrumtérségekkel is előfordult.

De a korábbi cikkünkben ábrázoltnál objektívebb módon is vizsgálhatjuk *a permanensen periferikus térségek elhelyezkedését*, például úgy, hogy az egyes időhorizontokban felvett decilis értékeket kumuláljuk – így a legmagasabb pontszámú területek lesznek azok, amelyek végig viszonylag fejlettnek, centrumnak tekinthetők. Az egyes összeírások eltérő jellege és területi lefedettsége miatt – a már korábban alkalmazott módon – célszerű külön legyártani egy aggregált térképet Erdélyre az 1720-as, 1750-es (társadalmi mutatókkal az 1785-ös népszámlálásból), 1910-es és 2010-es évmetszetekre, valamint az Erdély nélküli országterületre az 1786-os, 1910-es 2010-es évmetszetre (*17–19. ábra*). Annak ellenére, hogy a felhasznált adathalmazaink a 18. században alapvetően rurális jellegűek, mégis a városok és környezetük (több esetben maga a város hiányzik, üres pixel jelzi) fejlettsége így is szembetűnő. Miként az is, hogy kisu-

17. ábra

Erdély permanensen fejlett és fejletlen területei az 1720-as, 1750-es, 1910-es és 2010-es évmetszetekben

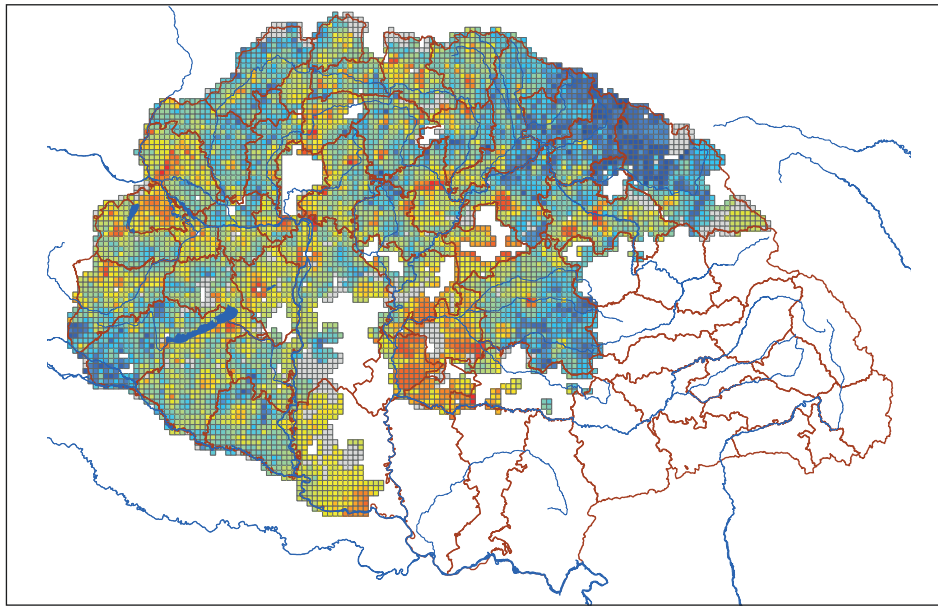

A hideg színek periferikus, a meleg színek centrum jellegű területekre utalnak.

47 Papp et al. 2022.

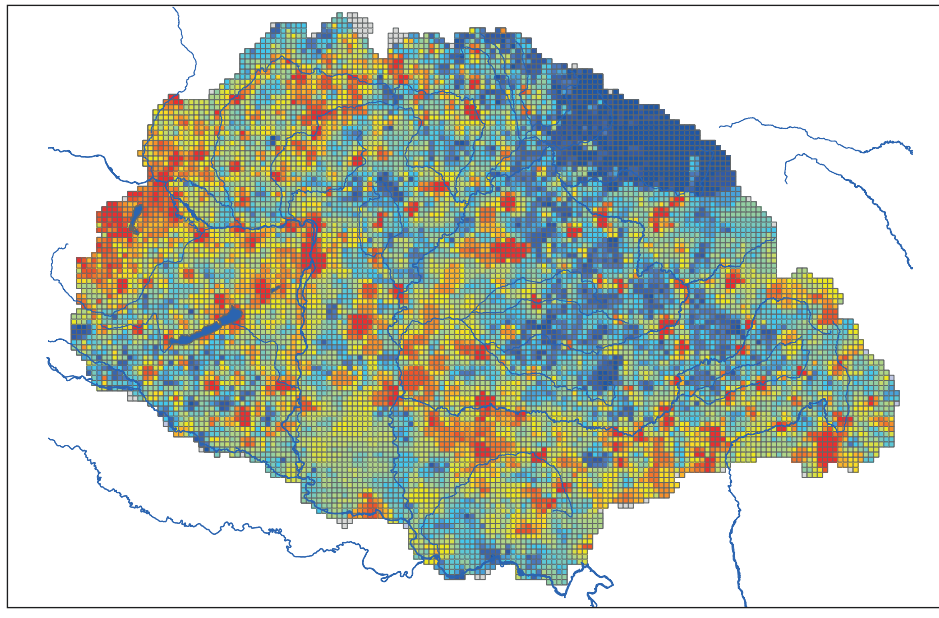
18. ábra

Az Erdély nélküli országterület permanensen fejlett (piros) és fejletlen (kék) részei az 1720-as, 1786-os, 1910-es és 2010-es évmetszet decilis értékeinek aggregálásával

19. ábra

Magyarország 1910-ben és 2010-ben is permanensen fejlett (piros) és fejletlen (kék) részei

gárzásuk nem terjed túl a közvetlen környezetükön, a fejlett zónák elszigeteltek, nem érnek össze a hosszú távú összehasonlítás esetén. Ezalól egyedül az 1910–2010 között is fejlett területeket bemutató kép kivétel, tehát a városok vonzerejének kiterjedése viszonylag új keletű, noha sajátosságaik alapján már 1750-ben különböztek a rurális háttértől. Ezzel szemben a perifériák nagyobb, összefüggőbb területre terjednek ki: Kárpátalja, Dél-Bihar, Dél-Zala, Heves–Nógrád–Borsod–Gömör, valamint Baranya–Somogy–Tolna érintkezési zónája, Szabolcs, a Garam és a Vág-völgy egyes részei tartoznak ide hosszú távon.

Az egyenlőtlenségek hosszú távú trendjei (1330–2010)

Végül még egy kérdést érdemes tisztázni: *vajon nőttek, vagy csökkentek az egyenlőtlenségek országosan hosszú távon*? Az 1785–1910 közötti időszakot már megvizsgáltuk, de további időmetszetek bevonása alapján (1330,[48] 1720, 2010[49]) lehetséges a vizsgálat kiterjesztése. A területi egyenlőtlenség csökkenése jó érv lehetne bármelyik társadalmi rend, politikai rendszer újraértékelése szempontjából. Az utódállamok történészei számára legitimációs érv lehet Trianon és a policentrikus-decentralizált hatalmi struktúrák mellett; a dualizmus korát kutatók számára a Habsburg Monarchia mint európai gazdasági integráció hasznossága mellett; a 18. század kutatói számára pedig megmutathatná, hogy a török kiűzése után az országrekonstrukció, a birodalmi centralizmus és a felvilágosult abszolutizmus volt-e jobb, vagy a dualista államrend; vagy éppen az újjászervezés alatt álló állam mutatott-e kisebb belső differenciákat, esetleg a középkori államban voltak-e kisebbek az egyenlőtlenségek.

1785–1880 és 1880–1910 között már vizsgáltuk ezt a jelenséget, de a fenti kérdések alapján az 1910–2010 közötti poszttrianoni-globalizációs és az 1720–1786-os országrekonstrukciós időszakra vonatkozóan is érdemes megismételni ezt. A vizsgálathoz azonos terjedelemre kellett hozni a kompozit fejlettségi értékeket a különböző korokból, hiszen ezek eltérő mennyiségű normalizált és aggregált indikátort tartalmaztak, így az elvi maximum- és minimumérték minden korban más volt. Normalizálással, arányosan 0–1 közötti intervallumba transzformáltuk az értékeket, majd ezt követően minden idősíkra kiszámoltuk a teljes csoportátlagot, a települések legfejlettebb 25 és legfejletlenebb 25 százalékának normalizált átlagos fejlettségi értékét, és a teljes halmaz átlagos fejlettségét, továbbá a kettő hányadosát, mint egyfajta társadalmi olló nyílását indikáló mutatót.

A fejlettség átlagértéke 1330–1720 között jelentősen nőtt, 1786-ig (vizsgálattípustól függően) stagnált-nőtt (de az 1786-os településhalmaz Erdélyt nem tartalmazta), majd 1880-ra ugrásszerű emelkedést figyelhetünk meg, mely 1910-re visszaesésbe fordult át mindhárom módszer alapján *(20. ábra)*. Trianon után viszont nőtt a települések átlagfejlettsége. Mindeközben 1720-ig az alulfejlett és fejlett települések fejlettségi szintje konvergált, a 18. században azonban szétfejlődést tapasztalhatunk, mely

48 F. Romhányi–Szilágyi–Demeter 2022.
49 Demeter 2020a; Demeter–Pénzes–Papp 2023.

1880-ra, a már írt módon újfent konvergenciába váltott át, ez azonban 1910-re leállt, s csak Trianont követően indult meg újra a települések fejlettségi szintjének közeledése egymáshoz. *Az 1910–2010 közötti periódus tehát úgy eredményezte a települési átlagos fejlettség javulását, hasonlóan egyébként az 1785–1880 közötti felvilágosult abszolutista időszakhoz, hogy a településszintű egyenlőtlenség is csökkent, azaz konvergencia játszódik le a határváltozások, decentralizáció, gazdasági újrastruktúrálódás ellenére, alátámasztva Williamson globalizációs elméletét, miszerint a kapitalizmus kései (globális) fázisában csökkennek a különbségek*. Ez a határhúzások racionalitása mellett érvelő utódállamok történészeinek álláspontját látszik igazolni – de persze a Williamson-hipotézis alapján a régi határok fennmaradása esetén is csökkennie kellett volna hosszú távon az egyenlőtlenségeknek. Hogy tehát e jelenségnek az utódállamok fejlesztéspolitikája az oka, vagy gazdasági-politikai rendszertől függetlenül is ez játszódik le, az nem bizonyítható. (Mindenesetre érdekes továbblépési kísérlet lenne, ha az egyenlőtlenségeket a mai határok között számítanánk ki külön, legalább Erdély és Szlovákia – mint kellően nagy területek – esetében, majd ugyanezen határok között vizsgálnánk meg a történeti múlt egyenlőtlenségi értékeinek változását [vesd össze: *ábrasor* Erdélyre], és hasonlítanánk össze a kétféle számítás eredményét.) *Az 1720–1786 közötti országrekonstrukciós (abszolutista) periódusban ugyan szintén nőtt a fejlettség, de ez divergencia során valósult meg, ami – noha Williamson nem erre a korszakra alkotta meg hipotézisét, de – igazolni látszik a feltételezést, hogy a fejlődés, a rostowi nekilendülés* (take off) *szétfejlődéssel jár. 1880–1910 között pedig a fejlettség sem nőtt és a különbségek sem halványodtak, ami a kapitalista fejlődés kezdeti korszakában is igazolni látszik a Williamson-hipotézist.*

Adatbázisunk segítségével tehát a Williamson-hipotézis kiterjeszthető időben, a globalizációs korszak előtti időszakra (az úgynevezett 19. századi első globalizáció idejére[50] és még korábbra), noha azt eredetileg a 20. századi folyamatok leírására találták ki – ráadásul ideológiai töltettől sem mentesen.[51]

Részletesen megvizsgálva a konvergencia és divergencia okait, 1910–2010 között például minden számítás szerint javult az alsó 25 százalék helyzete, ellenben a felső 25 százalék átlagos fejlettsége stagnált vagy csökkent – a köztük lévő különbség pedig ezért látszik csökkenni. Az azonban nem dönthető el a 2010-es időpont miatt, hogy ez mennyiben köszönhető az 1990 után egységesülő, globalizálódó gazdasági térnek, és mennyiben az 1920 utáni politikai széttagoltságnak, decentralizációnak. (Az EU-integráció közvetlen hatását a tagfelvétel közeli időpontja miatt kizárhatjuk).[52] A településállomány normalizált fejlettségének átlagos értéke 1880–1910 között azért romlott, mert a periferikus települések lemaradása nőtt, azonban nem fejlettségi értékeik romlása, hanem az élen állók érezhető nekilendülése miatt. 1786–1880 között viszont az élmezőny átlagos fejlettségi szintje kissé csökkent, ellenben a lemaradók fejlettsége

50 O'Rourke–Williamson 1999.

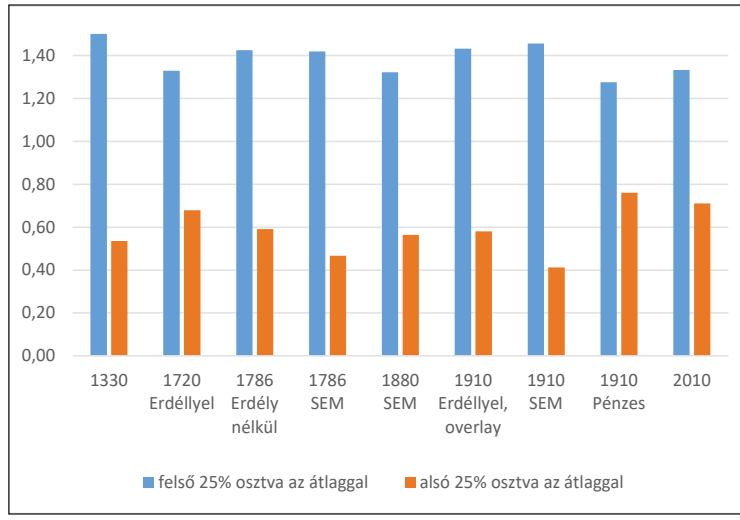
51 Gyuris (2014) bizonyítja, hogy a Williamson-hipotézis a kapitalista világ válasza a kommunista propagandára, miszerint a tőkés világ egyenlőtlenségeket termel, a kommunizmusban viszont ezek nincsenek.

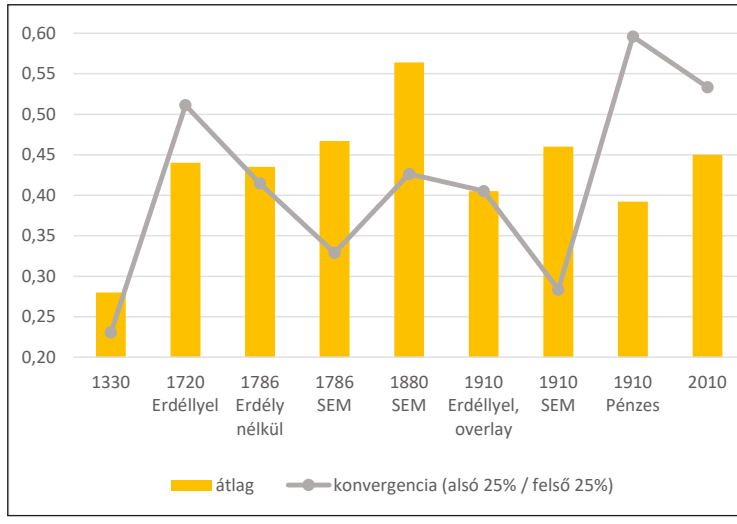
52 Ugyanakkor tény, hogy Harcsa (2015b, 422) szerint 1990 és 2011 között a humán erőforrások egészét tekintve számottevő javulás következett be a mai országterületen, mivel öt százalékponttal csökkent az alsó harmadhoz tartozó települések aránya.

nőtt (az 1910–2010 közötti helyzethez hasonlóan). Az 1720–1786 közötti helyzetet pedig az magyarázza, hogy bár az élmezőny fejlettsége ugyancsak nőtt, viszont a hátrányos helyzetűeké romlott – ez a már említett divergenciához vezetett.

20. ábra

Az országos fejlettségi viszonyok időbeli változása a települések legfejlettebb 25 százalékának átlagos (normalizált) fejlettsége, a legelmaradottabb 25 százalék átlagos fejlettsége és a teljes halmazátlag alapján, valamint az egyenlőtlenségek mértékének változása a legszegényebb 25 százalék fejlettségi átlagértékének a legfejlettebb 25 százalék fejlettségi átlagértékéhez mérve

Az 1330-as adatok eltérő skálája, jellege miatt a középkori eredmények kritikával kezelendők, de úgy tűnik, a legfejletlenebb települések átlagos fejlettségi szintje nem volt rosszabb a későbbi korokban mértnél, ellenben az élmezőnybe tartozó 25 százalék normalizált fejlettségi értékei magasak voltak. (Ennek oka a sok központi funkcióra utaló, nulla és egy diszkrét értéket felvevő indikátor, mely a településállomány jelentéktelen részén mutatott nullától eltérő értéket).

Továbblépésként az évmetszet sűrítésével finomítható lenne a kép. Így nemcsak az oszmán hódítás előtti állapotokat és annak következményeit lehet majd remélhetően pontosabban azonosítani, hanem a Kárpát-medence egyes „billegő" régiói is jobban kirajzolódnak, és a – középkori és újkori – változások értelmezése is új szempontokkal bővülhet. A Magyar Nemzeti Levéltár Adatbázisok Online-on (MNL AOL) a közelmúltban közzétett 1828-as (egyelőre még adatbázisunkba nem integrált) összeírás településsoros adatai az 1780–1880 közötti időszak finomítását tennék lehetővé.[53] A máig feldolgozatlan *Conscriptio Czirakyana* (Trócsányi csak nagyjából egy vármegye adatait tette közzé), vagy a néhány száz erdélyi településre fennmaradt, 1780 körüli úrbéri összeírás feldolgozása lehetővé tenné a 18. század végi vizsgálatok kiterjesztését Erdélyre, illetve az 1750-es és 1828-as Erdély összehasonlítását. Így 1828-ra is – hasonlóan a Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád által közzétett településsoros felekezeti statisztika integrálásával (ez ugyanis a *Lexicon Locorum*ból hiányzik) Erdélyre elkészített 1750/1780-as vizsgálathoz – elemezhető lenne, hogy a rurális fejlettség felekezeti vagy területi alapokon mutat nagyobb különbségeket.[54] Továbbá, ugyanaz a SEM-alapú vizsgálat és regresszióanalízis, amelyeket jelen kötetben 1785–1880–1910 viszonylatában futtattunk, külön Erdélyre is elvégezhető volna. Úgyszintén lehetséges volna Horvátország helyzetét is megvizsgálni, hiszen az 1910-es indikátorok egy része fennmaradt, az agrárstatisztika szintén, sőt az 1786-os kancelláriai összeírás is Excel-táblákban várja a települések geokódolását. II. József népszámlálása Szerém vármegyére fennmaradt innen, tehát van rá esély, hogy horvát kollégák közreműködését kérve több vármegyéé is előkerül. Az 1828-as településsoros horvátországi felekezeti adatokat szintén nemrég adták ki.[55] A 18. századi templomépítkezések adatbázisának kiépülése megint csak jó proxyváltozó lehet a jólét datálásához.[56] Szilágyi Zsolt 1910-es humántőke kiszámítására és vállalkozói index megalkotására törekvő számításai újabb, időbeli komparativitásra is lehetőséget nyújtó dimenziókat nyitnak meg.[57]

Persze problémák is akadnak, ami miatt e vizsgálat nem törekedhetett ezen teljességre. 1828 esetében a többi korral közös indikátorok száma, sőt általában az indikátorszám és minőség is limitált. A középkor kapcsán az jelent hátrányt, hogy az 1330-as pápai tizedjegyzékhez hasonló, folytonos eloszlású, országos fedettségű jövedelemará-

53 Az 1828-as összeírás Horvátországra éppúgy elérhető, mint az 1786-os összeírás. Korunić 2019.

54 Szintén érdemes volna a futtatott lekérdezéseket lakosságszám- vagy területarányosan súlyozva (ahol lehet) újraszámolni.

55 Korunić 2019.

56 Ld. NKFI K 145924. *A késő középkori Magyar Királyság regionális különbségei*. (Vez. kut.: F. Romhányi Beatrix).

57 Szilágyi 2024, 25. és 26. ábra.

nyos adózási adatsor nem létezik a 15–16. századból, bár a diszkrét és intervallumskálán értelmezhető adatok alapján a központi funkciók mintázatának változása nyomon követhető lenne. A török kori adatok esetében pedig az adóösszeírások során használt fogalmi kategóriák problémái (*porta versus domus* – az adóegység és a gazdasági egység egymáshoz és a családok vagy összeírtak számához való viszonyának problémássága), valamint a két (török és Habsburg) szeriális forrás tartalmi (az oszmán források megadják a kirótt adót pénzben, de az adófizetők halmaza a két összeírásban általában nem egyezik, így a lélekszám-családszám sem rekonstruálható) és területi kiterjedésének különbségei okoznak nehézséget.

Források

Hivatkozott irodalom

Balaton Petra 2004, *A székely akció története*. Cartofil Könyvkiadó, Budapest. (Erdélyi Történeti Füzetek 1.)

Balaton Petra 2017, Regionális gazdaságfejlesztés – a felvidéki akció. In: Horváth Gergely Krisztián et al. (szerk.): *Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 157–187. (Vidéktörténet 1.)

Balogh Karolina – Kovách Imre 2021, Az örök falu – hanyatlás és fentmaradás. A községi népesség számának a változása. *Tér és Társadalom,* (35) 1. 29–53.

Bihari Zoltán – Kovács Katalin 2006, Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom,* (20) 4. 49–66.

Braun László 2017, *A hegyvidéki akció története 1897–1910 között.* Értekezés a doktori (PhD-) fokozat megszerzése érdekében a történelem tudományágban. Debreceni Egyetem.

Demeter Gábor 2018, Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK – DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék – SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen, 145–194.

Demeter, Gábor 2020a, Estimating Regional Inequalities in the Carpathian Basin – Historical Origins and Recent Outcomes (1880–2010). *Regional Statistics,* (10) 1. 23–59.

Demeter, Gábor 2020b, Trends in regional inequalities between 1910 and 1930 in Hungary and the successor states. *Wschodnioznawstwo,* (14) 1. 95–115.

Demeter Gábor 2024a, Területi egyenlőtlenségek a 18. századi Magyarországon. HUN-REN Bölcsészettumányi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések, A vidék vonzásában 7.)

Demeter Gábor 2024b, Regionális fejlettségi viszonyok és területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarországon. (A hGIS és a kvantitatív történetírás lehetőségei és nehézségei). I. A dualizmus kora: polgárosodás, liberalizmus, nacionalizmus (1870–1910). (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 13.) gistory.hu/docs/Területi_egyenlőtlenségek_1880_1910_vegso_KIS.pdf

Demeter Gábor et al. 2023a, Területi egyenlőtlenségek településszintű, hosszú távú vizsgálata a történeti Magyarország és utódállamainak területén, 1330–2010. (I–II). *Területi Statisztika,* (63) 3. 271–299.

Demeter Gábor et al. 2023b, Területi egyenlőtlenségek településszintű, hosszú távú vizsgálata a történeti Magyarország és utódállamainak területén, 1330–2010. (I–II). *Területi Statisztika,* (63) 3. 300–335.

Demeter, Gábor – Horbulák, Zsolt 2021, Regional socio-economic inequalities before and after the collapse of the Hungarian Kingdom: modernization, "magyarization" and economic exploitation from a different perspective. *Historicky časopis,* (69) 5. 889–919.

Demeter Gábor – Pénzes János – Papp István 2023, A területi egyenlőtlenségek változása az elmúlt 100 évben a Duna-medence területén – kitekintés a magyarok lakta határon túli régiók gazdasági fejlettségének változásaira (1910–2010). In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A magyar kisebbségek 100 éve.* Komp-Press, Kolozsvár, 25–42.

Demeter Gábor – Tompa László 2024, Társadalmi-gazdasági es demográfiai különbségek statisztikai vizsgálata a 18. századi Erdélyben. *Erdélyi Múzeum,* (84) 1. 117–139.

Edvi Illés Aladár – Halász Albert 1920, *Magyarország gazdasági térképekben.* Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomda Rt, Budapest.

Fényes Elek 1859, Az adó története Magyarországban. In: Török János (szerk.): *Egyetemes magyar encyclopaedia I*. Emich G., Pest, 587–650.

Fogel, Robert 1970, *Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History.* Johns Hopkins Press, Baltimore.

F. Romhányi Beatrix – Szilágyi Zsolt – Demeter Gábor 2022, A Magyar Királyság regionális különbségei a pápai tizedjegyzék készülésének idején. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022. Területi egyenlőtlenség – intézményi változás.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány, Budapest, 17–52.

Good, David, F. 1998, *Revised estimates of GDP per capita in Central and Eastern Europe, 1870–1910. Technical notes and tables.* Unpublished manuscript.

Harcsa István 2015, A területi fejlettség és egyenlőtlenségek lehetséges értelmezései — kritikai értékelés és kutatási eredmények II. *Statisztikai Szemle,* (93) 6. 521–551.

Horváth Gergely Krisztián 2013, *Bécs vonzásában*. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében. Balassi, Budapest.

Kaarsen, Nicolai 2015, *Trade, Soil Quality and Pre-Industrial Agglomeration - Evidence from 18th Century Denmark*. SSRN Electron. J. doi.org/10.2139/ssrn.2650557

Keleti Károly 1868, *A telekadó és kataster. Közgazdasági és statistikai szempontból*. Pest.

Korunić Petar 2019, *Naselja i stanovništvo Hrvatskih Pokrajina 1828/1830. godine*. FF Press, Zagreb.

Krugman, Paul 1980, Scale Economies, Product Differentiation, and the Pattern of Trade. *American Economic Review,* (70) 5. 950–959.

Krugman, Paul 1991, Increasing Returns and Economic Geography. *Journal of Political Economy,* (99) 3. 483–499.

Mikle György 2023, A települési lélekszám differenciáló szerepe: A hazai „települési lépcső" történeti vizsgálata, 1720–1910. *Területi Statisztika,* (63) 3. 384–420.

Nagelkerke, N. J. D. 1991, A note on a general definition of the coefficient of determination. *Biometrika,* (78) 3. 691–692. doi.org/10.1093/biomet/78.3.691

Németh György 1989, Magyarországi manufaktúrák és más ipari üzemek a II. József-korabeli manufaktúratabellákon. In: Németh György – Veres László (szerk.): *Manufaktúrák Magyarországon.* 1. Manufaktúratörténeti Konferencia. Miskolc, 1989. október 16–17. Hermann Ottó Múzeum, Miskolc.

Németh Nándor 2008, *Fejlődési tengelyek az új hazai térszerkezetben. Az autópálya-hálózat szerepe a regionális tagoltságban*. Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, https://regionalis.elte.hu/mellekletek/phd_NN.pdf (utolsó megtekintés: 2024. 11. 19.)

Netrdová, Pavlína – Nosek, Vojtěch – Hurbánek, Pavol 2020, Using Areal Interpolation to Deal with Differing Regional Structures in International Research. *International Journal of Geo-Information,* (9) 2. 126. 1–14. doi: 10.3390/ijgi9020126.

Papp István et al. 2022, A fejlettség regionális mintázatának változása 1330–2010 között a Kárpát-medencében. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022. Területi egyenlőtlenség – intézményi változás.* ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány, Budapest, 229–262.

Papp István – Pénzes János – Demeter Gábor 2021, A közlekedési hálózatok és a komplex területi fejlettség időbeli összehasonlító vizsgálatának nehézségei és egy megoldási lehetősége a történelmi Magyarország példáján. *Területi Statisztika,* (61) 4. 445–465.

Pénzes János 2014, *Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek*. Didakt Kiadó, Debrecen.

Pénzes János 2018, Fejlettségi különbségek és centrum-periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések*. MTA BTK – DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék – SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen, 85–116.

Prados de la Escosura, Leandro 2015, World Human Development: 1870–2007. *Review of Income and Wealth,* (61) 2. 220–227.

Schulze, Max-Stephan 2007, *Regional Income Dispersion and Market Potential in the Late Nineteenth Century Habsburg Empire*. Department of Economic History, London School of Economics, London. (LSE Working Papers no. 106/07 – https://eprints.lse.ac.uk/22311/1/WP106schulze.pdf (utolsó megtekintés: 2023. 12. 05.)

Szabó István 1941, A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet IV. Barokk és felvilágosodás.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2. fejezet.

Szilágyi Dániel – Gerse József 2015, Fokról fokra a települési lépcsőn. Társadalmi-gazdasági különbségek a településhierarchia-szintek között Magyarországon. *Területi Statisztika,* (55) 2. 180–198.

Szilágyi, Zsolt 2019, Regional Differences in Development and Quality of Life in Hungary during the First Third of the Twentieth Century. *Hungarian Historical Review,* (8) 1. 121–152.

Szilágyi Zsolt 2022, *Az ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején.* BTK TTI, Budapest.

Szilágyi Zsolt 2025, *Változás és alkalmazkodás a Kárpát-medencében. A történeti és a trianoni Magyarország regionális gazdasági–társadalmi különbségei, területi egyenlőtlenségei 1870–1941 között.* Kézirat.

Williamson, J. G. 1965, Regional Inequality and the Process of National Development: A Description of the Patterns. *Econ. Development and Cultural Change,* (13) 4. 1–84.

Wrigley, E. A. 1985, Urban Growth and Agricultural Change: England and the Continent in the Early Modern Period. *Journal of Interdisciplinary History,* (15) 4. 683–728. doi.org/10.2307/204276

Szulovszky János

A kézművesipar/kisipar jelenlétének területi egyenlőtlenségei Magyarországon (1857–1910)*

A tervszerű és rendszeres statisztikai adatgyűjtések előtti korokra vonatkozóan jobbára csak országleírások, illetve utazók beszámolóinak elejtett megjegyzései árulkodnak arról, hogy Magyarország egyes vidékei jobban, más tájai viszont kevésbé voltak ellátva mesteremberekkel. Az ország iparosokkal való ellátottságát tudakoló felmérések – jelentős részben az adatszolgáltatók hozzáállása miatt – sem vezettek mindig kielégítő eredményre. Amikor 1723-ban megkezdte működését a Magyar Királyi Helytartótanács, többek között az ország gazdasági állapotának a feltérképezését is célul tűzte ki. 1725 decemberében körlevelet intézett a vármegyékhez és a szabad királyi városokhoz, hogy mérjék fel, mennyi és milyen iparos él az adott törvényhatóság területén, és a jövőben milyen iparosok betelepítésére lenne még igényük. Azonban sem az akkori, sem a tíz esztendővel későbbi, hasonló célú adatbekérés nem járt kellő eredménnyel, mivel egyrészt nem minden vármegye küldte be jelentését, másrészt az elkészült beszámolók sem voltak mindig a szükséges mértékben részletesek, csak kevés számszerűsíthető adattal szolgáltak.[1] Az intézményesített, 19. század közepén meginduló hivatalos statisztikai adatfelvételek számára is az egyik legnehezebb feladatnak bizonyult a foglalkozásstatisztika összeállítása.[2] Az 1870-es évek derekán lezajlott első próbálkozást egy évtized múltán követte egy jobban előkészített felmérés,[3] ám az sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az ezt követő, 1890. évi népszámlálás volt az első, amelyik érdemben törekedett a foglalkozási viszonyok feltérképezésére,[4] az addigi cenzusok csak meglehetősen elnagyolt képet nyújtanak a társadalom foglalkozásszerkezetéről. A 19–20. század fordulója a hazai statisztika terén is fordulópontot hozott: a módszertant tovább finomították, így az 1900. évi népszámlálástól kezdve már rendelkezünk település szintű, foglalkozásifőcsoport-bontásban közreadott foglalkozásstatisztikai adatsorokkal. Mivel fél évszázadon át a rendszeres időközönként végrehajtott statisztikai felvételeknél mind

* A tanulmány az MTA BTK „Lendület" Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség munkacsoportjában készült.

1 Az első felmérésről ld. Heckenast 1971. – Heckenast Gusztáv csak az 1726. januári–februári jelentéseket vette figyelembe, a későbbi hónapokban beérkezettek nem. Az összes jelentés kiértékelése és összehasonlítása a későbbi, 1736-os felméréssel: Tuza 2005. Ld. még: Szulovszky–Tuza 2022.

2 A kisipari statisztika vázlatos története: Farkasfalvy 1935, 530–533, Faragó 1991, 15–20.

3 Jekelfalussy 1886.

4 Népsz. 1891/2.

a használt fogalmi kategóriák, mind a gyűjtött adatok köre, mind pedig a feldolgozás és közreadás mélysége gyakorlatilag szinte folyamatosan módosult,[5] ezért a 19. század második felére vonatkozóan statisztikai adatsorokat csupán bizonyos korrekciókkal és csak hozzávetőlegesen lehet összehasonlítani, ráadásul az 1850-es évek első népszámlálásai pontatlanságainak már a kortársak is tudatában voltak.[6]

A kézművesek, kisiparosok számát illetően még a vármegyei szintű adatoknál is felmerülnek nehézségek. 1857-ben néhány erdélyi vármegye esetében még adatok hiányával is szembe kell néznünk. A népszámlálások eredményeit publikáló kötetek sokáig nem közölték azt sem, hogy az iparral foglalkozó népességből hányan tekinthetők gyári munkásnak, vagyis a korabeli statisztikai besorolás szerint mennyien voltak azok, akik húsznál több főt foglalkoztató vállalatnál keresték meg a kenyerüket. Erre vonatkozó adatok a törvényhatóságok (vármegyék, illetve törvényhatósági joggal felruházott városok) szintjén csak az 1890-es népszámlálástól állnak rendelkezésre. Az addigi cenzusok az iparban foglalkoztatottak közé nemcsak a tulajdonképpeni iparban dolgozókat (a gyári munkásokkal együtt), hanem a házi- és népipar körében összeírtakat is beleértették. Részben viszonylag csekély számuk miatt, részben pedig azért, mert ezek is kisüzemként, alapvetően kézi erő alkalmazásával működtek, és többnyire a helyi közösség, illetve egy szűkebb körzet igényeit elégítették ki, az utóbbiak amúgy is alig számottevő adatait nem tartottam szükségesnek korrigálni a vármegyei lépték vizsgálata során. Az ipari munkásság számának a torzító hatása az 1850-es évek végén, az 1860-as évek elején még nem volt jelentős, érdemlegesen igazán csak az 1880. évi népszámlálásnál érhető tetten.

A dolgozatom célja, hogy áttekintést nyújtson 1857 és 1910 között a 19. század végéhez közeledve mindinkább *kisiparként* leírt *kézművesipar* jelenlétének vármegyei szintű területi egyenlőtlenségeiről. Az említett okok miatt 1857 és 1880 között az *iparban*, 1890 és 1910 között – amikortól a források lehetőséget adnak rá – a gyáriparban dolgozó népesség levonásával a *kisiparban* foglalkoztatottak vármegyei adataival tudunk számolni.

Az iparűzők számának alakulását az egyes évmetszetekben feltétlenül szükséges összevetni legalább a főbb országos demográfiai és urbanizációs adatokkal. Ugyanis az 1848–49-es forradalom és szabadságharc és az első világháború közötti időszak magyarországi fejleményeinek megértéséhez szem előtt kell tartanunk e három fontos tényező egymást erősítő hatását. Míg 1850-ben valamivel több, mint 11,5 millióra tehető Magyarország[7] népessége, a lélekszám 1910-re már meghaladta a 18 milliót, s korszakunkban a városi jogállású, valamint az ötezer főnél népesebb helységek együttes lakosságszáma 1850 és 1910 között csaknem háromszorosára, 2,16 millióról 6,22 millióra nőtt, eközben a tulajdonképpeni iparból élők száma kb. 310–350 ezerről 1,3 millió fölé emelkedett. E hatalmas ütemű növekedésben az 1890-es évektől kezdve meghatározó

5 Erről bővebben: Tóth 2015.

6 Pl. Konek 1855; Keleti 1868; Dányi 1993, 16.

7 A következőkben a magyarországi statisztikai adatokat a jogilag hozzá tartozó, de a térben távoli, területileg Horvát-Szlavónországba ékelődött Fiume város adatai nélkül vesszük számba.

szerepe volt a gyári munkásságnak: húsz esztendő leforgása alatt 1910-re négy és félszeresére emelkedett a számuk, s míg 1890-ben az ipari foglalkozásúaknak csupán 12 százalékát tették ki, 1910-re már 34,7 százalékra nőtt a részesedésük *(1. táblázat)*.

1. táblázat

Magyarország és a városi jellegű települések népességének, valamint az ipari népességnek a növekedése, 1850–1910 (Fiume nélkül)

	Népesség (ezer fő)							Növekedés (százalék)						
	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910	1850–1857	1857–1869	1869–1880	1880–1890	1890–1900	1900–1910	1857–1910
Magyarország népessége	[a]11 554	12 112	13 561	13 729	15 133	16 684	18 094	4,8	12,0	1,2	10,2	10,2	8,4	56,6
Városi jellegű népesség[b]	2160	2540	3011	3391	4139	5075	6224	17,6	18,5	12,6	22,1	22,6	22,6	188,1
Ipari népesség	[c]311	382	607	720	825	965	1301	22,8	58,9	18,6	14,6	17,0	34,8	318,3
Kisparban dolgozók	[c](311)	(382)	(607)	(720)	726	824	850	(22,8)	(58,9)	(18,6)	(0,8)	13,5	3,1	[d]17,1
Gyári munkások					99	141	451					42,4	219,9	[d]355,5

[a] Murakköz nélkül

[b] A városi jogállású és az ötezer lakosnál népesebb nagyközségek együtt.

[c] Az 1850. évi népszámlálás nem tartalmazott kellően részletes foglalkozásstatisztikát, 1846-os becsült adat (Mérei 1980, 374).

[d] 1890–1910 közötti növekedés.

Forrás: Katus László: *Az Osztrák–Magyar Monarchia statisztikai kézikönyve* (kézirat), saját számítások.

Magyarország népessége 1850-től hat évtized alatt csaknem hatvan százalékkal növekedett. Emögött alapvetően az úgynevezett *demográfiai átmenet* jelensége húzódik meg. Így azt a folyamatot nevezzük, amikor az ipari forradalom előtti agrártársadalmakra jellemző népesedési modellről áttérés történik a modern ipari és városi társadalmakra jellemző népesedési modellre. A tradicionális társadalmakban mind a születési, mind a halálozási arányszám magas, s időről időre – háborúk, természeti csapások, illetve járványok miatt – bekövetkeznek nagy halálozási többlettel járó népesedési katasztrófák. A közösség fennmaradását a magas születésszám biztosítja. Az éhínségek és a tömegpusztító járványok legyőzése jelenti a demográfiai átmenet első szakaszát, ami révén kibontakozhat a „demográfiai forradalom".[8] A polgári Magyarország kiépülésének korszakát a városi jellegű települések[9] népességének nagyütemű növekedése jellemezte. Katus László kalkulációja szerint 1850-ben 2,16 milliót tett ki *a városi jellegű településeken lakók lélekszáma*.[10] 1910-re ez a szám csaknem négymillióval gyarapodva 6,2 millióra emelkedett, vagyis hat évtized során 188 százalékkal nőtt. Ez idő alatt az ország népessége 56,6 százalékkal gyarapodott, ami azt jelenti, hogy a városi népesség növekedése több mint háromszorosa volt az országos értéknek. Mivel a városok hagyományosan a társadalmi munkamegosztás csomópontjaiként működnek, a megnövekedett városi népesség igényei ösztönzőleg hatottak az iparűzők számának a növekedésére is. A városi lakosság szükségleteinek a kielégítése ugyanis megkívánja az élelmezéssel foglalkozó kisiparok, illetve a ruházati kisiparok bővülését, s amint azt már Ránki György is hangsúlyozta, a megnövekedett városi igény „bizonyos strukturális átalakulással a szolgáltató ipar irányába létrehozza az építőipart, ennek kihatásával az építkezésekkel kapcsolatos vasipari ágazatokra. A nagyipar, elsősorban a vas- és gépiparban, mintegy kiegészítő bedolgozó ágazatként szintén létrehoz számos kisipari ágazatot, s ezt tekinthetjük a kisipar másik éltető forrásának".[11]

Mielőtt azonban a különböző számok és arányok ismertetésébe kezdenék, indokolt néhány módszertani megjegyzést tenni.

Módszertani megfontolások

Ha egy mesterség művelőinek a térbeli előfordulását térképre vetítjük, a kapott képet rendszerint meglehetősen egyenlőtlen eloszlás jellemzi: van, ahol az adott foglalkozásból nagyon sok található, van, ahol aránytalanul kevés, máshol pedig egyáltalán nincs jelen. Nyilvánvaló, egy mesterség helyi vagy térségi jelenlétének az abszolút számokban való kifejezése és térképi ábrázolása arra ugyan megfelel, hogy megjelenítse az adott

8 Vö. Katus 1980, 271; uő 2009, 376.

9 A nemzetközi statisztikai irodalom bevett gyakorlata alapján a jogilag városnak minősülő helységek mellett ideszámolom az ötezer főnél népesebb községeket is.

10 Katus 1979b, 1140.

11 Ránki 1964, 425.

szakma művelőinek a tömörülését, azonban a települések/térségek méretbeli különbségei, illetve eltérő népessége miatt nem alkalmas érdemi összehasonlításra. Az összevetés *viszonyszámok* segítségével lehetséges.

Egy foglalkozással vagy foglalkozáscsoporttal való ellátottság mértéke többféleképpen is kifejezhető. A szakirodalom előszeretettel alkalmazza azt a mutatószámot,[12] hogy a mesterség(ek) mennyi művelője jut egységnyi népességre (például ezer főre). *A helyi népességhez viszonyított arány* (H), vagy másképpen megfogalmazva, az *iparossűrűség* kifejezi az illető hely vagy térség *relatív fejlettségét*: gyenge, közepes vagy erős az ellátottsága, azaz egységnyi népességet tekintve milyen sűrűn lehet találkozni az adott mesterség művelőivel. Rejtve marad azonban a *foglalkozás(ok) kiterjedtségének* a mértéke. Ezt az mutatja meg, hogy az országos összesből a mesterség(ek) művelőinek hányad része (például hány ezreléke) van jelen az adott helységben vagy térségben (O). A *foglalkozás(ok) koncentrációjának ez az aránya* viszont nem tükrözi az ellátottság, a társadalmi beágyazottság mértékét. A két – rendszerint ezrelékben megadott – viszonyszám, a népességhez viszonyított arány (H) és a foglalkozáskoncentráció (O) által kifejezett sajátosságok együttes figyelembevételét teszi lehetővé a belőlük alkotott szorzat (H.O). Ez alapján meghatározható egyes települések, illetve térségek ellátottságának mértéke, súlya, ami egyúttal rangsor felállítására is lehetőséget ad.[13]

Iparosok: számok, arányok, területi különbségek (1857–1910)

Az iparossűrűség (H) nagytáji különbségei

Már a nagy természeti tájegységek összehasonlítása során is markáns különbségek mutatkoznak az iparosokkal való ellátottság terén, ami többek között azt is tükrözi, hogy egy térség tradicionális társadalma milyen mértékben lépett ki az önellátásra törekvő gazdálkodásból a társadalmi munkamegosztás piacgazdaságába. Jóllehet nagytájaink nem illeszkednek teljesen a nagyobb közigazgatási, törvényhatósági határokhoz, ám mivel a rendelkezésre álló statisztikai adatok ez utóbbiak szerinti bontásban hozzáférhetők, kénytelenek vagyunk az ehhez legjobban igazodó csoportosítás szerint elemezni az adatokat. Így a továbbiakban – Csató Tamás beosztását követve – a *Dunántúl*

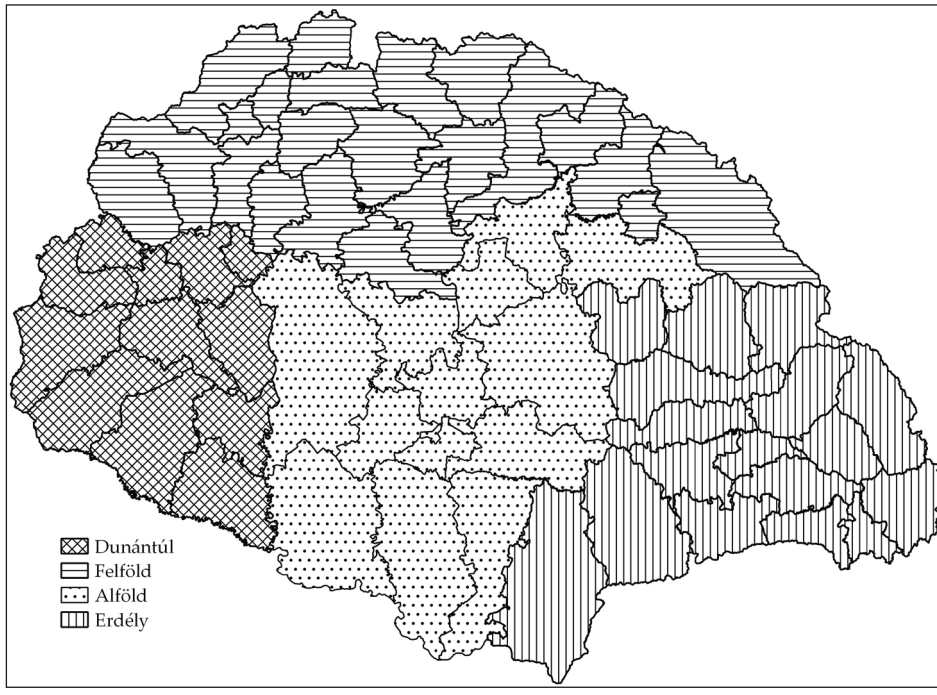
12 Ld. pl. Abel 1978, Faragó 2002.

13 Magyarország 19–20. századi belkereskedelmére irányuló kutatásai során Csató Tamás is ezt az összehasonlító metodikát alkalmazta (Csató é. n., 1989). Magisztrális munkája mellékleteként többek között nemcsak a kereskedelemben, hanem az iparban foglalkoztatottak 1857 és 1970 közötti különböző szempontú megyei adatsorait is közreadta. Ezekre részben jómagam is építettem, ám számos ponton korrigáltam is azokat. Egyrészt feltétlenül indokoltnak láttam Budapest székesfőváros adatait kiemelni a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye adatsoraiból, mivel e nélkül az torzítaná és elfedné a vármegye saját vonásait. (Jól szemlélteti a torzítás mértékét, hogy például 1857-ben Budapesttel együtt számítva Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében ezer lakosra 68 iparban foglalkoztatott jutott, míg nélküle csupán 31. – A székesfőváros sajátos jelenségéről ld. pl. Beluszky 2014).

Baranya, Esztergom, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém és Zala vármegyék területét jelenti; a *Felföldet* Abaúj-Torna, Árva, Bars, Bereg, Borsod, Gömör-Kishont, Heves, Hont, Liptó, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szepes, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung, Zemplén, Zólyom vármegyék alkotják; az *Alföldet* Arad, Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Szabolcs, Szatmár, Temes és Torontál vármegyék képezik; *Erdély* pedig Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs, Krassó-Szörény, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Szilágy, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely vármegyék területét öleli magába *(1. ábra)*.[14]

1. ábra

Magyarország megyéinek nagytáji beosztása

Magyarország népessége az 1857-ben összeírt 12,1 millióhoz képest 1910-re hatmillió fővel gyarapodott. Ez idő alatt a (kis)ipari keresők száma 382 ezerről 850 ezerre emelkedett. Tehát miközben az ország népessége 49,4 százalékkal, addig a (kis)iparok művelőinek a száma 122,5 százalékkal, vagyis két és félszer nagyobb ütemben nőtt. Ez azt jelenti, hogy az ezer lakosra jutó kézműves iparűzők átlagos arányszáma lényegesen

14 Csató é. n., 15, 139–141.

megemelkedett. E mutatót tekintve a Dunántúl a korszakunkban végig megőrizte első helyét. (1857-ben e nagytáj átlaga 41 volt, ezzel szemben Erdélyben csupán csak 17 iparűző jutott ezer lakosra. A Felföldön 33, az Alföldön 30 volt ez az arány. A következő népszámlálás idejére, 1869-re mindegyik régióban jelentős volt a fejlődés, a Dunántúl mutatója 19, a Felföldé 24, az Alföldé 50, Erdélyé pedig több mint 80 százalékkal javult, az utóbbi ekkorra – ugyan szerény mértékben, de – meghaladta az Alföld 1857-es szintjét *(2. táblázat)*.

2. táblázat
Az ezer lakosra jutó (kis)iparosok aránya, 1857–1910

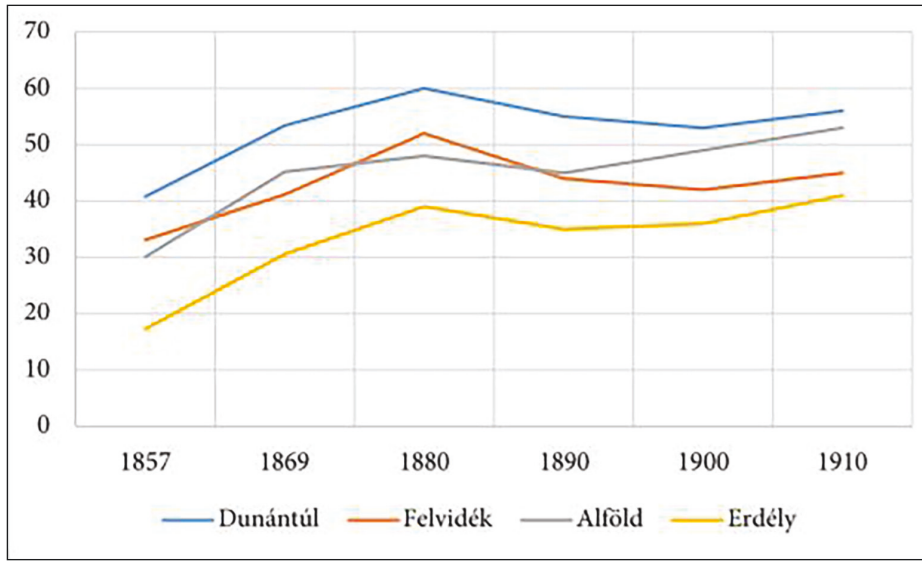
Nagytáj	Év						Növekedés			
	1857	1869	1880	1890	1900	1910	1857–1910	1869–1910	1857–1890	1890–1910
Dunántúl	41	53	60	55	53	56	36,6%	5,7%	34,1%	1,8%
Felföld	33	41	52	44	42	45	36,4%	9,8%	33,3%	2,3%
Alföld	30	45	48	45	49	53	76,7%	17,8%	50,0%	17,8%
Erdély	17	31	39	35	36	41	141,2%	32,3%	105,8%	17,1%

Noha a két szélső időpont, 1857 és 1910 között a legnagyobb mértékű, 141,2 százalékos növekedést Erdély mutatta fel, míg a Dunántúl és a Felföld növekedési üteme ennek pusztán a negyede volt, s az Alföldnek is csupán csaknem a fele, mégsem tudott elmozdulni a negyedik helyről. Ennek hátterében az áll, hogy 1850 és 1880 között Erdélyben növekedett leglassabban a népesség, mivel az úgynevezett demográfiai átmenet – amikor a halálozási arányszám tartós és folyamatos csökkenése következtében meggyorsul a természetes szaporodás – itt később vette kezdetét. Ugyanis az 1873. évi nagy kolerajárvány pusztításai is jóval súlyosabbak voltak ezen a területen, s emiatt Erdély lakossága 1869 és 1880 között 3,2 százalékkal csökkent. Bár már a dualizmus korában megindult, 1890 után ugrásszerűen felgyorsult itt az iparosodás. Az iparban foglalkoztatottak száma 1890 és 1910 között Erdélyben gyorsabban növekedett, mint akár a Dunántúlon, akár a Felföldön.[15] Az Alföld viszont tudott a pozícióján javítani: már 1869-ben leszorította a képzeletbeli dobogó második fokáról a Felföldet, s 1890-től kezdve meg is őrizte azt, a legnagyobb ütemű növekedést produkálva, pár tizedszázalékkal megelőzve az erdélyi növekedés mértékét. Ezt nem kis részben annak köszönheti, hogy e nagytájon jelentősen felfejlődött az élelmiszeripar *(2. ábra)*.

Összességében e korszakban mindegyik nagytáj átlagos iparossűrűsége folyamatosan nőtt, s a kiegyenlítődés irányába haladt. Azonban egyik régió sem volt homogén, a hozzájuk tartozó vármegyékben olykor igen számottevő különbségek mutatkoztak. Mivel az iparűzők térbeli megoszlása különbségeinek és változásainak részletesebb bemutatása túlfeszítené e fejezet kereteit, ezúttal csak a fontosabb vonásokat vázoljuk.

15 Katus 1986, 24–26.

2. ábra
Az ezer lakosra jutó (kis)iparosok aránya, 1857–1910

Az iparossűrűség (H) vármegyei különbségei (1857–1910)

1846–1857: 311 ezerről 382 ezerre

Egy 1846-os becslés szerint az idő tájt 233 324 önálló kézművesből és kb. 78 ezer inasból és segédből állt az iparosok társadalma.[16] Egy bő évtized alatt – a rendelkezésre álló adatok szerint – hozzávetőleg hetvenezerrel, vagyis csaknem 23 százalékkal nőtt meg a számuk.[17]

Miután V. Ferdinánd 1848. április 11-én szentesítette azokat a törvényeket, amelyek eltávolították Magyarországon a piacgazdálkodás útjában álló akadályokat, a tőkés viszonyok és a gazdasági szolgáltatások egymást segítve bontakoztak ki. Anélkül, hogy kisebbítenénk az 1848. évi magyar forradalom vívmányaként emlegetett úgynevezett áprilisi törvények meghozatalának – többek között az úrbériség, illetve az ősiség eltörlésének, s a közteherviselés bevezetésének – a súlyát, több jel is arra utal, hogy ezek zömét voltaképpen Bécs is akarta, vagy legalábbis a forradalom után tudomásul vette. Ezt mi sem mutatja jobban, mint hogy az abszolutista kormányzat ezeket – a felelős magyar

16 Mérei 1980, 374.
17 Népsz. 1857.

minisztérium kivételével – készséggel ültette át a gyakorlatba.[18] A polgári forradalom és szabadságharc leverése után a Habsburg-adminisztráció 1850. október 1-jén előbb részlegesen, majd pedig 1851. július 1-jével maradéktalanul felszámolta közbülső vámvonalakat, s így megvalósította a birodalom gazdasági egységesítését. Ez a továbbiakban messzemenően meghatározta magyar gazdasági fejlődés lehetőségeit. Amikor 1850. március 26-án a kereskedelmi miniszter, Karl Ludwig Bruck báró kihirdette az Őfelsége által nyolc nappal korábban szentesített határozatot a kamarai rendszernek a Császárság és a Magyar Szent Korona országaiban történő egyöntetű kiépítéséről, ennek szükségességét nem elsősorban a kereskedelem és ipar fejlesztése szándékával indokolta, hanem azzal, hogy ez elengedhetetlen előfeltétele a birodalmi gazdasági és politikai egység megteremtésének.[19] A Brassó, Debrecen, Eszék, Fiume, Kassa, Kolozsvár, Pest, Pozsony, Sopron, Temesvár és Zágráb székhellyel megalakított területi kamarák a létükkel egyúttal azt is jelezték, hogy a kormányzat már nem a céhrendszerben gondolkodik, hanem más kereteket és szervezeteket tart kívánatosnak és célszerűnek.[20]

A 19. század derekáig az ipar és a kereskedelem jogi szabályozása az Osztrák Császárság különböző tartományaiban gyökeresen eltérő volt,[21] ami a részletszabályok túlburjánzása miatt az 1830-as évek közepére már áttekinthetetlen állapotokat eredményezett. Az ebből fakadó hátrányok az 1840-es években egyre élesebben jelentkeztek, s így végső soron e rendezetlen jogi-közigazgatási viszonyok is szerepet játszottak az 1848-as bécsi forradalom kipattanásában. 1848. augusztus 8-án a bécsi központi testületi és céhbizottság az alkotmányozó birodalmi gyűléstől petícióban kérte az iparviszonyok szabályozását. Azonban annak erre már nem volt ideje, mert fél év múlva, 1849. március 4-én

18 Ahogy a Magyar Nemzeti Bank egykori első elnöke, Popovics Sándor írja: „In den vierziger Jahren des vorigen Jahrhunderts beginnt Ungarn allmählich aus der Naturalwirtschaft herauszutreten. Den Fortschritt halten die Ereignisse der Jahre 1848/49 auf. Die 1848-er Gesetzgebung muss sich auf grundsätzliche Bestimmungen kommt erst in der Zeit des Absolutismus zur Durchführung. Hat sich auch dieses Systems infolge des Widerspruchs, in den es zur Zeitströmung geriet, aber auch infolge seiner politischen und finanziellen Musswirtschaft als unhaltbar erwiesen, wäre es ungerecht, nicht anzuerkennen, das es im einzelnen Grundlegendes geleistet hat, was nach Wiedereintritt parlamentarischkonstitutioneller Zustände ein Weiterarbeiten ermöglichte." (*Pester Lloyd*, 27. Mai 1928.) – Hasonló véleményt fogalmazott meg Kautz Gyula, a 19. század második fele nemzetközi szaktekintélynek örvendő közgazdasági írója is: vö. Kautz 1868, 482.

19 Zachar 2006, 118; Strausz 2008, 35. A Lajtán túli területeken az 1848 októberében felállított kamarai rendszerhez képest néhány ponton visszalépést jelentett, így például az egyes érdekképviseletek immár csak felettes miniszteri engedéllyel léphettek kapcsolatba egymással, vö.: Erlass des Ministeriums für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten, enthaltend die auf Grundlage des Beschlusses des hohen Ministerrathes vom 3. Oktober 1848 erlassenen provisorischen Bestimmungen in Betreff der Errichtung von Handelskammern. – A Magyar Királyság területén francia kezdeményezésre 1811-ben Fiumében jött létre az első kereskedelmi és iparkamara, amely alig háromévi működés után már meg is szűnt. 1848-ban újra felvetődött a kereskedelmi és iparkamara létesítésének az eszméje, ám a forradalom, illetve az önvédelmi harc viharai miatt lekerült a napirendről. Szávay 1927.

20 A kormányzatnak nem volt szüksége autonóm partnerre, a kamarák önállósága csak látszólagos volt csupán, s 1868-ig, az új kamarai törvényekig meglehetősen szűk mozgástérrel rendelkeztek.

21 Vö. Barth-Barthenheim 1819–1824, Reschauer 1882, 170–177.

a császár feloszlatta a kremsieri birodalmi gyűlést.[22] Magyarországon az 1840. évi törvénycikk a kézműipart – a feudális függőségi rendszerrel egyetemben – lényegében érintetlenül hagyta, amikor elsősorban a kereskedők számára mondta ki a gyáralapítási szabadságot, illetve üzemeikben a „mesterséget űző segédmunkások" szabad alkalmazásának lehetőségét. Ugyan a reformellenzék céljának vallotta, az 1848-as magyar polgári forradalom idején főként politikai megfontolások miatt mégsem számolták fel a céhrendszert. Így Klauzál Gábor miniszter arra törekedett, hogy a céhen kívüli iparok kibontakozása előtt a céhkeretek teljes lerombolása nélkül tegye lehetőleg minél szabadabbá az utat. Habár az 1848. június 9-én kiadott céhszabály-módosítás fenntartotta a céheket, de egyúttal jókora réseket ütve azok falain – többek között – elrendelte a munkavállalás szabadságát, és megkönnyítette a legények és a mesterek vállalkozóvá válását.[23] A magyarországi iparviszonyok első kodifikatórius szabályozására 1851-ben került sor. Ugyan a kereskedelmi életre is kiterjedő Geringer-féle Ideiglenes Iparrendtartás a magyar alkotmány szempontjából érvénytelen volt – mivel megjelenésekor Ferenc József még nem esküdött fel a magyar alkotmányra, vagyis trónbitorlónak minősült –, ám hatályba lépett, a gyakorlatban alkalmazták, tehát az ipari életnek alapvető szabályozása volt. Közigazgatásjog-történeti jelentősége az, hogy megszüntette azt a bizonytalanságot, amely a 19. század első felében az iparigazgatási szabályok egybegyűjtésének és rendszerbe foglalásának hiánya miatt fennállott. Részleges céhkényszert írt elő, de a céhes törekvéseket korlátozta, új céhek alakítását nem engedte, illetve ennek lehetőségét felfüggesztette. A kereskedői és ipari tevékenységben korlátozott utat hagyott a szabad verseny érvényesülésének: lehetővé tette az iparűzést születésre, a szülők társadalmi állására, vallására vagy nemzetiségére tekintet nélkül mindenkinek, aki a jogszabályban előírt feltételeknek eleget tett.[24]

A feudális kötöttségek megszűnése után nagy lendületet vett az ipar fejlődése. Ennek meghatározó tényezője volt az 1850-es évek közepétől végrehajtott jobbágyfelszabadítás, mely a falvak társadalmát átrendezte. A jobbágyi függésből felszabadult mezőgazdasági munkaerő a városba költözve – az elszegényedett mesterek mellett – a kibontakozó ipari fejlődés munkaerő-tartalékává vált. A 19. század közepétől az európai piacokon a gabona egyre keresettebb cikk lett, és ennek következtében országos méretekben megkezdődött a legelők feltörése a szántóterületek növelése érdekében. A konjunktúra miatt tőkeerősebb lett a mezőgazdaság, ami egyrészt azzal járt, hogy e tőke egy része lendületet adott az iparnak, másrészt mivel a gabonatermesztés a mezőgazdaság többi ága rovására nyert teret, ezért egyre kevesebb nyersanyag állt a takácsok, szűcsök, csizmadiák rendelkezésére, ami üzletmenetüket alaposan megnehezítette.[25]

1850-től hét év leforgása alatt mintegy öt százalékkal nőtt a lakosság száma, ám az iparban foglalkozatott népesség csaknem 23 százalékos gyarapodása azt jelzi, ennél jóval nagyobb arányban nőtt meg a vállalkozási kedv, a megfelelő tőkével rendelkező

22 Rózsa 1979, 197–198.
23 Spira 1979, 141–143; Szabad 1979, 540; Kövér 1982, 176.
24 Erről bővebben: Rózsa 1977.
25 Vö. pl. Láng 1887, 241.

kézművesek egyre nagyobb számban önállósultak. Ez a változás területenként és ágazatonként különböző mértékben ment végbe. A mesterek száma főként azokban a volt szabad királyi városokban nőtt meg, ahol korábban a magisztrátus támogatását élvező céhek működtek, s akadályoztatva volt a zsidók vagy idegen kézművesek és kereskedők betelepedése, vagy egyéb feudális korlátozás gátolta a piaci versenyt. A legények száma ezzel szemben elsősorban ott növekedett, ahol az illető város vonzáskörzetébe népes jobbágyfalvak, kiterjedt puszták és uradalmak tartoztak. A mezőgazdasági munkaerő felszabadulásával egyre többen kerestek a városban munkát, s szegődtek el műhelyekbe vagy gyárakba. Ennélfogva a mezőgazdasági munka szorításában a mezővárosi és falusi ipar a jobbágyfelszabadítás után arányaiban jobban fejlődött, mint a városi. E növekedés a segédek megugró számában nyilvánult meg. A soproni kereskedelmi és iparkamara területén – amely ekkor lényegében az egész Dunántúlt lefedte – a segédként összeírtak száma 1851-ről 1857-re 19 908 főről 42 008-ra, vagyis 111 százalékkal emelkedett.[26]

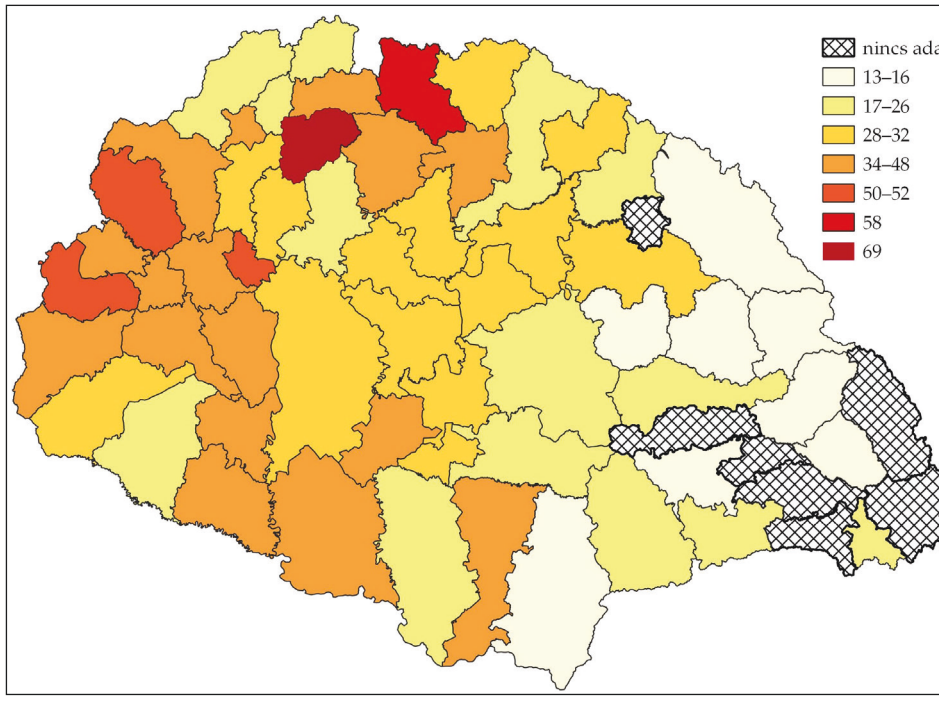
Az 1850-es években bebizonyosodott, hogy a kézműipari termelés hagyományos formája már nem versenyképes. Az Ideiglenes Iparrendtartás folyományaként eltűnt a céhes és céhen kívüli iparos közti különbség. Az állam megszüntette a zsidó kézművesek hátrányos megkülönböztetését, s könnyebben értékesíthették a kézművesek termékeit a kereskedők. Egyre nagyobb befolyást szereztek a kézművesek felett a nyersanyagszállító és kézműves termékeket értékesítő kereskedők: a kereskedelmi tőke kézműipari kooperációk kialakításával behatolt az ipar területére. Ez a legtöbb ágazatban fellendülést hozott. Jóllehet a kooperációkba bedolgozó mesterek műhelyüket nem adták fel, önállóságuk mind jobban illúzióvá vált. Az iparosok aránya megnőtt a lakosság arányszámához képest. Kérdésessé vált, hogy az egyre inkább plebejus elemekkel feltöltődött, s az egyszerűbb és olcsóbb gyári cikkek felvevőpiacának minősülő városi népesség meddig tudja eltartani a rohamosan növekvő kézműves réteget.[27]

1857-ben a vármegyékben átlag 30,9 iparos jutott ezer lakosra, a 28–32 közötti átlagsávba 14 vármegye tartozott. Az átlagot meghaladó mutatókkal mindössze 20 vármegye rendelkezett. Közülük is messze kiemelkedik Zólyom (69) és Szepes (58) *(1. melléklet, 3. ábra)*. Figyelemre méltó, hogy ugyanekkor Salzburg tartományban 69,4, Tirolban, Voralbergben 68,4, Lombardiában 64,8, Velencében 62,2 iparűző jutott ezer lakosra. Ha összevetjük a német tartományok 1861. évi, azaz négy esztendővel későbbi adataival, Zólyom vármegye hajszálnyival marad le az ottani középmezőnyben lévő Rajna-vidék (Rheinland 70 iparos / ezer lakos) mutatójától, s magabiztosan előzi e tekintetben Vesztfáliát (66) is.[28] A magyarországi élbolyba tartoztak még Sopron (52), Pozsony (51) és Esztergom vármegyék (50). Nem sokkal maradt el tőlük Moson és Győr vármegye (48–48). Zala és Somogy kivételével iparosokkal az átlagosnál jobban ellátottnak minősült lényegében az egész Dunántúl, s e kiterjedt tömb északon Pozsony és Nyitra, a Dunától keletre pedig Bács-Bodrog és Csongrád vármegyével egé-

26 Dóka 1990, 129–130.
27 Uő 1975, 555.
28 Henning 1978, 158.

szült ki. A Felföld közepén Zólyom, Liptó, Szepes, Gömör-Kishont és Abaúj-Torna képezett egybefüggő iparosodottabb szigetet – e tekintetben délen Temes vármegye lógott ki a környezetéből. Figyelemre méltó, hogy amennyiben egy vonallal összekötjük Abaúj-Tornát és Temest, ettől keletre csak átlagosnál gyengébb mutatókkal bíró vármegyéket találunk. A négy nagytáj közül Erdélyben élt a népességhez viszonyítva a legkevesebb mesterember. Jóllehet Csík, Fogaras, Háromszék, Nagyküküllő, Torda-Aranyos és Ugocsa területére vonatkozóan nincsenek 1857-ből összehasonlító adataink, a későbbi cenzusok alapján azonban okkal feltételezhető, hogy ekkor is az országos átlag alatti, s legjobb esetben is (lásd Háromszék) csak ahhoz közelítő lehetett az iparosokkal való ellátottságuk.

3. ábra
Az iparossűrűség (H) 1857-ben

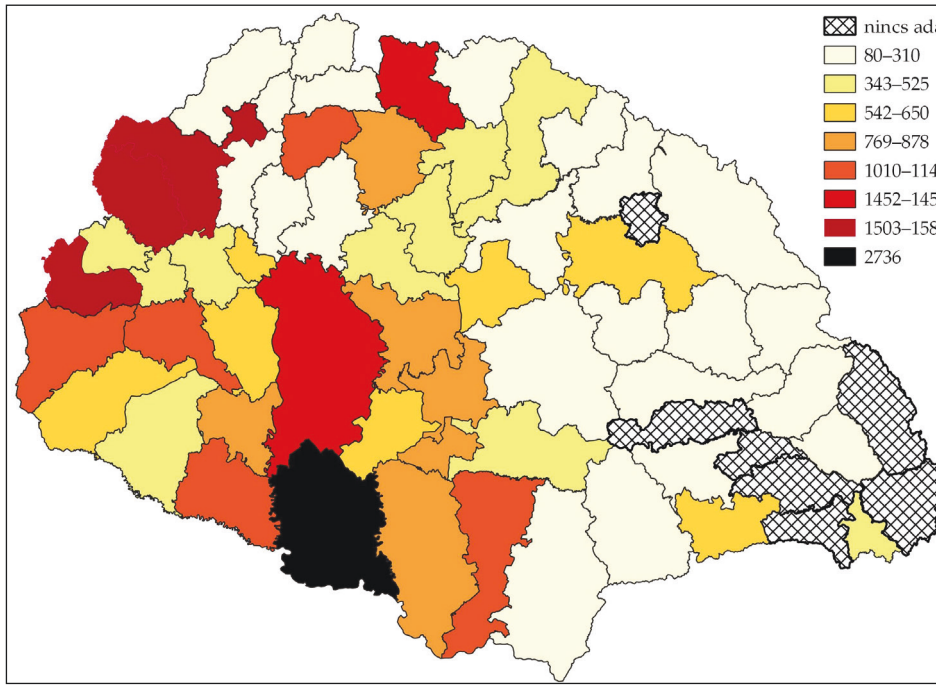

Mint már szó volt róla, az ezer lakosra jutó arányszám nem tükrözi azt, hogy menynyire kiterjedt az adott helyen vagy térségben az iparosok jelenléte. Ezt az a mutató fejezi ki, hogy az adott helyen vagy térségben az ország összes iparosának hány ezreléke található (O). Ha az iparoskoncentrációnak ezt az arányszámát megszorozzuk az iparossűrűség (H) ugyancsak ezrelékben kifejezett értékével, akkor megkapjuk az *iparosodottsági szorzatnak* (H.O) nevezett mutatót, ami már alkalmas arra, hogy mindkét aspektust kifejezze. Ez alapján meggyőző előnnyel Bács-Bodrog (2736) kerül az első

helyre, tőle jelentősen elmaradva, de a vármegyék közül mégis kitűnő értékekkel Nyitra (1582), Pozsony (1558) és Sopron (1503) vármegyék követik. Az élmezőnyhöz tartoznak még Pest-Pilis-Solt-Kiskun (1457), Szepes (1452), Vas (1143), Zólyom (1139), Temes (1082), Baranya (1081) és Veszprém (1010). Az iparosodottsági szorzat számottevően átrendezi az iparossűrűség (H) révén megrajzolt képet: Dunántúl iparosokkal jól ellátott tömbjéről levágja Moson, Győr, Komárom, Esztergom és Fejér vármegyéket, amelyektől egyúttal leszakadva önálló kisebb szigetet képez Pozsony és Nyitra vármegye. A Felföld közepének iparosodottabb tömbje (Zólyom–Szepes–Gömör-Kishont) is karcsúbbá vált Liptó és Abaúj-Torna átlag alá süllyedésével. E mutató az Alföld esetében erősödést jelez: Bács-Bodrog kiegészül Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Csanád, valamint Torontál vármegyével, s az utóbbi egyúttal összekapcsolja e tömböt Temessel. E blokk közepén elhelyezkedő Csongrád viszont lesüllyed az átlagsávba. Figyelemre méltó, hogy e szorzat tanúsága szerint a vármegyéknek mintegy kétharmada átlag alatti, vagy legfeljebb az átlagsávba tartozó értékkel bírt. E vetület szerint jelentősen átlag alatti ellátottság jellemezte csaknem az egész Erdélyt, s a Felföldön – szinte egybefüggő tömböket képezve – Trencsén, Sáros, Bars, Hont, Liptó, Nógrád, Árva, Turóc, Ung, Ugocsa vármegyéket *(4. ábra)*.

4. ábra

Az iparosodottsági szorzat (H.O) 1857-ben

1857–1869: 382 ezerről 607 ezerre

Az előző népszámláláshoz képest az ország népessége mintegy másfél millióval gyarapodott, ami 12 százalékos növekedést jelent. A városi népesség számának növekedése ennél is nagyobb ütemű, 18,5 százalékos volt. Ám ez eltörpült az iparban foglalkoztatottak számának robbanásszerű, csaknem 60 százalékos gyarapodásához képest. A városokban a technikai fejlődéssel egyre több új iparág keletkezett. A hatóságok ezeket rendszerint a szabad iparok közé sorolták. Néhány mesterség esetében pedig a jóformán azonos szabad ipart űzők száma meghaladta a céhes mesterekét.[29] Mivel a hagyományos iparágakban nagy volt az elvándorlás, így annak érdekében, hogy a lakosság ellátásában ne legyenek problémák, nem lehetett sokáig elodázni az iparűzés szabaddá tételét. Az 1859. december 20-án kihirdetett, és 1860. május 1-jétől a velencei tartomány és a határőrvidékek kivételével az egész birodalomban bevezetett Iparrendtartás az osztrák és a magyar nagypolgárság megerősödését jelzi. A rendelkezést a császár nyílt parancsként hirdette ki,[30] miután az 1850-es évek végén kibontakozó válság és Bach-rendszerének bukása miatt feloszlatta a Kereskedelmi Minisztériumot is.[31] Az Iparrendtartás az 1851-es ideiglenes szabályozásnál fokozottabb mértékben valósította meg az iparszabadság elvét: lehetővé tette az önálló iparűzést nemre való tekintet nélkül mindenkinek, aki vagyonát jogosult maga kezelni és az iparűzéstől való eltiltás hatálya alatt nem áll, valamint aki a rendeletben felsorolt bűncselekmények és kihágások miatt elítélve vagy eljárás alá vonva nem volt. Megengedte több iparnak egyazon iparűző által egyidejűleg való folytatását, a saját termék előállításához szükséges valamennyi munkának az iparos által való elvégzését és más iparoknak az övével azonos termékei eladását, vételét, az iparűző lakása szerinti községben több üzlethely (műhely, áruhely) és a székhely szerinti községeken kívül fióktelepek vagy raktárak fenntartását.[32] A rendelet kimondta, hogy mindenki szabadon űzhet ipart, elég volt pusztán az ebbéli szándékot a hatóságnak bejelenteni, még szakképzettséget sem kellett igazolni hozzá. Csupán néhány közrendészeti vagy közegészségügyi szempontból állandó ellenőrzést igénylő ipar gyakorlásához volt szükséges előzetes engedély elnyerése, s csak ezek némelyikénél követelték meg járulékos feltételként a képesítést. Figyelemre méltó, hogy az Iparrendtartás révén éppen a legnagyobb politikai elnyomás idején engedtek messzemenően teret a gazdasági életben az úgynevezett *iparszabadságnak*.

Az Iparrendtartás lényegében megszüntette a céhkényszert, s ezzel gyakorlatilag a fennálló céhrendszert is.[33] A rendelet előírta, hogy a céhek, illetve az 1850-es években alakult grémiumok szabályzataik megfelelő módosításával társulatokká alakuljanak át. Ezek alakulása igen lassan haladt: a korábbi céhen kívüli iparosokat nehezen lehetett az új szervezetekbe téríteni, az egykori céhes mesterek pedig nem szívesen vegyültek

29 Dóka 1979, 190.
30 A magyarországi fogadtatásáról ld. pl. uo. 191–194.
31 Uo. 190.
32 Rózsa 1979, 199–200.
33 Uo. 201–205.

„kontárok" társaságába. A fontosabb céhes funkciók megszűntével így a testületek elsorvadása volt inkább jellemző, mint az ipartársulattá alakításuk.[34] Mivel a császári pátenssel kibocsátott Iparrendelet a magyar jogfelfogás szerint érvénytelen volt, az ipartársulat-alakítás szabotálása egyúttal az abszolutista kormányzattal való szembenállás kifejezése is volt. Az ellenállás csak egy-két évig tartott, 1862-től a hatóságok Magyarország egész területén végrehajtatták az Iparrendtartást, s bár az ipartársulatok nem alakultak meg mindenütt a céhek és grémiumok helyén, az iparszabadság gyakorlatilag megvalósult.

Ahogy a kortárs statisztikus fogalmazott: „A szabad verseny rázúdult a czéh patriarchalis nyűgéből még fel sem szabadult iparosokra, de semmi nem történt, mi versenyképességüket fejlesztette, szilárdította volna. Csoda-e, ha ily viszonyok között irigy szemmel tekintették régibb mestereink a jövevényt, ki az új iparrend alapján nem volt kénytelen mestersége megtanulását kimutatni és ép oly joggal dolgozott, mint ők; sőt olcsóbban vesztegetve, gyakran igaz, hitványabb gyártmányait, régi vevőiktől fosztá meg a mesterembereket".[35] Az önálló iparűzők száma gyorsabban növekedett, mint ahogy azt a kézművesség helyzete indokolta volna. Az alkalmas munkaerőt elvonta a gyárak munkásigénye, a gépek és közlekedési eszközök gyártása megváltoztatta a termelés és a szállítás technikai feltételeit. Olcsó áruk árasztották el a piacot, s a kereskedőknek nagyobb üzletet jelentett, ha külföldi árut hoztak be, vagy maguk kértek gyáralapítási engedélyt, mint ha továbbra is foglalkoztak volna a hazai kooperációk irányításával. A kiépülő belkereskedelmi üzlethálózat[36] is elszívó erőt jelentett a helyi kézművesek vevőkörére. A bekövetkezett változások miatt az iparosok egy része még az 1860-as években felszámolta a műhelyét, és kénytelen volt felhagyni addigi életmódjával. Több út kínálkozott a kézműipar területéről való kilépésre. A módosabbak egy része pénzét improduktív vállalkozásokba fektette, más részük kapitalista vállalkozó lett, s a műhelye kibővítésével vette fel a konkurenciával a harcot.[37] A legszegényebbek gyári munkások lettek, vagy kihasználva a növekvő forgalom által teremtett lehetőségeket, alkalmi munkából éltek. Akik nem voltak se nem nagyon gazdagok, se nem szegények, azok vagy kiskereskedésre cserélték műhelyüket, vagy pedig javítómunkával foglalkoztak, esetleg speciális termékek készítésére tértek át.[38]

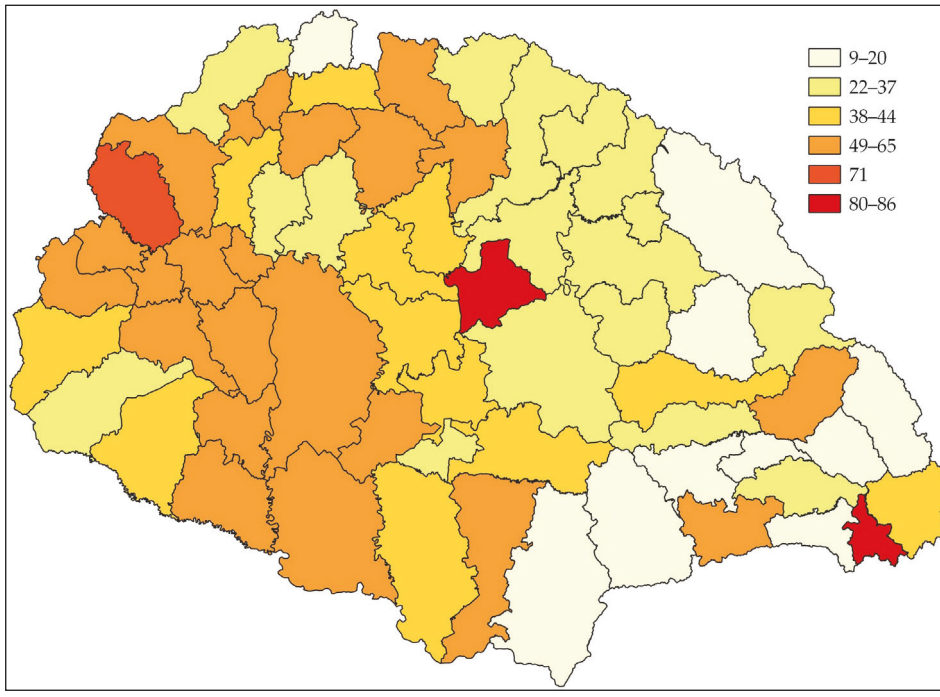
1869-ben a tizenkét évvel korábbihoz képest az iparban dolgozók létszáma meglehetősen nagymértékű, 58,9 százalékos emelkedést mutatott. A későbbi adatok tükrében okkal feltételezhető, hogy e felettébb nagymértékű növekedés egyik összetevője a húsznál több segéderőt foglalkoztató üzemek számának figyelemre méltó gyarapodása lehetett. Az ipari népesség markáns megemelkedése folytán az ezer lakosra jutó iparban dolgozók aránya összességében jelentősen nőtt: az előző évmetszetbeli 30,9-hez képest 41,5 lett a megyei átlag (átlagsáv: 38–44). A mezőnyből ennél mint-

34 Dóka 2005, 240.
35 Keleti 1871, 183.
36 Csató é. n., 1975, 1987.
37 Vö. Gelléri 1887; az újabb irodalomból: Sebők 2004.
38 Dóka 1975, 555–556.

egy kétszerte magasabb értékkel Brassó (86 ezrelék) és Hajdú (80) vármegyék emelkedtek ki a legjobban. A harmadik helyen Pozsony vármegye (71) állt, amelyet jól érzékelhetően lemaradva követett Abaúj-Torna és Moson (65–65), Sopron (63), Szepes és Veszprém (62–62), valamint Győr (61) vármegye. Rajtuk kívül további 15 vármegye – öt dunántúli, négy–négy alföldi és felföldi, valamint két erdélyi (Szeben és Maros-Torda) – arányszáma haladta meg az átlagsávét. A kapott kép sok tekintetben emlékeztet az iparossűrűség 1857-ben kirajzolódott mintázatára: Somogy ugyan lesüllyedt az átlagsávba, viszont kiegészült Pest-Pilis-Solt-Kiskun, valamint Turóc vármegyével. Ez utóbbi egyúttal a híd szerepét is betölti a Felföld középső része iparosodottabb térségével, amelyből időközben Liptó az átlagsávba került. A 12 évvel korábbi állapothoz képest Brassó kimagasló mutatószáma mellett érdemi különbséget jelent Maros-Torda és Fogaras átlag feletti iparosokkal való ellátottságának értéke. A népességhez viszonyítva így is Erdélyben működött a legkevesebb iparos. Míg a Felföldön csak Árva és Máramaros, e tájon nyolc vármegye (Alsó-Fehér, Csík, Fogaras, Hunyad, Kis- és Nagy-Küküllő, Krassó-Szörény, Szolnok-Doboka és Udvarhely) volt különösen gyengén ellátva iparűzővel *(2. melléklet, 5. ábra)*.

5. ábra

Az iparossűrűség (H) 1869-ben

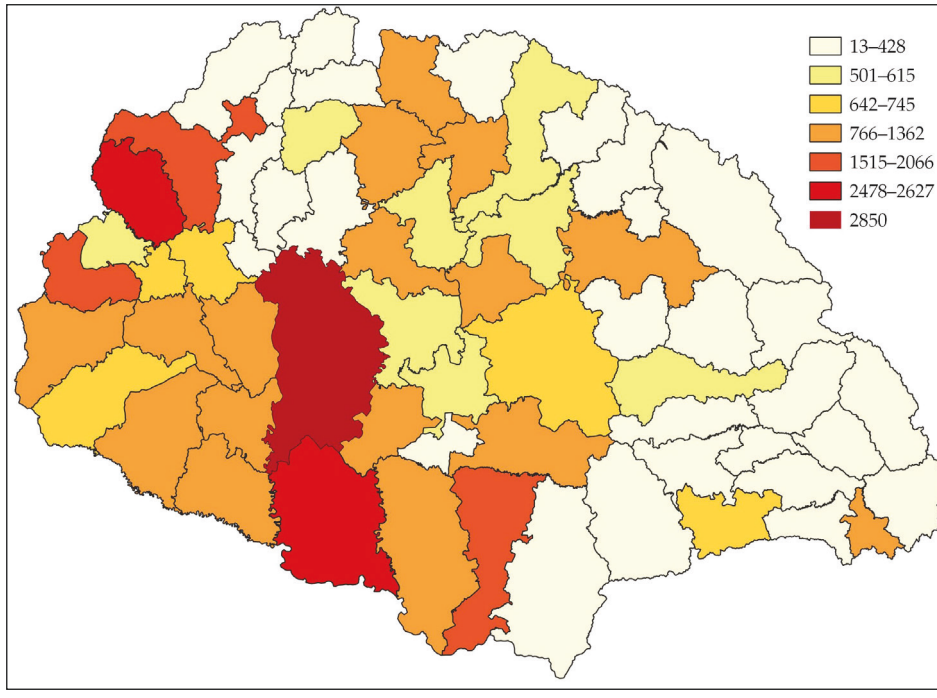

Az iparosodottsági szorzat mintázata is sok tekintetben hasonlít az előző évmetszetére. A Felföld középső részén Gömör-Kishont, Szepes, Abaúj-Torna iparosokkal jobban ellátott övezete változatlan. A Dunántúl tömbje kiegészül Fejér és Somogy vármegyével. A Duna–Tisza közén Jász-Nagykun-Szolnok–Békés–Csanád sávja leválik az iparosokkal ellátottabb térségekről, viszont közéjük emelkedik Csongrád és Arad vármegye. Pest-Pilis-Solt-Kiskun északi részétől kiindul egy átlagsáv fölötti értékkel rendelkező vármegyesor: Heves–Hajdú–Szatmár.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun, illetve Bács-Bodrog vármegyék megmaradtak országos viszonylatban is az élen, a Felföldön pedig Pozsony és Nyitra párosa ugyancsak őrzi kimagasló pozícióját, továbbá Gömör-Kishont felemelkedésével egybefüggő tömb alakult ki. Az iparosokkal gyengébben ellátott felföldi vármegyék – Esztergom vármegyével kiegészülve – egybefüggő tömböt képeznek a Pest-Pilis-Solt-Kiskuntól északra található széles sávban. Ennél is nagyobb blokkot alkotnak Sárostól indulva az északkeleti sáv vármegyéi, kiegészülve Erdély tömbjével, amelynek délkeleti sarkában egyedüliként Brassó vármegye emelkedik ki, mint az átlagosnál iparosokkal jobban ellátott terület *(6. ábra)*.

6. ábra

Az iparosodottsági szorzat (H.O) 1869-ben

1869–1880: 607 ezerről 720 ezerre

A két évmetszet között csupán 1,2 százalékkal nőtt az ország népessége. Ebben lényeges szerepet játszott az, hogy 1872–73-ban kolerajárvány pusztított Magyarországon. A járványt követő éhínség súlyosbította a helyzetet, így számítások szerint legalább 350-400 ezerre, de akár félmillióra is tehető az áldozatok száma.[39] Ez különösen az ország keleti felét sújtotta, kevésbé érintette az északnyugati és a dunántúli vármegyéket, ahol az 1870-es években a természetes szaporodás többszöröse volt az országos átlagnak. Az ott megindult demográfiai átmenet lassan terjedt kelet–délkelet felé. Miközben 1869-től 1880-ig a városi népesség száma 12,6 százalékkal gyarapodott, addig az alapvetően kisüzemi jellegű iparban foglalkoztatottak száma mintegy 110 ezerrel nőtt, s elérte a 720 ezret, ami 18,6 százalékos növekedést jelent. Habár ez korántsem lebecsülendő mértékű, mindenképpen figyelemre méltó, hogy ebben az időszakban az ipari népesség növekedési üteme jelentősen, mintegy harmadára esett vissza az 1857 és 1869 közötti időszakhoz képest.

A kiegyezés után, illetve részben már korábban is, az abszolutizmus nyomása megszűntével egyes törvényhatóságok az Iparrendtartást törvénytelennek minősítették, és a jogfolytonosság elve alapján visszatértek az utolsó törvényes rendeletnek tekintett 1848. évi Klauzál-féle szabályozáshoz. Ezzel elvileg ismét felélesztették a céheket, amelyek pedig a gyakorlatban többé-kevésbé már megszűntek működni. Emiatt nagy zűrzavar keletkezett, s szükségessé vált a helyzet rendezése.[40] Az Iparrendtartást az 1872. évi VIII. törvénycikk, az *első magyar általános ipartörvény* váltotta fel.[41] Ez az immár a magyar alkotmányjog szerint is érvényes rendelkezés 1872. március 16-án lépett hatályba. A törvény voltaképpen az 1859. évi császári nyílt parancs alapján készült, de az iparszabadság elvének alkalmazásában sokkal tovább ment. Már első paragrafusában kimondta, hogy minden nagykorú vagy nagykorúnak nyilvánított egyén, nemre való tekintet nélkül bármely iparágat – ideértve a kereskedést is – bárhol önállóan és szabadon gyakorolhat. Még a kiskorúak és a jogi személyek sem voltak kizárva az ipar gyakorlásából. A törvény szinte teljesen kötetlenné tette az iparűzést. Mindenki annyiféle ipart űzhetett, amennyit csak akart, tetszés szerinti számban alkalmazhatott segédeket és vehetett fel tanoncokat, tarthatott több üzlethelyiséget, fióküzletet, járhatott vásárokra. Csupán be kellett jelenteni, és máris gyakorolható volt lényegében bármennyi és bármiféle iparág. Az első magyar ipartörvény igazgatási rendszerében csak egyetlen típust, a *szabad ipart* találjuk. A törvény hatálybalépésekor ebbe tartozott minden ide sorolt ipari, kereskedelmi és egyéb tevékenység. Célkitűzéseivel egyezően csak egészen szűk körre szabta az iparszabadság hatósági korlátozását.

Az ipartörvény hangoztatott fő elve ez volt: „az egyéni munka felszabadítása az ipar terén".[42] Jóllehet a politikai és hírlapi viták során nemegyszer hivatkoztak arra,

39 Kövér 1998, 42; Katus László 500 ezerre becsüli az utolsó nagy demográfiai válság áldozatainak a számát. Katus 1980, 273. – A haláloki statisztika mintegy 190 ezer főre teszi a járvány közvetlen áldozatainak a számát. Vö. Mádai 1983, 1047–1059.

40 Laky 1930, 20–21.

41 Rózsa 1981, 122–123. A törvény szövegét ld.: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár*. (A továbbiakban: C. J. H.) *Az 1872–1874. évi törvényczikkek*. Bp., 1896. 22–32.

42 Laky 1930, 23.

hogy azért érett meg az idő a céhrendszer felszámolására, mert a céhek akadályokat gördítenek a legények mesterré válása elé, azonban a céhek megszüntetését szorgalmazó törvényhozók körében nem ez volt a legfőbb motiváló tényező. Vitathatatlan igazsága dacára ez legfeljebb csupán jól hangzó és sokakat megnyerő, mozgósító szólam volt. Már a törvény szövege is árulkodik róla, de szembetűnően a következményei mutatják, hogy az 1872. évi VIII. törvénycikk megfogalmazóit egyáltalán nem az önállósulni vágyó iparosok segítése vezérelte. Mivel az iparosok legfőbb tőkéjét a szaktudásuk adta, nemhogy a javukat nem szolgálta, hanem éppen elemi érdekeikkel ellentétes volt az, hogy a mesterségük alapvető ismerete nélkül is bárki űzhette iparukat. A törvény alapvető célja a tőke előtt még meglévő akadályok maradéktalan eltakarítása volt immár az ipari élet teréről is.

A céhek megszüntetésének volt két további, egymással szorosan összekapcsolódó, fontos, ám eddig mégsem kellően hangsúlyozott következménye is. *Az első általános ipartörvény valójában a gazdasági élet szekularizációját és individualizációját is végrehajtotta.* Azaz egyrészt kiiktatta a gazdasági életből a vallási dimenziót, másrészt elvágta az iparűző egyén és a szakmai közösség összetartozásának kötelékeit, *megroppantotta* – legalábbis egy időre – *a testületi szellemet,* az azonos szakmát gyakorlók egymás iránti felelősségét, az írott és íratlan szabályokon nyugvó kölcsönös segítségnyújtás erkölcsi kényszerét.[43] A középkorban, amikor céhek keletkeztek, az élet minden területét meghatározta és átitatta – legalábbis formálisan – a keresztény életminta. Így a céhek is többek voltak, mint pusztán gazdasági érdekvédelmi szervezetek, egyúttal vallási csoportként is működtek, s az alapvetően közös hit különböző megnyilvánulási formái jellemezték hétköznapjaikat és ünnepeiket. A haszonelvű tőkés mentalitás számára voltaképpen a világnézeti ellentmondás jele volt a céhrendszer, illetve az amögött álló értékrendszer és életvilág. Az előbbi, a korszellem eróziója vitathatatlanul kifejtette a hatását: a céhszabályzatokban az alapvető keresztény morál alapján kötelezően elvárt szolidaritás a 19. század utolsó harmadára a céhtagok egy része számára már nem számított feltétlenül belülről fakadó erkölcsi imperatívusznak, s a saját képességeik anyagi előnyre váltása fontosabb volt, mint a lemaradók segítése.[44] A céhrendszer formális felszámolásával az ipartörvény tehát egyúttal elválasztotta, szekularizálta a gazdasági életet a spirituális-vallási világ korlátokat is szabó előírásaitól, s az iparűzés dimenziójává a haszonelvűséget tette.

A kézművesek társadalma éppen akkor *atomizálódott,* amikor a megélhetésért folytatott egyre élesebb küzdelemben a legszükségesebb lett volna az összefogás. Ezt előre látni lehetett. Az Iparrendtartás Toggenberg-féle, 1855. évi tervezete kapcsán a budai Helytartósági Osztály néhány hivatalnoka a következők miatt óvott az iparszabadság bevezetésétől: „jede Organisierung schwindelt, wo ist es auch zwischen dem einzelnen Gewerbtreibenden und seinen Hilfarbeiter. Der Lehrling, der Geselle wird zum Arbeiter, zum Taglöhner zum Maschin (...) Die frucht dieser zersahnung ist der Proletariat, der verarmten, durch Concurrenz erdückten Gewerbtreibenden wie der Pro-

43 Szulovszky 2005, 245–246.

44 A céhbeli feszültségekről ld. pl. Flórián 2001, 307–336.

letariat der individualisirten ihren Soliden Stellung unterdrückten Arbeiter".[45] Noha az ipartörvény követte az Iparrendtartás szellemét, feltűnő, hogy egy lényeges dologban eltért tőle. Az 1859. évi császári pátens kötelezően előírta a céhek ipartársulattá való átalakítását. Ezzel szemben az ipartörvény valójában nem szorgalmazott a céhek helyett semmilyen más szerveződést. Módot adott ugyan az iparosoknak arra, hogy társulatokba tömörüljenek, azonban ezt nem tette kötelezővé. Ennek mellőzése annak fényében különösen figyelemre méltó, hogy az osztrák örökös tartományokban a kényszerbelépés elvén nyugvó úgynevezett ipartársulatok fontos feladatokat kaptak: az iparügyekből származó viszályok elintézése, betegsegélyző, illetve tágabban munkássegélyző pénztárak működtetése, szakiskolák alapítása, s nem utolsósorban az ipart érintő ügyekben vélemények és javaslatok előterjesztése.[46] Ezzel szemben az első magyar általános ipartörvény nem is biztosított semmiféle olyan hatáskört a társulatoknak, amely értelmet, érdemi létjogosultságot jelentett volna a társulati élet számára. Ezzel a felkínált, meglehetősen üres lehetőséggel a magyar iparosok nem nagyon éltek. Ahol viszont mégis alakítottak társulatot, ott rendszerint még egy ideig tovább ápolták a céhes világ szokásainak néhány elemét. Például továbbra is közösen megemlékeztek a mesterség védőszentje ünnepéről, s igyekeztek annak ünnepnapján vagy annak közelében ülést tartani. Néhol továbbra is a régi céhbehívó táblát járatták, de az is előfordult, hogy új táblát készíttettek a társulatuk számára. A hajdani szokáselemek azonban többnyire csak addig maradtak fenn, amíg élt azok nemzedéke, akik 1872 előtt sajátították el szakmájukat – és azzal együtt a mesterségük hagyományait. Az első általános ipartörvény tehát úgy rombolta le a változtatásra már rég megérett céh intézményét, hogy azt más, a kornak megfelelő intézménnyel nem pótolta. Miközben a szabad verseny eszméjét fennen hirdetve felszámolták a céhes kézművességet védő korlátokat, nem törődtek azzal, hogy védtelenül hagynak egy társadalmi réteget. A kézművesipart alárendelték a gyáripar és a kereskedelem érdekeinek. De nem voltak több empátiával a munkások irányában sem. A törvényt belengő liberális szellemiséget azonban azonnal félretették, ha az a nagytőke érdekeit sértette: így például a 96. paragrafus eleve érvénytelennek nyilvánította a munkások azon megbeszéléseit, amelyek sztrájk útján a munkaadókat magasabb bér megadására kényszerítenék. Az ipartörvény 89. paragrafusa még ennél is kíméletlenebbül rendelkezett: azt a segédet vagy gyári munkást, aki munkahelyéből jogtalanul kilép, iparhatósági határozat alapján kötelessége teljesítésére kényszeríthették, sőt, ezen felül nyolc napig terjedő fogházbüntetéssel is sújthatták.

Ismeretes, hogy a céheknek a gazdasági-érdekvédelmi és vallási funkciói mellett nem volt elhanyagolható a szociális feladatköre sem. Ez szükség esetén egy bizonyos szintű gondoskodás biztonságát jelentette a céhhez tartozó iparosok, illetve azok családjai számára.[47] Így a céhek felszámolásával egy ideig a szociális háló szemei is megnagyobbodtak, ugyanis a céheknek kb. csak egyharmada élt az 1872. évi ipartörvény által

45 Magyar Országos Levéltár, Statthalterei Abteilung, Ofen, általános iratok IX. B. 2676/1856. Idézi: Dóka 1979, 188.

46 Szolcsányi 1884, 281.

47 Vö. Zimmermann 1997, 87–88.

felkínált testületté való átalakulás lehetőségével. (1890-ig a társadalombiztosítás egyedüli formája az egyesületi alapon álló önsegélyezés volt.) Az 1870-es években a törvényhozás rendszeresen tárgyalt a balesetvédelem, illetve az annak hiányában bekövetkezett károsodások esetén az orvosi ellátás költségei vállalásának kérdéseiről (1872. évi VIII., 1875. évi III., 1876. évi XIV. törvénycikk). A munka közben, a munkavállaló önhibáján kívül bekövetkezett balesetekért felelősség terhelte a munkaadót. Az első ipartörvény előírta (s ezt gyakorlatilag megismételte később az 1884. évi XVII. törvénycikk is), hogy az üzemében minden tulajdonos a saját költségén köteles biztosítani alkalmazottai számára azokat a feltételeket, amelyek a *biztonságos és egészséges munkavégzéshez* szükségesek.[48] Ennek esetleges elmulasztását nemcsak pénzbüntetéssel, hanem akár polgári és büntető törvényszéki eljárással is kész volt szankcionálni.[49]

Miközben az idejétmúltnak nyilvánított céhrendszert felszámolták a törvényhozók, nem tettek semmit a szakképzés korszerű formáinak kialakításáért. Az első általános ipartörvény ugyan előírta, hogy a tanonc elemi oktatásáért a mester a felelős, ennek a rendelkezésnek nem lett különösebb foganatja. A kormányzati körökben sokáig nem mutatkozott fogékonyság az iránt, hogy az állam komolyabb feladatot vállaljon az iparoktatás terén, amit pedig egy társadalmi szervezet, a kiegyezés után újjáalakult Országos Iparegyesület minden módon sürgetett. Az 1872. évi első iparoskongresszus határozatban mondta ki, hogy az iparfejlesztés és támogatás egyik előfeltétele „kellő számú és korszerűen felszerelt ipartanodáknak és az iparos szakismeretek teljesítésére czélzó egyéb intézeteknek halaszthatatlan felállítása és ugyane czélra irányuló korszerű intézeteknek meghonosítása." Noha országgyűlési képviselőként *Ráth Károly,* az iparügy egyik lelkes harcosa 1876. december 7-én képviselőházi felszólalásában is szorgalmazta ezt, az 1879-ben tartott második iparoskongresszus kívánságai között változatlanul aktuális téma maradt az iparoktatás ügye.

Alig száradt meg a tinta az 1872. évi VIII. törvénycikken, máris megérkezett az ipartörvény módosításáért folyamodó első kérvény, s fennállása 12 éve alatt folyamatosan a kritika keresztttüzében állt. A korlátlan iparszabadság bevezetése következményein túl az 1873. évi tőzsdekrach áttételei a kézművesipart különösen érzékenyen érintették. Az 1879-ben megrendezett második országos iparosgyűlés idejére már meglehetősen sok rossz tapasztalat gyülemlett fel. Egyre-másra érkeztek a panaszok, hogy az ipari pályát elárasztják a hozzá nem értő, már mindenből kikopott, megbízhatatlan elemek, akik gyatra minőségű portékáikkal megfertőzik a piacot. Ennek hátrányait erősen érezték a továbbra is minőségi munkát végző régi mesterek. Ekkor már hivatkozhattak arra

48 1872. évi VIII, tc. 69. §.: „Minden gyáros köteles gyárában saját költségén mindazt létesíteni és fenntartani, a mi tekintettel az iparüzlet és telep minőségére, a munkások életének és egészségének lehető biztosítására szolgál."; 1884. évi XVII. tc. 30. §.: „Kiterjesztendő a vizsgálat azon intézkedésekre is, melyek a munkások életének és egészségének megóvására szükségesek." és 114. §.: „Minden gyáros köteles gyárában saját költségén mindazt létesíteni és fentartani, a mi tekintettel az iparüzlet és telep minőségére, a munkások életének és egészségének lehető biztosítására szolgál."

49 1872. évi VIII. tc. 88 és 92. §.; 1884. évi XVII. tc. 158. és 161. §.

is, hogy az osztrák törvényhozás bevezette a képesítés elvét, s ott bizonyos iparágakban már csak az lehet önálló iparos, akinek ehhez megvan a szükséges végzettsége.[50]

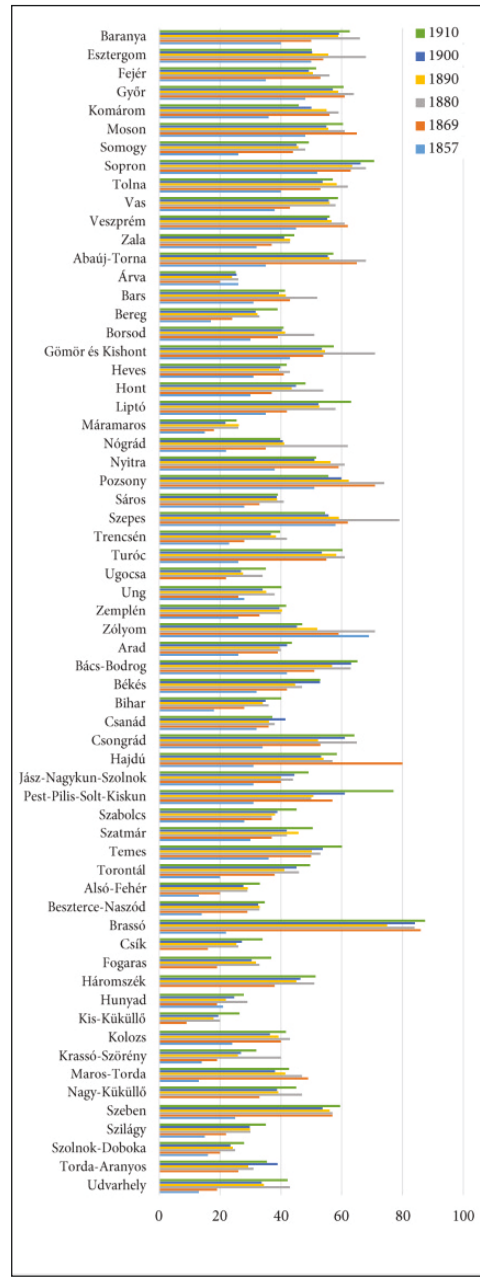
Az első ipartörvény további folyománya, hogy a korszak egyik új vonásaként az 1870-es években a megrendelő és a munkát elvégző iparos közé mind gyakrabban beiktatódott egy közvetítő tényező, *a vállalkozó*, aki úgy nyert el vagy vállalt fel megbízásokat, hogy saját maga nem rendelkezett a konkrét feladathoz szükséges képzettséggel, csupán pénz- és kapcsolati tőkével, s eleve a majdani alvállalkozók szaktudására épített. A megélhetésért folyó küzdelemben az iparosok egy része úgy próbált előbbre jutni, hogy legények helyett, akiknek munkabért kellett volna fizetni, inkább ingyen munkaerőt, tanoncokat alkalmazott. Ezekben az *„inasgyárakban"* – ahogy a korban fogalmaztak – a mester eleve nem tudott mindegyik tanoncával rendesen foglalkozni, s ezért sokan hiányos szakmai felkészültséggel szabadultak fel, ami tovább súlyosbította nemcsak az egyén, hanem a tágabb ipar helyzetét is.[51] Az iparos-utánpótlás gondjai valósak voltak. Nemcsak a kézművesmesterek vélték-érzékelték ezt, hanem a kereskedelmi és iparkamarák éves jelentései is szóvá tették, ennek mindkét oldalát egyformán hangsúlyozva. Megerősítették a mesterek azon panaszát, hogy a „nép legalsóbb osztályaiból" verbuválódó iparostanulók képzettsége és hozzáállása kifogásolható, de arra is rámutattak, hogy „a szakképzettség általános hanyatlása mellett a mesterek száma is fogy, akik tanoncaikat és segédeiket egyáltalán taníttatni tudják, vagy akarják".[52]

1871-ben még méltán szögezte le a statisztikus, miszerint „az ipar legszámosabb ágát nálunk még kézművesek gyakorolják".[53] Noha a korai iparosodás vezető ágaiban (élelmiszeripar, faipar, vaskohászat) már az 1850-es, 1860-as években jelentős eredményeket értek el, de igazán csak a kiegyezés után vált uralkodóvá a gépi technika és a nagyüzemi szervezet. Ugyancsak a dualizmus létrejötte után nyert valódi teret a nagyipari fejlődés a téglagyártásban, a papír- és nyomdaiparban, s nem utolsósorban a gépiparban, amely az 1860-as, 1870-es évek fordulóján már az egyik vezető iparág lett. A többi iparágban a hazai termelés még jó ideig csak a fogyasztás kis részét fedezte, s még vagy két évtizeden át a hagyományos üzemformák és technikák uralták.[54] Ezzel együtt szem előtt kell tartanunk, hogy eddigre olyan nagyságrendet ért el a gyári munkások egyre növekvő létszáma, amely helyenként már torzító hatással bír. Ismeretes, hogy az első kifejezett gyáripari statisztika szerint 1884-ben 101 ezren dolgoztak húsz főnél több alkalmazottal működő üzemben. Valószínűleg a négy évvel azelőtti népszámlálás idején a gyári alkalmazottak száma már közelebb lehetett a százezerhez, mint az ötvenezerhez. Ezt a feltételezést támasztja alá Magyarország megyéiben az ezer lakosra jutó iparosok arányának 1857 és 1910 közötti alakulását szemléltető ábra, ahol az 1880. évi adatokhoz képest rendre visszaesés mutatkozik az 1890. évi adatoknál, ahol az iparban foglalkoztatottak számából már levonásra kerültek a gyári munkások adatai *(7. ábra)*.

50 Laky 1930, 30–32.
51 Szulovszky 2008, 166.
52 Uő 2005, 248; uő 2021e, 31.
53 Keleti 1871, 215.
54 Katus 1979a, 1007.

7. ábra

Az ezer lakosra jutó iparosok aránya Magyarország megyéiben, 1857–1910 (1857–1880 között az iparban, 1890–1910 között a kisiparban foglalkoztatottak adatai alapján)

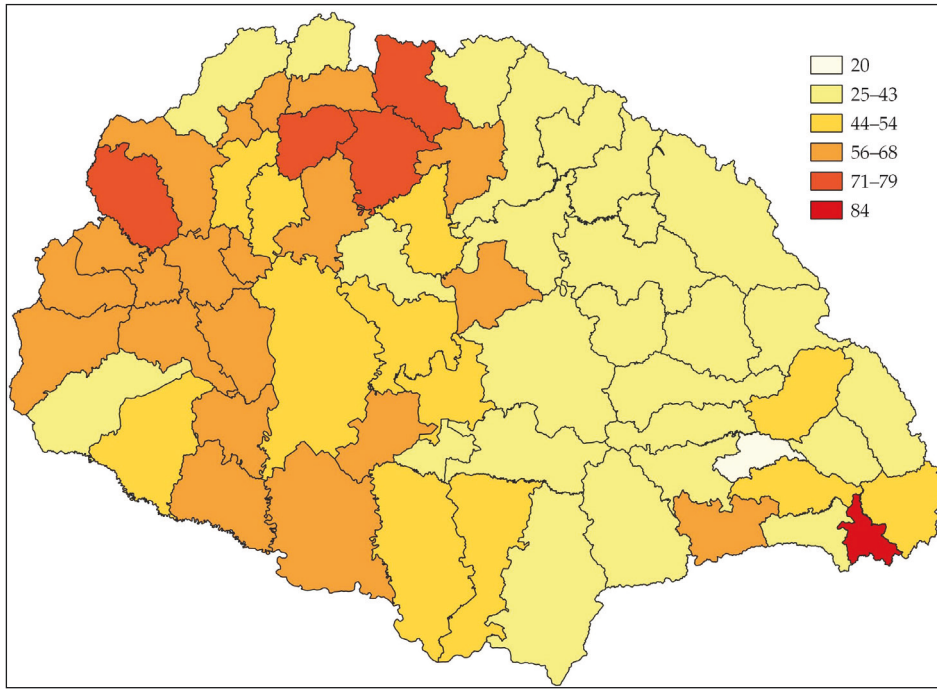

A diagramból kitűnik, hogy jó néhány vármegyében (a Dunántúlon: Fejér, Győr, Komárom, Moson, Veszprém; a Felföldön: Abaúj-Torna, Bars, Heves, Nyitra, Pozsony, Szepes, Zólyom; az Alföldön: Csongrád, Hajdú, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Erdélyben: Brassó, Kolozs, Szeben) már 1869-ben meghaladta az iparban foglalkoztatottak aránya az 1890-ben a kisiparosok ezer lakosra jutó arányát. 1880-ban a már említettek mellett a következő vármegyék iparsűrűségi mutatója szárnyalta túl az 1890. évi, kisiparosokra vonatkozó arányszámot: a Dunántúlon Baranya, Esztergom, Somogy, Sopron; a Felföldön Borsod, Hont, Liptó, Nógrád, Sáros, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung; az Alföldön Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Jász-Nagykun-Szolnok, Temes, Torontál; Erdélyben Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Krassó-Szörény, Torda-Aranyos és Udvarhelyszék. Ez a felsorolás is jelzi, volt számottevő előzménye a Felföldön az ipari nagyüzemeknek, s aligha véletlen, hogy az 1880-as évek gyáralapítást ösztönző ipartámogató törvényei főként e nagytájon értek el komolyabb hatást.[55] Mindenesetre az 1880. évi metszetben már jól kidomborodnak azok a térségek, ahol a nagyipari alkalmazottak mennyisége növelte meg jól érezhetően az iparossűrűséget. A mintegy 720 ezer főre duzzadt ipari népesség jelentősen megemelte az ezer lakosra jutó iparosok arányát: a 63 vármegye átlaga 49 lett, s ha az átlagot nem merev vonalként, hanem ettől egy plusz-mínusz tíz százalékos eltérésű sávnak tekintjük, akkor e sáv felső határa (54) magasabb, mint 1869-ben a kimagasló dunántúli átlagérték (53). Az a 24 vármegye, amelynek iparossűrűsége az amúgy is magas értékkel bíró átlagsávot meghaladja, lényegében kijelöli azt a területet, ahol a legtöbb új ipari üzem létesült. Brassó az ezer lakosra jutó 84 iparossal (amely a korábbitól két ezrelékkel elmaradt) 1880-ban is megőrizte az első helyét. Felzárkózott hozzá 70 ezreléken felüli iparossűrűség-értékkel Pozsony vármegye, illetve tömböt alkotva Zólyom, Gömör-Kishont és Szepes, kiegészülve néhány – némileg szerényebb arányszámokkal rendelkező, ám az országos mezőnyből így is kiemelkedő szomszédos vármegyével. Zala és Somogy kivételével az egész Dunántúl az iparosokkal az átlagnál lényegesen jobban ellátott térséghez tartozott. A Duna–Tisza közén Bács-Bodrog, Csongrád és Hajdú, Erdélyben Brassó mellett 1880-ban csak Szeben vármegyében volt az átlagsáv feletti az iparosok népességhez viszonyított aránya (az előző népszámláláshoz képest Maros-Torda visszaesett az átlagsávba) *(3. melléklet, 8. ábra)*.

Ha nemcsak a népességhez viszonyított arányt, hanem a mesterség kiterjedtségét is kifejező viszonyszám, a H.O szorzat adatait vetítjük térképre, akkor Bács-Bodrog vármegye kitűnik (3530) a mezőnyből, mivel jelenléti átlaga 774, az átlagsávja 702–844. Csupán 17 vármegye mutatószáma haladta meg az átlagsáv maximumértékét, s ebből 12 nem érte el annak kétszeresét. Bács-Bodrog mellett a H.O szorzat alapján Pozsony (2378), Pest-Pilis-Solt-Kiskun (2201) és Nyitra (1961) vármegyék voltak a legjobban ellátva iparosokkal. Az átlag feletti H.O értékkel rendelkező vármegyék három tömböt képeztek. Két kisebbet a Felföldön: Pozsony–Nyitra, illetve Gömör-Kishont–Szepes–Abaúj-Torna révén. A Dunántúl és az Alföld vármegyéi – egy-egy foltszerű hiánnyal: Moson–Győr–Komárom–Esztergom–Fejér, illetve Csanád–Békés–Hajdú–Szabolcs – egy nagy egybefüggő övezetet alkottak, amely kiegészült az Erdélyből egyedüli átlag

55 Vö. pl. Farkasfalvy 1935, 865–866.

8. ábra
Az iparossűrűség (H) 1880-ban

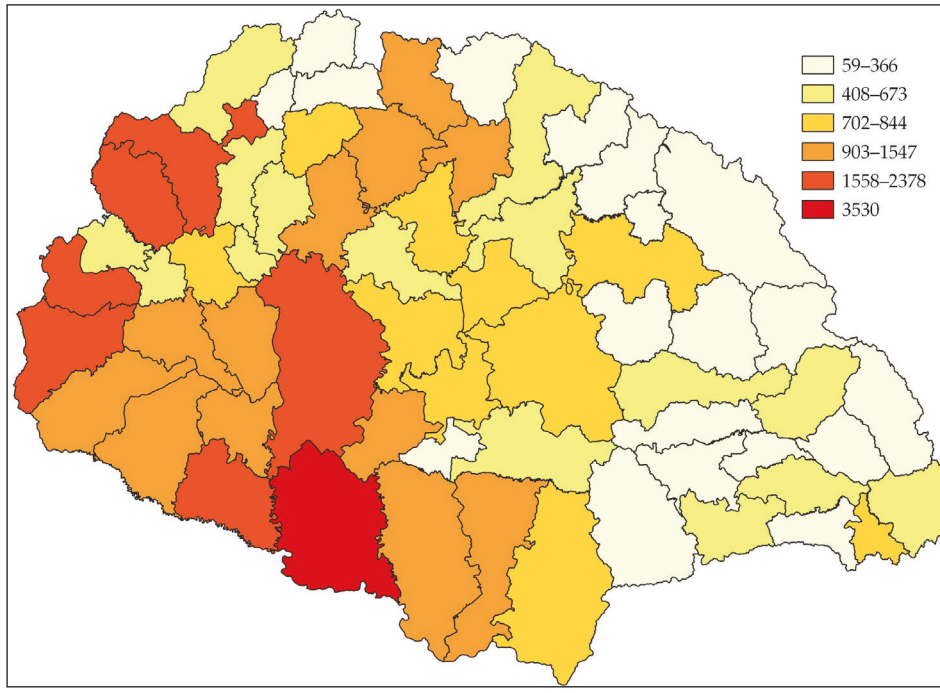
feletti értékkel bíró Krassó-Szörény vármegyével. Figyelemre méltó, hogy a Felföld közepi iparosgóc némileg kelet felé tolódott: Zólyom értéke átlag alattivá süllyedt, s helyette Abaúj-Torna társult Gömör-Kishont és Szepes vármegyékhez *(9. ábra)*.

1880–1890: 720 ezerről 726 ezerre

Tíz esztendő alatt a népesség 10,2 százalékkal nőtt. Ez azért is figyelemre méltó teljesítmény, mivel az 1870-es évek eleji kolerajárvány után Magyarország lélekszáma az évtized végére elérte ugyan az 1869. évi szintet, ám a kolera és az éhínség miatt legtöbbet szenvedett keleti és délkeleti megyék többsége csak az 1880-as évek végére heverte ki a katasztrófák csapásait. Az országos mutatók az 1880-as évek elején kezdték jelezni a makroszintű demográfiai átmenet kezdetét, s egy szűk évtizednyi időre szétnyílt a demográfiai olló.[56]

56 Mindez az ország egyes térségeiben jelentős időbeli eltérésekkel zajlott. A főváros, valamint az ország nyugati részein a nagybirtok szorításába került falvak népe már a halandósági viszonyok javulása előtt is alacsonyabb termékenységet mutatott. Ahogy Danyi Dezső megállapította, „a termékenység hanyatlása Magyarország egyes régióiban sokkal hamarabb következett be, minthogy azt az átmenet-elmélet eredetileg feltételezte. (...) Magyarországon a XIX. század utolsó negyedében és a XX. század első évtizedében egyszerre és úgyszólván párhuzamosan csökkent a termékenység és a halandóság." Dányi 1977, 56–87.

9. ábra
Az iparosodottsági szorzat (H.O) 1880-ban

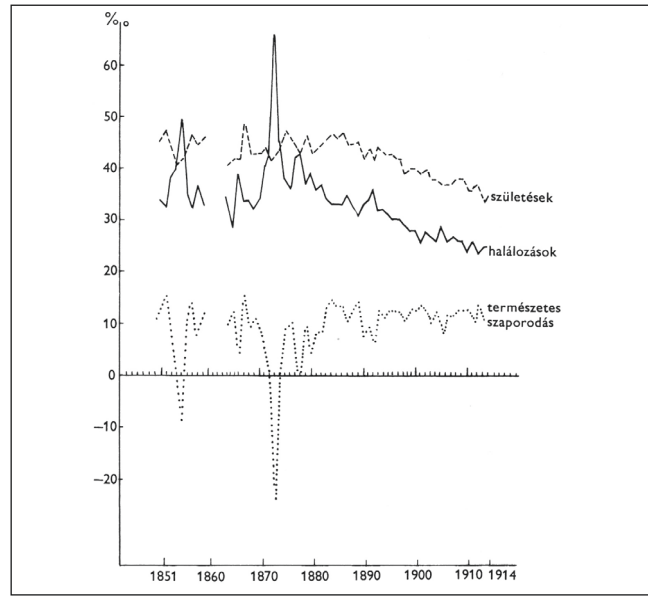

Kezdetét vette a normális évek halálozásainak lassú és visszafordíthatatlan csökkenése, majd az évtized végén már a születések számában is visszaesés következett. Az 1880-as évek végétől az első világháborúig lényegében párhuzamosan haladt a két görbe lefelé *(10. ábra)*. A halandósági viszonyok jelentős javulásában szerepet játszott az 1876. évi XIV. törvénycikkely, a közegészségügyi törvény, amely nyomán megindult a korszerű egészségügy intézményrendszerének a kiépülése. Minden városnak és hatezer főnél népesebb községnek orvost kellett tartania, aki köteles volt a szegényebb betegeket ingyen kezelni. A törvény nagy súlyt fektetett a megelőzésre, s pontosan megszabta az állam, a törvényhatóságok és a községek teendőit. Az 1880-as évek végére sikerült legyőzni a himlőt az újraoltás kötelezővé tételével.[57] Míg 1850 és 1880 között az ország népessége évente átlagosan 5,8 ezrelékkel nőtt, az 1880-as évektől növekedés üteme tartósan felgyorsult: az időközben fellépő új jelenség, a jelentős kivándorlási veszteség dacára 1880 és 1910 között évente mintegy kilenc ezrelékkel nőtt alakosság száma.[58] Mindezzel összhangban 1880-tól a városi jellegű települések népességnövekedésének az üteme is megélénkült: 1850 és

57 Katus 1980, 473; uő 2009, 384.
58 Vö. Katus 1980, 271; uő 2009, 376. – A demográfiai folyamatokról részletesebben: Thirring 1963, 221–389.

1880 között ennek az értéke mintegy 15 ezrelék volt, 1880 és 1910 között viszont már csaknem 19 ezrelék lett az évi gyarapodás.[59] *Ez tízéves szakaszokra bontva 22 százalék feletti növekedést jelent.* Ebben meghatározó szerepet játszott a migráció; a városi lakosság termékenysége ugyanis számottevően elmaradt a vidékétől. Feltétlenül szükséges itt megjegyezni, hogy a szóban forgó városi népesség jelentős része a település falain kívül élt: 1910-ben a legnépesebb tíz város összesen mintegy 1,5 milliós polgári lakosságából 370 ezer fő, vagyis az érintettek csaknem egynegyede. A tízből ötnél különösen kimagasló volt a külterületi népesség aránya: Szegeden 35,2, Debrecenben és Hódmezővásárhelyen egyaránt 42,6, Kecskeméten 48,1, Szabadkán 50,1 százalék.[60] További fontos fejlemény: az 1880-as években kibontakozott gazdasági konjunktúra abban is megnyilvánult, hogy a faluállomány településein is egyre több kisipari műhely működött.

10. ábra
Születések, halálozások, természetes szaporodás Magyarországon, 1851–1914

Forrás: Kövér 1982, 99.

59 Saját számítások a Katus László által összeállított Osztrák–Magyar Monarchia statisztikai kézikönyve (kézirat) korrekciós számításainak adatai, valamint Katus 1979b, 1139–1140; Népsz. 1900/10. 227–228; Népsz. 1910/6. 216–219. alapján.

60 Népsz. 1910/1. passim; Szulovszky 2021a, 103; vö. Leopold 1917, 111.

Annyi különböző eredőjű, jelentős folyamatban történt olyan minőségi vagy mennyiségi változás a társadalomban az 1880-as években, hogy emiatt joggal nevezhetjük ezt az időszakot a fordulópontok évtizedének.[61] Ebben az időszakban volt a legdinamikusabb a kereskedelem, hitel, szállítás terén dolgozók számának a növekedése: 46,7 százalékkal, azaz 77 ezerrel gyarapodtak *(3. táblázat)*.[62] 1880 abban a tekintetben is fontos fordulópont volt, hogy noha 1890-ben és 1900-ban az abszolút számok alapján némileg nőtt az őstermeléssel foglalkozó kereső népesség, azonban a kereső népességen belüli részesedésük visszavonhatatlanul és folyamatosan csökkent, miközben a többi foglalkozási ág szinte kivétel nélkül egyre nagyobb teret kapott *(4. táblázat)*. Mivel alapvetően a tradicionális paraszti társadalom jellemzője az önellátásra törekvés volt – ami abban is megnyilvánult, hogy csak a legszükségesebb esetben vették igénybe szakiparos munkáját –, mindez egyúttal azt is jelzi, hogy egyre határozottabban nőtt a kisiparosok potenciális megrendelőinek a köre.

3. táblázat

A kereső népesség főbb csoportjainak növekedése, 1869–1910 (százalék)

	1869–1880	**1880–1890**	**1890–1900**	**1900–1910**	**1869–1910**
1. Őstermelés	–12,3	2,6	10,2	–6,1	–6,9
2. Bányászat, ipar	14	15,1	27	29,5	115,8
3. Kereskedelem, hitel, szállítás	30,9	46,7	38,8	38,98	270,6
2 + 3. Iparforgalom	*16,7*	*20,8*	*29,5*	*31,8*	*140,7*
4. Egyéb kereső foglalkozások	11,5	18,4	6,6	6,1	49,4
Összesen	–5,9	7,6	12,9	2,9	17,5

Forrás: saját számítások Katus 1979a, 926. és Népsz. 1910/6. 188. adatai alapján

4. táblázat

A kereső népesség főbb csoportjainak megoszlása, 1869–1910 (százalék)

	1869	**1880**	**1890**	**1900**	**1910**
1. Őstermelés	75,9	70,7	67,4	65,9	60,1
2. Bányászat, ipar	10,0	12,1	12,9	14,5	18,3
3. Kereskedelem, hitel, szállítás	1,9	2,7	3,6	4,5	6,0
2 + 3. Iparforgalom	*11,9*	*14,7*	*16,5*	*19,0*	*24,3*
4. Egyéb kereső foglalkozások	12,2	14,5	16,1	15,1	15,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját számítások Katus 1979a, 926. és Népsz. 1910/6. 188. adatai alapján

61 Szulovszky 2010b; uő 2021a.

62 A szolgáltató szektor ily dinamikus kifejlődésében jelentős szerepet játszott a magyarországi zsidóság, akiknek – több évszázados jogfosztott helyzet után – az 1840. évi XXIX. tc. tette lehetővé a szabad letelepedés jogát. E folyamatot az izraeliták polgári és politikai egyenjogúságát kimondó 1867. évi XVII. tc., valamint a zsidó vallást bevett vallássá minősítő 1895. évi XLII. tc. teljesítette ki.

Az 1880-as évek elejére kormányzati körökben is egyre inkább kezdték felismerni, hogy az államnak nem elég csupán kereteket kijelölni az ipar világában, a köz érdekében olykor szükséges preferálnia, vagy éppen bizonyos korlátokat felállítania is. Az új ipartörvény-javaslat 1884. február elején a Tisztelt Ház elé került. A törvényjavaslatba hosszas egyeztetés után bekerült a *képesítés elve,* valamint az ezzel összefüggő néhány fontosabb rendelkezés (a tanoncidő kitöltése, illetve a segédlevél megszerzése, a kétévi, szakba vágó gyakorlat követelménye stb.). Bár a képviselőházi vita eredményeként némileg csorbult a képesítés elve, a honatyák az ipartörvény-javaslatot megszavazták. Rövid felsőházi tárgyalás és elfogadás után 1884. május 18-án a király szentesítette az 1884. évi XVII. törvényt, amelyet három napra rá már a Magyar Törvénytárban is kihirdettek.[63] Míg a szinte teljes iparszabadság elvén alapuló 1872. évi ipartörvény értelmében minden ipar szabad lett, addig az úgynevezett *második ipartörvény* az „ipari rend és az iparfejlesztés érdekében" *korlátozott iparszabadságot* biztosított.[64] Kisebb módosításokkal egy bő emberöltőn át szabályozta a gazdaság, azonbelül benne a kézművesség hétköznapjait. Lényeges fejleménynek számított, hogy immár nemcsak lehetővé vált a települések vagy a kistérségek szintjén szakmai érdekképviseletek, ipartestületek alakítása, hanem bizonyos jogosítványok adásával szorgalmazták is létesítésüket. Más feladatkörük lévén a már több évtizedes múlttal rendelkező területi kereskedelmi és iparkamarák nem tudták és nem is tudhatták volna betölteni az iparosok hiányzó helyi szervezeteinek a funkcióit.

Amikor 1880-ban egyetemes ülést tartottak a kereskedelmi és iparkamarák, az oktatás államosítása mellett foglaltak állást. Az Országos Iparegyesület is többek között azt szerette volna elérni, hogy iktassák törvénybe a kötelező iskolai szakoktatást az iparosinas vagy az ifjú munkás betöltött 18. életévéig. E kívánalmakat az 1884. évi ipartörvény csak részben elégítette ki. A tanonc kizárólag a mesterénél eltöltött tanulóideje alatt volt köteles iskolába járni, s az oktatás államosítását továbbra sem mondták ki. Annyi előrelépés azért történt, hogy az 1884. évi XVII. törvénycikk megteremtette a népiskolai oktatás kereteiből kilépő kötelező tanoncoktatást, amikor előírta, hogy a községi polgári vagy elemi iskolák infrastruktúrájára és tanerőire alapozva ezt meg kell szerveznie minden olyan községnek, amelyben ötvennél több iparos- vagy kereskedőtanonc dolgozik. A három évfolyamos tanonciskola 12 éves korban kezdődött el. Aki eddigre nem végezte el az elemi iskola hat osztályát, annak előbb el kellett végeznie a tanonciskola előkészítő osztályát. (Ahogy Vörös Károly találóan megjegyezte, ezzel mintegy utólag szentesítették a korábbi iskolai mulasztások lehetőségét.) Az iparostanonc-iskolai oktatás évi tíz hónapon át heti két munkanapon összesen négyórai elfoglaltságot jelentett. Az olvasás, fogalmazás, számtan és könyvvitel tárgyakhoz vasárnaponként még három óra rajz társult.[65] Megoldatlan maradt viszont a tanoncoktatás a kevés iparossal rendelkező településeken. Ugyancsak még jó ideig, voltaképpen egészen a 19. század végéig nem voltak meg a szervezeti keretei a már felszabadult segédek to-

63 A törvény szövegét ld. C. J. H. *Az 1884–1886. évi törvényczikkek*. Bp., 1897. 59–93.
64 Bővebben: Rózsa 1983.
65 Vörös 1989, 892–893.

vábbképzésének sem. Ezt nem pótolta a gyakorló iparosok szakmai tudásának a csiszolása, illetve műveltségi szintjének emelése érdekében az 1883-ban Budapesten megalapított *Technológiai Iparmúzeum,*[66] illetve ennek mintájára az 1886-ban Marosvásárhelyen létrehozott a *Székelyföldi Iparmúzeum,*[67] valamint a rá egy esztendőre a szintén ott létesített *I. Ferenc József Iparmúzeum,*[68] amelyek az egyes iparágakban használt szerszámokról, műszerekről és ipari eljárásokról, újításokról szolgáltak megbízható és hamar elérhető információkkal az iparosok számára, ezzel segítve versenyképességüket.

A magyar állam 1868-tól 1880-ig mindössze mintegy 416 ezer koronát fordított ipari célokra, beleértve a háziipar és az iparoktatás támogatását is. Még a kormánypárt soraiban is voltak, akik elégtelennek tartották azt, amit a kormány ez ügyben tesz. Az 1870-es évek vámpolitikai vitái után, az Országos Iparegyesület[69] emlékirata ösztönzésére adták ki az 1882. január elsején életbe lépett 1881. évi XLIV. törvénycikket, az úgynevezett első ipartámogató törvényt. Igazán csak ekkortól beszélhetünk tudatos kormányzati iparfejlesztési politikáról. Ez a rendelkezés nem foglalkozott a kézművesipar problémájával, csupán a gyáriparra figyelt. Meghatározott iparágak korszerű technikával berendezett gyárai részére 15 éves adó- és illetékmentesség is elérhető volt.[70] 1880-tól 1890-ig valamivel több, mint egy és egynegyedmillió korona, átlag évi 126 ezer korona jutott iparfejlesztésre és iparoktatásra.

Mivel az iparban foglalkoztatottak 1880-ra vonatkozó adata (720 ezer) a gyári munkások számát is magában foglalja, és az 1890. évi adat (726 ezer) csak a kézművesiparban/kisiparban dolgozókat összegezi, nyilvánvaló, hogy egy évtized leforgása alatt nem csupán hatezerrel gyarapodott az utóbbiak létszáma. Az 1881. elején végrehajtott népszámlálás adatainak a nagyipar által előidézett torzításai a tíz évvel későbbi cenzus adatai tükrében érhetők tetten: a statisztikai módszertan finomodása folytán ekkortól ugyanis már külön regisztrálták az iparon belül a húsznál több alkalmazottal működő vállalatokat, amelyeket gyárak gyanánt tüntették fel, és – kezdetben legalább a törvényhatóságok szintjén – összeírták a gyári munkások számát is. Így az ipari keresők 1890-es adataiból a gyári munkások létszámát levonva már megkaphatjuk a kézművesiparral foglalkozók számát (jóllehet, ebben benne vannak a háziiparosok adatai, de ezek nagyságrendileg csekély mértéke nem befolyásolja a kibontakozó képet). Figyelemre méltó, hogy a torzítás lényegében csak az iparossűrűség mértékében nyilvánul meg (lásd *7. ábra*), a kisiparosokkal az átlagnál jobban ellátott térségeket gyakorlatilag ugyanazok a megyék rajzolják ki 1890-ben *(4. melléklet, 11. ábra)*, mint 1880-ban az

66 Bencze 1991, 153–154.

67 Bónis 2003.

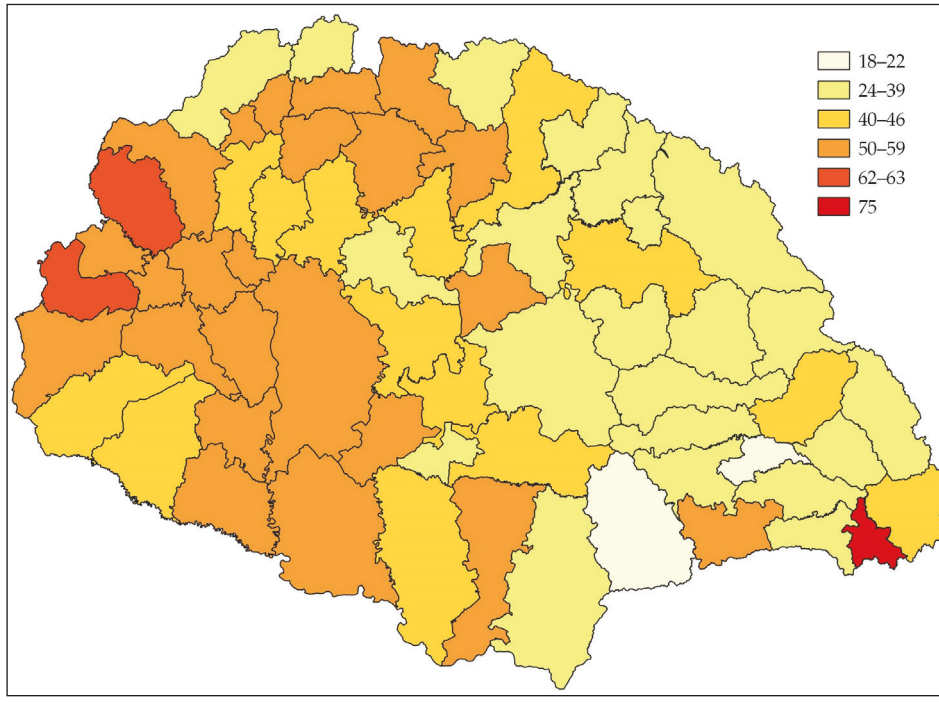
68 Székely 2017.

69 Az 1841-ben létrejött Országos Iparegyesület kiállításokat létesített, és a céhek támogatásával megszervezte a mesterinasiskolákat. 1850 végén feloszlott, és csak 1867 szeptemberében alakult újjá. Fő célja az iparos osztály értelmi színvonalának emelése volt. Budapesten az első tanonciskolákat az Országos Iparegyesület hozta létre.

70 Sor került néhány további kormányzati intézkedésre is: az 1887. évi III. tc. voltaképpen az 1881-es ipartámogató törvényt terjesztette ki a fémlúgozásra és foncsorozásra berendezkedett telepekre, míg a cukorfogyasztási adóval foglalkozó 1888. évi XXIII. tc. a cukoriparra fejtett ki jótékony hatást.

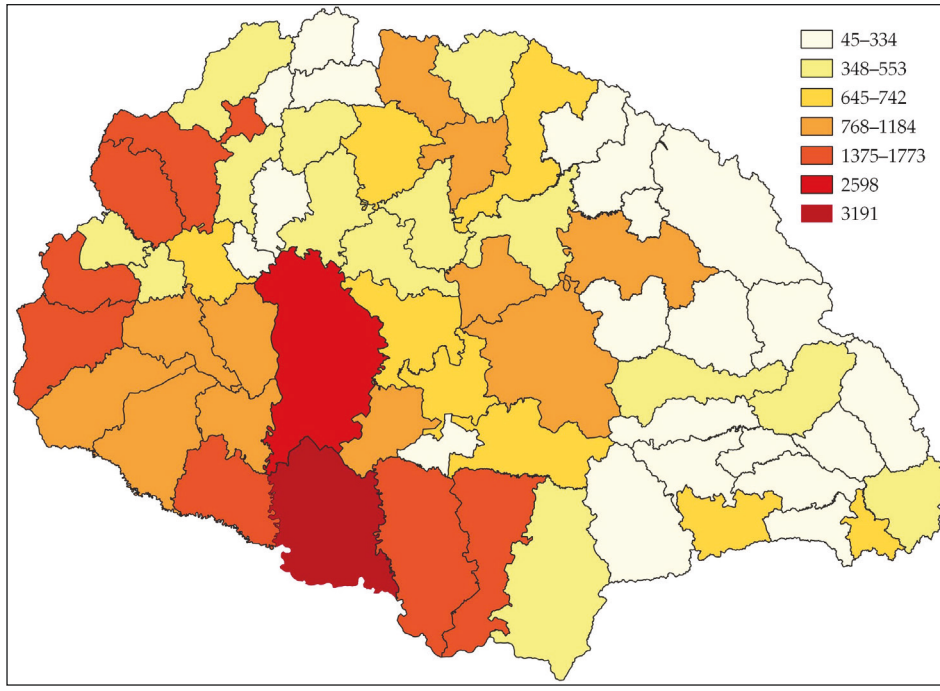
összes iparban foglalkoztatottat alapul véve (vesd össze *8. ábra*). Az egyetlen különbség az, hogy a kisiparosok ezer lakosra jutó aránya alapján 1890-ben e tömb kiegészül Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyével, így már nem 24, hanem 25 vármegye mutatószáma haladja meg az átlagsáv maximumértékét. Mindkét évmetszetben Brassó vármegyéé volt az első, Pozsonyé pedig a rangsor harmadik pozíciója, ám míg 1880-ban Szepes állt második, Sopron vármegye a nyolcadik helyen, addig 1890-ben már Sopron előreugrott a rangsor második helyére, Szepes pedig lecsúszott a negyedik helyre.

11. ábra
A kisiparos-sűrűség (H) 1890-ben

Az 1880. évihez képest 1890-ben a kisiparosok adatain alapuló H.O szorzat eredménye módosítja ugyan a korábbi képet, de csak csekély mértékben. Erdély régióját változatlanul az országos átlag alatti iparosellátottság jellemezte, és a nagyipari üzemei révén 1880-ban még az iparosodottabb vármegyék körébe tartozó Krassó-Szörény immár átlag alattinak minősült. Míg a Dunántúl kiegészült egy újabb vármegyével (Fejér), amely átlagsáv feletti mutatóval rendelkezett, addig a Felföldön Gömör-Kishont, az Alföldön Jász-Nagykun-Szolnok és Arad vármegye levált az iparosokkal jobban állátottak övezetéből, ezt a veszteséget azonban részben ellensúlyozza a Hajdúság felzárkózása *(12. ábra)*.

12. ábra
Az iparosodottsági szorzat (H.O) 1890-ben

1890–1900: 726 ezerről 824 ezerre

A 19. század utolsó évtizede alatt az ország lakosságának a száma ugyanúgy 10,2 százalékkal nőtt, mint az ezt megelőző dekád során, s a korábbihoz hasonló ütemben (22,6 százalék) növekedett a városi jellegű népesség is. A kisiparban dolgozók száma csaknem százezerrel gyarapodott, ami 17 százalékos emelkedést jelent.

Az 1881. évi első ipartámogató törvényt újabbak (1890: XIII. és 1899: XLIX. törvénycikkek) követték, amelyek fokozatosan bővítették a kedvezmények és a kedvezményezettek körét.[71] Ezeknek hármas célkitűzése volt: egyrészt a belső piac szükségleteinek biztosítása a nélkülözhetetlen iparcikkekből (vasgyártás, mezőgazdasági gépgyártás), másrészt a Monarchia közös vámterületén belül olyan hazai iparágak fejlesztésének elősegítése, amelyek arányosabbá tehetik az egyoldalú iparszerkezetet (textilipar), s végül, de nem utolsósorban segíteni kívántak a súlyos válságon áteső iparoknak (például szeszipar).[72] Fontos fejlemény volt, hogy az 1899-től az állami kedvezmények lehetőségét kiterjesztették a kisiparra, a háziiparra és a termelőszövetkezetekre is.

71 Varga 1980, 216–226; Benedek 2000.
72 Kövér 1982, 33.

Az ipartámogatás eszközrendszere nem merült ki a jogalkotásban. Kiváló lehetőségeket nyújtott erre a *közszállítások* rendszere is, amelyet úgy alakítottak át, hogy elsődleges haszonélvezője a hazai ipar legyen. Ily módon már 1899 előtt sem szorítkozott az állami támogatás csupán a gyáriparra: különböző keretekből 1891-től 1914-ig 79 millió koronával, vagyis évi átlagban 3,3 millió koronával támogatta a kormány a kis- és háziipar fejlesztését, illetve 1897-ig az *iparoktatást* is. Felismerték ugyanis, hogy az utóbbi terület fejlesztése nélkül nem lehet tartós eredményeket elérni.

Az ipari szakoktatás kiépítése igazán csak akkor indult meg, amikor 1889 júniusában Baross Gábor – voltaképpen gazdasági csúcsminiszterként – az újonnan kialakított kereskedelmi tárca élére került. Az oktatásügy jelentőségével már képviselő korában megismerkedett, részt vett az 1883. évi középiskolai törvény kidolgozásában is. Meggyőződése volt, hogy mind egyéni, mind nemzetgazdasági szinten az oktatásnak kulcsszerepe van a gazdaság versenyképessége növelésében. A második ipartörvény tanonciskolákra vonatkozó rendelkezéseinek betartását és ezek színvonalának emelését elsőrendű feladatnak ítélte. A háziipar, a kis- és a gyáripar szempontjából egyaránt kulcsfontosságúnak tartotta a szakképzést, ennek ügye az oktatásügyi tárca hatásköréből átkerült a kereskedelmi minisztériumba. A kereskedelmi tárcához tartozó ipariskoláknak két típusa volt: az egyikben főként szakképzett ipari munkásokat, és különösen munkavezetőket kiképeztek ki, míg a másikban elsősorban háziipari ismereteket oktattak.[73] Világosan látta, hogy a kisipar megmentésének első feltétele a szakmai tudás fejlesztése, és felfogása szerint a kisipar hanyatlásának okai között is elsősorban a szakképzettség hiánya állt. Tehát az iparfejlesztés egyik stratégiai fontosságú eleme lett a szakképzés színvonalának az emelése. Ennek egyik eszköze volt az 1890-ben megalakított Országos Iparoktatási Tanács,[74] amelynek létrehívását már az Országos Iparegyesület 1872. évi tervezete is szorgalmazta. Ezzel a lépéssel kezdődött meg az iparoktatás új korszaka, az ipari szakoktatás állami szervezése. A korai halála miatt csupán alig három esztendeig tartó Baross-korszakban 61 új tanonciskola és szakiskola keletkezett.[75]

Az 1890-es években lényegében lezárult a hagyományos kézművesipar felbomlásának a 19. század derekán megkezdődött folyamata, s kialakult a „kapitalista ipar a

73 Az első csoportba a budapesti államilag segélyezett mechanikai tanműhely, a kassai gépészeti középiskola, a budapesti és kolozsvári gőzgépkezelők és gőzkazánfűtők tanfolyama, a kolozsvári építő-, fa- és vasipari tanműhelyek, a kassai kötszövészeti iskola, a késmárki műszövő iskola, a homonnai faragó tanműhely, a bártfai és marosvásárhelyi gyermekjáték-készítő tanfolyam, illetve -gyár és a nagyszebeni cipésztanfolyam; míg a második csoportba a körmöcbányai csipkeverő, a csíkszeredai és a székelykeresztúri szövő, a nagydisznódi posztószövő, a nagybecskereki szőnyegkötő tanműhelyek, a budapesti, kolozsvári és sepsiszentgyörgyi nőipariskolák, a gyergyószentmiklósi, nagyszebeni és szélaknai gyermekjáték-készítő tanműhelyek tartoztak. – A kereskedelmi miniszter jelentése 1889. évi működéséről. Budapest, 1890, 184.

74 A 16 tagú Országos Ipartanács tagjainak felét a kereskedelmi miniszter nevezte ki, másik fele a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, illetve az Országos Iparegyesület képviselőiből került ki. E tanácsadó testület feladata az ipar és kereskedelem ügyeiben (iparfejlesztés, a közszállítások, állami kedvezmények, ipariskolák és tanműhelyek, a háziipar, kiállítások stb.) gyakori éles érdekellentétek elsimítása, az észszerű kompromisszumok megteremtése volt. Szulovszky 1997, 117.

75 Uő 1997.

maga nagyipari formáival s szélesebb mértékű kisárutermelő bázisával".[76] Ebben szerepet játszottak előbb a belső vámhatárok eltörlése után beáramló osztrák gyári termékek, majd a hazai gyáriparnak a kézműves termékek egy részét kiszorító piaci hatása, amelyet a kiépülő korszerű közlekedési hálózat (az egyre nagyobb teret behálózó vasútvonalak),[77] illetve a kisebb településeket is elérő belkereskedelem is felerősített. Azonban erős leegyszerűsítés lenne a kisipar szerkezetében végbemenő átstrukturálódást pusztán a gyáripar rovására írni. Ugyan vitathatatlanul volt hatása abban, hogy teret vesztett egy sor hagyományos kézművesipar (például szövő- és fonóipar, fazekas, esztergályos, fésűs, szappanos, kalapos, varga, szitakötő, kötélgyártó, cipész) a gyári portékákkal szemben,[78] néhánynak (például lakatos, kovács, bádogos, kádár, asztalos, szabó) pedig megváltozott a működési köre, s függő viszonyba került a nagyvállalatokkal.[79] Ezen túlmenően azonban nem elhanyagolható az a körülmény, hogy a 19. század utolsó harmadában szinte gyökeresen átalakult a hagyományos paraszti kultúra és társadalom,[80] s ennek megváltozó igényvilága is olyan kihívásokat jelentett a kézművesség számára, amelyre az nem mindig tudott megfelelő válaszokat adni. Ebben közrejátszott az is, hogy a kézművesek jelentős hányadának nem volt igazán piaci a szemlélete, gondolkodásmódját erősen átitatta az a paraszti mentalitás, amely a saját maga idejét, erejét, szaktudását nem tőkének tekintette, hanem „ingyen rendelkezésre álló" adottságnak. Mivel a kézműves mestereknek rendszerint saját földjük, szőlőjük is volt – ha pedig nem volt, akkor társadalmi státuszuk növelése érdekében törekedtek rá, hogy legyen –, így ipari munkájuk mellett mezőgazdasági termeléssel is foglalkoztak. Jellemző magatartás volt, hogy az ipari munkát félretéve még akkor is saját maga – esetleg segédszemélyzetével együtt – művelte a földjét, ha az ipari termeléséből befolyó bevétele töredékéből könnyen felfogadhatott volna maga helyett napszámosokat. Így bár az 1880-as években a filoxéravész súlyosan érintette – közvetett és közvetlen módon egyaránt – az iparosokat is, saját szőlőjük időleges kiiktatódása bizonyos fokig hozzájárult gazdasági profiljuk tisztulásához.

Mindent összevetve, egy sor mesterség, főként az élelmezéssel kapcsolatos, illetve a személyi szolgáltatásokat nyújtó iparok előtt továbbra is viszonylag tág működési tér maradt az 1890-es években. A magyar államalapítás millenniumára készülődés pedig különösen serkentően hatott az építőiparra. Noha az 1880-as években kezdett nagyobb mértékben Magyarországon kibontakozni az iparosodás, a 19. század végéig még a kézműipari kisüzem marad az ipar uralkodó üzemformája. Ennek gazdasági erejét – pontosabban fogalmazva: éppen hogy a gyengeségét – mutatja, hogy az 1890-es népszámlálás szerint az iparvállalatok csaknem kétharmad része segéd nélkül dolgozott. Az 1890-es években a közép- és nagyipari vállalatok jóval nagyobb mértékben szaporodtak – különösen vidéken –, mint a kisebb műhelyek.

76 Ránki 1964, 425.
77 Frisnyák 2021, 2022.
78 Matlekovits 1911, 14–34.
79 Uo. 35–45.
80 Vö. Balassa 1997.

Az 1890-es évek fordulópontot jelentettek a munkáskérdés terén is: erősödött a szociális érzékenység, felismerték ugyanis, hogy ez egy hosszú távon megtérülő politikai befektetés. A gyári munkásság kezdett egyre érzékelhetőbb tömeggé válni: 1890 és 1900 között 42,4 százalékkal gyarapodott a létszámuk. Fontos munkásvédelmi intézkedések történtek. A törvényhozók felismerték, hogy a munkások helyzetére való odafigyelés nemcsak népjóléti vagy társadalmi-politikai kérdés, hanem hosszú távú gazdasági érdek is. Baross Gábor ezért volt kezdeményezője a kiemelkedő jelentőségű, a vasárnapi munkaszünetről szóló 1891. évi XIII. törvénycikknek. Ezt az első modern értelemben vett magyarországi szociálpolitikai törvényt az 1891. évi XIV. törvénycikk követte, amely az ipari (ideértve a kereskedelmet is) dolgozók betegség elleni kötelező biztosításáról intézkedett.[81] E rendelkezés az állami társadalombiztosítás első lépéseként a kötelező szolidaritást immár nemcsak mikroközösségi szinten (például bányatársládák) érvényesítette, hanem a társadalom egy jóval jelentősebb csoportjának szintjén is. Ezzel addig nem látott módon beleavatkozott a munkások és a munkáltatók viszonyába.[82] Az 1891. évi XIV. törvénycikk az ipari létesítményeknél kötelezővé tette a balesetvédelmet, amelyet a munkaadók balesetvédelmi kötelességeiről szóló 1893. évi XVIII törvénycikk kiterjesztett az ipari jellegű károsodásokra is.

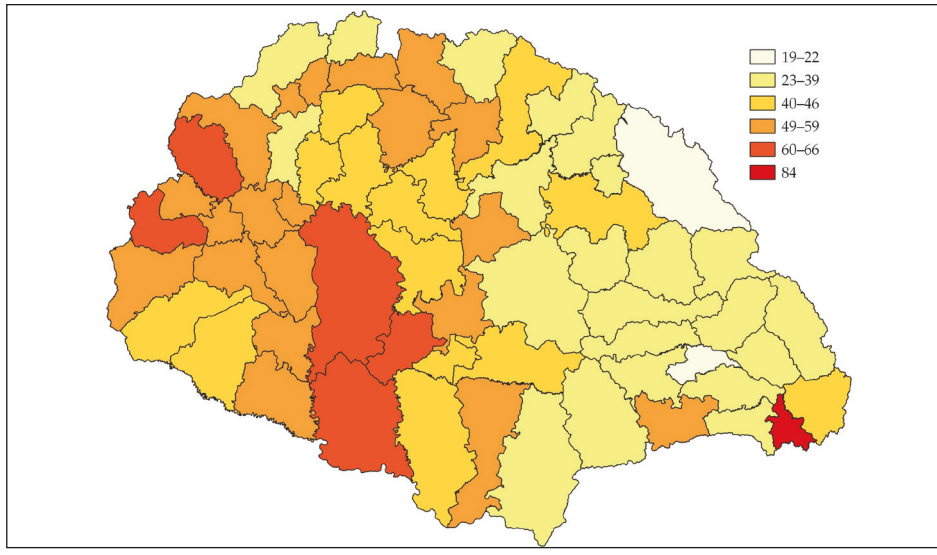
A kialakult tőkés nagyipar mellett egyre indokoltabb immár nem *kézművesiparról*, hanem egy kiterjedt kisárutermelő *kisiparról* beszélni, ahol – különösen a századfordulótól – egyre gyakoribbá vált a gépi erő alkalmazása is. A kisiparban foglalkoztatottak területi megoszlásának ezer lakosra jutó mintázata 1900-ban csaknem teljesen megegyezett a tíz évvel korábbival *(5. melléklet, 13. ábra)*, s az iparsűrűség megyei értékei sem változtak különösebben. A megyei átlag ez idő alatt mindössze 0,1-del nőtt meg. A legerőteljesebb változást az jelentette, hogy bár Brassó vármegye még jobban kimagaslott a mezőnyből (1890-ben: 75, 1900-ban 84 iparos/ezer lakos értékkel), az ellátottság terén változatlanul kiemelkedő Sopron (66) és Pozsony (60) vármegye mellé felzárkózott Bács-Bodrog (63) Csongrád és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye is (61–61 iparos/ezer lakos).

A H.O szorzat alapján a tíz évvel korábbi állapothoz képest 1900-ra lesüllyedt az átlagsávba a Felföldön Szepes és Abaúj-Torna, míg Erdélyben Brassó az iparosokkal az átlagnál jobban ellátott vármegyék sorába emelkedett. A Dunántúl Fejér vármegyével, az Alföld Jász-Nagykun-Szolnok, Békés és Arad vármegyével kiegészülve az iparosodottabb vármegyék nagy tömbjét képezte. Az egésznek csak annyi szépséghibája volt, hogy a jóval átlag alatti mutatószámmal bíró Csanád jelentett hiátust ezen a csaknem teljesen egybefüggő övezeten. Az alföldi vármegyék közül csak Szatmár és Hajdú – amely tíz évvel korábban még az iparosodottabbak sorába tartozott – rendelkezett átlag alatti vagy átlagsávba tartozó H.O szorzattal *(14. ábra)*.

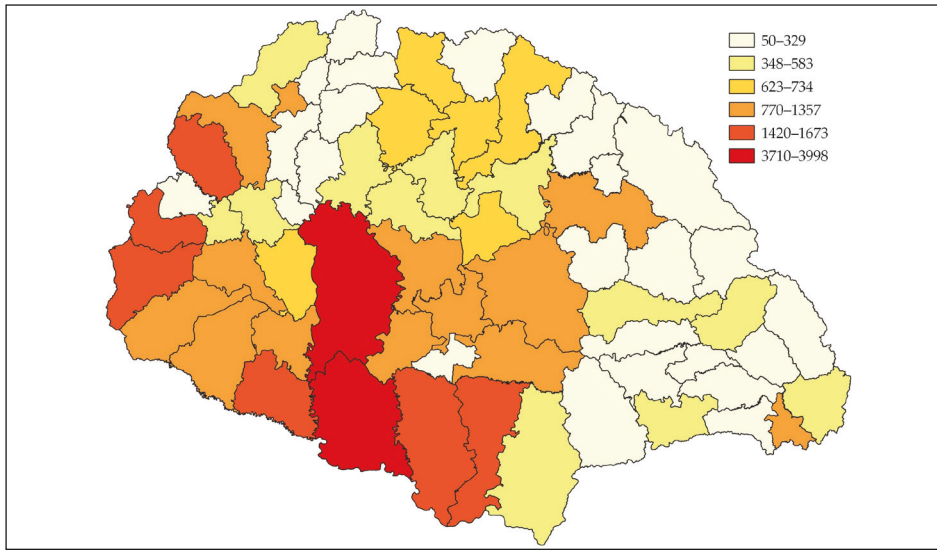
81 A törvény előtörténetéről: Bódy 2001, 72–93; végrehajtásának és megvalósulásának buktatóiról: Szikra 2004, 31–48. A Habsburg Monarchia osztrák felében 1888/89-ben lépett életbe a munkások balesetbiztosítására, illetve a betegbiztosítására vonatkozó két törvény.

82 Szikra 2004, 32.

13. ábra
A kisiparos-sűrűség (H) 1900-ban

14. ábra
Az iparosodottsági szorzat (H.O) 1900-ban

1900–1910: 824 ezerről 850 ezerre

Míg a 20. század első évtizede során az ország lakosságának növekedési üteme visszaesett 8,4 százalékra (az előző két dekádban ez tíz százalék fölött volt), addig a városi népesség gyarapodása továbbra is meghaladta a 22 százalékot. Így 1910-re a „városlakók" részesedése már a lakosság egyharmada fölé emelkedett (34,4 százalék). A kisiparban dolgozók számának a növekedési rátája ezzel szemben a korábbihoz képest jelentősen, több mint a negyedére, 3,1 százalékra csökkent. A századforduló után megszűnt a kisipari üzemeknek az eddig szinte megszokottá vált gyors szaporodása, s ezek jelentősége háttérbe szorult a nagyipar mögött.[83] Kétségtelen, ez nem a kézművesek, kisiparosok évtizede, hanem alapvetően a gyáripar rohamos terjeszkedésének az időszaka volt. Az iparban foglalkoztatott népességen belül a gyári munkásság szinte láncreakció gyorsaságával gyarapodott: 1900 és 1910 között 141 ezerről 451 ezerre duzzadva csaknem háromszorosára nőtt a létszáma. Ez olyan társadalmi csoportot jelentett, amely kikövetelte magának a döntéshozók figyelmét. A dualizmus kori magyarországi biztosítási törvényhozás csúcspontja az 1907. évi XIX. törvénycikk volt, amely *a baleset és betegség elleni kötelező biztosításról* intézkedett, kiterjesztve a betegbiztosítást a biztosítottak családtagjaira és a tbc-ben megbetegedettekre is. (Az utóbbiak kezelési költségeihez az állam is hozzájárult.) A törvény a közlekedés, a bányászat, a kereskedelem szakbiztosító társaságai kivételével egyesítette az összes betegbiztosító intézetet az Országos Munkás-betegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár szervezetébe. Csak a *közép- és nagyüzemek munkásai számára* állt rendelkezésre ez a biztosítási forma, akik napibérosztályok szerint fizették a fele részben rájuk háruló betegsegélyezési járulékot. A balesetbiztosítás költségeit maradéktalanul a munkaadók állták.[84]

Amikor az 1900-as években újra terítékre került az állami ipartámogatás ügye, az 1907. évi III. törvénycikk filozófiája jelentősen eltért a korábbiaktól. Határozottan törekedett a bürokratikusság minimalizálására, széles jogokat biztosított az aktuális kormányzatnak. Figyelemre méltó, hogy külön rendelkezés foglalkozott a munkáslakásoknak járó kedvezményekkel: az engedményeket a pénzügyminiszter és a kereskedelemügyi miniszter húsz évre adhatta meg, azonban ehhez a munkáslakásoknak meg kellett felelniük a közegészségügyi előírásoknak. Ez azért volt fontos előrelépés, mivel korában épült munkáslakások rendszerint nem rendelkeztek a minimális komforttal sem.[85]

Az állam kisipart támogató politikája 1900-tól főként a gépsegélyezésben merült ki. Amíg 1899 és 1914 között csaknem ötszáz gyár összesen 55 millió korona állami támogatást kapott, ez idő alatt a kisipari üzemek közel húszmillió korona segélyben részesültek. Jóllehet, 1898-tól lett külön költségvetési tétele az iparoktatásnak, ennek hozadéka a századforduló után érett be: 1914-ig kereken 87 millió koronát fektettek be az iparoktatásba. Ami azt jelenti, az ipari szakoktatás költségeire

83 Ránki 1964, 433.
84 Gyáni 1994, 11–12.
85 Varga 1978; Benedek 2000.

többet fordítottak, mint egyébként a kis- és háziipar fejlesztésére. Az eredmények igazolták e döntés helyességét: az iparoktatás színvonalának emelésére fordított pénz meghozta a gyümölcsét. Mindez azonban aligha alakult volna így, ha ezt nem alapozza meg az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk, a népiskolai törvény, amely a hat és 12 év közötti gyermekek számára kötelezővé tette az elemi iskola látogatását, ahol anyanyelvükön sajátíthatták el a legfontosabb ismereteket. Míg 1869-ben a férfiak 41 százaléka, s a nők egynegyede ismerte a betűket, addig 1910-ben az aktív keresők 71,7 százaléka tudott írni-olvasni. A tulajdonképpeni iparban dolgozóknál ez arány jóval magasabb, 87,6 százalékos volt.[86]

A korszakunk végére a kereső népességen belül az őstermeléssel foglalkozók aránya 60,1 százalékra apadt, miközben az iparforgalmi népesség csaknem a keresők egynegyedét (24,3 százalék) tette ki (vö. *4. táblázat*).

Az adatok alapján úgy tűnik, a Magyarországon kialakult modern nagyiparnak a 20. század első évtizedében még nagyobb volt a kisipar egyes ágaira gyakorolt fejlesztő, mint a bomlasztó hatása. Növekedett ugyan a kisiparosok összlétszáma, azonban néhány iparágban már nemcsak relatív, hanem az abszolút értéket tekintve visszaesést lehetett regisztrálni. 1900 és 1910 között öt iparágban csökkent a kisipari vállalatok abszolút száma: az építő-, a bőr-, az élelmezési, a vegyi és a textilkisiparban. Ez különösen az utóbbit sújtotta, a mintegy ötezer fős csökkenés a textilipart érintette. A kisipar összességében pozitív egyenlege az építő-, a ruházati és a szolgáltatóiparoknak, valamint a nagyipar részmunkálatait is végző, kiegészítő kisiparoknak (például a vas- és gépipar terén), illetve a javítómunkát végző ágazatoknak köszönhető. Továbbra is változatlan maradt a ruházati ipar vezető szerepe, a vállalatok több mint 43 százaléka tartozott ide, e műhelyekben dolgozott a kisiparban alkalmazott segédek mintegy harminc százaléka. Mögéje felzárkózott a leggyorsabban fejlődő építőipar. Csupán e két foglalkozási főcsoport esetében haladta túl a kisipari munkásság száma a nagyiparban dolgozók létszámát – az élelmiszeriparban közel azonos volt vele.[87]

Ha az önálló iparosok arányát az előző népszámlálások megfelelő adataival összehasonlítjuk, akkor a legtöbb iparágban a kisiparosok arányának folyamatos csökkenése látható. Néhol rohamosan történt a kisipari termelésről a sok munkással dolgozó gyáriparra történő átállás. Tovább folytatódott egy sor hagyományos ipar térvesztése *(5. táblázat)*.

86 Népsz. 1910/6. 268. Az országos átlagértékek mögött nagy nemzetiségi különbségek rejtőztek: míg 1910-ben a németeknél és magyaroknál csak húsz százalék körüli volt az analfabétizmus, ez a szlovákoknál és szerbeknél harminc–negyven, a románoknál és ruszinoknál hetven százalékos volt.

87 Ránki 1964, 434–435.

5. táblázat
Néhány hagyományos iparág térvesztése, 1890–1910

Iparág	Az önállók aránya a keresők közt (százalék)		
	1890	1900	1910
Rézhámor, rézműves	28,6	17,9	9,5
Fegyvergyártás	44,9	6,1	5,3
Mész-, magnezit-, gipszégetés	33,1	7,5	3,4
Bőrgyártás, bőrfestés	45,0	29,9	24,7
Len és kender kikészítése	49,8	39,6	24,5
Len- stb. szövő-fonó ipar	67,5	40,0	18,0
Gombkötő, zsinór stb. áruk gyártása	29,1	12,2	9,3
Fehérnemű- stb. készítés	31,2	31,5	9,8
Női divatáru	44,5	35,1	24,4
Sajt-, túró- és vajgyártás	48,0	17,4	10,9
Gyertya-, szappan- stb. gyártás	39,6	27,4	17,7
Kocsikenőcs-, fénymáz- stb. gyártás	28,8	14,7	8,5

Forrás: Népsz. 1910/6. 130*

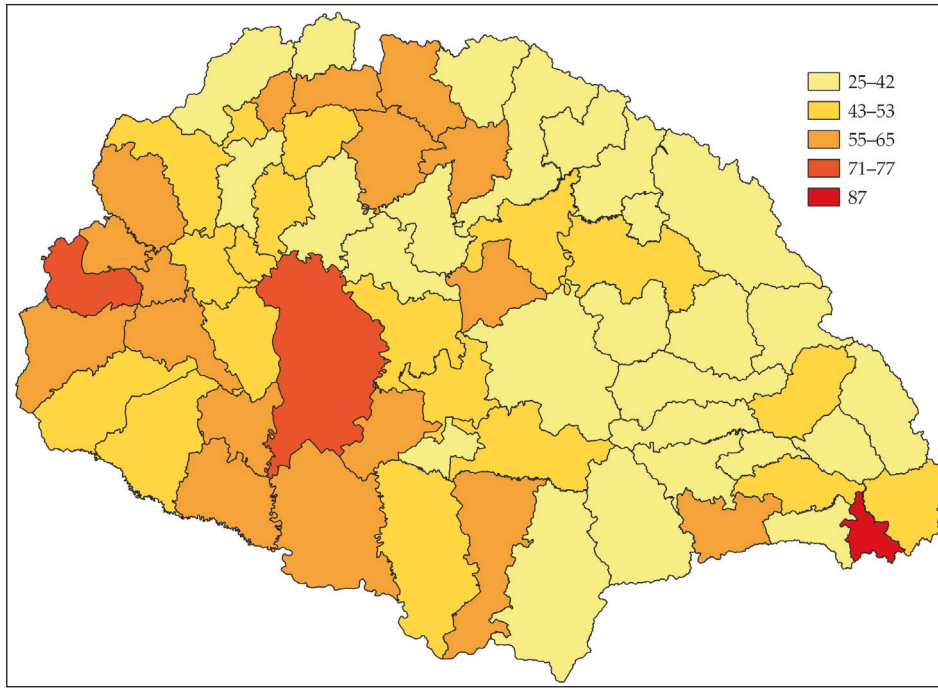
Ahogy az 1910. évi népszámlálás végeredményeket összegző kötete fogalmaz, „egyes régi kisipari ágak halálos ítéletét jelentik ezek a számok. A fejlődő gyáripar maholnap teljesen kiszorítja a rézműveseket, a fegyverkovácsokat, a tímárokat, a takácsokat, a gombkötőket, a gyertyaöntőket és sok más régebben nevezetes és virágzó kisipari ágat. Ezekkel szemben csupán két iparágat látunk, a melyben az önállók aránya következetesen emelkedik 1890 óta. Ezek a gépészek (58,5–60,1–68,3 százalék) és a vendéglősök (35,6–36,3–39,2 százalék). Úgy látszik, ezekben az iparágakban sok önálló kis exisztenczia [!] keletkezik”.[88] Az 1900-as években más iparágakban, különösen egyes falusi foglalkozásoknál (például kovács, kőműves, ács) is emelkedett az önállók aránya.[89] A kisipari fejlődés súlya 1900 és 1910 között szinte teljesen a vidékre tevődött át.[90]

A vármegyék szintjén bő fél évszázad alatt több mint ötven százalékkal (54 százalék) emelkedett az átlagos iparossűrűség, így 1910-ben átlagosan 47,6 iparos jutott ezer lakosra. Az átlagsáv maximumértékénél (53) húsz vármegye mutatott jobb eredményeket. Különösen kimagaslott Brassó (87), valamint Pest-Pilis-Solt-Kiskun (77) és Sopron vármegye (71). A Dunántúlon Sopron vármegye és a vele szomszédos vármegyék, illetve Tolna és Baranya tartozott az iparosokkal jól ellátott területekhez. A Felföld középén ez vonatkozott Turóc–Liptó–Szepes–Gömör-Kishont–Abaúj-Torna tömbjére is. Az Alföldön a már említett Pest-Pilis-Solt-Kiskun, továbbá Bács-Bodrog, Csongrád, Temes és Hajdú vármegyékben volt arányait tekintve a legtöbb önálló iparos. Az egész

88 Népsz. 1910/6. 130*.
89 Ez utóbbi részben azzal magyarázható, hogy az 1910-es népszámlálásnál az ipari mellékfoglalkozást megokolt esetekben a főfoglalkozáshoz sorolták. Népsz. 1910/6. 130*–131*.
90 Ránki 1964, 436.

korszakban az iparosokkal legkevésbé ellátott részt az erdélyi rész jelentette, amelyből ipari szigetként délen Brassó, illetve a szebeni szász vidékek magasodtak ki *(6. melléklet, 15. ábra)*.[91]

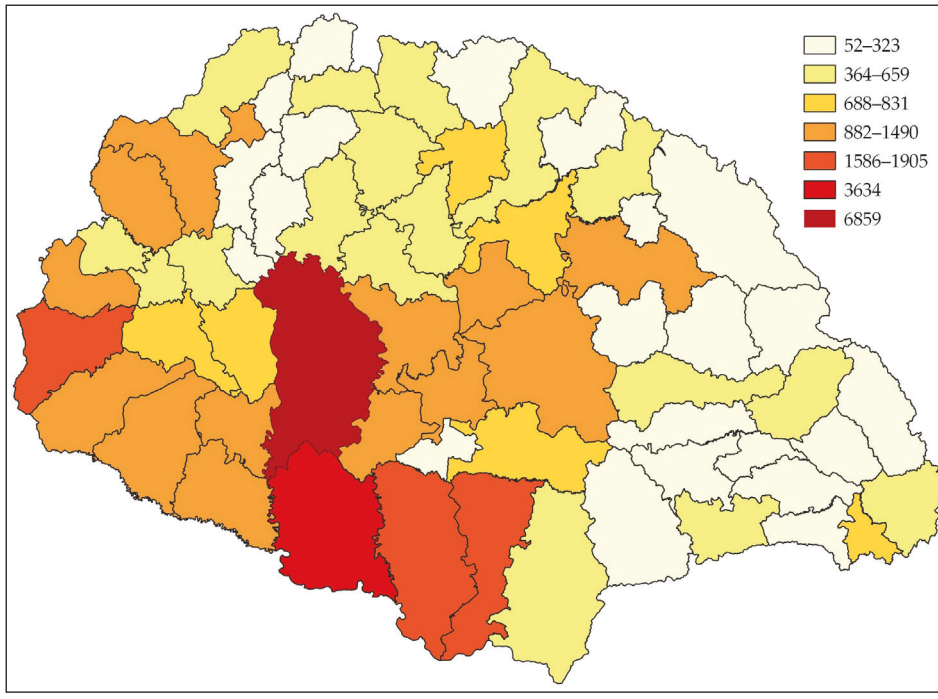
15. ábra
A kisiparossűrűség (H) 1910-ben

Az iparosodottsági szorzat (H.O) alapján messze kitűnik a „mezőnyből" Pest-Pilis-Solt-Kiskun (6859), valamint tőle jelentősen lemaradva, ám a többihez képest így is a jelentősen kiemelkedve Bács-Bodrog vármegye (3634). E mutató alapján zömében az átlagsáv alatti, iparosokkal gyengén ellátott övezetbe süllyed le a kisiparossűrűség mértéke szerint jól szereplő Felföld közepi blokk, csupán a nagytáj nyugati sarkában Pozsony és Nyitra vármegyék tartoznak a jobban iparosok lakta térségekhez. Csakúgy, mint a Dunántúlon a Soprontól a Tolnáig-Baranyáig tartó sáv. Csanád, Arad és Szabolcs vármegyék kivételével az alföldi rész iparosodottsági értéke (H.O) meghaladta az átlagsávét. Erdélyben az iparossűrűség tekintetében kimagasló Brassó vármegye e mutatószám szerint csupán csak az átlagsáv értékhatárai közé fért be *(16. ábra)*.

91 Szulovszky 2010a, 408–415.

16. ábra
Az iparosodottsági szorzat (H.O) 1910-ben

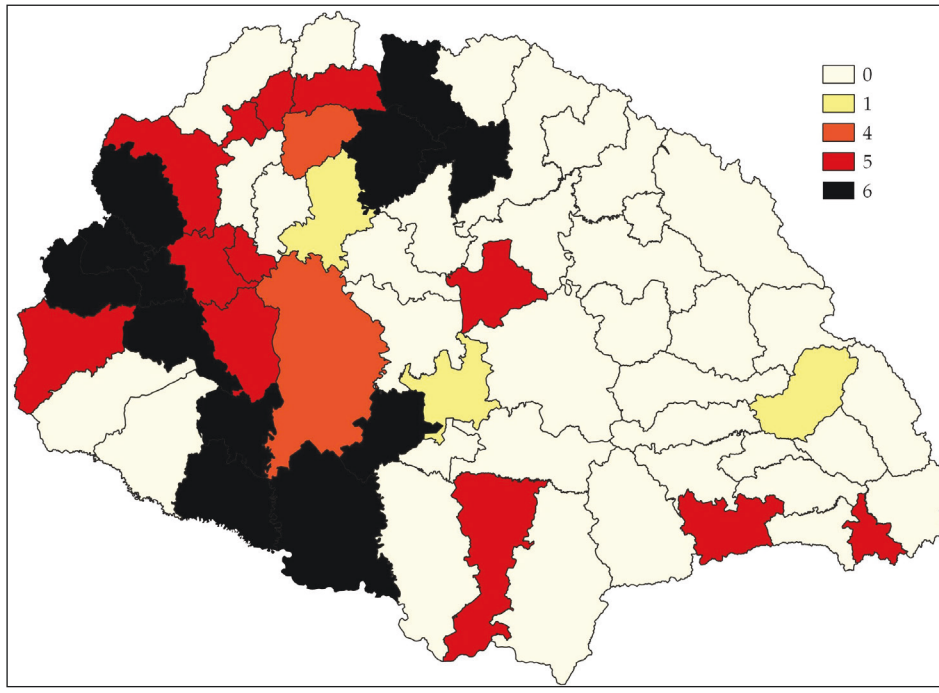
Összegzés

A vizsgált hat évmetszetben mind az iparossűrűség (H), mind pedig az iparosodottsági szorzat (H.O) esetében a vármegyeállománynak csak mintegy egyharmada rendelkezett átlagsáv feletti értékkel. Az előbbi esetében ez a szám 20 és 25 között ingadozott, az utóbbinál 17 és 22 között változott. A (kis)iparban dolgozók arányát (H) tekintve jól körülhatárolhatóak azok a térségek, amelyek élenjártak az általuk nyújtott termékek és szolgáltatások igénybevételében. Magyarország „nyugati kapujának" övezete (Sopron, Moson, Pozsony, Győr, Veszprém vármegyék), a Felföld középső része (Szepes, Gömör-Kishont, Abaúj-Torna vármegyék), illetve a Duna jobb partján Tolnával és Baranyával, a bal partján Bács-Bodroggal és Csongráddal kiegészülve alkotta azt a 12 vármegyéből álló állandó magot, amelyik a korszakban végig a legjobban ellátott területek sorába tartozott. Ehhez 11 olyan vármegye társult, amelyek csak egyszer maradtak ki az átlag feletti iparossűrűséggel rendelkező törvényhatóságok köréből. Ezek közül hét (Vas, Fejér, Komárom, Esztergom, Nyitra, Turóc és Liptó) mintegy kiegészítette és egybefüggő övezetté kapcsolta össze a 12 „törzsgárda" vármegye három tömbjét, négy pe-

dig (Hajdú és Temes, illetve Szeben és Brassó) szigetként emelkedett ki az Alföld, illetve Erdély iparosokkal gyengébben ellátott térségében. A hat évmetszet közül Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Zólyom négy–négy alkalommal, tehát meglehetős stabilitással teljesítette ki az iparosodottabb vármegyék zónáját. Békés, Maros-Torda és Nógrád csupán egyszer került az átlagsáv feletti iparossűrűséggel rendelkező vármegyék körébe. Velük szemben 35 vármegye ezt egyszer sem mondhatta ezt el magáról. *(17. ábra)*.

17. ábra

A megyék átlagsáv feletti iparossűrűségének előfordulása 1867–1910 között

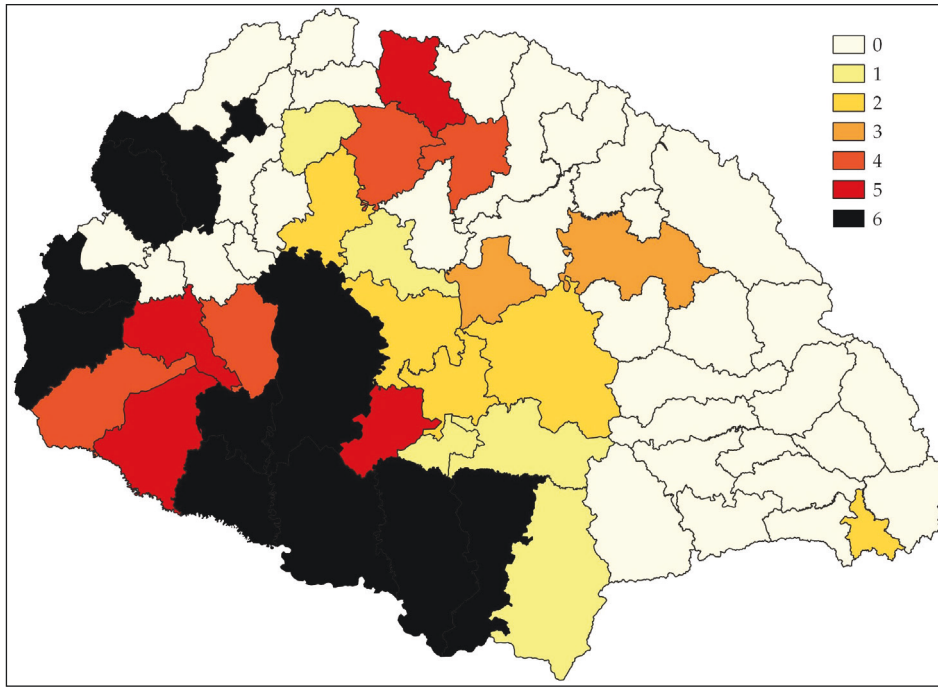

Az iparossűrűség (H) mellett az iparűzők koncentrációját (O) is figyelembe vevő iparosodottsági szorzat (H.O) jelentősen átstrukturálja az ezer lakosra jutó iparűzők aránya alapján kialakított képet. Ez kevésbé mutat állandóságot, több az olyan vármegye, amelyik csak rövidebb ideig került be az átlagsáv feletti iparosodottsági szorzattal rendelkezők „klubjába". Tíz olyan törvényhatóság akadt, amelyik végig idetartozott: két-két szomszédos vármegye (Pozsony–Nyitra, Sopron–Vas) két kisebb, míg Pest-Pilis-Solt-Kiskun és a dél-magyarországi vármegyék Baranyától Temesig húzódó sávja egy nagyobb tömböt alkottak. Négy olyan vármegye volt (Veszprém, Somogy, Szepes és Csongrád), amelyik csak egy-egy időszakban nem került az átlagsáv feletti szorzattal rendelkezők közé, s ugyancsak négy olyan akadt (Zala, Fejér, Gömör-Kishont és

Abaúj-Torna), amelyeknél ez két-két alkalommal fordult elő. Ezek összességében lényegében kirajzolják Magyarországnak azt a két kisebb (Pozsony–Nyitra, illetve Szepes–Gömör-Kishont, Abaúj-Torna) és egy nagyobb, a Közép- és Dél-Dunántúl a dél-alföldi megyékkel, Pest-Pilis-Solt-Kiskunnal és Csongráddal kiegészült tömbjét, amelyek a leginkább iparosodottnak tekinthetők a kibontakozó tőkés viszonyok idején. E 18 vármegyéhez 1857 és 1910 között Hajdú és Szatmár három ízben, Békés, Bihar, Brassó, Jász-Nagykun-Szolnok és Nógrád kétszer, Arad, Csanád, Heves, Krassó-Szörény és Zólyom pedig egyszer-egyszer csatlakozott. A vármegyék több mint fele, 33 vármegye egyszer sem rendelkezett olyan iparosodottsági szorzattal, hogy azzal az átlagsáv felettiek körébe kerülhetett volna *(18. ábra)*.

18. ábra

A vármegyék átlagsáv feletti iparosodottsági szorzatának (H.O) előfordulása 1867–1910 között

Ha végigtekintünk az 1857 és 1910 közötti időszaknak akár az iparossűrűség (H), akár az iparosodottsági szorzat (H.O) alapján készített térképein, még ha olykor volt is emelkedés vagy lecsúszás az egyes vármegyék pozíciójában, azonban e bő fél évszázad során nem történt számottevő átrendeződés, s nem észlelhető az iparosokkal kevésbé ellátott térségek érdemi felzárkózása sem.

Természetesen a vármegyéken belül sem egyenletesen oszlott el az iparosság. Olyannyira nem, hogy a települések szintjén szembetűnő, akár nagyságrendbeli különbségeket mutatnak akár az egyes mesterségek, akár a különböző foglalkozáscsoportokhoz tartozó szakmák jelenlétének, illetve hiányának a mintázatai.[92] A település szintű vizsgálatokhoz azonban csak 1892-től állnak rendelkezésre használható adatok.[93] Ezek megjelenítése és értelmezése már meghaladja e dolgozat kereteit.

Források

Statisztikai források

Népsz. 1857 = *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich. (Bevölkerung und Viehstand von Ungarn, usw.) Nach der Zählung vom 31 October 1857*. Wien, 1859.

Népsz. 1881/1. = *A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt. I. kötet*. Országos Magyar kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

Népsz. 1891/2. = *A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. rész. A népesség foglalkozása*. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam II. kötet. Országos Magyar kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1893.

Népsz. 1900/2. = *A magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 2. r. A népesség foglalkozása községenkint*. Magyar Statisztikai Közlemények. Ú. s. 2. köt. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest,1904.

Népsz. 1900/10. = *A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 10. r. Végeredmények összefoglalása.* Magyar Statisztikai Közlemények. Ú. s. 27. köt. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1909.

Népsz. 1910/1. = *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 1. r. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Magyar Statisztikai Közlemények Ú. S. 42. köt. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912.

Népsz. 1910/2. = *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 2. r. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint*. Magyar Statisztikai Közlemények Ú. S. 48. köt. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913.

Népsz. 1910/6. = *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 6. r. Végeredmények összefoglalása.* Magyar Statisztikai Közlemények Ú. S. 64. köt. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1920.

92 Ld. pl. Szulovszky 2011; uő 2016; uő 2017; uő 2019; uő 2020; uő 2021b; uő 2021c; uő 2022; uő 2024.

93 Erre alkalmas adatokat tartalmaz Jekelfalussy 1892. A Jekelfalussy-címtárat 1996 és 1999 között OTKA-támogatással rendeztem számítógépes adatbázisba. OTKA F020745. A tulajdonképpeni ipar foglalkozási fő-, illetve alcsoportjai szerinti bontásban település szintű adatokat közöl az 1900. és az 1910. évi népszámlálás: Népsz. 1900/2., Népsz. 1910/2.

Hivatkozott irodalom

Abel, Wilhelm (Hrsg.) 1978, *Handwerksgeschichte in neuer Sicht*. Otto Schwartz, Göttingen.

Balassa Iván (főszerk.) 1997, *Életmód*. (Magyar Néprajz IV.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 417–583.

Barth-Barthenheim, Johann Ludwig Ehrenreich Graf von 1819–1824, *Oesterreichische Gewerbs- und Handelsgesetzkunde mit vorzüglicher Rücksicht auf das Erzherzogtum Oesterreich unter der Enns*. Band 1-7. J. G. Ritter Mösle`s Witwe, Wien.

Beluszky Pál 2014, *Budapest – zászlóshajó vagy vízfej?* Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő.

Bencze Géza 1991, A Technológiai Iparmúzeum szerepe a hazai kisipar fejlesztésében (1883–1914). In: Nagybákay Péter – Németh Gábor (szerk.): *VII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1990. november 12–14.* MTA VEAB, Veszprém, 153–159.

Benedek Gábor 2000, Adatok a dualizmuskori állami ipartámogatáshoz (1881–1914). In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Osiris, Budapest, 406–425.

Bódy Zsombor 2001, A „szociális kérdés" kezelésének alternatívái a 19. század végén. Az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvény keletkezése. *Korall,* (2) 5–6. 72–93.

Bokor Gusztáv 1896, *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*. Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.

Bónis Johanna 2003, *A Székelyföldi Iparmúzeum*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Csató Tamás 1975, A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban. *Történelmi Szemle,* (18) 4. 627–665.

Csató Tamás 1987, A belkereskedelem duális szerkezete. *Közgazdasági Szemle,* (34) 2. 184–195.

Csató, Tamás 1989, Die räumliche und innere Struktur des Binnenhandels in Österreich-Ungarn (1857–1910). In: Gyimesi, Sándor (Hrsg.): *Der Binnenhandel und die wirtschaftliche Entwicklung.* (Studia Historiae Europae Medio-Orientalis, Bd. 2). Akademisches Forschungszentrum für Mittel- und Osteuropa an der Karl Marx Universität für Wirtschaftswissenschaften, Budapest, 24–48.

Csató Tamás é. n., *A belkereskedelem Magyarországon a 19–20. században.* Aula, Budapest.

Dányi Dezső 1977, Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia,* (20) 1. 56–87.

Dányi Dezső 1993, *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Dóka Klára 1975, A pest-budai kézművesek életmódja a XIX. században (1810–1872). *Ethnographia,* (86) 4. 552–586.

Dóka Klára 1979, *A pest-budai céhes ipar válsága (1840–1872).* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dóka Klára 1990, Az ipari munkásság létszám és ágazati struktúraviszonyainak alakulása (1828–1870). In: Szabad György (szerk.): *A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában.* Tankönyvkiadó, Budapest, 101–159.

Dóka Klára 2005, A kézművesipar a török kiűzésétől a céhek megszüntetéséig (1868–1872). In: Szulovszky János (szerk.): *A magyar kézművesipar története.* Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest, 209–241.

Faragó Tamás 1991, Népszámlálási adatok a falusi iparról (1857–1910). In: Nagybákay Péter – Németh Gábor (szerk.): *VII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1990. november 12–14.* MTA VEAB, Veszprém, 13–24.

Faragó, Tamás 2002, Das ungarische Zunftwesen in 18. Jahrhundert anhand quantitativer Zeugnisse. In: Heinz-Gerhard Haupt (Hrg.): *Das Ende der Zünfte: Ein europäische Vergleich*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 251–270.

Farkasfaly Sándor, 1935, Kisipari statisztika Magyarországon. *Statisztikai Szemle,* (13) 6. 529–548.

Flórián Mária 2001, A vásárhelyi tímárcéh hétköznapjai (1823–1872). In: Bali János – Jávor Kata (szerk.): *Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére*. MTA Néprajzi Kutatóintézete – ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszéke, Budapest, 307–336.

Frisnyák Zsuzsa 2021, *Közlekedéstörténeti tanulmányok*. MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága – Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. (Történeti Földrajzi Közlemények 9. évf. Különszám).

Frisnyák Zsuzsa 2022, *Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895) Vasút – ember – térkapcsolatok.* S. a. r.: Szulovszky János. MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága – Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Tanszéke, Budapest – Nyíregyháza.

Gelléri Mór 1887, *A magyar ipar úttörői*. Dobrowsky és Franke, Budapest.

Gerster Miklós 1901, *A kézmívesség jövő alakulása. A kisipar jövője*. A Magyar Kereskedelmi és Iparkamarák Szakirodalmi Alapja, Budapest.

Gyáni Gábor 1994, *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Heckenast Gusztáv 1971, Magyarország ipara 1726-ban. *Történelmi Szemle,* (14) 3–4. 320–329.

Henning, Friedrich-Wilhelm 1978, Die Einführung der Gewerbefreiheit und ihre Auswirkungen auf das Handwerk in Deutschland, In: Abel, Wilhelm (Hrsg.): *Handwerksgeschichte in neuer Sicht.* Otto Schwarz, Göttingen, 147–178.

Jekelfalussy József 1886, Magyarország iparstatisztikája 1885-ben. *Nemzetgazdasági Szemle,* (X) 7. 466–484, 8. 530–562.

Jekelfalussy József (szerk.) 1892, *Magyarország iparosainak és kereskedőinek czím- és lakjegyzéke*. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest.

Katus László 1979a, A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Kovács Endre (szerk.): *Magyarország története (1848–1890)*. 6/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 913–1038.

Katus László 1979b, A népesedés és a társadalomszerkezet változásai. In: Kovács Endre (szerk.): *Magyarország története (1848–1890)* 6/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1119–1163.

Katus László 1980, A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle,* (23) 2. 270–288.

Katus László 1986, Erdély népei 1918 előtt. *História*, (VIII) 2. 24–26.

Katus László 2009, *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécsi Történelemtudományért Kulturális Egyesület, Pécs.

Kautz Gyula 1868, *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon.* Heckenast Gusztáv, Pest.

Keleti Károly 1868, A statisztika hivatalos és tudományos művelése. In: *Értekezések a törvénytudományi osztály köréből,* VI. Magyar Tudományos Akadémia, Pest.

Keleti Károly 1871, *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából*. Athenaeum, Pest.

Konek Sándor 1855, *Elméleti fejtegetések a statisztika terén.* Heckenast Gusztáv, Pest.

Kövér György 1982, *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Gondolat, Budapest.

Kövér György 1998, Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest, 13–167.

Laky Dezső 1930, *Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* (Statisztikai Közlemények, 60. köt., 3. sz.). Budapest.

Láng Lajos 1887, *Magyarország gazdasági statisztikája*. Athenaeum, Budapest.

Leopold Lajos 1917, Színlelt kapitalizmus. In: Uő: *Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok.* Benkő Gyula Könyvkereskedése, Budapest, 91–131.

Mádai Lajos 1983, Az 1872–1873. évi magyarországi kolerajárványról. *Statisztikai Szemle,* (61) 10. 1047–1059.

Matlekovits Sándor 1911, *Az ipar alakulása a capitalismus korszakában*. (Az Országos Iparegyesület báró Kornfeld Zsigmond-Könyvtára IV. füzet). Országos Iparegyesület, Budapest.

Mérei Gyula 1980, Magyarország gazdasága (1790–1848). In: Uő (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 213–424.

Ránki György 1964, A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. *Történelmi Szemle,* (VII) 2. 423–451.

Reschauer, Heinrich 1882, *Geschichte des Kampfes der Handwerkerzünfte und der Kaufmannsgremien mit der österreichischen Bureaukratie. Vom Ende des 17. Jahrhunderts bis 1860.* Manz'schen k. k. Hof-Verlags und Universitäts-Buchhandlung, Wien.

Rózsa Miklós 1977, Céhen kívüli iparok és iparosok az Ideiglenes Iparrendtartás igazgatási rendszerében. In: Nagybákay Péter (szerk.): III. Kézművesipartörténeti Szimpózium. *VEAB Értesítő I.* 1977. 90–117.

Rózsa Miklós 1979, Iparos szervezetek Magyarországon az 1859. évi iparrendtartás igazgatási rendszerében. In: Éri István et al. (szerk.): *Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1978. november 22–24.* Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém, 139–174.

Rózsa, Miklós 1979, Gewerbeorganisationen in Ungarn im Verwaltungssystem der Gewerbeordnung aus dem Jahre 1859. In: Somkuti, Éva – Éri, István – Nagybákay, Péter (Hrsg.): *Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, Veszprém, 20–24. November 1978.* Ungarische Akademie der Wissenschaften Veszprémer Akademische Komission, Veszprém, 197–205.

Rózsa Miklós 1981, Az első magyar általános ipartörvény iparigazgatási rendszere. In: Nagybákay Péter (szerk.): *IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém 1980. december 1–2.* Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém, 122–158.

Rózsa, Miklós 1983, Das Verwaltungssystem das zweiten ungarischen allgemeinen Gewerbegesetztes bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. In: Fülep, Zsófia – Nagybákay, Péter – Somku-

ti, Éva (red.): *II. Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium. Veszprém, 21–26. 8. 1982.* Ungarische Akademie der Wissenschaften Veszrémer Akademische Komission, Veszprém, 119–128.

Sebők Marcell (szerk.) 2004, *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából.* HVG Könyvek, Budapest.

Spira György 1979, Polgári forradalom (1848–1849). In: Kovács Endre (szerk.): *Magyarország története (1848–1890)*. 6/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 59–434.

Strausz Péter 2008, *Kamarák a két világháború közötti Magyarországon*. L'Harmattan, Budapest.

Sugár Ignác 1901, *A kisipar sorsa*. Singer és Wolfner, Budapest.

Szabad György 1979, Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Kovács Endre (szerk.): *Magyarország története (1848–1890)*. 6/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 435–768.

Szávay Gyula 1927, *A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története.* Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest.

Székely Miklós 2017, *Nemzet, ipar, művészet. A kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum 1887–1918.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.

Szikra Dorottya 2004, Az 1891. évi betegbiztosítási törvény végrehajtása. *Aetas,* (8) 1. 31–48.

Szolcsányi Hugó 1884, *Európa államainak statisztikája, kiváló tekintettel Magyarországra.* Szerző kiadása, Eger.

Szulovszky János 1997, Kereskedelem, ipar. In: Frisnyák Zsuzsa (szerk.): *Baross Gábor*. Dinasztia Kiadó, Budapest, 98–117.

Szulovszky János 2005, A kézművesipar helyzetének változásai a céhek megszüntetésétől az államosítás küszöbéig (1872–1945). In: Szulovszky János (szerk.): *A magyar kézművesipar története.* Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest, 243–285.

Szulovszky János 2008, *Füstfaragók. A kéményseprő mesterség kultúrtörténete.* Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás. Plusz Könyvek, Budapest.

Szulovszky János 2009, Kézművesség, ipar. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai*. (Magyar Néprajz I. 2.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 543–566.

Szulovszky, János 2010a, Die gewerblich-industrielle Arbeitswelt in Ungarn. In: Rumpler, Helmut – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 9. Soziale Strukturen.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 379–422.

Szulovszky János 2010b, A fordulópontok évtizede. (Az 1880-as évek Magyarországa) Vázlat. *Történelmi Szemle,* (LII) 4. 601–617.

Szulovszky János 2011, Iparosok és kereskedők a Hernád-mentén a 19. század utolsó harmadában. In: Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): *A magyarországi Hernád-völgy. Földrajzi tanulmányok.* Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet – Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs, 203–213.

Szulovszky János 2016, Zemplén megye ipara a 19. században. *Történeti Földrajzi Közlemények*, (IV) 2. 48–75.

Szulovszky János 2017, Iparosok és kereskedők Csongrád megyében 1892-ben. In: Fodor Péter – Gyöngyössy Orsolya (szerk.): *Sodrásban. Tanulmányok Dr. Szűcs Judit köszöntésére*. Csongrádi Információs Központ – Csemegi Károly Könyvtár, Csongrád. 251–262.

Szulovszky János: 2019, Iparosok a Felföldön (1857–1910). In: Tamás Edit – Kókai Sándor (szerk.): *Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára.* (Sárospataki konferenciasorozat 1.). Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Nyíregyháza–Sárospatak, 341–354.

Szulovszky János 2020, Kereskedők a Felföldön 1892-ben. In: Tamás Edit – Kókai Sándor (szerk.): *Felföld: tájak, népek, tevékenységek (895–1920).* (Sárospataki konferenciasorozat 2.) Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Nyíregyháza–Sárospatak, 98–120.

Szulovszky János: 2021a, A magyarországi hagyományos paraszti társadalom transitusa. In: Horváth Gergely Krisztián et al. (szerk.): *Vidéktörténet 3. Fénytörésben. Struktúrák, lokalitások, mintázatok*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 99–131.

Szulovszky János 2021b, A csizmadia mesterség térbeli elterjedtsége és társadalmi beágyazottsága Magyarországon a 19. század végén. *Ethnographia,* (132) 4. 708–733.

Szulovszky János 2022, Iparosok az Alföldön a 19. század végén. In: Kókai Sándor – Gulyás Katalin (szerk.): *Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajzának kutatásához*. Damjanich János Múzeum, Szolnok, 67–84.

Szulovszky János 2024, A ruházati iparok Magyarországon a 19. század végén. In: Török Péter (szerk.): *A divat mondja meg, hogy ki vagy? Divat- és viselettörténeti tanulmányok.* Berettyó Kulturális Központ, Berettyóújfalu, 151–192.

Szulovszky János – Tuza Csilla 2022, Az iparosok megoszlásának területi egyenlőtlenségei Magyarországon 1730 táján. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv,* 6. 127–142.

Thirring Lajos 1963, Magyarország népessége 1869–1949 között. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 221–389.

Tóth Zoltán 2015, *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában*. Balassi Kiadó, Budapest.

Tuza Csilla 2005, A céhes ipar fejlődésének tendenciái. *Kút,* (4) 4. 55–73.

Varga László 1978, Állami ipartámogatás a dualizmus időszakában a századforduló után. *Századok*, (112) 4. 662–703.

Varga László 1980*,* Állami ipartámogatás a dualizmus korában (1880-1900). *Történelmi Szemle,* (23) 2. 196–226.

Vörös Károly 1989, Az oktatásügy reformja. *Magyar Tudomány*, (34) 96. 10–11. 889–902.

Zachar Péter Krisztián 2006, Az osztrák gazdasági kamarák hivatal- és autonómiatörténete. *KÚT – Az ELTE Történelemtudományok Doktori iskola kiadványa* 2006/2–3. 116–137.

Zimmermann, Susan 1997, Geschützte und ungeschützte Arbeitsverhältnisse von der Hochindustrialisierung bis zur Weltwirtschaftskrise. Österreich und Ungarn im Vergleich. In: Komlosy, Andrea et al. (Hrsg.): *Ungeregelt und unterbezahlt. Der informelle Sektor in der Weltwirtschaft.* (Historische Sozialkunde 11.). Brandes und Apsel – Südwind, Frankfurt am Main – Wien, 87–116.

Mellékletek

1. melléklet

Az ezer lakosra jutó iparosok aránya (H), az iparosok koncentrációja (O, ezrelékben) és az iparosodottsági szorzat (H.O) Magyarország vármegyéiben 1857-ben

Sor-rend	Vármegye	Iparos-sűrűség (H)	Vármegye	Iparos-koncentráció (O)	Vármegye	Iparosodott-sági szorzat (H.O)
1.	Zólyom	69	Bács-Bodrog	65	Bács-Bodrog	2736
2.	Szepes	58	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	47	Nyitra	1582
3.	Sopron	52	Nyitra	41	Pozsony	1558
4.	Pozsony	51	Torontál	39	Sopron	1503
5.	Esztergom	50	Pozsony	31	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	1457
6.	Moson	48	Temes	30	Szepes	1452
7.	Győr	48	Vas	30	Vas	1143
8.	Veszprém	45	Sopron	29	Zólyom	1139
9.	Gömör és Kishont	43	Baranya	27	Temes	1082
10.	Bács-Bodrog	42	Szepes	25	Baranya	1081
11.	Baranya	40	Jász-Nagykun-Szolnok	25	Veszprém	1010
12.	Tolna	40	Békés	24	Tolna	878
13.	Vas	38	Csanád	24	Gömör és Kishont	774
14.	Nyitra	38	Veszprém	22	Torontál	770
15.	Temes	36	Tolna	22	Békés	770
16.	Komárom	36	Szeben	21	Csanád	770
17.	Fejér	35	Hajdú	21	Jász-Nagykun-Szolnok	769
18.	Liptó	35	Szatmár	20	Hajdú	650
19.	Abaúj-Torna	35	Zala	19	Esztergom	616
20.	Csongrád	34	Gömör és Kishont	18	Zala	594
21.	Zala	32	Arad	17	Szatmár	589
22.	Békés	32	Somogy	17	Fejér	563
23.	Csanád	32	Zemplén	17	Csongrád	554
24.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	31	Zólyom	17	Szeben	542
25.	Heves	31	Csongrád	16	Győr	525
26.	Hajdú	31	Brassó	16	Abaúj-Torna	504
27.	Jász-Nagykun-Szolnok	31	Fejér	16	Heves	457
28.	Bars	31	Bihar	16	Arad	444
29.	Borsod	30	Heves	15	Zemplén	440
30.	Szatmár	30	Abaúj-Torna	15	Somogy	430

Sor-rend	Vármegye	Iparos-sűrűség (H)	Vármegye	Iparos-koncentráció (O)	Vármegye	Iparosodott-sági szorzat (H.O)
31.	Hont	30	Borsod	13	Moson	428
32.	Szabolcs	28	Trencsén	13	Borsod	409
33.	Ung	28	Hunyad	12	Brassó	358
34.	Sáros	28	Esztergom	12	Komárom	343
35.	Zemplén	26	Kolozs	12	Trencsén	310
36.	Árva	26	Sáros	11	Sáros	307
37.	Turóc	26	Győr	11	Bars	296
38.	Arad	26	Szabolcs	11	Szabolcs	292
39.	Somogy	26	Nógrád	10	Bihar	287
40.	Szeben	25	Bars	10	Kolozs	285
41.	Kolozs	24	Komárom	10	Hunyad	258
42.	Trencsén	23	Moson	9	Hont	251
43.	Nógrád	22	Krassó-Szörény	9	Liptó	241
44.	Brassó	22	Hont	9	Nógrád	235
45.	Hunyad	21	Árva	8	Árva	212
46.	Torontál	20	Turóc	8	Turóc	212
47.	Bihar	18	Szolnok-Doboka	8	Ung	201
48.	Bereg	17	Bereg	8	Bereg	131
49.	Szolnok-Doboka	16	Máramaros	7	Szolnok-Doboka	125
50.	Máramaros	15	Ung	7	Krassó-Szörény	125
51.	Szilágy	15	Liptó	7	Máramaros	114
52.	Krassó-Szörény	14	Beszterce-Naszód	7	Szilágy	101
53.	Beszterce-Naszód	14	Szilágy	7	Beszterce-Naszód	95
54.	Alsó-Fehér	13	Maros-Torda	7	Maros-Torda	82
55.	Udvarhely	13	Udvarhely	6	Alsó-Fehér	81
56.	Maros-Torda	13	Alsó-Fehér	6	Udvarhely	80
	átlag:	30,9	átlag:	17,5	átlag:	593,6

Forrás: Csató é. n., 165–166. és saját számítások.

2. melléklet

Az ezer lakosra jutó iparosok aránya (H), az iparosok koncentrációja (O, ezrelékben) és az iparosodottsági szorzat (H.O) Magyarország vármegyéiben 1869-ben

Sor-rend	Vármegye	Iparos-sűrűség (H)	Vármegye	Iparos-koncentráció (O)	Vármegye	Iparosodottsági szorzat (H.O)
1.	Brassó	86	Bács-Bodrog	52	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	2859
2.	Hajdú	80	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	50	Bács-Bodrog	2627
3.	Pozsony	71	Temes	37	Pozsony	2478
4.	Abaúj-Torna	65	Nyitra	35	Nyitra	2066
5.	Moson	65	Pozsony	35	Temes	1838
6.	Sopron	63	Torontál	33	Sopron	1515
7.	Szepes	62	Sopron	24	Abaúj-Torna	1332
8.	Veszprém	62	Vas	24	Veszprém	1269
9.	Győr	61	Bihar	24	Torontál	1235
10.	Zólyom	59	Baranya	23	Baranya	1166
11.	Nyitra	59	Heves	22	Hajdú	1151
12.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	57	Somogy	21	Szepes	1108
13.	Szeben	57	Veszprém	21	Tolna	1044
14.	Komárom	56	Szatmár	21	Vas	1034
15.	Turóc	55	Abaúj-Torna	20	Brassó	1011
16.	Esztergom	54	Zala	20	Csongrád	966
17.	Gömör és Kishont	54	Arad	20	Somogy	947
18.	Tolna	53	Tolna	20	Fejér	926
19.	Fejér	53	Csongrád	18	Heves	912
20.	Csongrád	53	Szepes	18	Gömör és Kishont	831
21.	Bács-Bodrog	51	Fejér	17	Arad	770
22.	Baranya	50	Szabolcs	16	Szatmár	766
23.	Temes	50	Zemplén	16	Szeben	745
24.	Maros-Torda	49	Gömör és Kishont	15	Komárom	740
25.	Somogy	44	Békés	15	Zala	735
26.	Bars	43	Jász-Nagykun-Szolnok	14	Bihar	661
27.	Vas	43	Hajdú	14	Győr	642
28.	Békés	42	Komárom	13	Békés	615
29.	Liptó	42	Szeben	13	Szabolcs	611
30.	Heves	41	Borsod	13	Jász-Nagykun-Szolnok	583
31.	Jász-Nagykun-Szolnok	40	Kolozs	13	Zólyom	572
32.	Kolozs	40	Brassó	12	Moson	529

Sor-rend	Vármegye	Iparos-sűrűség (H)	Vármegye	Iparos-koncentráció (O)	Vármegye	Iparosodottsági szorzat (H.O)
33.	Borsod	39	Nógrád	12	Zemplén	523
34.	Arad	39	Krassó-Szörény	12	Kolozs	504
35.	Háromszék	38	Trencsén	11	Borsod	501
36.	Torontál	38	Győr	10	Bars	428
37.	Szatmár	37	Bars	10	Nógrád	404
38.	Hont	37	Sáros	10	Maros-Torda	395
39.	Szabolcs	37	Zólyom	10	Sáros	324
40.	Zala	37	Nagy-Küküllő	9	Trencsén	319
41.	Csanád	36	Hunyad	8	Esztergom	318
42.	Nógrád	35	Moson	8	Nagy-Küküllő	312
43.	Sáros	33	Maros-Torda	8	Hont	267
44.	Nagy-Küküllő	33	Szolnok-Doboka	8	Háromszék	261
45.	Zemplén	33	Alsó-Fehér	8	Liptó	232
46.	Beszterce-Naszód	29	Hont	7	Krassó-Szörény	224
47.	Bihar	28	Torda-Aranyos	7	Turóc	223
48.	Trencsén	28	Háromszék	7	Csanád	210
49.	Ung	26	Máramaros	7	Torda-Aranyos	180
50.	Torda-Aranyos	26	Szilágy	6	Hunyad	158
51.	Bereg	24	Bereg	6	Szolnok-Doboka	155
52.	Ugocsa	22	Esztergom	6	Alsó-Fehér	155
53.	Szilágy	22	Csanád	6	Ung	150
54.	Alsó-Fehér	20	Ung	6	Bereg	146
55.	Árva	20	Liptó	6	Szilágy	140
56.	Szolnok-Doboka	20	Turóc	4	Máramaros	123
57.	Krassó-Szörény	19	Beszterce-Naszód	4	Beszterce-Naszód	108
58.	Fogaras	19	Udvarhely	3	Udvarhely	60
59.	Udvarhely	19	Csík	3	Ugocsa	56
60.	Hunyad	19	Árva	3	Árva	54
61.	Máramaros	18	Fogaras	3	Fogaras	50
62.	Csík	16	Ugocsa	3	Csík	45
63.	Kis-Küküllő	9	Kis-Küküllő	1	Kis-Küküllő	13
	átlag:	41,5	átlag:	14,6	átlag:	687,5

Forrás: Csató é. n., 167–168. és saját számítások.

3. melléklet

Az ezer lakosra jutó iparosok aránya (H), az iparosok koncentrációja (O, ezrelékben) és az iparosodottsági szorzat (H.O) Magyarország vármegyéiben 1880-ban

Sor-rend	Vármegye	Iparos-sűrűség (H)	Vármegye	Iparos-koncentráció (O)	Vármegye	Iparosodottsági szorzat (H.O)
1.	Brassó	84	Bács-Bodrog	56	Bács-Bodrog	3530
2.	Szepes	79	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	44	Pozsony	2378
3.	Pozsony	74	Torontál	34	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	2201
4.	Gömör és Kishont	73	Pozsony	32	Nyitra	1961
5.	Zólyom	71	Nyitra	32	Baranya	1775
6.	Abaúj-Torna	68	Temes	29	Vas	1677
7.	Esztergom	68	Vas	29	Sopron	1558
8.	Sopron	67	Baranya	27	Torontál	1547
9.	Baranya	66	Sopron	23	Temes	1536
10.	Csongrád	65	Bihar	22	Szepes	1505
11.	Győr	64	Zala	22	Csongrád	1371
12.	Bács-Bodrog	63	Krassó-Szörény	21	Tolna	1247
13.	Nógrád	62	Csongrád	21	Gömör és Kishont	1210
14.	Tolna	62	Somogy	20	Abaúj-Torna	1159
15.	Moson	61	Tolna	20	Veszprém	1102
16.	Nyitra	61	Szepes	19	Nógrád	990
17.	Turóc	61	Veszprém	18	Somogy	955
18.	Veszprém	61	Szatmár	17	Zala	952
19.	Komárom	59	Abaúj-Torna	17	Fejér	903
20.	Liptó	58	Jász-Nagykun-Szolnok	17	Krassó-Szörény	844
21.	Vas	58	Gömör és Kishont	17	Brassó	838
22.	Hajdú	57	Arad	17	Hajdú	800
23.	Szeben	57	Nógrád	16	Bihar	792
24.	Fejér	56	Fejér	16	Jász-Nagykun-Szolnok	744
25.	Hont	54	Zemplén	15	Borsod	719
26.	Temes	53	Békés	15	Szatmár	715
27.	Bars	52	Trencsén	14	Zólyom	708
28.	Borsod	52	Borsod	14	Komárom	702
29.	Háromszék	51	Hajdú	14	Békés	702
30.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	50	Heves	12	Arad	673
31.	Somogy	48	Komárom	12	Győr	641
32.	Békés	47	Kolozs	12	Szeben	628
33.	Maros-Torda	47	Szeben	11	Zemplén	594

Sor-rend	Vármegye	Iparos-sűrűség (H)	Vármegye	Iparos-koncentráció (O)	Vármegye	Iparosodottsági szorzat (H.O)
34.	Nagy-Küküllő	47	Szabolcs	11	Trencsén	589
35.	Torontál	46	Maros-Torda	10	Kolozs	518
36.	Jász-Nagykun-Szolnok	44	Bars	10	Bars	517
37.	Heves	43	Hunyad	10	Heves	515
38.	Kolozs	43	Zólyom	10	Hont	485
39.	Udvarhely	43	Brassó	10	Esztergom	477
40.	Zala	43	Győr	10	Maros-Torda	466
41.	Szatmár	42	Sáros	9	Háromszék	461
42.	Trencsén	42	Háromszék	9	Moson	425
43.	Sáros	40	Hont	9	Nagy-Küküllő	422
44.	Arad	40	Nagy-Küküllő	9	Szabolcs	408
45.	Krassó-Szörény	40	Máramaros	8	Sáros	366
46.	Zemplén	40	Alsó-Fehér	7	Liptó	346
47.	Csanád	38	Szilágy	7	Hunyad	294
48.	Ung	38	Bereg	7	Ung	264
49.	Szabolcs	37	Moson	7	Udvarhely	261
50.	Bihar	36	Esztergom	7	Turóc	246
51.	Ugocsa	34	Szolnok-Doboka	7	Csanád	231
52.	Bereg	33	Ung	7	Bereg	229
53.	Beszterce-Naszód	33	Udvarhely	6	Szilágy	211
54.	Fogaras	33	Liptó	6	Máramaros	211
55.	Torda-Aranyos	31	Torda-Aranyos	6	Alsó-Fehér	206
56.	Szilágy	30	Csanád	6	Torda-Aranyos	187
57.	Alsó-Fehér	29	Beszterce-Naszód	4	Szolnok-Doboka	175
58.	Hunyad	29	Csík	4	Beszterce-Naszód	133
59.	Árva	26	Turóc	4	Fogaras	131
60.	Csík	26	Fogaras	4	Csík	106
61.	Máramaros	26	Ugocsa	3	Ugocsa	101
62.	Szolnok-Doboka	25	Árva	3	Árva	77
63.	Kis-Küküllő	20	Kis-Küküllő	3	Kis-Küküllő	59
	átlag:	49,0	átlag:	15,0	átlag:	774,2

Forrás: Népsz. 1881/1. 20–26, 746–760, 766–773. és saját számítások.

4. melléklet

Az ezer lakosra jutó kisiparosok aránya (H), a kisiparosok koncentrációja (O, ezrelékben) és a kisiparosodottsági szorzat (H.O) Magyarország vármegyéiben 1890-ben

Sor-rend	Vármegye	Kisiparos-sűrűség (H)	Vármegye	Kisiparos-koncentráció (O)	Vármegye	Kisiparosodottsági szorzat (H.O)
1.	Brassó	75	Bács-Bodrog	56	Bács-Bodrog	3191
2.	Sopron	63	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	51	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	2598
3.	Pozsony	62	Torontál	33	Pozsony	1773
4.	Szepes	59	Nyitra	31	Nyitra	1734
5.	Baranya	59	Temes	30	Vas	1690
6.	Győr	59	Vas	30	Baranya	1541
7.	Tolna	58	Pozsony	28	Temes	1514
8.	Turóc	58	Baranya	26	Sopron	1440
9.	Bács-Bodrog	57	Bihar	24	Torontál	1375
10.	Veszprém	57	Zala	24	Tolna	1184
11.	Nyitra	56	Sopron	23	Zala	1035
12.	Szeben	56	Somogy	21	Csongrád	981
13.	Vas	56	Szatmár	20	Veszprém	952
14.	Abaúj-Torna	56	Tolna	20	Somogy	943
15.	Esztergom	56	Csongrád	19	Szatmár	935
16.	Moson	56	Arad	19	Bihar	825
17.	Komárom	55	Jász-Nagykun-Szolnok	18	Szepes	785
18.	Gömör és Kishont	54	Veszprém	17	Fejér	783
19.	Hajdú	54	Zemplén	17	Abaúj-Torna	776
20.	Liptó	53	Békés	16	Hajdú	768
21.	Csongrád	52	Fejér	15	Arad	742
22.	Zólyom	52	Krassó-Szörény	15	Gömör és Kishont	715
23.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	51	Hajdú	14	Békés	711
24.	Fejér	51	Abaúj-Torna	14	Jász-Nagykun-Szolnok	702
25.	Temes	50	Trencsén	14	Brassó	672
26.	Szatmár	46	Szepes	13	Zemplén	671
27.	Somogy	46	Gömör és Kishont	13	Komárom	666
28.	Háromszék	45	Szabolcs	13	Szeben	645
29.	Békés	45	Heves	13	Győr	553
30.	Hont	44	Borsod	12	Trencsén	525
31.	Zala	43	Kolozs	12	Borsod	511
32.	Bars	42	Nógrád	12	Heves	500
33.	Maros-Torda	41	Komárom	12	Nógrád	498
34.	Borsod	41	Szeben	11	Szabolcs	490

Sor-rend	Vármegye	Kisiparos-sűrűség (H)	Vármegye	Kisiparos-koncentráció (O)	Vármegye	Kisiparosodottsági szorzat (H.O)
35.	Torontál	41	Maros-Torda	10	Kolozs	477
36.	Nógrád	41	Máramaros	10	Maros-Torda	421
37.	Zemplén	40	Győr	9	Zólyom	418
38.	Jász-Nagykun-Szolnok	40	Sáros	9	Krassó-Szörény	376
39.	Arad	40	Brassó	9	Bars	366
40.	Heves	39	Bars	9	Háromszék	364
41.	Kolozs	39	Hunyad	8	Moson	362
42.	Nagy-Küküllő	39	Háromszék	8	Sáros	348
43.	Sáros	39	Zólyom	8	Esztergom	334
44.	Trencsén	38	Bereg	8	Hont	322
45.	Szabolcs	38	Szilágy	8	Liptó	294
46.	Csanád	36	Alsó-Fehér	8	Nagy-Küküllő	286
47.	Ung	35	Hont	7	Bereg	258
48.	Udvarhely	34	Nagy-Küküllő	7	Máramaros	254
49.	Bihar	34	Szolnok-Doboka	7	Szilágy	235
50.	Beszterce-Naszód	33	Ung	7	Turóc	234
51.	Bereg	32	Moson	7	Csanád	233
52.	Fogaras	32	Csanád	6	Ung	231
53.	Szilágy	30	Torda-Aranyos	6	Alsó-Fehér	226
54.	Torda-Aranyos	29	Esztergom	6	Udvarhely	180
55.	Alsó-Fehér	29	Liptó	6	Torda-Aranyos	178
56.	Ugocsa	28	Udvarhely	5	Hunyad	177
57.	Máramaros	26	Beszterce-Naszód	5	Szolnok-Doboka	176
58.	Krassó-Szörény	26	Turóc	4	Beszterce-Naszód	157
59.	Csík	25	Csík	4	Fogaras	123
60.	Szolnok-Doboka	24	Fogaras	4	Csík	101
61.	Árva	24	Ugocsa	3	Ugocsa	79
62.	Hunyad	22	Árva	3	Árva	67
63.	Kis-Küküllő	18	Kis-Küküllő	2	Kis-Küküllő	45
	átlag:	43,8	átlag:	14,0	átlag:	679

Forrás: Népsz. 1891/2. 2–6, 71–73, 462–480. és saját számítások.

5. melléklet

Az ezer lakosra jutó kisiparosok aránya (H), a kisiparosok koncentrációja (O, ezrelékben) és a kisiparosodottsági szorzat (H.O) Magyarország vármegyéiben 1900-ban

Sor-rend	Vármegye	Kisiparos-sűrűség (H)	Vármegye	Kisiparos-koncentráció (O)	Vármegye	Kisiparoso-dottsági szorzat (H.O)
1.	Brassó	84	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	59	Bács-Bodrog	3998
2.	Sopron	66	Bács-Bodrog	48	Pozsony	3710
3.	Bács-Bodrog	63	Pozsony	30	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	1673
4.	Csongrád	61	Temes	29	Nyitra	1603
5.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	61	Torontál	28	Baranya	1581
6.	Pozsony	60	Vas	26	Vas	1506
7.	Baranya	59	Nyitra	23	Sopron	1489
8.	Győr	57	Sopron	23	Torontál	1420
9.	Vas	56	Bihar	22	Temes	1357
10.	Szepes	56	Baranya	21	Szepes	1340
11.	Abaúj-Torna	55	Arad	20	Csongrád	947
12.	Veszprém	55	Csongrád	20	Tolna	896
13.	Moson	55	Krassó-Szörény	19	Gömör és Kishont	887
14.	Temes	54	Borsod	18	Abaúj-Torna	858
15.	Szeben	54	Zala	18	Veszprém	857
16.	Tolna	54	Jász-Nagykun-Szolnok	16	Nógrád	841
17.	Turóc	53	Szatmár	16	Somogy	829
18.	Gömör és Kishont	53	Somogy	16	Zala	825
19.	Hajdú	53	Zemplén	15	Fejér	821
20.	Békés	53	Békés	15	Krassó-Szörény	785
21.	Liptó	52	Nógrád	15	Brassó	770
22.	Nyitra	51	Szepes	14	Hajdú	734
23.	Esztergom	50	Hajdú	14	Bihar	694
24.	Komárom	50	Abaúj-Torna	14	Jász-Nagykun-Szolnok	649
25.	Fejér	49	Trencsén	14	Borsod	638
26.	Háromszék	46	Gömör és Kishont	14	Szatmár	623
27.	Zólyom	45	Tolna	14	Zólyom	583
28.	Somogy	45	Veszprém	13	Komárom	548
29.	Torontál	45	Zólyom	13	Békés	530
30.	Hont	45	Kolozs	12	Arad	508
31.	Jász-Nagykun-Szolnok	44	Fejér	12	Győr	499
32.	Arad	42	Heves	11	Szeben	492

Sor-rend	Vármegye	Kisiparos-sűrűség (H)	Vármegye	Kisiparos-koncentráció (O)	Vármegye	Kisiparoso-dottsági szorzat (H.O)
33.	Szatmár	42	Szabolcs	11	Zemplén	480
34.	Csanád	41	Hunyad	10	Trencsén	471
35.	Zala	41	Győr	10	Kolozs	408
36.	Nógrád	41	Szeben	10	Bars	388
37.	Borsod	40	Komárom	10	Heves	359
38.	Heves	40	Brassó	9	Hont	348
39.	Zemplén	40	Máramaros	8	Esztergom	329
40.	Bars	39	Bars	8	Maros-Torda	322
41.	Torda-Aranyos	39	Maros-Torda	8	Háromszék	317
42.	Szabolcs	39	Bereg	7	Moson	310
43.	Nagy-Küküllő	39	Háromszék	7	Nagy-Küküllő	310
44.	Sáros	39	Hont	7	Szabolcs	296
45.	Maros-Torda	38	Sáros	7	Sáros	293
46.	Trencsén	37	Liptó	7	Liptó	274
47.	Kolozs	36	Torda-Aranyos	6	Hunyad	269
48.	Bihar	35	Ung	6	Ung	264
49.	Ung	34	Csanád	6	Udvarhely	255
50.	Udvarhely	34	Nagy-Küküllő	6	Turóc	224
51.	Beszterce-Naszód	33	Szilágy	6	Csanád	224
52.	Bereg	32	Alsó-Fehér	6	Bereg	215
53.	Fogaras	30	Szolnok-Dobdka	6	Szilágy	198
54.	Szilágy	30	Moson	6	Máramaros	180
55.	Alsó-Fehér	28	Esztergom	6	Alsó-Fehér	179
56.	Csík	27	Beszterce-Naszód	5	Torda-Aranyos	163
57.	Ugocsa	27	Turóc	4	Szolnok-Doboka	158
58.	Krassó-Szörény	27	Csík	4	Beszterce-Naszód	153
59.	Árva	25	Udvarhely	4	Fogaras	116
60.	Hunyad	25	Fogaras	3	Csík	104
61.	Szolnok-Doboka	23	Ugocsa	2	Ugocsa	73
62.	Máramaros	22	Árva	2	Árva	67
63.	Kis-Küküllő	19	Kis-Küküllő	2	Kis-Küküllő	50
	átlag:	43,9	átlag:	14,1	átlag:	774,0

Forrás: Népsz. 1910/2. 22*, 24*, 29*, 33*, 66*–67.* és saját számítások.

6. melléklet

Az ezer lakosra jutó kisiparosok aránya (H), a kisiparosok koncentrációja (O, ezrelékben) és a kisiparosodottsági szorzat (H.O) Magyarország vármegyéiben 1910-ben

Sor-rend	Vármegye	Kisiparos-sűrűség (H)	Vármegye	Kiparos-koncentráció (O)	Vármegye	Kisiparoso-dottsági szorzat (H.O)
1.	Brassó	87	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	89	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	6859
2.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	77	Bács-Bodrog	56	Bács-Bodrog	3634
3.	Sopron	71	Torontál	32	Temes	1905
4.	Bács-Bodrog	65	Temes	32	Torontál	1596
5.	Csongrád	64	Bihar	27	Vas	1586
6.	Liptó	63	Vas	27	Sopron	1490
7.	Baranya	63	Nyitra	25	Baranya	1458
8.	Győr	61	Baranya	23	Csongrád	1413
9.	Moson	60	Pozsony	23	Nyitra	1284
10.	Turóc	60	Csongrád	22	Pozsony	1272
11.	Temes	60	Zala	22	Bihar	1095
12.	Szeben	59	Sopron	21	Szatmár	1064
13.	Vas	59	Szatmár	21	Zala	969
14.	Hajdú	58	Jász-Nagykun-Szolnok	19	Jász-Nagykun-Szolnok	948
15.	Gömör-Kishont	57	Arad	19	Somogy	933
16.	Abaúj-Torna	57	Somogy	19	Tolna	917
17.	Tolna	57	Békés	17	Hajdú	911
18.	Veszprém	56	Tolna	16	Békés	882
19.	Pozsony	56	Krassó-Szörény	16	Arad	831
20.	Szepes	55	Hajdú	16	Brassó	815
21.	Békés	53	Szabolcs	15	Veszprém	761
22.	Nyitra	52	Zemplén	15	Fejér	703
23.	Fejér	52	Fejér	14	Abaúj-Torna	699
24.	Háromszék	51	Veszprém	14	Szabolcs	688
25.	Szatmár	50	Trencsén	13	Szeben	659
26.	Esztergom	50	Kolozs	13	Gömör-Kishont	652
27.	Torontál	50	Borsod	12	Zemplén	631
28.	Somogy	49	Heves	12	Szepes	541
29.	Jász-Nagykun-Szolnok	49	Abaúj-Torna	12	Győr	528
30.	Hont	48	Gömör-Kishont	11	Kolozs	525
31.	Zólyom	47	Szeben	11	Heves	518
32.	Komárom	46	Nógrád	11	Trencsén	517
33.	Szabolcs	45	Hunyad	10	Borsod	511
34.	Nagy-Küküllő	45	Szepes	10	Krassó-Szörény	502

Sor-rend	Vármegye	Kisiparos-sűrűség (H)	Vármegye	Kiparos-koncentráció (O)	Vármegye	Kisiparoso-dottsági szorzat (H.O)
35.	Zala	44	Maros-Torda	10	Komárom	449
36.	Arad	44	Komárom vm	10	Nógrád	435
37.	Maros-Torda	43	Bereg	10	Maros-Torda	422
38.	Udvarhely	42	Máramaros	10	Háromszék	413
39.	Heves	42	Brassó	9	Bereg	378
40.	Zemplén	42	Győr	9	Liptó	364
41.	Kolozs	42	Szilágy	9	Moson	364
42.	Bars	41	Háromszék	8	Hont	323
43.	Borsod	41	Bars	8	Bars	322
44.	Ung	40	Alsó-Fehér	8	Nagy-Küküllő	319
45.	Bihar	40	Szolnok-Doboka	7	Zólyom	311
46.	Trencsén	40	Sáros	7	Szilágy	298
47.	Nógrád	40	Nagy-Küküllő	7	Sáros	281
48.	Sáros	39	Ung	7	Hunyad	276
49.	Bereg	39	Hont	7	Ung	276
50.	Csanád	37	Zólyom	7	Alsó-Fehér	256
51.	Fogaras	37	Torda-Aranyos	7	Máramaros	244
52.	Torda-Aranyos	35	Moson	6	Esztergom	241
53.	Szilágy	35	Liptó	6	Udvarhely	233
54.	Ugocsa	35	Csanád	6	Torda-Aranyos	230
55.	Beszterce-Naszód	35	Udvarhely	6	Turóc	213
56.	Csík	34	Csík	5	Csanád	211
57.	Alsó-Fehér	33	Esztergom	5	Szolnok-Doboka	207
58.	Krassó-Szörény	32	Beszterce-Naszód	5	Csík	178
59.	Szolnok-Doboka	28	Fogaras	4	Beszterce-Naszód	162
60.	Hunyad	28	Turóc	4	Fogaras	136
61.	Kis-Küküllő	26	Ugocsa	3	Ugocsa	119
62.	Máramaros	25	Kis-Küküllő	3	Kis-Küküllő	85
63.	Árva	25	Árva	2	Árva	52
	átlag:	47,6	átlag:	14,4	átlag:	763

Forrás: Népsz. 1910/2. 22*, 24*, 29*, 33*, 66*–67.* és saját számítások.

Demeter Gábor – Pénzes János

Járási és vármegyei szintű területi egyenlőtlenségek a dualizmus kori Magyarországon (1880–1910)*

A komparatív vagy longitudinális történeti kutatásokban általában GDP-vel vagy HDI-vel közelíthető országos[1] vagy regionális[2] fejlettség mögött jelentős területi különbségek húzódhatnak meg, s ezek az egyenlőtlenségek a gazdaság teljesítőképességére és a társadalmi feszültségek mértékére is kihathatnak. Nemcsak a területi entitások közötti különbség, de az entitásokon belüli differenciáltság is vizsgálatra érdemes lehet, hiszen ha magas fejlettséggel nagyfokú egyenlőtlenség társul, az destabilizáló tényező – míg a kisebb területi vagy társadalmi egyenlőtlenség akár alacsonyabb fejlettség esetén is elősegítheti a társadalmi-gazdasági rendszer stabilitását (a Balkán egalitárius kisparaszti társadalmai 1880 körül). A 20. század második felére kidolgozott Williamson-hipotézis történeti adaptációja szerint[3] új társadalmi-gazdasági-politikai berendezkedés esetén a különbségek (területi és társadalmi aspektusból egyaránt) eleinte nőnek, tehát az 1850 utáni Magyarországon a különbségek növekedése nem számítana meglepő folyamatnak. Kérdés, hogy ez, majd hosszú távon a különbségek csökkenése valóban megfigyelhető-e a közigazgatás különböző hierarchiaszintjein. E tanulmányban a dualizmus kori egyenlőtlenségek *területi oldalát* vizsgáljuk, mégpedig az eddigi kutatásaink fókuszában álló entitások (megye, járás) *közti* differenciák helyett a területi egységeken *belüli egyenlőtlenségekre* fókuszálva.

A területi kutatások (és a mögöttük álló elméletek) a társadalom térben differenciált létével, működésével, ennek magyarázatával, illetve előrejelzésével foglalkoznak. Ennek oka pedig Nemes Nagy József megfogalmazásában, hogy a térbeliség elválaszthatatlan az egyenlőtlenség fogalmától, amely legáltalánosabban az egymással való nem azonosságot (különbözőséget), annak különböző dimenzióit jelenti. A társadalmi térrendszerek és azok elemei ugyanakkor időben is átalakulnak (elég csak például a népességszám-változásra gondolni), így a térbeni-időbeni lét az önmagával és az egymással való nem azonosságot is kifejezi.[4]

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség munkacsoportjában készült.

1 Maddison 2000.

2 Schulze 2000, uő 2007.

3 Demeter 2024.

4 Nemes Nagy 1990, 15–16.

A kialakuló területi-társadalmi fejlődési egyenlőtlenségek okai több tényezőre vezethetők vissza, amelyek a természeti adottságok és a környezet (1); a társadalmi viszonyok (2); a gazdaság összessége, a műszaki elemek (3) és mindezek területi struktúrája; illetve az irányítás (4) eltérő mivoltából fakadnak.[5] Ennek következtében a különbségek is több dimenzióban jelentkezhetnek (és nem minden tényező esetében egyszerre, azonos mintázatot mutatva).

Ha a területileg eltérő fejlődés egyenlőtlenségeinek leggyakrabban vizsgált társadalmi problémáit (például jövedelmi, egészségi, iskolázottsági, lakhatási egyenlőtlenségek) szeretnénk feltárni, akkor ennek folyamán fontos beazonosítani előbbiek közül a vizsgálatok *tárgyát,* amelynek a pontos meghatározása az első alapvető lépés. Az elemzéshez használt *mérték, mutatószám* definiálása jelenti a következő lépést (mivel ugyanazon jelenség több statisztikai mutatóval is kifejezhető, melyek eltérő eredményeket produkálhatnak, például egy négyzetkilométerre vagy ezer főre jutó postaállomások száma; egy hektárra jutó agrárjövedelem – egy főre jutó agrárjövedelem). Területi egyenlőtlenségek tanulmányozásánál különös jelentőséggel bír a *térségi szint aggregáltságfokának* megválasztása, mivel különböző mértékű, de akár ellentétes tendenciát kirajzoló eredményeket kaphatunk ugyanazon jelzőszám eltérő területi aggregálása közben (például lakókörzetek vagy megyék összesítésekor). Az egyenlőtlenségek számszerűsítésére, kvantifikálására használt *egyenlőtlenségi mutatók* is különfélék, és akár eltérő eredményre is vezethetnek – ezért célszerű megfontolni a választást, illetve többet is kipróbálni közülük. Dinamikus elemzésekben lényeges a vizsgálat *időtávja,* amely kapcsán fontos figyelembe venni, hogy a kutatott rövidebb időszak akár eltérő tendenciát is mutathat, mint a megelőző vagy a rá következő időszak,[6] vagy egy tágabb-szűkebb időintervallum kiválasztása esetén kapott helyzet.

A területi egyenlőtlenségi vizsgálatok történeti léptékű elemzését – a megfelelő mennyiségű és felbontású adatok elérhetőségén túl – az is megnehezíti, hogy az elmaradottságot kifejező mutatószámok is átalakul(hat)nak. Egy részük ugyanis *elveszti* egyenlőtlenségeket hordozó tartalmát, egy részük folyamatosan *stabilan fejezi ki* a fejlettség-elmaradottság kettősségét, míg egy részük *újonnan jelenik meg*.[7] Tehát a vizsgálatok egyik neuralgikus pontja az, hogy sikerül-e a hosszú időtávú egyenlőtlenségi elemzésekben megtalálni az adott időszak társadalmi különbségeit adekvát módon, objektíven kifejező statisztikai mérőszámokat.

A történeti Magyarország egyenlőtlenségeinek feltárását megcélzó korábbi kutatásaink arra utalnak,[8] hogy a dualizmus kori Magyarországon 1910-ben (is) jelentős differenciák voltak, melyeket a sokat dicsért[9] dinamikus fejlődés elmosni nem tudott. E megállapításunk az ország egészének területi differenciáltságára vonatkozott – és ennek

5 Lackó 1988.
6 Nemes Nagy 2005b, 105.
7 Jakobi 2004.
8 Demeter 2019; uő 2021.
9 Katus 1966; uő 1970; Komlos 1990 [1983]; Good 1997; uő 1998; Good–Ma 1999; Eddie 1996; Schulze 2000; uő 2007.

mértékét tanulmányoztuk térképesen 1910-ben,[10] valamint a korszak kezdetét reprezentáló 1880-as évmetszetben egyaránt; majd elemeztük a perifériák stabilitását/átrendeződését,[11] továbbá megnéztük az egyenlőtlenségek országos alakulását statisztikai mérőszámokon keresztül longitudinális vizsgálattal is.[12]

Külön vizsgálati kérdés lehet azonban az is, hogy hogyan változtak a területi entitásokon (megyék, járások) belül mérhető különbségek a dualizmus során. Nőttek, vagy csökkentek a belső egyenlőtlenségek a regionális kutatásokban alkalmazott mérőszámok (Gini-index, Hoover-index) alapján?[13] Vajon a perifériákat jellemzi kisfokú egyenlőtlenség (némileg javítva kedvezőtlen, alulfejlett helyzetükön), vagy éppen fordítva: a centrumok esetében kisebbek a belső különbségek?

Az egy főre eső települési jövedelem és vagyon esetében 1883-ban még elég nagy volt az eloszlás egyenlőtlensége *(1. táblázat)*, de ez 1910-re – részben az adózásban bekövetkezett jelentős adminisztratív változtatásoknak köszönhetően is – csökkent. A pótadó esetében, annak általános növekedése és elterjedése ellenére, az eloszlás egyenlőtlensége nem változott, az egy főre jutó direkt adóteher esetén viszont az eleve viszonylag kiegyensúlyozott eloszlás egyenlőtlensége tovább csökkent 1910-ig. Hogy a változás a kapitalista gazdaság természetes fejlődésmenetének következménye *(1. ábra)*,[14] vagy a dualista kormányzat liberális gazdaságpolitikából fakadó hozzáállása a fele-

10 Demeter 2018.

11 Uő 2024.

12 Demeter et al. 2023a; Demeter et al. 2023b.

13 A Hoover-index az egyik legelterjedtebb területi egyenlőtlenségi mutató. Azt mutatja meg, hogy az egyik vizsgált ismérv, társadalmi-gazdasági jelenség mennyiségének *hány százalékát kell a területegységek között átcsoportosítanunk ahhoz, hogy területi megoszlása egy másik jellemzőével azonos legyen*. A területi kutatásokban leggyakrabban a népesség területi eloszlásával vetik össze különféle társadalmi-gazdasági mennyiségi ismérvek eloszlását. A mutatót *Robin Hood-indexnek* nevezik, ha kifejezetten a jövedelem és a népesség területi eloszlásának egyenlőtlenségeit mérik vele. Képlete:

$$h = \frac{\sum_{i=1}^{n} |x_i - f_i|}{2}$$

A képletben x_i és f_i két megoszlási viszonyszám, melyekre fennállnak az alábbi összefüggések: $\sum x_i = 100$ és $\sum f_i = 100$.

A Gini-együttható gyakran használt mérőszám az egyenlőtlenségek mérése során. A súlyozott változat kiszámítása során (hasonlóan a Hoover-indexhez) a Lorenz-görbe koncepcióján alapulva a vizsgált fajlagos mutató két összetevője közül az egyik kumulált relatív gyakoriságainak függvényében ábrázolja és számszerűsíti a másik kumulált relatív értékösszegeit (pl. az egy lakosra jutó jövedelem esetében a népességszám és a jövedelem kerül a számításba). Kevésbé érzékeny az adatsor szélsőségesen alacsony és magasabb értékeire. Az általunk használt számítás képlete:

$$G_s = \frac{1}{2\bar{y}_s} \sum_i \sum_j \frac{f_i f_j}{\left(\sum_i f\right)^2} |y_i - y_j|$$

A képletben az $y_i / y_j = xi / fi / x_j / f_j$; $\bar{y}s = y_I$ súlyozott átlaga; f_i / f_i = súlyszám (számításainkban leggyakrabban a népességszám.

14 Nemes Nagy József 2005-ös modelljének (amely 1987-ben közreadott modelljének korrekciója) I. szakasza a prekapitalista időszak agrárdominanciájú gazdaságának területi sajátosságait reprezentálja, a II. szakasz a kapitalista nagyipar kibontakozásának, a nagy területi koncentrációk kialakulásának idő-

lős, esetleg tudatos negligálás okolható érte, annak elemzésére nem ebben a tanulmányban kerítünk sort.

Tanulmányunkban azt vizsgáltuk, hogy mekkora volt a belső egyenlőtlenségek mértéke, és ezek milyen területi mintázattal voltak jellemezhetők 1880–1910 között. Az egyenlőtlenségi mutatókat felhasználva térképen is illusztráltuk az egyenlőtlenségek nagyságát a különböző közigazgatási hierarchiaszinteken.

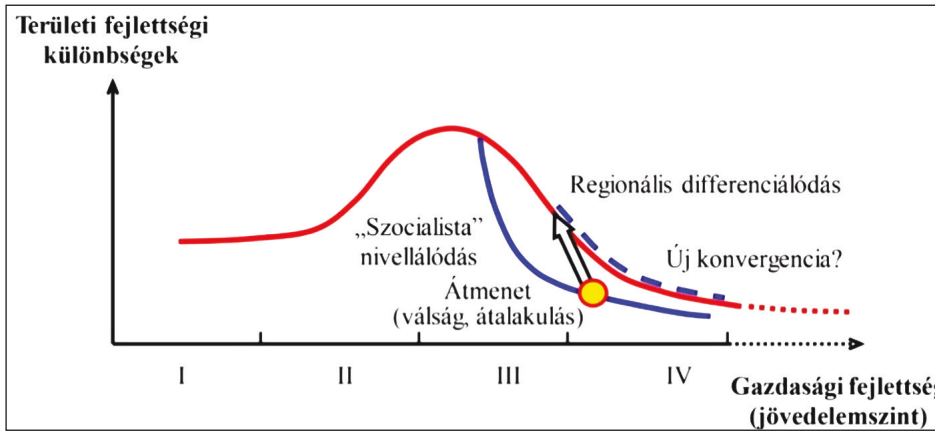
1. táblázat

Az egyenlőtlenség országos mértéke 1910-ben és 1883-ban

Egyenlőtlenségi mutató (területi dimenzió nélkül)	Egy főre jutó települési vagyon	Egy főre jutó települési jövedelem	Pótadó egy főre	Direkt állami adóteher egy főre
Hoover-index, 1883	*51,52*	*51,75*	*31,07*	
Logaritmikus súlyozott relatív szórás, 1883	99,75	84,48	121,71	29,01
Hoover-index, 1910	*45,42*	*33,79*	*30,67*	
Logaritmikus súlyozott relatív szórás, 1910	63,07	56,08	20,14	21,9

1. ábra

A gazdasági fejlődés és a belső differenciák mértéke közötti kapcsolat

Forrás: Nemes Nagy 2005a, 155.

szaka. A III. szakaszban a tőkés termelési viszonyok teljes uralomra jutása után megkezdődik az éles fejlettségi és strukturális dualizmus spontán és az állami gazdaságpolitika által befolyásolt csökkenése. Nemes Nagy 2005a, 141–158.

1883-ban a települési bevételek és a települési vagyon egy főre jutó értékének *vármegyei* szintű mintázata például jelentős differenciákat takart a Hoover- (Robin Hood-)index alapján. Egyes megyékben, az ország északkeleti és keleti felében, éppen ott, ahol a korábbi vizsgálataink alapján a fejletlenebb területek domináltak, a Hoover-index (Robin Hood-index) kimagasló egyenlőtlenségi értéket mutatott, akár a bevétel és vagyon ötven–hetven százalékát is át kellett volna csoportosítani a kiegyensúlyozott eloszláshoz. Az Alföldön, a magyar dominanciájú területeken viszont jelentéktelenebbek voltak a különbségek. 1910-re pedig a különbségek mértéke csökkent, mintegy húsz százalékpontot esett északkeleten, és a mintázatuk is megváltozott: a legnagyobb egyenlőtlenséggel jellemezhető területek a Felvidék közepére helyeződtek át.

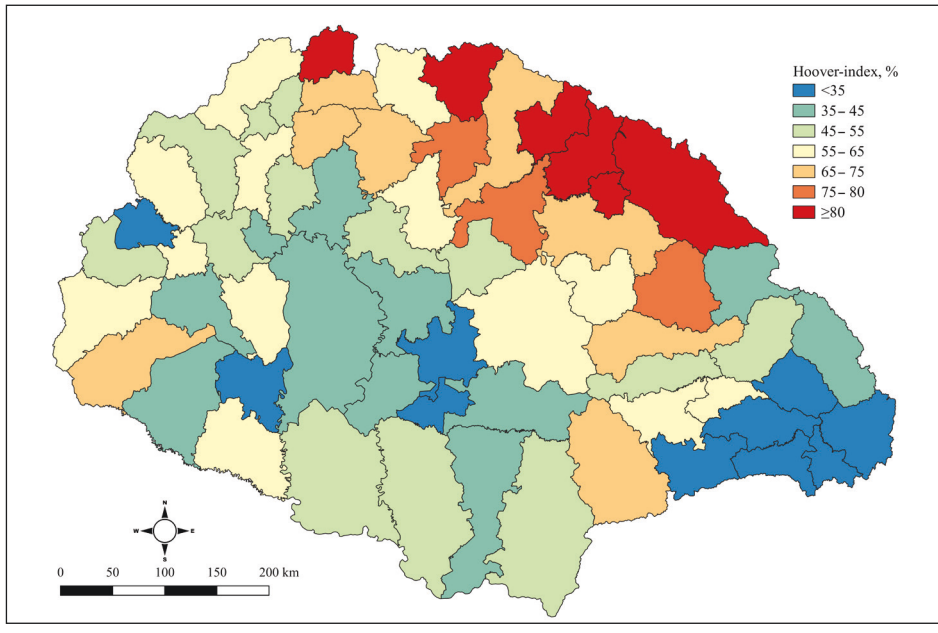
Az *állami adó és a települési pótadó egy főre* jutó értéke viszont 1883-ban más mintázatot mutatott – a székely területeken és a Szászföldön vármegyei szinten nagyok voltak az egyenlőtlenségek, ellenben az előbbi példában felsorolt északkeleti régióban jóval kisebbnek mutatkoztak. Ez, összevetve az egy főre jutó adót és pótadót bemutató térképekkel, arra utal, hogy egységesen alacsony értéket vett fel az egy főre jutó adó és pótadó. Az Alföldön a vármegyei szintű egyenlőtlenség közepes mértékűnek mondható. A *települési kiadások*at illetően a Felvidék középső része mutatott jelentős egyenlőtlenségeket *(2/a–e ábra)*.

2. ábra

Területi egyenlőtlenségek 1883 körül vármegyei szinten

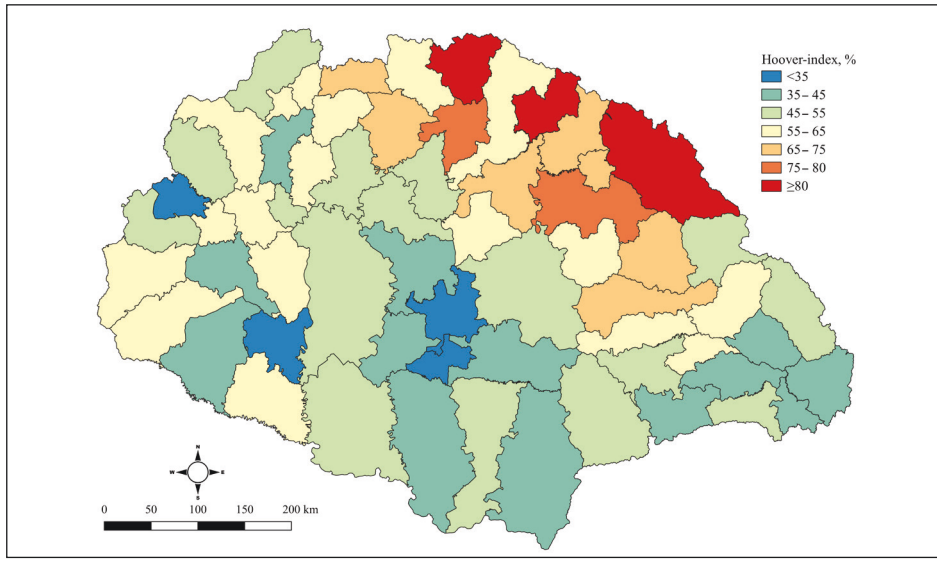
2/a ábra

Egy főre jutó települési bevételek belső egyenlőtlenségei a Hoover-index alapján, 1883 (százalék)

2/b ábra

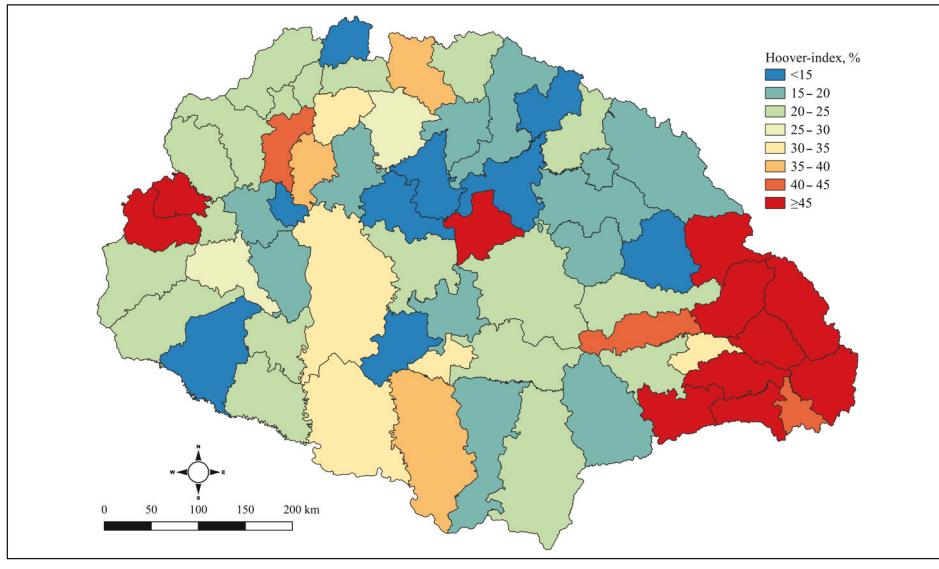
Egy főre jutó települési vagyon belső egyenlőtlenségei a Hoover-index alapján, 1883 (százalék)

A számítás Árva vármegyére nem volt elvégezhető adathiány miatt.

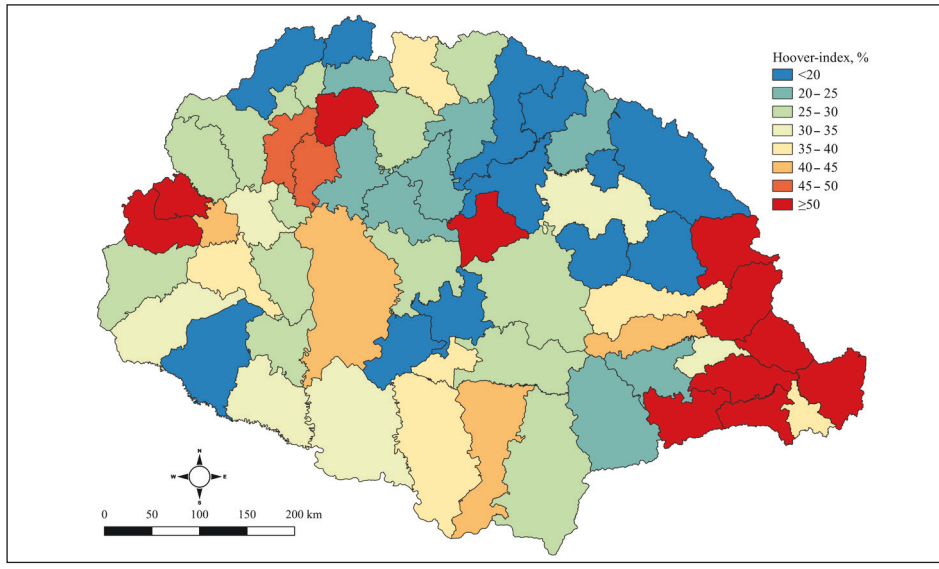
2/c ábra

Egy főre jutó állami adó vármegyei szintű egyenlőtlenségei a Hoover-index alapján, 1883 (százalék)

2/d ábra

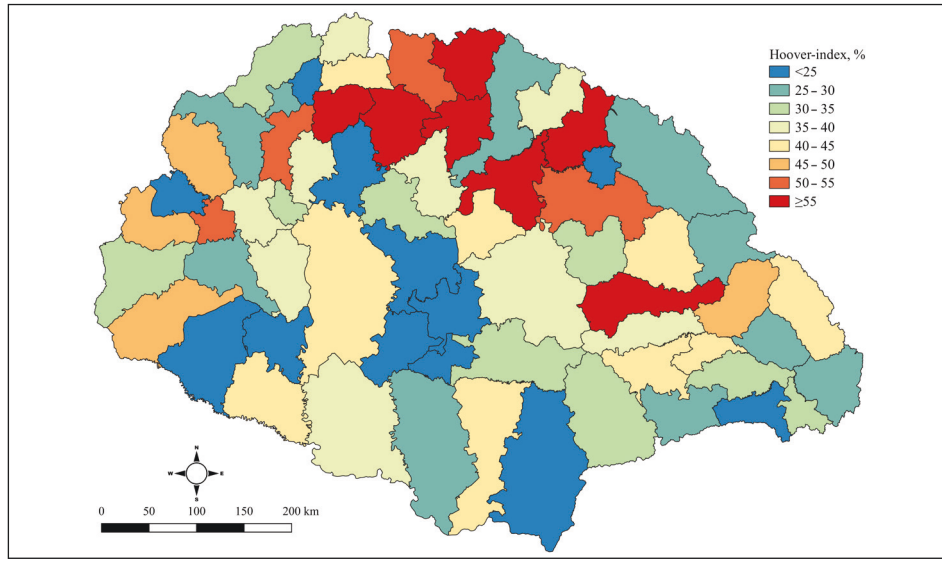
Egy főre jutó települési pótadó vármegyei szintű egyenlőtlenségei a Hoover-index alapján, 1883 (százalék)

A számítás Csík vármegyére nem volt elvégezhető adathiány miatt.

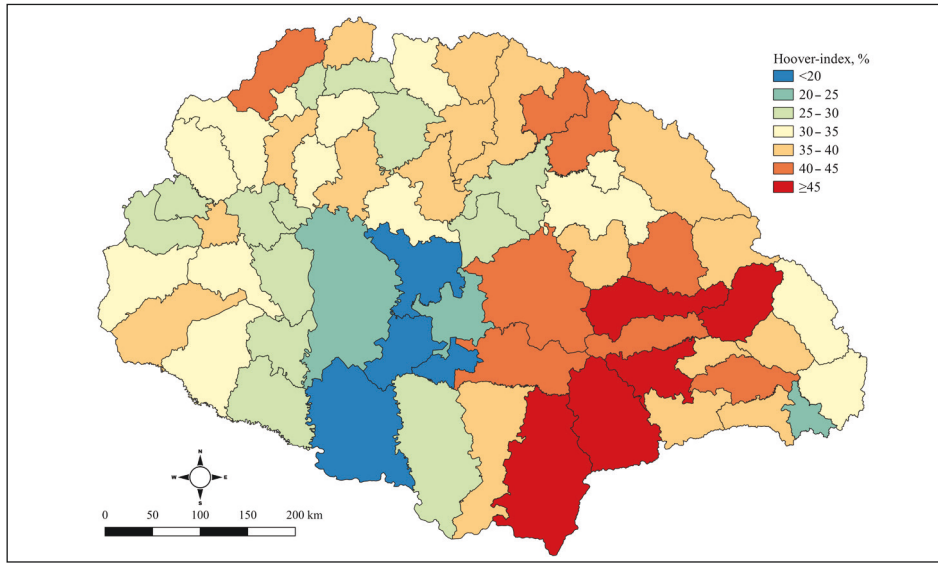
2/e ábra

Egy főre jutó települési kiadások vármegyei szintű egyenlőtlenségei a Hoover-index alapján, 1883 (százalék)

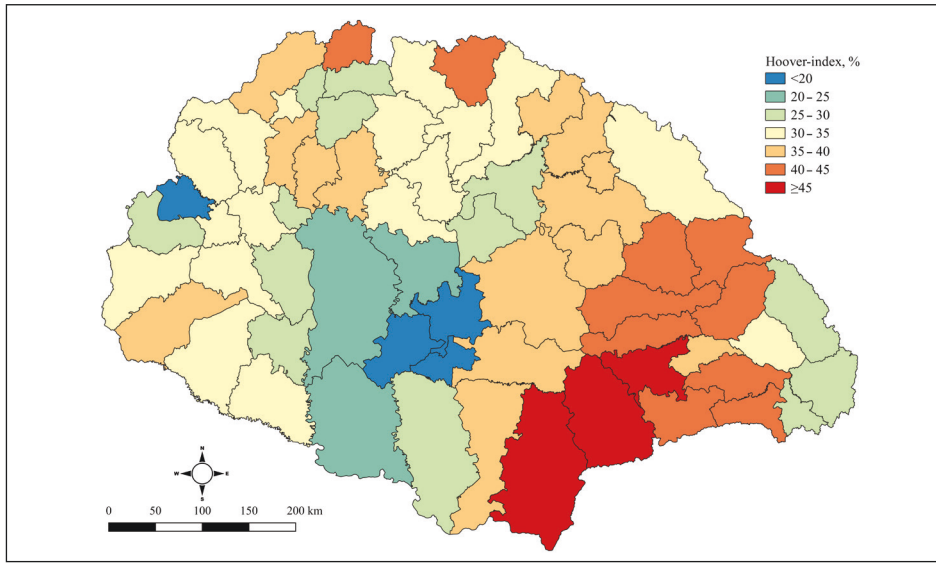
3/a ábra

Ipari keresők arányának vármegyei szintű egyenlőtlenségei a Hoover-index alapján, 1910 (százalék)

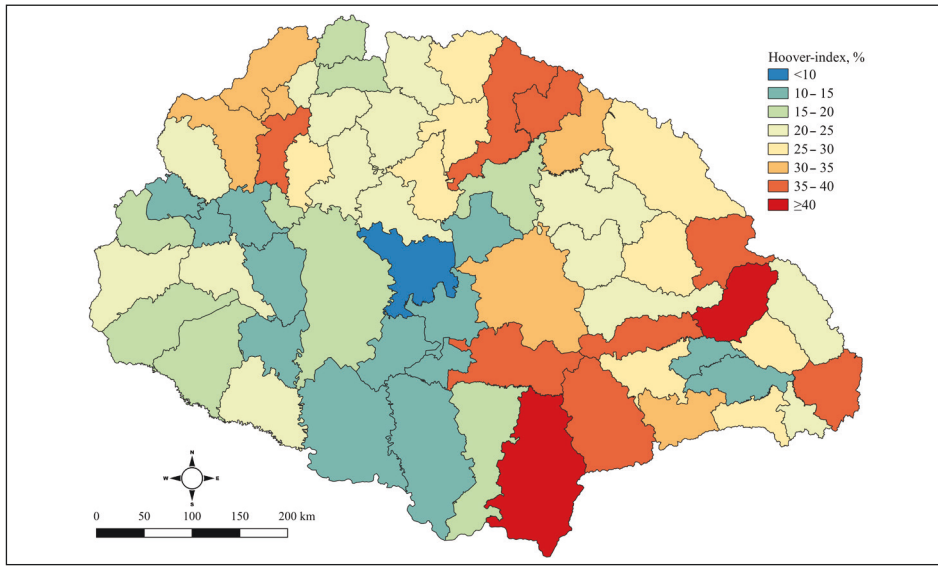
3/b ábra

A tercier keresők arányának vármegyei szintű egyenlőtlenségei a Hoover-index alapján, 1910 (százalék)

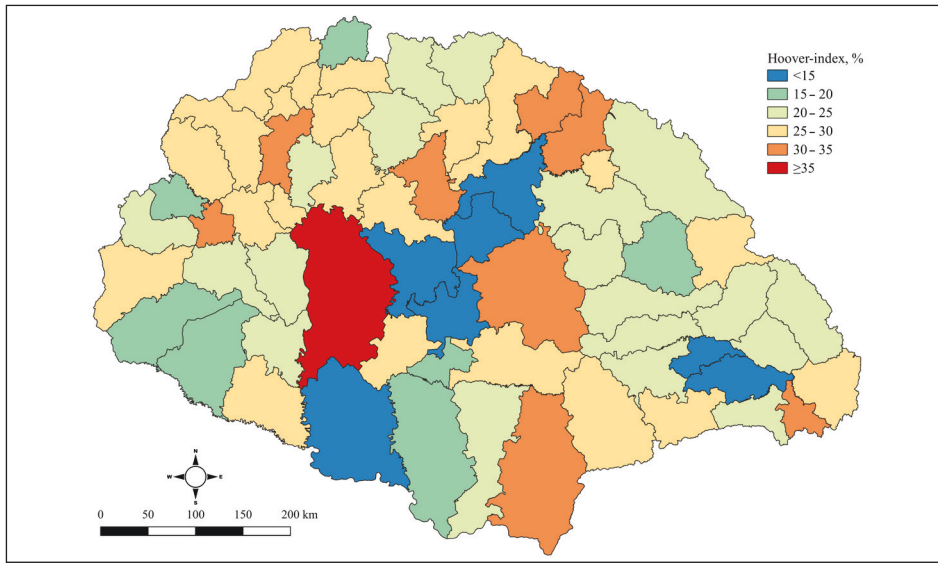
4/a ábra

Egy művelt holdra jutó tiszta földjövedelem vármegyei szintű egyenlőtlenségei a Hoover-index alapján, 1910 (százalék)

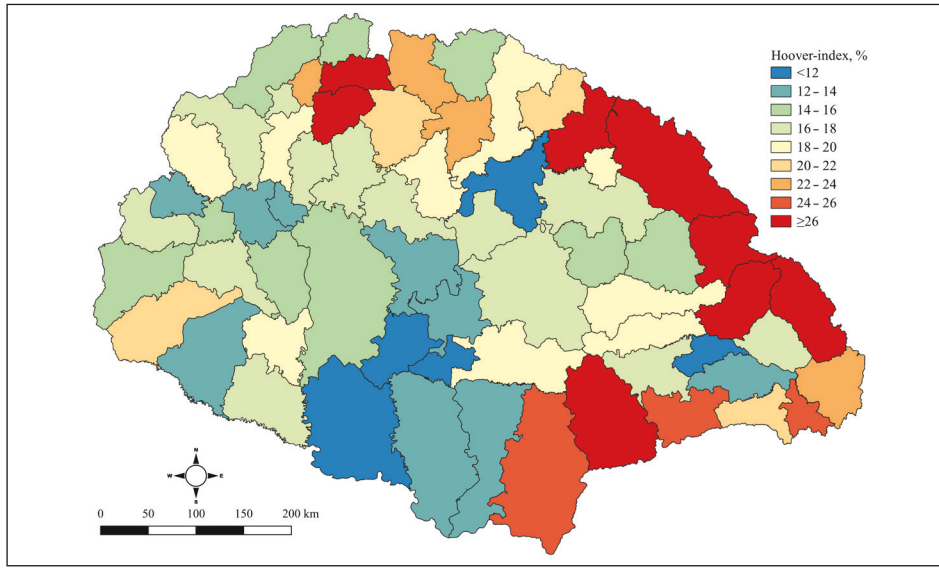
4/b ábra

Egy főre jutó tiszta földjövedelem vármegyei szintű egyenlőtlenségei a Hoover-index alapján, 1910 (százalék)

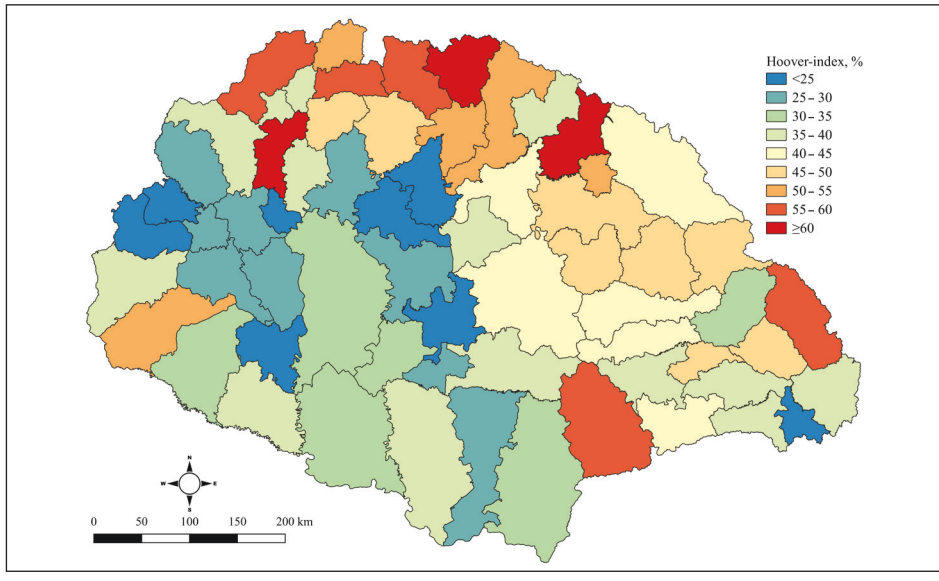
5/a ábra

Egy agrárkeresőre jutó művelt földterület vármegyei egyenlőtlenségei a Hoover-index alapján, 1910 (százalék)

5/b ábra

Egy főre jutó települési vagyon egyenlőtlenségei a Hoover-index alapján, 1910 (százalék)

Az *alfabetizáció* növekedése esetében jól kiviláglik a modernizációs jelenségek terjedésének általános sajátossága: előbb a városokban ugrott meg az írni-olvasni tudók aránya, vidéken nem, ezért vármegyei szinten nagy volt az egyenlőtlenség, míg ott, ahol közel mindenki tudott, vagy éppenséggel alig valaki tudott írni-olvasni, alacsony értéket mutatott a területi egyenlőtlenségi index. *A magas területi egyenlőtlenségi érték tehát a modernizációs jelenségek terjedésének kezdeti fázisát indikálja* (összhangban Williamson 20. század második felére tett megállapításával).[15]

Az *ipari keresők* dél-erdélyi magas egyenlőtlenségi értékei ugyanerre utalnak: Hunyad és Krassó-Szörény nagyipari központjai mellett (Resica, Petrozsény) a hátország rurálisabb volt az országos átlagnál, így itt nagy egyenlőtlenségeket lehetett mérni. Az *egy főre jutó tiszta földjövedelem* legnagyobb egyenlőtlenségei vármegyei szinten az 1780-as években is a legfejletlenebb területeken mutatkoztak (1880-ban és 1910-ben is). Az *egy agrárkeresőre jutó művelt földterület* egyenlőtlenségei pedig a Duna–Tisza közén voltak a legnagyobbak, ahol a jelentős nagybirtok mellett sok kisbirtok is volt. A kisbirtok vagy nagybirtok dominanciájú területeken viszont kicsi volt az egyenlőtlenség, míg a Kárpátokban a nagy erdőbirtokok miatt a peremeken ismét növekedtek a birtokméret egyenlőtlenségei. Az *egy főre jutó települési vagyon* a legkiegyensúlyozottabb a Duna menti modernizációs zónában (a Beluszky-féle modernizációs zónákkal egybeesve) *(3–5. ábra,* valamint *5/b ábra,* vö. *2/b ábra)*.

A formális-hasonlósági régiók 2018-as vizsgálatakor[16] a halmazon belüli adateloszlás egyenlőtlenségeinek illusztrálására az átlag mellett a szórást alkalmaztuk. Önmagában azonban a szórás mint paraméter nem alkalmas az egyenlőtlenségi vizsgálatokra, mert értéke függ az alapadatoktól, az pedig a területi entitás méretétől/lakosságszámától, így a nyers szórásértékek összevetése tévútra visz. Célszerű a szórást egy másik (entitásonként szintén különböző) statisztikai paraméter értékéhez, például az átlaghoz viszonyítani. Ez az úgynevezett (súlyozott) *relatív szórás* már lehetővé teszi a területi entitások belső homogenitásának területegységenkénti összevetését. (Vizsgálatunkban csak százalékértékre vagy egy főre eső értékre konvertált mutatók szerepelnek).

A *relatív szórás* értékét járásszinten vizsgáltuk meg. Míg tehát a 2018-as Jakobi-féle vizsgálat a járások *közti* viszony jellegét (hasonlít a szomszéd, vagy nem hasonlít, azaz külön régiót alkot) nézte,[17] most a *járásokon belüli egyenlőtlenségek* vizsgálatára kerül sor. Ezt indokolja, hogy így – csak nagy vonalakban, igaz, de – képet kaphatunk a járásközpontok kisugárzó hatásáról. Ha ugyanis a szórás/átlagérték kicsi, akkor nincsenek nagy egyenlőtlenségek (vagy már kiterjedt a hatása a modernizációs központnak, vagy eleve nem mutat kiugró értéket). Mindeközben tesztelhető az iparosodás „gócszerűségének" (korlátozott kihatásának) tézise is.

A belső differenciáltság mérésénél némi korláttal is szembesülünk: ugyanis magas átlagérték, de nagy szórás esetén ugyanúgy kedvezőtlen helyzettel kell szembenéznünk, mint alacsony átlag és kis szórás esetén – e két típus tehát nem lesz elkülöníthető ezzel

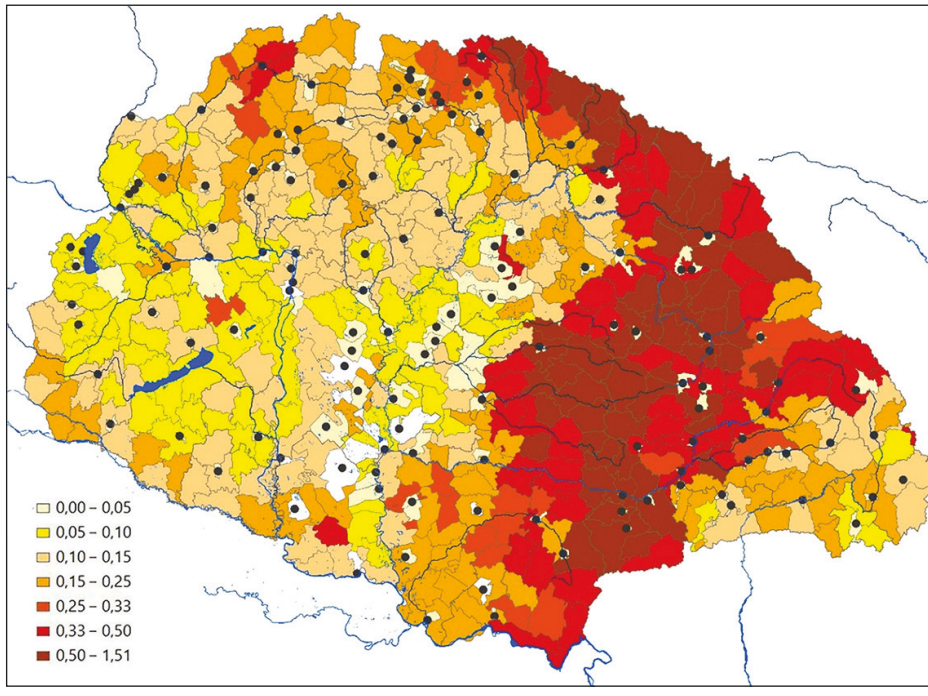
15 Williamson 1965.
16 Demeter 2018.
17 Jakobi 2018.

a módszerrel. Hangsúlyozandó tehát, hogy ez a *mérőszám az eloszlás kiegyenlítetlenségét, nem pedig abszolút nagyságát méri*. A „nagy átlag, kis szórás" kombináció (helyesebben: a szóráshoz képest magas átlagérték) kedvező esetet jelent (jövedelem, illetve alfabetizáció terén, nyilván az adózás interpretációja nem ilyen egyértelmű, attól függ, hogy elvonásként, vagy pedig adózóképességként, azaz gazdasági potenciálként tekintünk rá), míg az „alacsony átlag és nagy szórás" a legkedvezőtlenebb eloszlási sajátosságokat mutatja. A vizsgálatból a törvényhatósági jogú városokat kivettük, hogy *a rurális hinterland* jellegzetességei nagyobb hangsúlyt kapjanak.

Az *írni-olvasni tudó* népesség arányának átlaghoz mért szórása láthatóan igen alacsony volt a magyar többségű járásokban és Szászföldön 1910-ben, másutt viszont magas. Ez azt jelenti, hogy *az alfabetizáció a nemzetiségi területeken leginkább gócszerűen jelentkezett, és főként a* – nem kizárólag általuk lakott – *városokban volt magas (6. ábra)*. A területi egyenlőtlenségek azonban 1880-hoz képest *(7. ábra)* jelentősen csökkentek ezeken a vidékeken, jobban, mint a magyarlakta részen. Így *a modernizációs mutatóként értelmezhető alfabetizáció alapján 1880–1910 között a területi különbségek csökkenő tendenciát mutattak (csakúgy, mint a vasúti elérhetőség szempontjából).* Kérdés, hogy az állítás igaz-e több tényező esetén.

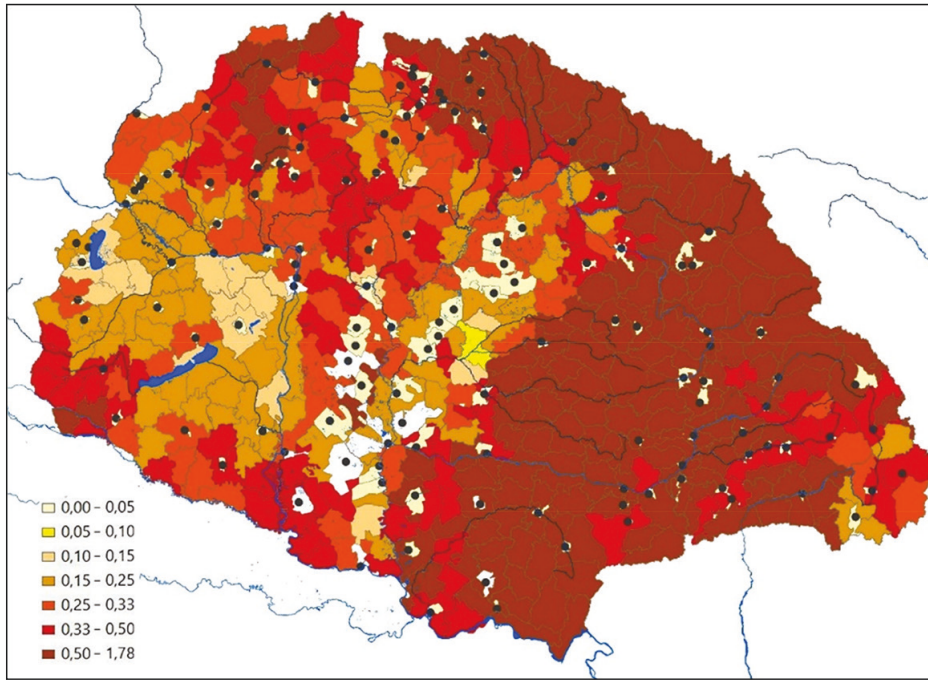
6. ábra

Az írni-olvasni tudó lakosság arányának területi egyenlőtlenségei, 1910 (szórás/átlag)

7. ábra

Az írni-olvasni tudó lakosság arányának területi egyenlőtlenségei, 1880 (átlaghoz mért relatív szórás)

Az *ipari keresők* arányának területi egyenlőtlenségei is hasonló jelenségről árulkodnak: az iparosodott Felvidéken az iparosok járásonkénti aránya alig nagyobb a szórásnál, azaz kiegyenlítetlen a területi eloszlás, ami *az ipar gócszerű jelenlétét és viszonylag kis vonzáskörzetét feltételezi*. Ezzel szemben az *Alföldön a szórás értéke kicsi volt az átlaghoz képest, azaz jóval homogénebb térségek dominálták a nagytájat*, bár az ipari keresők aránya kisebb volt a Felvidéken mérhetőnél.

Az *egy agrárkeresőre jutó földjövedelemben* nagy szórás látszott az átlaghoz képest Erdélyben és a Felvidék jelentős részén: *azontúl, hogy eleve alacsonyabb értékek jellemezték ezeket a területeket, ezt a helyzetet csak tetézte az egyenlőtlen eloszlás* (hasonlót figyelhettünk meg feljebb a Hoover-index vármegyei értékei kapcsán). Ezzel ellentétben a Szászföld és a Tisza mente jóval homogénebb képet mutatott.

Hasonlóan kiegyensúlyozottnak mondható a Tiszántúlon és az Erdélyi-medencében az *egy agrárkeresőre jutó földterület* nagysága. A Felvidéken és a Dunántúlon viszont ez nem kiegyenlített, a szórás gyakorta mutatkozott nagynak az átlagértékhez képest (bármekkora is volt az átlag). Az egy főre jutó *direkt adó* eloszlásának egyenetlenségei nem mutattak regionális sajátosságokat, míg *a tényleges szaporulat* esetében jól kirajzo-

lódott Északkelet-Magyarország, ahol a növekedés mértéke igen magasnak látszik annak járáson belüli differenciáltságához képest, homogén térszerkezetet eredményezve.

Összefoglalva: a kezdetben nyíló, majd csökkenő egyenlőtlenségek 1880–1910 között arra utalnak, hogy a kapitalista gazdaságfejlődés trendjeit modellező Williamson-hipotézis nemcsak országosan,[18] de mikrokörzeteken belül is igazolható, azaz 1945 előtti korra is visszavetíthető (noha az 1945 utáni kapitalista fejlődés magyarázatára dolgozták ki), így feltételezhetően a liberális (non-interventív) gazdaságpolitikára (is) általános érvényűnek tekinthető. A mikrokörzetekben (is) tapasztalható egyenlőtlenség (és trendjei) a dualista Magyarország gócszerű gazdaságfejlődésének elképzelését támasztja alá. Az egyenlőtlenség mértékének területi differenciáltsága a különbség csökkenése ellenére is több indikátor esetében markáns (bár eltérő) mintázatot mutat a dualizmus korában, mely esetenként felekezeti vagy nyelvi aspektusokkal is bírt (például alfabetizáció).

Források

Hivatkozott irodalom

Demeter Gábor 2018, Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK – DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék – SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen, 145–194.

Demeter Gábor 2019, A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon: az agrárszférától az adóztatásig. In: Csikós Gábor et al. (szerk.): *Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai.* MTA BTK, Budapest, 7–69.

Demeter, Gábor 2021, Territorial Disparities and Uneven Development in Hungary During the Time of Dualism. In: Gyáni, Gábor (ed.): *The Creation of the Austro-Hungarian Monarchy: A Hungarian Perspective*. Routledge Taylor & Francis Group, New York, 291–325.

Demeter Gábor 2024, *Regionális fejlettségi viszonyok és területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarországon. (A hGIS és a kvantitatív történetírás lehetőségei és nehézségei). I. A dualizmus kora: polgárosodás, liberalizmus, nacionalizmus (1870–1910).* (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 13.) gistory.hu/docs/Területi_egyenlőtlenségek_1880_1910_vegso_KIS.pdf

Demeter Gábor et al. 2023a, Területi egyenlőtlenségek településszintű, hosszú távú vizsgálata a történeti Magyarország és utódállamainak területén, 1330–2010 (I). *Területi Statisztika,* (63) 3. 271–299.

Demeter Gábor et al. 2023b, Területi egyenlőtlenségek településszintű, hosszú távú vizsgálata a történeti Magyarország és utódállamainak területén, 1330–2010 (II). *Területi Statisztika,* (63) 3. 300–335.

Good, David F. 1997, Proxy Data and Income Estimates: Reply to Pammer. *The Journal of Economic History,* (57) 2. 456–463.

18 Demeter et al. 2023b és Demeter 2024.

Good, David, F. 1998, *Revised estimates of GDP per capita in Central and Eastern Europe, 1870–1910. Technical notes and tables.* Unpublished manuscript.

Good, David, F. – Ma, Tongshu 1999. The Economic Growth of Central and Eastern Europe, 1870–1989. *European Review of Economic History,* (3) 2. 103–138.

Eddie, Scott M. 1996. *Ami „köztudott", az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába.* Csokonai, Debrecen.

Jakobi Ákos 2004, Az információs társadalom területi egyenlőtlenségeinek tartama és értelmezési lehetőségei. In: *II. Magyar Földrajzi Konferencia*. Szeged. CD-kiadvány.

Jakobi Ákos 2018, A térbeli elhelyezkedés differenciáló szerepe a 20. század eleji Magyarországon. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK – DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék – SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen, 117–144.

Katus, László 1966, Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg. In: Hanák, Péter (Hrsg.): *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 1900–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 149–216.

Katus, László 1970, Economic growth in Hungary during the age of dualism (1867–1913): a quantitative analysis. In: Pamlényi, E. (ed.): Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe / Sozial-ökonomische Forschungen zur Geschichte von Ost-Mitteleuropa. *Studia Historica 62*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 35–127.

Komlos, John 1990 [1983], *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. Maecenas, Budapest.

Lackó László 1988. *Területi fejlődés, politika, tervezés.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Maddison, Angus 2010, *The World Economy. A Millennial Perspective*. OECD, Paris.

Nemes Nagy József 1990, A területi egyenlőtlenségek dimenziói (Adalékok egy „kvázi-elmélethez"). *Tér és Társadalom,* (4) 2. 15–30.

Nemes Nagy József 2005a, Fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenségek hullámai. In: Dövényi Zoltán – Schweitzer Ferenc (szerk.): *A földrajz dimenziói*. MTA FKI, Budapest, 141–158.

Nemes Nagy József (szerk.) 2005b, *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. (Regionális Tudományi Tanulmányok 11.)

Schulze, Max-Stephan 2000, Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History,* (4) 3. 311–340.

Schulze, Max-Stephan 2007, *Regional Income Dispersion and Market Potential in the Late Nineteenth Century Habsburg Empire*. Department of Economic History, London School of Economics, London. (LSE Working Papers no. 106/07. https://eprints.lse.ac.uk/22311/1/WP106schulze.pdf (utolsó megtekintés: 2023. 12. 05.)

Williamson, J. G. 1965, Regional Inequality and the Process of National Development: A Description of the Patterns. *Econ. Dev. Cult. Change,* (13) 4. 1–84.

Pál Zoltán Miklós

A „helyi társadalom" kutatása az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében[1]

Kutatástörténet

Tanulmányomban az Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete (MSZMP KB TTI) által az 1980-as években lefolytatott „helyi társadalom" kutatási programját mutatom be. Bár a „helyi társadalmak" vizsgálata csak 1981-ben indult, maga a kutatási program ötlete már az azt megelőző ötéves kutatási tervben megfogalmazódott a projekt két vezető szakemberében, Bőhm Antalban és Pál Lászlóban. A két szociológus a Társadalomtudományi Intézet „Társadalmi struktúra fejlődése" nevű témacsoportjának keretében a hetvenes évek közepén kezdte el kutatni az ingázó (vagy „bejáró") dolgozók gazdasági-társadalmi hátterét.[2] Bőhm és Pál, valamint a munkájukban résztvevők csakhamar felfigyeltek arra, nem elég megvizsgálni, hogy *kik* azok, akik kénytelenek ingázó életmódot folytatni, hanem azt is célszerű tanulmányozni, hogy *honnan* jönnek ezek az emberek. A térbeli távolságok ugyanis egyben társadalmi távolságokat is képeztek, a lakóhely mint közvetítőrendszer funkcionált, és többé-kevésbé módosította a társadalmi helyzeteket. Értelmezésük szerint tehát a lakóhelynek életmódot befolyásoló hatása volt, amely különböző minőségű változásokat eredményezhetett. Ezeket a változásokat elsősorban a kisebb településeken (a falvakban) tudták direkt formában tanulmányozni. Ezért fordított a szerzőpáros nagy figyelmet a falusi társadalomszerkezet változásaira.[3]

Megközelítésük a magyarországi szociológiában mindenképpen újszerűnek számított. (A néprajz és a tájtörténet esetében ennek ellentéte történt. Ezen tudományok szakemberei ugyanis már a szociológusok előtt regisztrálták, hogy a települések régen kialakult, hagyományos helyi sajátosságai újratermelődnek, és beépülnek a mai térbeli társadalmi viszonyok jellemzői közé.)[4] *Egyrészt* azért, mert a „lokalitás" problematikája sokáig marginális témának minősült a hazai tudományos életben, hiszen a Kelet-Közép-Európára jellemző társadalmi struktúrák, a csökevényes polgárosodás és az erőteljes

1 A tanulmány a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Vidéktörténeti Kutatócsoportja munkája keretében készült.

2 Ez irányú munkásságuk összefoglalása: Bőhm–Pál 1985.

3 Bőhm–Pál 1984, 36; Kovács 1981, 281–282.

4 Szirmai 1982, 268.

központosítás következtében a centralizált állam működése tűnt érdekesnek, a „helyi közösség," „helyi hatalom" negatív felhangot kapott, gyakran a „provinciális" szinonimájaként értelmezték ezeket a fogalmakat.[5] *Másrészt* a kommunista ideológia által vezérelt hazai fejlesztési politika a kisebb településekre mint perspektivikusan megszüntetendő egységekre tekintett, amelyek nehezen szervezhetőek, modernizációra alkalmatlanok, maximum egy-egy ipartelepítés számára lehetnek hasznosak. Az erőltetett nagyüzemi agrártermelés szemszögéből nézve sem tűntek fejlesztendőnek a kistelepülések, főleg nem Baranya, Somogy, Vas és Zala megyében, illetve az észak-magyarországi régióban, ahol a geográfiai kondíciók, a termelési lehetőségek eleve alkalmatlannak bizonyultak a nagyméretű, extenzív jellegű, koncentrált szövetkezeti gazdálkodás számára.[6] *Harmadrészt* sok kutató abból indult ki, hogy a 20. századi erőltetett iparosítás, urbanizáció, modernizáció, a szocializmus diszkriminatív agrárpolitikája gyakorlatilag vagy teljesen felszámolta, vagy jelentéktelenné tette a makrotársadalomtól izolálódott közösségeket. *Negyedrészt* a hatvanas évek elejétől Magyarországon is fejlődni kezdett az urbanisztika, de ez a tudomány – már nevéből adódóan is – főleg a városok és a városiasodás fejlődésével, s azzal is inkább műszaki, mint társadalmi orientációval foglalkozott, a várost a falunál magasabb rendű településnek tartván.[7] Ezzel szemben Bőhm, Pál és szerzőtársaik azt állították, hogy 1. helyi társadalmak igenis léteznek, és 2. azért is érdemes a falvakat vizsgálni, mert a térbelileg jól elkülönült falusi települések lakossága képezte azt a társadalmi alakzatot, amely a helyi társadalom létét megalapozta.[8]

A témában dolgozó önálló team a KB TTI Struktúra csoportjában alakult meg Bőhm Antal vezetésével 1981 elején, s egy ideig „Falusi munkások és a helyi társadalom" néven futott.[9] A munka ekkor „A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon" elnevezésű, a kormány Tudománypolitikai Bizottsága által létesített Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv (OTTKT) kutatási főirány keretében folyt. A projekt „A helyi társadalom városközpontú térségben és a kisvárosokban" névvel 1985-ben, a következő ötéves kutatási tervperiódusban az Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv (OKKFT) harmadik, társadalomtudományi („Ts-jelű") programjainak 3. programjába („A társadalompolitika tudományos megalapozása; a társadalom szerkezeti és tudati folyamatainak kutatása"), azon belül a Ts-3/1. alprogramba („A társadalmi szerkezet és rétegződés újratermelődési mechanizmusai; a gazdasági folyamatok szerepe a társadalmi struktúra alakulásában") került. A programot a KB TTI „Társadalmi struktúránk fejlődése" osztálya koordinálta, Bőhm Antal megmaradt témavezetőnek. Mivel a csoport meglehetősen szűkkörű volt, ezért számos

5 Bőhm–Pál 1983, 12; Gombár 1983, 127–128; Szirmai 1982, 264; Tóth 1984, 23. A községi szintet leuraló központosítási megoldások a dualizmus óta (1886. évi XXI. és XXII. tc.) jelen voltak, de a centralizációs tendencia 1948 után csak fokozódott, az önkormányzatiság kiépítése iránti igényt hosszú évekig háttérbe szorította a kommunista uralmi rend: Dobsi 1989, 46–47, 54.

6 Juhász 1984, 195.

7 Enyedi 1986, 7; Hankiss 1984, 40; Szirmai 1982, 265; Tóth 1984, 24; Bőhm Antal: A településfejlesztés gondjai és perspektívái Magyarországon (1983). MNL-OL-M-KS 904-1-69. ő. e. 63–64.

8 Hankiss 1984, 40; Pál 1984c, 86, 88.

9 A Struktúra-csoport 1981. évi munkaterve (1981. január 6.). MNL-OL-M-KS 904-1-62. ő. e. 23.

külső munkatársat is bevontak más intézményekből (a Pécsen lévő Magyar Tudományos Akadémia [MTA] Regionális Kutatások Központjából, illetve a Művelődésügyi Minisztérium Vezetőképző és Továbbképző Intézetéből).[10] Maga a Struktúra csoport, amely intézményi keretet adott a „Helyi társadalom" kutatócsapatának, megszűnt 1985 decemberében, helyette megalakult a „Politikai rendszer" (vagy „Politikai intézményrendszer") csoport Schmidt Péter vezetésével, és ide sorolták át a projekt munkatársait, így Bőhm Antal, Pál László főmunkatársakat, Polgárné Táll Éva és Juhász Judit segédmunkatársat, valamint Vágvölgyi András központi tudományos gyakornokot.[11]

A kutatásoknak különösen kedvező hátteret nyújtott az, hogy az 1980-as évtized elejétől érezhetően felértékelődtek a lokális kérdések. A gyengülő, bomló pártállami rendszerben érdekessé vált az „árnyéktársadalom," a „második Magyarország". Számos projekt indult a „rejtett dimenziók" föltárására.[12] (Valójában a „helyi társadalom" vizsgálata is részét alkotta ennek a kutatási hullámnak.) A korábbi centralizációval szemben (illetve mellett) egyre több híve lett a lokalizációnak, a helyi gondok helyben történő megoldásának. Ez több politikai döntésben, illetve társadalmi jelenségben is megnyilvánult:

1. Az 1980-as évtizedben folytatódott a közigazgatás átalakítása: az 1983. évi 26. tvr. 1983. december 31-i hatállyal megszüntette a járásokat. Ezzel a centrális hatalom és a helyi igazgatás közötti közvetítő láncszem kiesett, a központ és a lokalitás közelebb került egymáshoz. Ez az önkormányzatiság fejlődése szempontjából önagában még pozitív fejlemény is lehetett volna, a probléma az volt, hogy a községi szakigazgatás felkészületlensége miatt a teendők jelentős részét több falu számára a legközelebbi város tanácsi szakigazgatási szervei látták el, ami komoly többletmunkát rótt a városi szervezetekre. Mindenesetre ez fenntartotta a községek iránti erős figyelmet.[13]

2. A járások megszüntetése mellett az 1983. évi 26. tvr. rendelkezett az elöljáróságok újbóli bevezetéséről is. A jogszabály szerint a községi közös tanácsnak a nem székhely társközségben megválasztott tanácstagjai alkothattak úgynevezett elöljáróságot. Az elöljáróság saját tagjai sorából elöljárót választott, aki képviselte a testületet mind a közös tanács vb-ülésén, mind pedig más szervek előtt. Az elöljáróság beszámolási kötelezettséggel tartozott munkájáról és terveiről egyrészt a közös tanácsnak, másrészt a saját falugyűlésének. Ugyanakkor az elöljáróság több lehetőséget kapott, hogy a társközség külön érdekeit képviselje (adott esetben a közös tanáccsal szemben is).[14] Annak ellenére, hogy ezzel a régi/új közigazgatási formával számos probléma volt (nem rendelkeztek kellő mennyiségű anyagi forrással, nem alakultak ki az elöljáróságok és a tanácsok közti normális korrelációk, a tanácsok nem tekintették partnernek saját elöljárósá-

10 Hankiss 1984, 44; Kovács 1981, 279, 281–282; Politikai Rendszer Témacsoport. Munkaterv, 1986–1990. (1986. május 16.) MNL-OL-M-KS 904-1-66. ő. e. 88; A társadalompolitika tudományos megalapozása: a társadalom szerkezeti és tudati folyamatinak kutatása (1986). MNL-OL-M-KS 904-2-153. ő. e. 154, 161; Sperlágh 1985, 839; Bőhm 1988b, 240.

11 Emlékeztető az 1985. december 16-i csoportvezetői ülésről (1985. december 16.). MNL-OL-M-KS 904-1-61. ő. e. 301–302.

12 Hankiss Elemér ezzel kapcsolatban számos művet fölsorolt: Hankiss 1989, 117.

13 Bőhm–Pál 1984, 34; Bőhm 1988b, 240; G. Vass 2009, 160.

14 Bőhm 1988a, 44; Kara 1984, 106–107; Verebélyi 1988, 36.

gaikat, a nem tanácsi szervek levegőnek nézték őket, stb.), rövid idő alatt több elöljáróság alakult, mint ahány tanács működött az országban.[15]

3. Az 1984. évi 12. tvr. és a végrehajtására kiadott 28/1984. (VII. 17.) PM-rendelet bevezette a lakossági településfejlesztési hozzájárulást (teho), ami lehetővé tette a tanácsok számára újabb helyi források bevonását. Ezzel a lehetőséggel főleg a társközségi helyzetben lévő települések éltek (a helyi tanács a beszedett tehót általában azokon a településeken használta fel, ahonnan azt beszedte). A tehónak köszönhetően valósulhatott meg számos olyan beruházás a kistelepüléseken, amelyekre évek, évtizedek óta vártak a lakosok.[16] A településfejlesztési hozzájárulásról viszont rengeteget vitáztak, a vele kapcsolatos lakossági állásfoglalás és voksolás meglehetősen nagy szórást mutatott az egyes településtípusok, sőt, olykor az egyes városrészek között.[17] Azáltal, hogy nőtt a lakossági befizetések összege (ezáltal a tanács bevételei is), a helyi vezetőrétegnek pontosan számot kellett adnia a lakosságnak a források felhasználásáról. Ha ez nem történt meg, az befolyásolhatta az 1985-ös tanácsválasztás eredményeit is,[18] ami átvezet minket a következő ponthoz.

4. Az 1983. évi III. törvény a diktatúra 1947–1949-es kiépítése óta a legjelentősebb változást okozta a magyar választási rendszerben. A képviselők 352-en egyéni választókerületből, valamint országos listáról kerülhettek a parlamentbe. Az országos lajstromról 35-en (az egyéni választókerület 10 százaléka) juthattak az országgyűlésbe. Kötelezővé tették az egyéni választókerületekben a többes jelölést. Az egyéni képviselők jelölésének joga az állampolgárok jelölőgyűléseihez került, ahol a választópolgárok mellett a területen dolgozók is részt vehettek. A Hazafias Népfront (HNF) a jelölést előkészítő bizottságoknál legalább két jelöltet terjesztett elő, de a résztvevők újabb jelöltekre is tehettek javaslatot. Jelölt végül az lehetett, aki a megtartott gyűléseken (legalább kettőt kellett tartani) az összes megjelent támogató szavazatának legalább harmadát megszerezte. A jelöltnek írásban nyilatkozatot kellett tennie, hogy elfogadja a HNF programját. A jogszabály bevezette a pótképviselői intézményt, és liberalizálta a visszahívhatóságot (egyéni képviselő esetében az érintett választópolgárok 10 százaléka tehetett javaslatot az Elnöki Tanácsnak. Hasonló jog illette meg a HNF Országos Tanácsát is. A visszahívásról titkosan kellett dönteni. Országos listás képviselőknél a parlament dönthetett a visszahívhatóságról – a Hazafias Népfront Országos Tanácsa javaslatára). 1985. június 8-án már ezen új törvény alapján bonyolították le a választást.[19] A kötelező kettős jelölés[20] következtében valamelyest megnyílt a lehetősége annak, hogy a helyi/területi érdekek is képviselethez juthassanak a törvényhozásban, igaz, ez legfeljebb azt jelentette, hogy néhány választókörzetből bekerülhettek „kijáró" képviselők.

15 Táll 1988, 131–132.

16 Koós 2013, 280; Lados 2009, 388.

17 Bőhm 1988b, 240; Gulácsi 1987, 361; Kilényi 1986, 445; Pál 1988, 132; Táll 1988, 130.

18 Bőhm–Pál 1984, 35.

19 Hubai 2001, 82–83.

20 A törvény többes jelölést írt elő, de a választókerületek mintegy 60 százalékában a HNF kettős jelölését változtatás nélkül fogadták el a szavazók, azaz a választópolgárok részéről semmiféle versengési igény nem alakult ki, a választás leszűkült két személy közötti szavazásra. Schmidt 2008, 375.

viselők az egyébként még mindig igen korlátozott jogkörű országgyűlésbe. Ami viszont jelentősebb változásra utalt helyi szinten, az a tanácselnökökre való szavazás volt. Ha leszavaztak egy-egy tanácselnökjelöltet, az üzenetértékkel bírt. Ugyanakkor az 1985-ös választás szerepét sem célszerű túlhangsúlyozni: a jelölőgyűléseken kevesen vettek részt, mert a választópolgárok 37 százaléka eleve megkérdőjelezte ezt az intézményt, mondván, hogy a jelölési mechanizmus nem megfelelő, előnyt biztosít a hivatalos jelölteknek, a jelölés sokszor csak formális aktus.[21]

5. Az 1980-as években Magyarországon is érezhetővé vált a vidékről városokba áramlás lassulásának nemzetközi tendenciája.[22] Igaz, hazánkban a szuburbanizáció növekvő mértékéről csak az 1980-as évek végétől beszélhetünk, a községekből városokba való migrációs trend megfordulását pedig csak a rendszerváltás után regisztrálták.[23] A korábbi évtizedek urbanizációs folyamatai után mindenesetre a szocializmus utolsó dekádjában elkezdett vonzóvá válni a falusi, vidéki élet a fejlettebb területeken.

6. 1982-ben napirendre került az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) revideálása. Az 1971-re megszületett terv számított a szocialista Magyarország első hivatalos, átfogó településpolitikájának (1962-ben ugyan már kidolgoztak településpolitikai elképzeléseket, de ez az építésügyi tárca nyilvánosságot nem kapott belügye maradt). Tény, hogy az OTK előrelépést jelentett a korábbi, ideologikus szempontú fejlesztési politikához képest,[24] mert előtérbe tolta a funkcionális és hálózati szempontokat, továbbá megtámogatta a „regionális gondolkodás" terjedését. Tény az is, hogy az OTK-nak köszönhetően megerősödtek a középvárosok, és az általuk betöltött szerepeket tekintve kiegyenlítődés történt a településhálózat nagy- és középvárosi szintjén, de ezzel párhuzamosan a koncepció súlyosan torzította a magyar falvak fejlődését, gyakran sematikus modelleket érvényesített, és szinte egyáltalán nem törődött a helyi társadalmak problémáival.[25]

7. A „lokalitás" pozitív tartalommal való feltöltéséhez hozzájárultak a helyi szinten tömegesen alakuló egyesületek, klubok, körök, társulások.[26] A szervezési, működési *know-how*-t újra meg kellett tanulni, hiszen az 1940-es, 1950-es évek fordulóján tömegével verték szét a hazai egyleteket, az újonnan létrehozottakat pedig szigorú pártállami ellenőrzés alatt tartották. A kontroll ugyan a Kádár-korban fokozatosan csökkent, de az 1980-as években így is tömegével léteztek még olyan szerveződések, amelyek valamilyen módon az állami szervekhez kötődtek (HNF-klubok, lakásszövetkezetek, lakótelepi

21 Feitl 2022, 263; Kulcsár–Tímár–Szurkos 1987, 110; Schmidt 2008, 406; Vastagh 2024, 232.

22 Bőhm 1982, 128, 134; Kovách 2012, 134; Tomka 2009, 403, 405; Politikai Rendszer Témacsoport. Munkaterv, 1986–1990. (1986. május 16.) MNL-OL-M-KS 904-1-66. ő. e. 88.

23 Csurgó 2013, 110–134.

24 Bár így is bőven maradtak még olyan gazdasági stratégiák, amelyek a területfejlesztést továbbra is alárendelték a termelőágazatok térbeli fejlődésének, mivel elsősorban olyan térségek számára javasoltak infrastrukturális beruházásokat, melyekben a preferált iparágak üzemegységei koncentrálódtak: Wiener 1983, 92.

25 Munkaterv a helyi társadalom vizsgálatára (1986–1990). MNL-OL-M-KS 904-1-66. ő. e. 163; Enyedi 1986, 10–11, 17, 19; Beluszky 2003, 249–250; uő 2016, 256; Horváth 2023, 208–209.

26 Bánlaky 1987b, 49; Pál 1988, 132; Táll 1988, 130.

iskolák szülői munkaközössége, lakótelepi óvodák szülői közösségei, KISZ-klubok stb.).[27] Bár a szaporodó egyesületek befolyása meglehetősen szűk körben érvényesülhetett, létük mégis fontos volt, mert tevékenységük hozzájárulhatott egy-egy településen az önkormányzati/demokratikus funkcionálás emlékének feleleventéséhez, ráadásul erősíthették a lakosság identitástudatát is.[28]

8. Végül a helyi szint érdekessé válásához hozzájárult az is, hogy maga a tudományos élet is kifejezett hajlandóságot mutatott arra, hogy a korábbiaknál jobban vizsgálja a lokalitásjelenségeket. Fellendült a helytörténeti mozgalom, a politikatudomány „felfedezte" a helyi hatalom szerveződési mechanizmusait, a szociológusok egy része (például Bőhm Antal és Pál László) pedig amellett érvelt, hogy a társadalomstruktúra-kutatások fogalmai számos vonatkozásban kiüresedtek, az évtizedekkel korábban deklarált társadalmistruktúra-modell, az osztály- és rétegszerkezetek dimenziói alkalmatlanok a népesség lokális gondjainak bemutatására.[29] Ez többeket arra ösztönzött, hogy új fogalmakat alkossanak, új módszerekkel kísérletezzenek, új témákat keressenek (például környezet- és természetvédelem).

1981-ben megkezdődött a munka. A helyi társadalom elméleti tanulmányozására az intézeti team mellett létrehoztak egy tágabb szakértői kollektívát, amely anyagi ellenszolgáltatás nélkül részt vett a téma formálásában, elméleti problematikájának megalkotásában.[30] Mivel a Társadalomtudományi Intézetben ekkor már igen jelentősnek számított a politikatudományi profil, ezért a projekt leginkább a helyi hatalom funkcionálására, a helyi érdekérvényesítés formális és informális szerkezetére, továbbá a helyi nyilvánosság és információáramlás szisztémájára koncentrált.[31] Bőhm Antal és Pál László a „helyi társadalom," illetve a hozzá kapcsolódó „helyi hatalom" fogalmainak meghatározására, illetve metodológiai problémákra fókuszált (az ezzel kapcsolatos első intézeti vitát 1981. április 16-án rendezték meg, amely a „Helyi társadalom" vitasorozat első eseménye lett).[32] Az elméleti munkába bevonták az Intézet másik részlegében (a Rétegződés-kutató Csoportban) dolgozó, jó tollú Gombár Csabát, aki a helyi hatalom hermeneutikájáról írt, időnként még vitába is szállva kollégáival.[33] Az Intézet 1981-ben megbízási szerződést kötött Szirmai Viktóriával, a Politikai Főiskola munkavállalójával, hogy vegyen részt a kutatás elméleti megalapozásában[34] (tanulmánya a következő évben „Metodológiai szempontok a helyi társadalom szerkezetének vizsgálatá-

27 Hankiss 1984, 30, 43; Juhász 1984, 227; Tóth 1983, 470. Hankiss Elemér Pokol Béla írását idézte, amiből kiderült, hogy míg a nyolcvanas évek elején az NSZK-ban 4000 egyesület működött, addig Magyarországon – nem számítva a tanácsi felügyelet alatt álló egyesületeket – mindössze 225. Hankiss 1984, 43.

28 Bőhm 1986, 470; Juhász 1984, 229; Verebélyi 1988, 40.

29 Bőhm–Pál 1983, 12; Pál 1985, 7.

30 Bőhm Antal: Munkaterv a helyi társadalom vizsgálatára (1986–1990) (1986. január 3.). MNL-OL-M-KS 904-1-66. ő. e. 163–164.

31 Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1986–1988. évben végzett tudományos munkájáról (1988). MNL-OL-M-KS 904-1-129. ő. e. 64.

32 Rendezvényterv 1981. április 13–18-ig (1981. április 13.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 12.

33 Gombár 1983; uő 1988, 22.

34 Megbízási szerződés (1981. március 2.). MNL-OL-M-KS 904-1-122. ő. e. 136.

hoz" címmel jelent meg az Intézet hivatalos folyóiratában, a *Társadalomtudományi Közlemények*ben).[35] Először alkalmi megbízottként (fő munkahelye az 1980-as évek elején az MTA Szociológiai Kutató Intézete volt), majd aspiránsként foglalkozott a lokalitások hatalmi viszonyaival Vágvölgyi András.[36] Bánlaky Pál, a Művelődési Minisztérium Vezetőképző és Továbbképző Intézetének szociológusa is a helyi hatalmat elemezte, kutatásainak első eredményeit 1982. február 11-én tárta az intézeti grémium elé, aztán 1983. április 21-én „Helyi társadalom – lokális közösség" című kéziratának csoportvitájára is sor került.[37] Hozzá hasonlóan az önkormányzatiságról gondolkodott Kilényi Géza, az MTA Államtudományi Kutatások Programirodájának igazgatója,[38] és Verebélyi Imre, az Államigazgatási Szervezési Intézet igazgatója is.[39] Kollégája, Wiener György a gazdasági koncepciók és a területfejlesztés viszonyát kutatta 1982. október 1-jétől az Intézet Politikai rendszer csoportjának mellékfoglalkozású munkatársaként.[40] Tóth Pál némileg kilógott kutatótársai közül, ő ugyanis nem a falvakat nézte meg, hanem a (nagy)városi környezet speciális társadalmát, a lakótelepek világát vizsgálta.[41] Meg kell még említeni Kőszegfalvi Györgyöt, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet műszaki igazgatóját, aki a magyarországi településrendszer strukturális változásairól írt.[42] A projekt kismértékben ugyan, de integrálta Papp Zsoltot is, a KB TTI egyik legkiválóbb kutatóját, akinek „Adalékok a tervezés demokratikus legitimációjához" című kéziratát 1986. május 8-án vitatták meg.[43] 1986. február 1-jétől az Intézet másodállásban foglalkoztatta Kulcsár Lászlót, a Gödöllői Agrártudományi Egyetem munkatársát, hogy a helyi társadalom szemszögéből elemezze az 1985-ös választás eredményeit. (Kulcsár ezt megelőzően is nagy segítséget nyújtott az adatfeldolgozásban, a számítástechnika alkalmazásában és az értékelőmunkában.)[44]

35 Szirmai 1982.

36 Emlékeztető az 1981. január 15-i Igazgatósági ülésről (1981. január 15.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 62; Emlékeztető az 1984. március 29-i csoportvezetői ülésről (1984. április 2.). MNL-OL-M-KS 904-1-61. ő. e. 203; Bőhm Antal: Munkaterv a helyi társadalom vizsgálatára (1986–1990) (1986. január 3.). MNL-OL-M-KS 904-1-66. ő. e. 167; Megbízási szerződés (1981. február 2.). MNL-OL-M-KS 904-1-122. ő. e. 133.

37 Rendezvényterv 1982. február 8–13-ig (1982. február 8.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 104; Rendezvényterv 1983. április 18–22-ig (1983. április 18.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 143.

38 Kilényi 1986.

39 Verebélyi 1988.

40 Wiener 1983; Emlékeztető az 1982. november 10-i csoportvezetői ülésről (1982. november 10.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 355.

41 Tóth 1983; Rendezvényterv 1981. október 12–17-ig (1981. október 12.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 26; Az intézet rendezvényterve (1986. december 15–19-ig.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 228.

42 Kőszegfalvi 1984.

43 Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1986–1988. évben végzett tudományos munkájáról (1988). MNL-OL-M-KS 904-1-129. ő. e. 169.

44 Emlékeztető az Igazgatóság 1986. január 24-i döntéseiről (1986. január 27.). MNL-OL-M-KS 904-1-61. ő. e. 336; Bőhm Antal: Munkaterv a helyi társadalom vizsgálatára (1986–1990) (1986. január 3.). MNL-OL-M-KS 904-1-66. ő. e. 167; Kulcsár–Tímár–Szurkos 1987.

1982-ben a KB TTI megbízta Enyedi Györgyöt, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének tudományos tanácsadóját, hogy „Település és társadalom" néven indítson kutatást. Enyedi azért is tűnt különösen alkalmasnak arra, hogy részt vegyen a projektben, mert Bőhmhöz és Pálhoz hasonlóan ő is azt feltételezte, hogy a magyar társadalomban jó eséllyel nagyobb differenciáló erőt jelent a településhez tartozás, mint a foglalkozási vagy társadalmi szerkezetben elfoglalt hely.[45]

Az elméleti kutatások mellett a projekt résztvevői „terepre" is kiszálltak. Első nagy empirikus adatfelvételüket 1983–1984-ben az egykori Dabasi járás területén végezték, majd 1985-ben is visszatértek a helyszínre interjúkat készíteni, elvégezték az adatok számítógépes feldolgozását, 1986 végéig pedig megtörtént az anyagok értékelése és kiegészítő komputeres feldolgozása. Azért esett a szociológusok választása erre a városalan térségre, mert megtalálták benne az Alföld valamennyi jellemző településtípusát. A mintában hat falusi település kétezer lakosa szerepelt: Dabas, Újhartyán, Ócsa, Örkény, Tatárszentgyörgy és Inárcs lakossága. (Esetenként külön kezelték Dabas három településrészét – Sárit, Dabast és Gyónt –, amelyeket csak néhány évtizede egyesítettek közös településsé.) Maga a kutatás kiterjedt Alsónémedire, Bugyira, Hernádra, Újlengyelre, Kakucsra, Táborfalvára és Pusztavacsra is. A vizsgálandó községeket igyekeztek olyan szempontból kiválasztani, hogy azokba bekerüljenek a szociológia által differenciált főbb típusok (kivéve az aprófalvak), a kisközségtől a városiasodó óriásfaluig. (Az 1984-től városi jogú, 14 ezer lakosú Dabas nagyközség mellett Ócsa, Bugyi, Örkény és Alsónémedi képviselte az ötezer körüli vagy nagyobb lélekszámú, Inárcs, Kakucs, Táborfalva, Újhartyán, Hernád az ennél kisebb településeket, valamint Újlengyel, Pusztavacs és Tatárszentgyörgy a legkisebb községeket.)[46] A munkába sok külső szakembert is bevontak: a tősgyökeres dabasi Czagányi László, a térség egyik legjobb ismerője[47] írta meg 1985-re a nagyközség és környéke történetét (az anyag csoportvitáját 1985. december 12-én rendezte meg a KB TTI Struktúra témacsoportja),[48] Forray R. Katalin az iskolázási magatartásokat elemezte a dabasi és a nagykátai térségben,[49] Sára János a régió természeti környezetét vizsgálta, Bodó Ágnes és Orosz Éva pedig a körzet egészségügyét. A két utóbbi kutatásba bevonták Pál Lászlót is.[50] Juhász Judit szervezte meg a felvétel számítógépes feldolgozását (megbízták azzal is, hogy írjon a dabasi anyaggyűjtés módszertani tapasztalatairól, nem tudjuk, hogy készült-e ilyen anyag, mindenesetre

45 Enyedi 1986, 5.

46 Czagányi 1988, 9–11; Bőhm 1986, 471.; Bőhm 1988a, 44; Pál 1984c, 90; Pál–Sára 1988, 212; Czagányi 1988; Bőhm Antal: Munkaterv a helyi társadalom vizsgálatára (1986–1990) (1986. január 3.). MNL-OL-M-KS 904-1-66. ő. e. 164.

47 Lakossági Tájékoztató 1998, 1.

48 Czagányi 1988; Rendezvényterv 1985. december 9–13-ig (1985. december 9.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 183.

49 Forray R. 1987.

50 Pál–Sára 1988; Bodó–Orosz–Pál 1988. A dabasi egészségügyi helyzetről szóló munka intézeti vitáját 1986. június 4-én tartották: Rendezvényterv 1986. június hónapra (1986. június 4.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 200.

nyilvános helyen nem jelent meg).[51] A Dabas melletti Hernád gazdasági modernizációjáról Polgárné Táll Éva készített tanulmányt, amely az Intézet folyóiratában jelent meg[52] (talán azért vonták be, mert a hölgy kiválóan beszélt németül, az Információs Osztály tudományos dokumentátoraként német nyelvű folyóiratokat dolgozott fel, Hernád lakosságának egy része pedig német származású volt).[53] Simó Tibor (Módra László közreműködésével) az Alföld más részein vizsgálódott az 1980-as évek eleje óta: a Bács-Kiskun megyei Izsákon, Kecelen, Tiszakécskén és Soltvadkerten a szövetkezeteken keresztül tanulmányozta a helyi társadalmak működését, de elemzett más megyékben lévő településeket is.[54] Érdemes ehhez hozzátenni, hogy az Alföld azért is lehetett érdekes a szociológusok számára, mert ez a terület általában kevesebb költségvetési forrásból részesült az ország más részeihez képest, ami indokoltan fokozhatta az ott élők frusztrációit.[55]

Velük szemben Juhász Judit (Makara Péterné) a Dunántúl déli részét választotta, és Somogy megye aprófalvait és külterületeit kutatta, az erről szóló tanulmányt 1983 őszére írta meg, a KB TTI-ben 1983. november 24-én vitáztak a kéziratáról.[56] Hantó Zsuzsa (MTA Regionális Kutatások Központja) és Kárpáti Zoltán (MTA Szociológiai Intézet) a pécsi agglomerációban vizsgálódott (tapasztalataikról előadást is tartottak 1981. február 5-én a KB TTI-ben),[57] A. Gergely András (ELTE ÁJK) Kőszegen elemezte a helyi értelmiség kapcsolatát a hatalommal,[58] de létezett egy korábban

51 Bőhm Antal: Munkaterv a helyi társadalom vizsgálatára (1986–1990) (1986. január 3.). MNL-OL-M-KS 904-1-66. ő. e. 373. 1987. március 5-én vitatták meg Pál László és Sára János írását a dabasi körzet természeti/környezeti viszonyairól: Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1986–1988. évben végzett tudományos munkájáról (1988). MNL-OL-M-KS 904-1-129. ő. e. 181.

52 Táll 1987.

53 Taksás Imre: Az Információs Osztály munkatársainak részvétele az Intézet tudományos életében (1985. október 17.). MNL-OL-M-KS 904-1-72. ő. e. 195; Táll 1987, 255–256. P. Táll 1981. augusztus 10–30. között a KB TTI ösztöndíjasaként vehetett részt Bécsben német nyelvtanfolyamon: Emlékeztető az 1981. szeptember 3-i csoportvezetői ülésről (1981. szeptember 4.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 51; Emlékeztető az 1981. július 1-i Igazgatósági ülésről (1981. július 1.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 85.

54 A Struktúra-csoport 1982. évi munkaterve (1982. január 11.). MNL-OL-MÁKS 904-1-63. ő. e. 67; Simó 1986a, 96; uő 1986b, 70; uő 1986c, 620.

55 A. Gergely 1987, 153.

56 Rendezvényterv 1983. november 21–25-ig (1983. november 21.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 154. Juhász Juditot eredetileg a Városépítési Tudományos Tervező Intézettől kérték ki 1982. október 1-jétől egy évre a Struktúra csoporthoz. Munkájával rendkívül meg lehettek elégedve, mert ott „ragadt" az Intézetben: Emlékeztető az 1982. június 24-i igazgatósági ülésről (1982. június 24.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 258; Emlékeztető az 1982. szeptember 23-i igazgatósági ülésről (1982. szeptember 23.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 269; Feljegyzés az Igazgatóság részére (1984. szeptember 17.). MNL-OL-M-KS 904-1-61. ő. e. 235.

57 Rendezvényterv 1981. február 2–7-ig (1981. február 2.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 2; Hantó–Kárpáti 1983.

58 A. Gergely 1986. A Társadalomtudományi Intézet 1986. november 20-án vitatta meg az ehhez kapcsolódó írását: Az intézet rendezvényterve (1986. november 17–21-ig) (1986. november 17.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 223.

(1979-ben) indított vizsgálata is, amely a kiskunhalasi lakosság identitásával, értékrendjével foglalkozott.[59] Tóth Zoltán még 1972-ben kezdte el szociológiai és társadalomtörténeti szempontú vizsgálatait Szekszárdon, eredetileg az MTA Filozófiai Intézet tudományos és technikai forradalmat kutató programja támogatásával, a több évig húzódó programot integrálta a KB TTI.[60] Halász Gábor, az Oktatáskutató Intézet munkatársa Sárospatakon tanulmányozta a helyi tanács városfejlesztési politikáját.[61] Mindent összevéve a helyi társadalom kutatásában több mint harminc szakember vett részt, jelentős részük fiatal kutatóként.[62]

Munkájuk már csak azért is figyelemreméltó, mert olyan időszakban kellett dolgozniuk, amikor a korábbi évekhez képest kevesebb anyagi erőforrást tudott nekik biztosítani az Intézet. 1984-ben nem emelkedett jelentősen a könyvvásárlásra tervezett összeg, ellentétben a kiadványok áraival. Nem volt elég pénz a műszaki eszközök (például magnetofonok, számológépek) cseréjére, karbantartására. Az 1980-as évek közepén sok fiatal munkatárs bérét nem tudta emelni a KB TTI, ami jelentős bérfeszültséget eredményezett.[63] Mindezek ellenére az intézeti vezetés fontosnak tartotta a projektet, és lehetősége szerint támogatta azt, már csak azért is, mert nagyon hamar nem várt mértékű érdeklődést tapasztalt iránta.[64]

A kutatások alapján készült tanulmányok részben az Intézet lapjában, a *Társadalomtudományi Közlemények*ben, részben más lapokban *(Társadalmi Szemle*, *Társadalomkutatás*, *Valóság*, *Városépítés*, *Kultúra és Közösség*, *Állam és Igazgatás*, *A Falu*, *Jogtudományi Közlöny*, *Népművelés*, *Forrás*, *Info-Társadalomtudomány)* jelentek meg. Az egyik legtöbb vitát kiváltó írás (Oláh Miklós – Vágvölgyi B. András: *Egy helyi döntés körülményei*) a *Valóság* 1984. júniusi számában jelent meg, ebben a szerzők egy általuk meg nem nevezett község vezetékes gázzal való ellátásával kapcsolatos ügyet mutattak be, amely igencsak megosztotta a lakosságot. A probléma az volt, hogy a község vezetősége magára ismert az írás elolvasása után, és sajtóperrel fenyegetőzött (amitől végül elállt), illetve a helyi közintézményeknek járó lapszámokat összegyűjtötte és elzárta. Az írás így is elterjedt, ugyanis néhány személy a község termelőszövetkezetének nyomdájában sokszorosította azt.[65]

1983-ban útjára indult a KB TTI új könyvsorozata, a „Helyi társadalom", hogy összegyűjtse a témában született legfontosabb publikációkat. Az összeset Bőhm Antal és Pál László szerkesztette, általában írtak is ezekbe a kiadványokba. A sorozat első darabja *Helyi társadalom I. Hipotézisek – kutatási módszerek* címmel jelent meg, és

59 A. Gergely 1987, 149.
60 Tóth 1984, 25.
61 Rendezvényterv 1986. február 24–28-ig (1986. február 21.). MNL-OL-M-KS 904-1-60. ő. e. 191; Halász 1987.
62 Emlékeztető az 1983. december 14-i csoportvezetői ülésről. MNL-OL-M-KS 904-1-61. ő. e. 174.
63 Emlékeztető az 1983. október 19-i csoportvezetői ülésről. MNL-OL-M-KS 904-1-61. ő. e. 157; Emlékeztető az Igazgatóság 1985. január 16-i üléséről. MNL-OL-M-KS 904-1-61. ő. e. 256; Emlékeztető az Igazgatóság 1985. április 24-i üléséről. MNL-OL-M-KS 904-1-61. ő. e. 283.
64 Emlékeztető az 1983. december 14-i csoportvezetői ülésről. MNL-OL-M-KS 904-1-61. ő. e. 175.
65 Oláh–Vágvölgyi B. 1984; Bőhm 1987, 19; Gombár 1987, 89.

nevéhez hűen elsősorban a téma elméleti feltárására, a metodológiai szempontok bemutatására törekedett. A második kötet *(Régiók – kistájak)* kéziratát már 1983 júliusában átvették a szerkesztők, de csak 1984 végén kerülhetett az érdeklődők kezébe. Ez tartalmazta a Juhász Judit-féle somogyi vizsgálatokból levont tanulságokat, valamint Székely János tanulmányát Zirc nagyközségről.[66] A „Helyi társadalom" sorozat harmadik darabjának *(Strukturális viszonyok a helyi társadalomban)* kéziratát 1985. januárban adták le, és ugyanazon év végén hagyta el a nyomdát. Ez a tanulmánygyűjtemény ismét a téma teoretikus kérdéseire fókuszált.[67] Eredetileg a negyedik kötetben adták volna közzé a Dabassal és környékével kapcsolatos kutatások eredményeit 1986-ban, ám a dabasi munkálatok elhúzódtak, így a sorozat negyedik darabja végül Enyedi György műhelytanulmánya lett, a *Település és társadalom*.[68] Az ötödik kötet *(Helyi hatalom működése. Műhelytanulmányok)* 1986 végére állt össze, és 1987-ben jelent meg.[69] A dabasi szociológiai felvétel produktumait végül a sorozat utolsó, hatodik kötetében adták közre. Ennek kézirata 1987. februárjának végére elkészült, s 1988-ban jelent meg *A helyi társadalmak szerveződése egy alföldi településegyüttesben* címmel. Az Intézet „Műhelytanulmányok" című sorozatában jelent meg ugyanebben az évben Módra László és Simó Tibor soltvadkerti–tiszakécskei vizsgálatait összefoglaló kötete *A társadalomszerveződés két modellje* cím alatt.[70] Meg kell még említeni még egy „Helyi társadalom"-sorozaton kívüli tanulmánykötetet is, amely szintén 1988-ban került a boltokba. Ennek az volt a címe, hogy *Lehet-e közélet a lakóhelyen? A helyi társadalom önkormányzati esélyei*, és részben új, részben már megjelent írásokat tartalmazott.

Elméleti viták

De mit is értettek pontosan az említett szerzők a „helyi társadalom" fogalmán? Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy alapvetően két fogalom meghatározásáért folyt a teoretikus munka. Az egyik a szűk értelemben vett „helyi társadalom" volt, a másik az attól elválaszthatatlan „helyi hatalom," amelynek egyesek még a létét is tagadták. Hang-

66 Javaslat a Társadalomtudományi Intézet 1983. évi kiadványtervére (1982. december 21.). MNL-OL-M-KS 904-1-63. ő. e. 59; A Társadalomtudományi Intézet 1984. évi publikációs és kiadványterve (1984. január). MNL-OL-M-KS 904-1-122. ő. e. 223; Juhász 1984; Székely 1984.

67 Javaslat. A Társadalomtudományi Intézet 1985. évi publikációs és kiadványterve (1984. december 12.). MNL-OL-M-KS 904-1-65. ő. e. 143; Tájékoztatás Szentes elvtárs részére az intézeti műhelytanulmány-kiadványokról (1985. december 25.). MNL-OL-M-KS 904-1-65. ő. e. 179; Pál 1985, 5.

68 Javaslat a Társadalomtudományi Intézet 1985. évi publikációs és kiadványterve (1984. december 12.). MNL-OL-M-KS 904-1-65. ő. e. 143; Enyedi 1986.

69 A Kossuth Könyvkiadó és a Társadalomtudományi Intézet könyvkiadási együttműködése. Javaslatok a Kossuth Könyvkiadó kiadási tervébe (1986. december 11.). MNL-OL-M-KS 904-1-65. ő. e. 195.

70 Javaslat a Társadalomtudományi Intézet 1987. évi kiadványtervére (1986. december 17.). MNL-OL-M-KS 904-1-66. ő. e. 373.

súlyozom, hogy az általam elemzett szerzőknél a „hely" nem feltétlenül a „helység" *(locus, localitas)* szinonimája, hanem a „mindenkori konkrét szocializált környezet".[71]

A viták alapját Bőhm Antal és Pál László 1981-ben megalkotott (és 1983-ban megjelent) fogalommagyarázata képezte. A KB TTI két szociológusa első megközelítésben helyi társadalomnak nevezte „azt a társadalmi képződményt, amely térben elkülönült, sajátos minőségekkel, érdekstruktúrával, hierarchikus rétegtagoltsággal rendelkezik. Érdekeit képes az adott társadalom gazdasági és társadalmi intézményrendszerén belül több-kevesebb autonómiával kifejezni. Tagjait alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyok, kliensi kapcsolatok szövevénye és az adott lokalitással kapcsolatos identitástudat jellemzi."[72] Definíciójukban különösen nagy nyomatékot helyeztek a térbeli elkülönülésre: „mind világosabb, hogy a társadalom jelenlegi tagoltságán belül a létező és érvényes osztály- és rétegkategóriák dimenziói, ismérvei mellett a társadalom lokális elhelyezkedése, térbeli szerkezete egyre nagyobb jelentőséget kap. (...) azaz a településszerkezet mintegy közvetítő rendszerként funkcionál, (...) le- vagy felértékeli a különböző csoportok (...) státusát." Ebből következően a helyi társadalom nem egyszerűen „leképezi" a makrotársadalom struktúráját, hanem azt különleges jellemzőkkel rendelkező, lokális társadalmi szervezetté alakítja. Mindez át- és elrendezheti a hivatalos értékrendet, sajátos „helyi értékeket" biztosíthat össztársadalmilag alacsony vagy magas presztízsű csoportoknak, rétegeknek.[73] Bőhm Antal egyenesen azt állította, hogy a formációk és struktúrák változásainak hátterében mindig jelen voltak a települési hierarchiák, „nemcsak szenvedő alanyként, hanem mint amelyek hatással vannak a mindenkori társadalmi alakulatok változásaira." Ez a gondolat egyébként már megjelent Losonczi Ágnes 1977-es, *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben* című, sokat idézett munkájában is: „A település markánsabban határozza meg és mélyebben tartósítja az életmódkülönbségeket, mint akár maga a munkamegosztás."[74] Bőhmhöz és Pálhoz hasonlóan Enyedi György is a lakóhely fontossága mellett érvelt, kijelentve, hogy „több közös vonást mutat egy adott településtípusban élő, különböző társadalmi réteghez tartozó emberek életmódja, mint amennyi közös vonást mutat föl például a vasesztergályosoknak az ország különböző településekben élő foglalkozási csoportja."[75] Máshol arról írt, hogy a „társadalmi egyenlőtlenség legnagyobb forrását nem a foglalkozás vagy az iskolázottság, hanem a lakóhely jelenti."[76]

Bőhm és Pál megkülönböztette a helyi közösséget a helyi társadalomtól. Valójában úgy gondolták, hogy az előbbi feltétele az utóbbinak: „a családok és a köréjük szerveződő szomszédsági, rokonsági (nagycsaládi) – tehát az elsődleges csoportokra jellemző – kapcsolatok alkotják a helyi társadalom elemi egységeit, amelyeken mindenekelőtt érdekalapon ad hoc jellegű szakmai, kollegiális társulások jelennek meg, majd állandóbb kooperációs kapcsolatokká stabilizálódva helyi közösségekké válhatnak, s kifejlett for-

71 Tóth 1984, 24.
72 Bőhm–Pál 1983, 14.
73 Uők 1984, 32.
74 Bőhm 1984, 73.
75 Enyedi 1986, 5.
76 Uő 1978, 43.

mában az adott település helyi társadalmát alkotják." Ebből kifolyólag csak azoknak a településeknek a lakosságát tekintették helyi társadalomnak, ahol ez a közösséggé szerveződés valamilyen formában megkezdődött. Ideáltipikus elképzelésükben a közösségi lét mértéke lett a helyi társadalom minőségének fokmérője, amit befolyásolt az adott település népességének összetétele, a népességváltozás tendenciája, a település társadalmi kohéziója, vezetése, a lakosság érdekképviseleti és -érvényesítési lehetőségei, illetve szervezetei. (Természetesen csak azokról a szervezetekről volt szó, amelyek szervesen illeszkedtek az adott településhez, „s amelyeket a tartalmas munka, nem a bürokratikus túlszervezettség" jellemzett.)[77]

Magát a helyi társadalmak létét nem vitatta Szirmai Viktória,[78] viszont a térbeliség szerepének túlhangsúlyozását elutasította. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a tér fontossága a társadalmi helyzet függvényében változik: a képzetlenebb rétegeknél jobban, a magasabban képzetteknél pedig kevésbé érvényesül a település hatása. Tehát a határozott térbeli elkülönültséget illetően komoly kételyeket fogalmazott meg: „a mai településhálózat hierarchikus-funkcionális összefonódása miatt kevés a térben határozottan elkülönülő társadalmi egység. De ha van is, könnyen meglehet, hogy az adott térbeli egység társadalmilag végtelenül differenciált, tehát korántsem koherens helyi társadalom." – írta.[79] Pál László erre úgy válaszolt, hogy a falvak-városok összefonódása nem szüntette meg a korábban tartósan működő, történetszociológiai sajátosságait őrző, önálló alakzatait megtartó települések társadalmi viszonyait, az ott lakók identitástudatát. Ezt azzal támasztotta alá, hogy megszaporodtak a települések „kényszerházassága" ellen fellépő helyi kezdeményezések, „az indokolatlanul, kampányszerűen közös tanács alá rendelt községek autonómiájuk visszanyerését óhajtó" törekvések.[80]

Szirmai szerint a helyi társadalom „a társadalmi totalitás szerves része, meghatározott társadalmi és gazdasági, politikai szerepköröket betöltő funkcionális alrendszere." Tehát egyrészről „leképezi" a „nagy" társadalmat, másrészről a tényleges helyi funkciói, továbbá specifikus interakciós folyamatai szerint módosítja a társadalmilag jellemző körülményeket.[81] Pál Lászlónak és a vele egyetértőknek épp az volt a baja, hogy ez a definíció kevésbé tűnt alkalmasnak a lokalitásokban lezajlódó szerveződési folyamatok

77 Bőhm–Pál 1984, 33, 37–38.

78 Ahogyan Hankiss Elemér sem, viszont jövőjükkel kapcsolatban már voltak kételyei: „A helyi társadalmak érdekeit (...) kíméletlenül átmetszik a funkcionális érdekek, a hierarchikus hatalmi erővonalak, a vertikális szerveződések. (...) A hatvanas évek vége felé újra napirendre került a helyi (és nem helyi) önkormányzat kérdése, és történt is néhány lépés e téren (például az 1971-es Tanácstörvény). De igazi változásra nem került sor. Mert továbbra is túlontúl centralizált maradt az államigazgatás, a pártirányítás, a gazdasági és kulturális irányítás. (...) A decentralizálási hullámok az önkormányzat lehetőségeinek kiszélesítése nélkül nem a helyi társadalmakat, hanem a helyi kiskirályságokat erősítették meg. (...) Mindezek a tényezők együttvéve gyengítették a helyi önkormányzatok kibontakozását, és a második társadalom látens, az első társadalom által nem vagy alig reflektált, nem vagy alig tolerált szférájába szorították s szorítják le a helyi társadalmak öntudatosulási, szerveződési kísérleteit." Hankiss 1984, 29–41. Ld. még ehhez: Pál 1985, 10–14.

79 Szirmai 1982, 269.

80 Pál 1985, 8.

81 Szirmai 1982, 271.

különös jellegének leírására. Ezek a viták – továbbá az 1981-től zajló kutatási eredmények – mindenesetre arra vezettek, hogy a projekt vezető tudósai némileg módosítsák, bővítsék a fogalmi konstrukciót.[82] Bőhm Antal 1984-ben közzétett tanulmányában ezért „helyi társadalomnak" nevezte „azt az egy-egy településen kialakult mezocsoportot, amely az individuum és a társadalmi egész között a primer csoportokon keresztül érdekeket, értékeket, ideológiákat közvetít, tradíciókat őriz, és az autochton strukturálódás különböző fázisait reprezentálja az integrálódás, a kohézió és az identitás fokozatai alapján." Tehát felfogásában a helyi társadalom közvetítő szféraként viselkedett a makrotársadalom és mikroszintű csoportjai között.[83] Pál László úgy vélte, hogy ez a meghatározás már jobban közeledett a tárgyhoz, ugyanakkor nem utalt a helyi társadalom és a hozzá illeszkedő hatalmi rendszer kapcsolatára, s további magyarázatot kívánt az egyéni magatartásokon belül az integráció, a kohézió és a lakóhelyi identitás elvi mércéje is. Ezért ő 1985-ben az alábbi, a korábbiakhoz képest sokkal részletesebb fogalommagyarázatot adta:

> Helyi társadalomról akkor beszélünk, amikor egy (elsősorban falu jellegű) település lakónépessége rétegszerkezetében a társadalom egészére jellemző munkamegosztási viszonyok a helyi (térbeli) adottságok által módosítottan képződnek le, és a lakópolgárok magatartásában az integrációra, ehhez kapcsolódóan az elégedettségre és a lakóhelyhez való kötődésre, abban a település sorsát befolyásoló döntésekben való részvételre, s az ehhez kapcsolódó kooperációs magatartásokra utaló viselkedésmódok a szomszédos településekhez viszonyítottan megkülönböztethető módon kifejeződnek, és e különbözőségek a lakóhelyhez kapcsolódó stratégiákban, személyes perspektívákban is megfogalmazódnak.[84]

Összefoglalóan: nagyjából 4 év alatt a kutatás résztvevői háromféle megközelítési módot dolgoztak ki a helyi társadalom fogalmára. Ezek szerint a helyi társadalmat értelmezhették (1) a társadalmi struktúra újratermelődésének terepeként, (2) sajátos hatalmi szféraként, vagy (3) az állampolgári-lakópolgári magatartási mód elengedhetetlen közvetítőjeként, politikai szocializációs mezőként. Az értelmezések természetesen nem zárták ki egymást, de mindegyik más-más megközelítést követelt.[85]

Fontos rögzíteni, hogy elméleti okfejtéseiben Pál László megkülönböztette egymástól a lakópolgári és az állampolgári státust. Ő a lakónépességnek csak azokat az egyéneit minősítette lakópolgárnak, akik valamilyen lényes vonatkozásban direkt vagy indirekt módon részt vettek a településük sorsát meghatározó döntési folyamatokban. Ennél magasabbrendű formának tartotta az állampolgári státust, amelyre tulajdonképpen a lakópolgári állapot „fejlesztett" változataként tekintett. Értelmezése szerint az állampolgári státust elérő lakópolgár „elsajátította a közszereplés, a politikai megnyilvá-

82 Pál 1985, 14–15.
83 Bőhm 1984, 80, 83.
84 Pál 1985, 15, 24.
85 Bőhm 1988a, 41.

nulások nyilvánosságképes – jó értelemben vett – paneljeit, patronjait, rutinját, s azokat mint tartalmas formákat begyakoroltan, magabiztosan alkalmazza." Tehát képes a valódi gondok, érdekek, álláspontok meggyőző erejű képviseletére. Pál elképzelésében a skála egyik végén a magára hagyott vagy a közösségből részben kivonult egyéni világ helyezkedett el, míg a másik végén a teljes értékű állampolgári státus, s úgy gondolta, hogy a kettő között a lakópolgári státus teremthet szerves átmenetet.[86] Természetesen mind Pál, mind szerzőtársai tisztában voltak azzal, hogy a késő Kádár-kori Magyarországon nemhogy a Pál által leírt „állampolgári státusban" lévő személyek nem fordultak elő tömegesen, de még a „lakópolgári állapotban" lévő csoportokat is nagyítóval kellett keresni. Bőhm Antal ki is mondta: az emberek tekintélyes hányada nem is látja értelmét a politikai részvételnek, hiszen módszeresen leszoktatták őket a közéleti aktivitásról, s nagy részük akkor sem tudna beleszólni a közügyekbe, ha akarna, mert nem ismeri eléggé a helyi hatalom játékszabályait, kevés az információja, nincs tisztában állampolgári, lakópolgári jogaival, stb.[87]

Ez a probléma már átvezet a következő fejezethez, a helyi hatalom fogalmához. Itt már jóval eltérőbb nézeteket találtunk. Nehéz kérdés volt ez, hiszen a hatalom rejtőzködő természetű, a politikacsinálás lényeges, ám közvetlenül nem látható tényezője, folyamatosan megnyilvánul a politikában, de nem egyszerű tetten érni. (Halász Gábor a sárospataki és borsodi megyei vezetés kapcsán írta, hogy a „szoros hatalmi kontrollnak rejtve kell maradnia, mert csak így működőképes. Ha nyílttá válna, minden helytelen döntés a létében fenyegetné, mivel akkor a kontrollt gyakorló felsőbb hatóságnak át kellene vállalnia a felelősséget olyan döntésekért, melyeket valóban csak helyi szinten lehet meghozni.")[88] Gombár Csaba úgy vélekedett, tulajdonképpen nincs olyan, hogy „helyi hatalom", bár igény lenne rá. Ő helyi hatalmon a társadalomban megnyilvánuló érdekkörök és értékirányultságok olyan politikai átváltozásait értette, amelyek eredményeként intézményesült formában jelenik meg helyi szinten a döntések igazi birtoklása. Ebből következően nem tartotta helyi hatalomnak a szervezett politikai rendszer központi hatalmának helyi működését, sem pedig a helyi érdek és értékérvényesítések esetenként elfogadott befolyását sem, amellyel a centrális akarat képviselőinek döntését időnként módosítani lehet. Összefoglalva megállapította, hogy „helyi hatalom nincs, bár helyi szinten, a helységekben a központból delegált hatalom befolyásolására leginkább a helyi termelőegységek vezetői képesek. De személyeik együttesében nem a helyi hatalmat találjuk meg, hanem csak a szocialista virilistákat – mert ugye a formára adva ezek az emberek többnyire a tanács, de még inkább annak végrehajtó bizottsági tagjai."[89] Másik írásában kifejtette, hogy a helyi érdekek megszületésének alapvető feltétele, hogy legyen helyi politika, mégpedig olyan, „amelynek viszonylagos autonómiája van,

86 Pál 1988, 139, 141–142.
87 Bőhm 1987, 29.
88 Halász 1987, 136.
89 Gombár 1983, 119, 121, 123, 132.

amibe tehát kívülről és közvetlenül senkinek nem lehet utasítóan beleszólni, amely az adott körben önnön magát kormányozza."[90]

Lényegében Oláh Miklós és Vágvölgyi B. András is osztotta Gombár véleményét. Amellett érveltek, hogy a hatalom valójában absztrakció, legfeljebb csak hatalmi összefüggéseket lehet felismerni, és ezek a tényleges döntések birtoklását jelentik. Az általuk megvizsgált község konkrét ügyének megoldása (a vezetékes gáz bevezetése) a termelőszövetkezet és a környező falvak vezetőinek koalíciójából született. A szerzők ezt hatalmi viszonyként értelmezték, de úgy vélték, akkor lehet majd valójában helyi hatalomról beszélni, ha ezek a kapcsolódások hivatalosan is rendszerré szerveződnek.[91] Bánlaky Pál viszont nem tagadta a lokális uralom létét, de elismerte, hogy az csak annyi hatalommal bír, amennyit a központi olykor a magáéból átenged neki.[92]

Bőhm Antal viszont (a fentebb tárgyalt gázügyet is felhozva példaként) egyértelműen arra az álláspontra helyezkedett, hogy helyi hatalom igenis létezik. Nem vitatta Gombár Csaba azon állítását, hogy az említett uralmi forma csupán a központi döntéshozatal nyúlványa, a kapcsolatokat csak egyetlen egyirányú csatorna közvetíti. Ám úgy látta, ebben a túlszabályozott rendszerben mégiscsak van lehetősége a helyi szintnek a döntések befolyásolására, amennyiben a megfelelő személyek képesek alkalmazkodni a játékszabályokhoz. Tehát „nemcsak van helyi hatalom, hanem igencsak erőteljes befolyást gyakorolhat a helyi társadalom minden megnyilvánulására." Természetesen azt elfogadta, hogy az 1980-as évek magyar valósága még igen távol állt a demokratikus hatalomgyakorlástól, a valódi önkormányzatiságtól.[93]

Ide tartozik, hogy a projekt tulajdonképpen igazolta a „helyi hatalom" létét, de azt nem feltétlenül a városi/községi pártszervezetben, még csak nem is a tanácsi vezetésben találta meg, hanem a gazdasági irányításban, a termelőszövetkezetek első embereiben, illetve a „politikai-gazdasági vezetőség koalíciójában". Számos közösségben a legfontosabb döntéseket nem a tanácsházán hozták, hanem az agronómuselit és a téeszvezetők köreiben.[94]

A fogalmak tisztázása mellett a tudósok szükségét érezték egy olyan dimenziórendszernek is, amellyel a helyi lakosság (helyi) társadalommá szerveződésének tartalmi és formai folyamatait lehetett elemezni. Ezt Pál László végezte el, és 1984-ben publikálta a *Társadalomkutatás* című folyóiratban. A szisztéma hat dimenzióból állt: kötődés, elégedettség, perspektíva, részvétel, kooperáció, integráció. A kategóriák valamiképpen benne rejlettek az összes lokális állapotban. Ezekkel nem elsősorban a populáció életfeltételeit, életmódját akarták feltárni. „Az igazi cél az objektív adottságok, feltételek, életkeretek, azaz a természetes és a mesterséges tárgyi, valamint az adott társadalmi (intézményi stb.) környezethez való viszonyok kölcsönhatásainak a megragadása, s amennyiben lehetséges, e viszonyrendszer finomabb szerkezetében való módszeres tájékozó-

90 Gombár 1987, 91.
91 Oláh–Vágvölgyi B. 1984, 51.
92 Bánlaky 1987a, 4.
93 Bőhm 1987, 19.
94 Oláh–Vágvölgyi B. 1984, 52; Székely 1984, 156.

dás és eligazodás" volt. E kapcsolatok szövevénye két átfogó, de megkülönböztethető tartományt alkotott. Egyrészt a lakópolgároknak a településhez mint tárgyi-természeti környezettel való kötődését, másrészt a (lakóhelyi) társadalomhoz, a helyi társadalom környezetéhez való viszonyának a tartományát képezte.[95]

A kutatás konkrét területei

Áttekintve az 1981 és 1989 között a témában megjelent számos írást, úgy tűnik, hogy a tudósok öt területet tartottak különösen fontosnak kiemelni: 1. településpolitika (ezen belül az OTK bírálata); 2. a tanácsrendszer kritikája, a *valódi* önkormányzati működés lehetőségének felvázolása; 3. a lokális közösségek értelmiségének bemutatása, ezen keresztül a helyi identitástudat vizsgálata; 4. a lakosság életmódjával, életvitelével kapcsolatos problémák; 5. a tervgazdaság hatékonytalansága, a piaci termelési formák támogatása. A legtöbb tanulmány többé-kevésbé ezen témakörök elemzésére koncentrált.

1. Településpolitika, az OTK bírálata

Az 1970-es, 1980-as évek fordulóján nagyon sokat vitáztak az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióról. A szakemberek egyértelműen felhívták a figyelmet arra, hogy az OTK merev modelljében milyen sok hátrány érte a hierarchiában alacsonyabban lévő településeket. Mindez nem volt teljesen hatástalan, 1980. november 13-án az MSZMP KB, majd az országgyűlés december 17-én megszavazta a VI. ötéves terv irányelveit, amelyben megjelent az arányosabb, kiegyensúlyozottabb településfejlesztés igénye, ehhez kapcsolódóan a falun élő népesség megőrzésére való törekvés annak ellenére, hogy az uralmon lévők mérsékeltebb gazdasági fejlődéssel számoltak az 1980-as évek első éveiben.[96]

A projekt kutatói is csatlakoztak azokhoz a szerzőkhöz, akik egyértelműen kritizálták az OTK-t. A Bőhm–Pál szerzőpáros 1984-ben így írt: „eleve illuzórikus valamiféle egyenlősdi a fejlesztési források elosztásában. Viszont az elosztás jelenlegi egyenlőtlenségét sem tartjuk elfogadhatónak, hiszen a városok és falvak, valamint a különböző szerepkörök szerint kategorizált települések fejlesztési forrásai indokolatlan aránytalanságokat tükröznek."[97] Pál László a bejáró dolgozók kapcsán is támadta a Koncepciót: „A kommunális beruházások »elosztásában« az Országos Településfejlesztési Koncepcióban rögzített besorolásnak megfelelően az adott településeken kívüli szempontok a mérvadóak, ezért az ingázó, lakóhelyének más lakosaival egyetemben, joggal érzi úgy,

95 Pál 1984c, 94–96; Bőhm 1988b, 241.
96 Bőhm 1982, 135–136.; Feitl 2022, 264.; Lantos 1981, 1–2.
97 Bőhm–Pál 1984, 35.

hogy településének fejlesztése, sorsa valahol a lakóhelyi társadalom közvetlen érdekeitől függetlenül dől el."[98]

> Vágvölgyi András is kárhoztatta a stratégiát:
> Az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció erősen városcentrikus, a fejlesztési alapok döntő hányada – egyes becslések szerint 85%-a – a városokban kerül beruházásra. Központi alapokból csak azok a falusi települések kaptak támogatást, melyek valamilyen – az említett koncepcióban rögzített adminisztratív-közigazgatási vagy egyéb szerepkört, tehát lényegében szervező-irányító – funkciót kaptak. Ennek az lett a következménye, hogy a falusi lakosság mind anyagi, mind más tekintetben (pl. társadalmi munka végzés stb.) jórészt maga volt kénytelen részt vállalni a lakóhely fejlesztésében. A fejlesztésnek ez a formája a városokban csaknem ismeretlen, hiszen a városokban az infrastrukturális fejlesztésre (víz-, szennyvíz-, gáz-, út- és járdahálózat kiépítésére) a feltételek általában biztosítottak.[99]

Hantó Zsuzsa és Kárpáti Zoltán arról írt a Pécs környéki községeket vizsgálván, hogy éppen a „legjobban magukra hagyott falvak esetében a legbizonytalanabb sokszor a társadalmi munkák megszervezésének lehetősége."[100]

Enyedi György szerint az OTK legnagyobb hibája az volt, hogy magukat a településformáló folyamatokat kívánta megtervezni, anélkül, hogy a folyamatok tartós jellegét számba vette volna.

> Különösen az 1960-as években, de részben az 1970-es években is a településpolitikában az a mérnöki szemlélet uralkodott, amely csak mindenütt érvényes normákban volt képes gondolkodni, nem fogadott el valószínű vagy esetleges helyzeteket, és amely a településeket infrastruktúra-halmaznak tekintette inkább, mintsem társadalmi organizmusnak. (...) A tényleges szükségletek minden településben – a lakosság társadalmi szerkezetétől, korösszetételétől, foglalkozási szerkezetétől, jövedelmétől, hagyományaitól függően – valamelyest eltérnek az absztrakt országos átlagoktól. A normák azonban e szükségletekkel ritkán találkoznak, és ez a tény nemcsak hiányt, hanem pazarlást is előidéz.

98 Pál 1984a, 374. A szerző utalt arra, hogy a közelmúltban átdolgozták az OTK-t, és kialakítottak egy „méltányosabb" területfejlesztési politikai koncepciót, ám az ingázók helyzetén ez csak később javíthat.

99 Vágvölgyi András: A magyar falusi társadalom életmódjának néhány általános és specifikus jellemzője (1983). MNL-OL-M-KS 904-1-69. ő. e. 57.

100 Hantó–Kárpáti 1983, 69. A szerzők hírt adtak arról is, hogy a helyi közösségek milyen megoldásokkal próbálták orvosolni a helyzetet: a pécsi agglomerációban lévő egyik falu pl. társadalmi munkával a lerombolt templom helyén újat épített, amiben részt vett a KISZ-szervezet is. Cserébe a plébános igehirdetéskor társadalmi munkára szólította fel a település lakosságát, amelynek célja a községi pártiroda és tanácsház előtti járda, illetve útszakasz rendbetétele volt: Hantó–Kárpáti 1983, 67–68. Oláh Miklós és Vágvölgyi B. András is megemlítette, hogy az általuk vizsgált település vezetősége is felvetette, hogy bevonja a templomi szószéket az agitációs hadjáratukba, annak ellenére, hogy a helyi egyházi személyekkel nem ápoltak kimondottan jó viszonyt: Oláh–Vágvölgyi B. 1984, 50. Vö. Tóth 1984, 47.

Ráadásul a Koncepció, annak ellenére, hogy deklaráltan 2000-ig kívánta megszabni a településhálózat alakítását, valójában nem számított hosszú távú tervnek. Megalkotói elterveztek egy tíz vagy tizenöt év múlva remélt állapotot, de nem alkották meg az oda vezető lehetséges utakat, és nem készültek fel a potenciális új jelenségekre. Fel sem merült bennük, hogy ha valamelyik cél nem valósul meg, akkor hogyan kell kezelni ennek negatív konzekvenciáit. Ugyanakkor Enyedi kiemelte, hogy az OTK, mivel elvileg hosszú távú koncepciónak készült, közvetlenül nem tehető felelőssé a községeket érintő intézkedésekért:

> Az OTK merevsége és egyértelműen városcentrikus szemlélete hivatkozási alapul szolgálhatott a helyi vagy központi településpolitika centralizációs törekvéseinek (például a városi alapellátást eleve magasabb színvonalúra tervezték, mint a községekét, pedig az alapellátás fogalmához hozzátartozik, hogy minden állampolgár részére egyenlőnek kell lennie). A településfejlődés tényleges alakulásában az OTK-n kívüli tényezőknek végeredményben nagyobb szerepe volt.

A szerző például sokkal nagyobb problémának tartotta, hogy az iparfejlesztés „mindenekelőtt való dogmája" még az 1980-as években is megakadályozta, hogy megfelelő mennyiségű pénzt adjanak elemi településfejlesztési célokra.[101] Wiener György szerint az ország előbbre jutott volna, ha nem a nehéziparba áramlott volna pénz, hanem a könnyűipari ágazatokba: „Az elmúlt három évtized gazdaságpolitikai tapasztalatai (…) egyértelműen bizonyítják, hogy a magas tőkeigényű, gazdaságtalan bányászati és kohászati alágazatok fejlesztése sokkal erőteljesebben korlátozta az infrastrukturális beruházások megvalósítását, mint a feldolgozóipar preferálása."[102]

Juhász Judit somogyi vizsgálódásai nyomán mutatta ki az OTK áldatlan következményeit. Hangsúlyozta, hogy Somogy vármegye sorsa már a trianoni békediktátum után rossz irányt vett, hiszen Magyarország egyik periferikus területévé vált, csökkentek a fejlesztési források, 1948 után pedig a Jugoszláviával beállott konfliktus miatt a déli, határ menti részét zárták el a beruházásoktól. Ha mindez nem lett volna elég, a somogyi lakosság életét „az erőszakos, és Somogyban az átlagosnál ugrásszerűbben végrehajtott termelőszövetkezetesítés zavarta meg; a tsz-szervezések nyomán újból tömegesen hagyták el falujukat, sokan a megyét is." Ezt követte a konszolidált Kádár-rendszer gazdasági központosítása, a téeszek összevonása, a több falut magába foglaló mezőgazdasági nagyüzemek kialakítása, ami felszámolta a falvak még megmaradt gazdasági önállóságát is. Majd jött az OTK, amelynek kapcsán a szerző rámutatott arra, hogy a településfejlesztési politika gyakorlatilag az ország minden egyes részén valamilyen szinten hátrányosan érintette a kisebb településeket és a népességcsökkenés irányába hatott. Somogy megye falvai különösen rossz demográfiai helyzetbe kerültek: 1970 és 1980 között a Juhász által vizsgált településeken 17 százalékkal csökkent a lakosság. Az említett évtizedben országos átlagban a természetes szaporulat 3,9 százalékos volt, Somogy-

101 Enyedi 1986, 10–11, 17, 25.
102 Wiener 1983, 94.

ban ennek csak egyharmada. A községek természetes szaporulata elérte a 3,4 százalékot, ellenben Somogyban −0,9 százalék, ami az összes többi megyénél alacsonyabb értéket jelentett. Az ötszáz fő alatti somogyi községekben a természetes fogyás mértéke 3,5 százalék volt. Mindehhez hozzájárult az igazságtalan lakásgazdálkodási rendszer és a közintézmények számának radikális csökkentése is.[103]

Az OTK egyik legsúlyosabb következményét több szerző is a körzetesítésben jelölte meg. Már a hatvanas években elindultak azok a közigazgatási és téeszösszevonási folyamatok, amelyek mindig a kisebb és gyengébb érdekérvényesítésre képes települések kárára történtek. Az 1971-ben kihirdetett Koncepció ezt felgyorsította azzal, hogy a községeket különböző kategóriákba sorolta, ezekhez alapellátási követelményeket rendelt, azért, hogy biztosíthassa a „gazdaságos" falusi ellátást, és hogy megteremthesse a centrumközségeket, végső soron azért, hogy helyben tartsa a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek munkaerejét. Ám azáltal, hogy a körzetesítés nem biztosította ehhez a kellő feltételeket (tömegközlekedés, kommunikációs lehetőségek stb.), épp ellenkező hatást ért el, rontotta az apró- és kisfalvak alapfokú intézményekkel való ellátottságát, erősen hozzájárult a lakosság elvándorlásához, egyes települések elnéptelenedéséhez.[104] „A körzetesítés általában azoknál a községeknél következett be, amelyek már korábban évekig csökkentett fejlesztési lehetőségekkel rendelkeztek. A döntő lépés, a település perspektivikus »életképtelenségének« biztos jele a körzetesítés. Az intézmények eltávozása jelenti ugyanis a helyi lakosság számára a bizonyosságot településük jövőjét illetően."[105] Juhász Judit ugyan Somogy megye kapcsán írta ezeket, de az általa diagnosztizált szituáció az egész országra vonatkoztatható volt. (A dabasi térség vándorlási egyenlege az 1970-es években negatív, szemben Pest megye falvainak jelentős vándorlási többletével szemben, 1980 és 1984 között pedig a terület lakossága sokkal gyorsabban apadt, mint a megye községeinek átlaga.)[106] Kilényi Géza arra is felhívta a figyelmet, hogy a körzetesítést nem előzte meg a megyehatárok korrekciója, és ez azért okozott nehézségeket, mert nem egy körzetközpont sokkal közelebb volt a szomszéd megye székhelyéhez, mint a sajátjához.[107]

A körzetesítésen belül különösen az iskolakörzetesítés érintette legfájdalmasabban a falvakat. „A körzetesítési folyamatban az iskolának megkülönböztetett szerepe van, a probléma messze túlmutat az oktatási-művelődési kereteken, a tanácsi vagy orvosi körzetesítésnél jobban befolyásolja a települések életképességét, és több is a felvethető ellenérv. Minél kisebb egy település, szinte annál nagyobb szükség van iskolára, pedagógusokra, hiszen az oktatás, a művelődés, a kultúra egyéb emberközeli formái hiányoznak." – vélekedett erről Juhász Judit.[108] Az 1970-es évek centralizációs hulláma 1847 oktatási intézményt (a magyar iskolák 40 százalékát) számolt fel, ennek következtében az 1980-as évek első felére 837 községben (a községek 28 százalékában) nem volt általá-

103 Juhász 1984, 194, 197–198, 203.
104 Beluszky 2016, 255; Horváth 2023, 192; Juhász 1984, 194.
105 Juhász 1984, 220.
106 Bodó–Orosz–Pál 1988, 239–240.
107 Kilényi 1986, 435–436.
108 Juhász 1984, 221.

nos iskola. E településeken élt a tanköteles korúak hat százalék, de bizonyos megyékben (Baranya, Vas, Zala) ez a falusi nebulók több mint egynegyedét (26–27 százalék) érintette.[109] Enyedi György szerint az iskolakörzetesítést „az esetek egy részében tényleges indok nélkül és nagyon rossz eredménnyel hajtották végre," hiszen az iskola nélküli települések több mint 60 százalékában 1984-ben is elég gyermek lett volna egy iskola fenntartásához! Összesen 32 ezer diákot kényszerítettek arra, hogy ne a lakhelyén járjon iskolába, hanem naponta ingázzon, vagy az ideális feltételeket korántsem biztosító kollégiumokba költözzön.[110] A központi iskolákba járó gyerekek – „hála" az utazási nehézségeknek, az iskola- és életmódváltásnak – az esetek nagy többségében csak nehezen tudtak alkalmazkodni az új körülményekhez, teljesítményük visszaesett, és lefelé húzták az oktatási intézmények átlagait (például a Dabas környéki Gyón esetében).[111] Somogyban több falugyűlés az iskolakörzetesítés ellen szavazott, de ez nem hatotta meg a döntéshozókat. Maradt a porrogszentkirályi Népfront-elnök sajnálkozása a termelőszövetkezeti kongresszuson: „Az ÁFÉSZ-összevonással megszűnt az önálló helyi termelőszövetkezet is. Körzetesítették az iskolát. Ezek után a kistelepüléseken nem maradt semmi vezető intézmény, így sorsuk meg is pecsételődött. Az igazság az, hogy a körzetesítéseket nem mi kértük, de állampolgári kötelességünk volt ezeket elfogadni."[112] S el kellett fogadniuk azt is, hogy a hiányzó iskolakínálat távlatilag fokozta a legsanyarúbb sorsú falvakról történő elvándorlást, és éppen a jobban képzett fiatalok elköltözését.[113]

Az OTK által elősegített település-összevonások ellen is több helyen tiltakozott a helyi lakosság. Az 1970-es években a településhálózatot „fejlesztő" koncepció jegyében számos községet egyesítettek, vagy közös tanácsi irányítás alá vontak, ami sokszor jogosan sértette az ott lakók autonómiaigényét, illetve identitástudatát, és elmélyítette a települések közti ellentéteket is.[114] Bőhm Antal még azokat a költői kérdéseket is fel merte tenni 1984-ben, hogy „Vajon végiggondolják-e az illetékes döntéshozók, hogy egy-egy település helyi társadalmában milyen következményekkel jár például a település több évszázados nevének elvétele? Hogyan rombolja az identitástudatot, ha már formálisan sem létezik az a település, amellyel azonosulni lehetne?"[115] Mivel az 1980-as években némileg szabadabbá vált a mozgástere a helyi tanácsoknak, több település (Hernád, Zsámbék stb.) hivatalos úton is jelezte önállósodási igényét.[116]

109 Bőhm Antal: A településfejlesztés gondjai és perspektívái Magyarországon (1983). MNL-OL-M-KS 904-1-69. ő. e. 67; Enyedi 1986, 56.

110 Enyedi 1986, 57–58. Juhász Judit ezzel kapcsolatban azt írta, hogy „A kollégiumi elhelyezés (ami Somogyra egyébként nem jellemző) nem megfelelő alternatíva a személyiségfejlődés szempontjából, még ideális feltételek esetén is lényegesen kedvezőtlenebb a családnál." Juhász 1984, 222.

111 Forray R. 1987, 396, 400.

112 Juhász 1984, 228–229.

113 Forray R. 1987, 394.

114 Bőhm 1986, 470; uő 1987, 30; Bőhm–Pál 1988, 19; Pál 1985, 8; uő 1988, 132.

115 Bőhm 1984, 82.

116 Uő 1987, 30; Táll 1987, 260; uő 1988, 130.

Bár az áttekintett írások szerzői tisztában voltak azzal, hogy illúzió lenne a fejlesztési források elosztása, illetve a helyi közösségek bevételeinek újraosztása terén teljes igazságosságra törekedni, azt érzékeltették, hogy az anyagi eszközök szétosztása meglehetősen egyenlőtlen.[117] Hantó Zsuzsa és Kárpáti Zoltán Pécs környéki kutatásai arra is felhívták a figyelmet, hogy a beruházások terén gyakran ütközhet egymással az ágazati, megyei, városi és a helyi érdek. Kiderült, hogy bizonyos települések (például Kővágószőlős) egyáltalán nem jártak igazán jól azzal, hogy területükön kiemelt állami beruházást valósítottak meg. A beruházásokhoz kapcsolódó járulékos kiadások jelentős része ugyanis az adott település költségvetését terhelte meg, a beruházót pedig nem feltétlenül érdekelte, hogy a település helyi társadalma mennyit profitál a termelésből. Egy meginterjúvolt kővágószőlősi személy nyíltan ki is mondta: „A szennyvízhálózat kiépítése már nem történt meg, s nem is tudjuk, hogy erre mikor kerül sor, hiszen csak *egy kis hányadot kapunk vissza az országos nagykalapból* (kiemelés az eredetiben – PZM), mert a bánya pécsi vállalat, nincs kötelezve arra, hogy az adott területen, ahol a javait szedi, megfelelő összeget biztosítson."[118]

Mivel az OTK városcentrikus volt, a városi fejlődést kívánta támogatni, nem véletlen, hogy idővel megjelent a falvaknál az az igény, hogy ők maguk is városokká váljanak, hogy a fejlesztési forrásokért ezáltal könnyebben tudjanak lobbizni. Oláh Miklós és Vágvölgyi B. András már említett 1984-es *Valóság*-tanulmánya részben erre vezette visszza, hogy az általuk vizsgált, meg nem nevezett község miért akarta bevezetni a vezetékes gázt. A település városi rangra aspirált (amit végül nem nyert el), és a várossá válás hoz ugyan nem írták elő hivatalosan a vezetékes gáz létét, de mindenképpen jó pontnak minősült.[119] A kisebb községek igyekeztek azt a stratégiát követni, hogy a falu egy részét „urbanizálják," azaz alkotnak egy zsúfolt, „városias" részt (beépítik a széles utcákat, szabad tereket, lakótömböket közvetlenül a forgalmas utak mellé húznak fel, stb.). Ennek azonban az lett a következménye, hogy számos település elvesztette lakályosságát, illetve hagyományos atmoszféráját.[120] E mögött a pénzpazarló megoldás mögött valójában egy elhibázott elképzelés állt, mégpedig az, hogy a fejlődés egyenlő az infrastruktúra kiépítésével. A községek célja – önhibájukon kívül, hiszen erre kényszerítette őket a központi hatalom – tehát valójában nem az urbanizáció, illetve az iparosodás volt, hanem „csupán" az infrastruktúra-fejlesztéshez szükséges anyagi források megszerzése. Ez kétségkívül jogos és indokolt igénynek tűnt, ugyanakkor ez az elsietett, városiasodás nélküli városodás kevésbé támogatta a valódi fejlődés többi elemét (például a társadalmi nyilvánosság demokratizálását, a környezetvédelmi szempontok elterjedését stb.). Bőhm Antal és Pál László ezért egyértelműen az átgondolatlan településfejlesztési politikát tette felelőssé:

117 Bőhm–Pál 1984, 34–35.

118 Hantó–Kárpáti 1983, 62–64.

119 Oláh–Vágvölgyi B. 1984, 43–44.

120 Pál–Sára 1988, 216. A „helyi társadalom" program által megvizsgált Szekszárd viszont nem járt ilyen rosszul ebből a szempontból. Bár az odatelepített ipar „elnyelt" egy polgárosodott bortermelő mezővárost, a hangulatos történelmi belvárost nem söpörte el, sőt helyenként tovább is tudta fejleszteni. Tóth 1984, 31–32.

> Ha pedig úgy tesszük fel a kérdést, mint szokás: urbanizálni kell-e, vagy fejleszteni a helyi társadalomnak életkeretet nyújtó települést, válaszunk nyilvánvalóan a fejlesztés, az elsődlegesen meglévő feltételekre szervesen épülő továbbfejlesztés, korszerűsítés. E különbségtételen az értendő, hogy a települések adottságait sokkal nagyobb mértékben kell figyelembe venni azért, hogy a már meglévő jobban értékesülhessen, s így gazdaságosabb is legyen, a helyi, lakóhelyi társadalom közvetlenül is érdekelt legyen, hogy önmaga gazdája is legyen stb., s mindezek révén növekvő kompetenciája és autonómiája bontakozzék ki. (…) Mindehhez a társadalmi környezetnek, a központi irányításnak is változnia kell – legalábbis a településfejlesztési politikát illetően.[121]

A kutatás azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy bizonyos közösségekben nem számított egyértelmű vágynak az adott település várossá „fejlesztése". Zircen például regisztráltak olyan félelmeket, hogy a költségvetés összege akkor sem fog emelkedni, ha a bakonyi települést várossá nyilvánítják. (Ennek volt alapja: Veszprém megyében kapták vissza a legkevesebb bevételi forrást a megyei központból a helyi tanácsok. A redisztribúcióból általában Veszprém városa és a Balaton menti sáv nyerte ki a legtöbbet.) Emellett a zirci tanács káderei azért sem siettették a várossá nyilvánítást, mert tartottak attól, hogy ha ez bekövetkezik, akkor őket áthelyezik más hivatalhoz. Ráadásul Zirc – a megye településhálózat-fejlesztési koncepciójának módosítása miatt – a várossá válástól függetlenül is viszonylag „jól járt": középfokú társközponttá nyilvánították, vonzáskörzetét megnövelték a Pápai járás „rovására", ami több bevételt és új jogosítványokat jelentett.[122]

2. A tanácsrendszer kritikája, a valódi önkormányzati működés lehetőségének felvázolása

A településpolitika mellett a kutatók az 1950-ben létrejött magyarországi tanácsi igazgatást is átfogó kritika tárgyává tették. Időnként olyan reformelképzelésekkel is előálltak, amelyek már a rendszerváltás utáni önkormányzati rendszer előképének tekinthetők.[123] A kritika mértékét illetően mindenesetre korántsem voltak egységek az írások.

A diktatúra közigazgatására jellemző centralizációt gyakorlatilag minden szerző bírálta. Bőhm Antal és Pál László különösen veszélyesnek ítélte a központosítást:

> A jelenlegi álláspontokat tekintve – feltételezésünk szerint a helyi társadalom irányításában, vezetésében a kívülről irányítottság dominál. Ez gazdasági, kulturális, politikai stb. területen egyaránt fennáll. Nem vitatjuk a kívülről, illetve fentről való irányítottság – tehát a „nagy" társadalom szempontjait érvényesítő mechanizmus – szükségességét, viszont feltételezzük ennek gyakori indokolatlan túlsúlyát. Azt, hogy a döntések (gazdasági-politikai-kulturális stb. értelem-

121 Bőhm–Pál 1983, 21–22.
122 Székely 1984, 132–137, 144, 150.
123 Feitl 2022, 264.

> ben) csak ritkán vannak tekintettel a lokális körülményekre és a helyi társadalom érdekeire. A társadalom életének számos területén tapasztalható – s erről riportok, a tömegkommunikáció valamennyi formája szállít tényanyagot –, hogy a központi szervek gyakran anélkül döntenek, hogy a helyi igényeket kellőképpen ismernék, vagy akárcsak figyelembe vennék. Ráadásul ez a kapcsolat nemcsak egyoldalú, hanem azt a látszatot is kelti, mintha a központi hatalom jóindulata teremtené meg a helyi társadalom életfeltételeit és körülményeit.[124]

Bőhm Antal azért is minősítette károsnak a centralizált hatalmi struktúrákat, mert vélekedése szerint a túlközpontosított világban a lokalitás és a makrotársadalom viszonya egyoldalú, a helyi (tanácsi) igazgatási szint szerepe pusztán a központi akarat végrehajtására korlátozódik.[125]

A központosított igazgatás azonban a nyolcvanas évekre már igen mély gyökeret eresztett a közgondolkodásban. Éppen ezen a fronton bírálták Bőhméket. Batta Pálné és Jordán Miklós 1985-ben a *Társadalmi Szemlé*ben a centralizáció védelmére kelt, „nehogy »a ló másik oldalára való átesés« már sokszor be nem vált módszerét alkalmazzuk." A szerzők aggályosnak tartották a túlzott decentralizációt, mondván, hogy az nemcsak a „közösségnek", hanem a közösség nevében fellépő, ám attól elkülönülő érdekcsoportoknak is nagyobb mozgásteret ad, a lakosok pedig nem tudják ezeket a csoportokat ellenőrizni, mivel „politikai fejlettségük egyenetlen". Batta és Jordán úgy gondolta, hogy 1985-ben még nagyon távol állt a magyar társadalom többsége attól, hogy rendszeres és aktív résztvevője legyen a közösségi fórumoknak. (Természetesen arra nem tértek ki, hogy miért is vált ilyenné a lakosság elsöprő többsége.)[126] Bőhm Antal ezzel szemben úgy vélte, ezzel az érvvel nem lehet takarózni, s bár elfogadta, hogy Pál Lászlóval megalkotott koncepciója némileg ideáltipikus, mégis azt írta, hogy a „hatalmi koordinátarendszer deformációját helyre lehetne állítani, egyfelől a lakóhelyi és munkahelyi részvételi és hatalmi lehetőségek valamiféle kiegyenlítésével, másfelől a centrum és a lokalitás partneri viszonyának kialakításával." Az utóbbi feltétele a „valóságosan működő önkormányzat". Újfent amellett érvelt, hogy a decentralizáció egyaránt érdeke a központi és a lokális szintnek is: „Szilárd meggyőződésünk, hogy a központi hatalom annál erősebb, minél kialakultabb, szilárdabb helyi önkormányzatokra támaszkodhat, és ellenkezőleg, a helyi autonómiák és önkormányzatok hiányában a központi hatalom is csorbát szenved."[127]

Kilényi Géza számba vette a tanácsok problémáit. A tanácsi apparátus nehézkesen, bürokratikusan dolgozott, egyes helyeken túl sokan, máshol túl kevesen dolgoztak a hivatalokban (például az 1980-as évek közepén léteztek olyan fővárosi tanácsok, ahol egyetlen építészmérnököt sem alkalmaztak). A tanácsok fejlődését számos adminisztratív szabály korlátozta. A helyi közösségekre tartozó ügyekben az érdektelen felettes jog-

124 Bőhm–Pál 1983, 17.
125 Bőhm 1984, 80.
126 Batta–Jordán 1985, 102–104.
127 Bőhm 1987, 21.

orvoslati szervek döntöttek. Bevezették a városkörnyéki igazgatási modellt, kivéve a fővárosban, pedig éppen Budapest környékén voltak legerősebbek a vonzási kapcsolatok. A községi tanácsok vb-titkárai egyszerre vezették a szakigazgatási szervet és gyakorolták a törvényességi felügyeletet, ami kifejezetten „tudathasadásos" állapotnak minősült.[128]

Az 1971. évi I. törvény (az úgynevezett „harmadik tanácstörvény") ugyan elvi szinten elismerte a tanácsok önkormányzati jellegét, de önállóságuk csak a központi irányítás fenntartása mellett érvényesülhetett.[129] Mégis fontos volt ez a jogszabály, mert sajátos értelmezésével, a tanácsszervezet osztályai mellett létrehozott albizottságokon keresztül lehetőség nyílhatott konkrét döntések befolyásolására. Halász Gábor sárospataki vizsgálódásai során is talált erre példát: 1975-ben az ottani városi tanács Városfejlesztési Bizottságán belül műemlékvédelmi albizottság alakult, amelynek tagjai új településfejlesztési koncepciót dolgoztak ki, nem kis politikai ellenszélben. Az új koncepció ugyanis szakítani kívánt a Sárospatak külső részein panelháztömbök építéseire épülő korábbi várospolitikával, és mind az állami, mind a magánerős építkezéseket a belvárosba irányította volna. Ennek érdekében az albizottság részt vett jogszabály-előkészítésben, és évente műemlékvédelmi hónapot is szervezett, hogy a nyilvánosság erejét felhasználva a közvéleményt a városrekonstrukciós elképzelése mellé állítsa.[130] (Az esztergomi vár rekonstrukciója kapcsán is nagy szerepet kapott az egyik tanácsi albizottság, erre később visszatérek.)

A formális önigazgatási lehetőségeken túl az is komoly problémának számított, hogy a tanácsok jelentős része meglehetősen szűkös anyagi forrásokkal gazdálkodhatott, a szép önkormányzati elvek deklarálása ugyanis nem párosult a tanácsok gazdasági önállóságának megteremtésével. (Ebben nem is történt igazi változás, még 1988-ban is sokszor közvetlenül irányították az országos szervek a tanácsok tervezési és költségvetési gazdálkodását.) Márpedig az anyagi függetlenség hiányában a helyi tanácsok csak formálisan lehettek vezető szervei a helységeknek.[131]

Az összes kutató hitet tett az önkormányzati gondolat mellett. Ezt kulcskérdésnek tartották. „A legáltalánosabb gond az, hogy (...) nem állnak fenn az önkormányzat, az érdekképviselet garantált intézményes feltételei. Önálló választott érdekképviseleti testület nélkül pedig a mégoly életképesnek tűnő helyi társadalmak jövője is veszélyben forog." – írta Juhász Judit.[132] A tanulmányok szerzői a demokrácia egyik összetevőjeként értelmezték az önkormányzatiságot,[133] és azt tapasztalták, hogy a társadalomban növekedni kezdett az erre vonatkozó állampolgári igény.[134]

De hogyan képzelték el a szerzők azt, hogy valódi önkormányzatokká fejlesszék a tanácsokat? Ennek a folyamatnak a nulladik lépését a decentralizációban határozták

128 Kilényi 1986, 436, 444, 449, 450–451.
129 G. Vass 2009, 162.
130 Halász 1987, 131–132.
131 Gombár 1983, 132; Hantó–Kárpáti 1983, 68–69; Bőhm–Pál 1984, 33; Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1988. november 21-én megtartott üléséről. MNL-OL-M-KS 288-5-1044. ő. e. 54.
132 Juhász 1984, 230.
133 Gombár 1987, 90.
134 Pál 1985, 6; Bőhm 1987, 11; Pál 1988, 132.

meg.[135] A kutatók úgy vélték, hogy ez a központi hatalomnak is érdeke. Egyrészt azért, mert „a relatív autonómiával – vagy más szóval: helyi önkormányzattal – rendelkező, fejlett közösségű települések partnerei lehetnek a centrumnak minden tekintetben, s kedvező esélyeket teremtenek a hatalmi mechanizmus hatékonyabb működésére."[136] Másrészt azért, mert a decentralizált igazgatás sokkal olcsóbb (bizonyos külföldi becslés szerint akár háromszor is), mint a centralizált gyakorlat.[137] A decentralizáció terén sok előrelépés történt az 1980-as években, a megyei tanács döntési jogosultságainak jelentős részét megkapták a helyi tanácsok, némely esetben talán túl sok ügyet utaltak a feladatkörükbe.[138]

Kilényi Géza a decentralizáción túl azt is javasolta írásában, hogy az 1983-ban életre keltett elöljáróságok intézményét terjesszék ki – bolgár mintára – a társközségeken túl a városok relatíve önálló területi egységeire (kertvárosok, lakótelepek). Felvetette a kihelyezett ügyfélfogadás és ügyintézés rendszerének kiszélesítését, a bizottsági munka hangsúlyosabbá tételét a döntés-előkészítési folyamatban, a képesítési előírások felülvizsgálatát, a képviseleti testület fokozott mértékű előtérbe állítását. Mindezek mellett úgy vélte, a megyei szinten már létező horizontális jogorvoslati rendszerrel biztosítani lehetne, hogy a helyi közösségekre tartozó ügyekben ne az érdektelen felettes szerv döntsön (ez azt jelentette, hogy jogszabálysértés miatt a sérelmesnek tartott határozatot bíróság előtt lehetett volna megtámadni).[139]

Szerzőink fontos szerepet szántak annak is, hogy minél több helyi lakost bevonjanak a döntés-előkészítésbe. Ehhez remek eszköznek, a helyi hatalom legitimációja egyfajta biztosítékának gondolták a direkt demokrácia, azaz a népszavazás intézményének kiterjesztését, valamint a meglévő fórumok (társadalmi viták, társadalmi zsűrik, falugyűlések stb.) fenntartását. Kilényi Géza ennek alapján írta:

> Ha a képviseleti demokráciát megfelelő módon kiegészítjük a közvetlen demokrácia intézményeivel, azaz a választópolgárok szélesebb körű beleszólási lehetőséget kapnak a közügyekbe, reális célnak tekinthető, hogy a tanács viszonylag kis létszámú *munkatestület* (kiemelés az eredetiben – PZM) legyen, amelynek tagjai lényegesen több információval rendelkeznek, ezek birtokában – és a fontosabb ügyekben a kétfordulós tárgyalási rend alkalmazásával – uralják a döntés-előkészítési folyamatot, gyakrabban üléseznek, s ténylegesen is gyakorolják a tanács valamennyi hatáskörét. Mindez egyben azt is jelenti, hogy alapvetően megváltozik a tanács és a végrehajtó bizottság *tényleges hatalmi súlya* (kiemelés az eredetiben – PZM) és egymáshoz való viszonya, s a végrehajtó bizottság va-

135 „A mai centralizált hatalmi helyzetben az önkormányzatok újjáépítése nem indulhat meg másképp, mint hogy a központi hatalom a nála felhalmozódott döntési jogok közül némelyeket decentralizál, átad a helyi hatalmi centrumoknak." – írta Bánlaky Pál: Bánlaky 1987a, 5.

136 Bőhm–Pál 1984, 33. Kilényi Géza azt állította, hogy ha erősödik a tanácsok önkormányzati jellege, az egyben a szocialista államszervezet erősödését is jelenti. Kilényi 1986, 444.

137 Gombár 1987, 90–91; Pál 1988, 135; Verebélyi 1988, 37.

138 Bánlaky 1987b, 45; Verebélyi 1988, 37.

139 Kilényi 1986, 442, 444, 446, 452.

lójában is azzá válik, aminek – nevéből eredően – lennie kell: a tanácsi döntések végrehajtását szervező, koordináló testületté. Ha pedig ez így van, azaz a tanács válik az érdekegyeztetés és az érdemi döntés színterévé, akkor ennek kihatása lehet a végrehajtó bizottság összetételére is, hiszen ennek a feladatkörhöz kell igazodnia.[140]

A sokak által várt „kétszintű" igazgatási rendszert végül az 1987. évi 21. sz. tvr. vezette be, így a megyei irányítás mellett a települések teljes igazgatási önállóságot kaptak.[141] Verebélyi Imre az így létrejött tanácsi önkormányzatot így is csak „félig-meddig" kész megoldásnak írta le, mert úgy látta, hogy a megyei és a központi irányítás még mindig erősen megkötötte az önkormányzati törekvéseket. Ezért további intézkedéseket sürgetett, hogy minél előbb létrejöhessen a „szélesebb körű szocialista önkormányzat". Javasolta, hogy a megyei tanácsok jogosítványait bizonyos területeken (személyzeti jogosítványok, a helyi terv- és pénzügyek előzetes megyei konzultációs folyamataiban, az „eligazításokon," a helyszíni ellenőrzéseknél) korlátozzák. Kívánatosnak tartotta, hogy a központi irányítás egyrészt vonuljon vissza a stratégiailag fontos területekre, másrészt adjon aktív segítséget a helyi önállóság hatékony gyakorlásához. Úgy vélte, hogy a tanácsoknak célszerű volna az ügyeket kettéosztani a teljes önállósággal intézhető és a helyi mérlegelés kizárásával intézhető csoportokra. Felvetette, hogy jó lenne honorálni az igazgatási apparátus létszámának és működési költségeinek csökkentéséből származó anyagi eszközökkel a képviseleti munkáját komolyan vevő tanácstagokat. Verebélyi nemcsak igazgatáselméleti szempontból kongatta a vészharangot, triviális, a mindennapi hatékony tevékenységet akadályozó problémákra is felhívta a figyelmet, amikor azt írta, hogy a tanácsházakban szükség lenne a megfelelő munkaszobák kialakítására, vagy hogy hozzáférhetővé kéne tenni a felkészülést segítő anyagokat. Nem győzte kiemelni, hogy a tanácsi önkormányzat fejlesztése szempontjából milyen nagy jelentősége lehet a „helyi társadalom kötőszöveteinek", azaz az önszerveződő kisközösségeknek/csoportoknak. „A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a különböző önszerveződő helyi egységek igen alkalmasak arra, hogy – tanácsi ellenőrzés mellett – közvetlenül osszanak el állami segélyeket, maguk szervezzenek meg tanács által is támogatott szolgáltatásokat. Szerepük azonban nem korlátozható a közkiadások racionalizálására, ennél jóval nagyobb az a társadalmi haszon, amely a tanácsdemokrácia tartalmi megalapozásában jelentkezhet" – írta.[142]

Verebélyi *Társadalmi Szemlé*ben megjelent írásában különösen nagy nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a tanácsi végrehajtó szervezetet közvetlenül az önkormányzati testületnek és választott vezetőinek kellene alárendelni, illetve azt kívánta, hogy a végrehajtó szervezetnek saját önkormányzati testületeihez viszonyítva csak erősen korlátozott önállósága legyen. Emellett javasolta, hogy a tanácsok bizottságai nagyobb felügyeletet gyakoroljanak a szakigazgatási szervek felett, a közpénzek kiosztásába job-

140 Gombár 1987, 96–97; Kilényi 1986, 445–446; Papp 1988, 103.
141 G. Vass 2009, 160.
142 Verebélyi 1988, 36, 38–41, 44.

ban vonják be a tanácsokat, illetve, hogy liberalizálják a saját vagyonuk felhasználását korlátozó jogszabályokat. A változó politikai klímára utalt Verebélyinek az a javaslata, amely korlátozta volna a helyi pártszervek befolyását az igazgatási szervekre: „A területi demokrácia fejlődése ellen hatott a helyi pártirányítás gyakori operatív és részletes beavatkozása is a tanácsi döntési folyamatokba. (...) A testületi demokrácia fejlesztésének ezért az is feltétele, hogy (...) a párt irányító tevékenységét elsősorban a párttag testületi tagok útján gyakorolja."[143]

A kutatók reformjavaslatai már a néhány évvel később megvalósuló önkormányzati rendszer felé mutattak, bár valószínűleg a legtöbb szerző nem számolt azzal, hogy a szocialista rendszer a nyolcvanas végén összeomlik, és az általuk kidolgozott tervek „magától értetődően" beépülnek majd a rendszerváltás utáni, közigazgatást átalakító jogszabályokba. Mindenesetre Gombár Csaba meglehetősen szkeptikus volt azt illetően, hogy Magyarországon lehet-e hosszú távon jól működő önigazgatási szerveket létrehozni: „Mert igaz az, hogy egy kívánatos önkormányzatban a helyi politikát helyben kell csinálni, igaz azonban az is, hogy nálunk immár nemzedékek szoktak el az aktív helyi politizálástól – bár régebben sem sokan szokhatták ezt meg. S így nemcsak a reflexszé vált magátólértetődőségek hiányoznak e téren, hanem számos elemi ismeret is."[144]

3. A lokális közösségek értelmiségének bemutatása, a helyi identitástudat vizsgálata

A kutatási program kiemelten kezelte a vidéken élő értelmiség helyzetét, akiket az adott közösség érdekképviselőinek és identitása megőrzőjének tartottak: „fontos vizsgálati szempontnak tartjuk azt, hogy a helyi társadalom értelmisége miért és hogyan képes, vagy miért nem képes elősegíteni az adott és saját társadalmi környezet kohéziójának kialakulását." – szögezte le a kutatást irányító és szervező két szociológus. Bőhm Antal és Pál László számára magától értetődőnek tűnt, hogy ahol nem volt jelen a helyi intelligencia, vagy alkalmatlannak bizonyult a közösség érdekképviseletére, „ott a helyi társadalom érdekei kevésbé integrálódhatnak, s ennek következtében stagnáló, vegetatív körülmények jellemzik állampolgárait, s előbb-utóbb bekövetkezik a helyi lakosság apátiája, majd elvándorlása, azaz a helyi társadalom sorvadása, stagnálása, sőt szétbomlása." A korábbi évtizedekben lefolytatott értelmiségi-kutatások alapján azt feltételezték, hogy a falun élő értelmiség kevésbé képes megfelelni feladatának, bizonyos csoportjai (például a pedagógusok) pedig kifejezetten periférikus állapotba kerültek.[145]

A Társadalomtudományi Intézet megbízásából lefolytatott adatfelvételek sok tekintetben igazolták az előfeltevést. Juhász Judit a somogyi aprófalvakat járva rengeteg helyen csonka társadalmakat talált, olyan községeket, ahonnan egész egyszerűen eltűnt

143 Verebélyi 1988, 39, 41, 43–44.
144 Gombár 1987, 91.
145 Bőhm–Pál 1983, 15–17.

az értelmiség. Ebben szerinte döntő felelősség terhelte a hetvenes évek körzetesítési politikáját, amely kevés kivételtől eltekintve szinte teljesen felszámolta a helyi vezetőréteg és az értelmiség lokális munkavállalási lehetőségeit. Általában a folyamat a tanult rétegek (orvosok, tanárok) elköltözésével járt, akiket még városi szolgálati lakásokkal is csábítottak. A helyben maradó idősebb vezetőket nyugdíjazták. Ha valahol maradtak is értelmiségiek, ők elsősorban a munkahelyükhöz kötődtek, nem maradt idejük/energiájuk lakóhelyük érdekképviseletére. Mindez negatívan hatott számos közösség identitástudatának fenntartására, hiszen pont az a réteg tűnt el/vált inaktívvá, amelynek tagjai képesek voltak lakóhelyük önazonosságának biztosítására. Ennél nagyobb bajnak tartotta a szerző, hogy a falvak elvesztették azokat a csoportokat, amelyek az adott település érdekeit „a nagy társadalom érintett fórumain" képviselni tudták. „Végeredményben megszűnt az az erő, amely megállíthatná számos település sorvadását, amely kivívhatná egy újra meginduló fejlődés lehetőségeit." – írta.[146]

Az egykori Dabasi járás községeiben sem volt jobb a helyzet. A helyi értelmiségiek megélhetési gondjaik miatt nem, vagy alig vettek részt a közéletben, vagy ha mégis, akkor a tanácsi vezetés sokszor nem kívánt velük együttműködni.[147] Kőszegen dolgozott olyan első titkár, aki rendszeresen beszélt a befolyásosabb értelmiségiekkel, mert kételkedett a tanácstól kapott információkban, de az 1980-as években a vezetés ezt már nem igényelte.[148] A Dabas környéki községekből is elvándoroltak a jól képzett személyek megfelelő munkalehetőség hiányában, bár akadt ellenpélda is: Újhartyán számított a művelt rétegek munkájára, visszahozta saját értelmiségét, állást biztosított a hartyáni származású pedagógusoknak, aminek eredménye csakhamar megjelent az iskolázási statisztikákban.[149] Sárospatakon viszont rivalizálás alakult ki a városi vezetés és az egykori református kollégiumban végzett értelmiségiek között, akik Budapesten a HNF alatt működő öregdiákkört alakítottak, és évfordulós ünnepséget szerveztek alma materükben, amit a városi tanács nem támogatott. Az 1981-es ünnepséget már a sárospataki vezetés ellenőrizte, s egyrészt kihagyták belőle az „öregdiákok" jutalomalapjának kiosztását, másrészt mellőzték az iskolatörténeti kiállítás szervezéséből a baráti kör egyik legaktívabb tagját. Itt nem pusztán arról volt szó, hogy a pataki káderek szimbolikusan is uralni akarták a város identitásában meghatározó oktatási intézményt, hanem igyekeztek megfelelni a megyei tanácsi vezetésnek, Miskolcon ugyanis nem nézték jó szemmel a lokálpatrióta érzelmek burjánzását. Pedig az értelmiségi elithez tartozó „öregdiákok" (akik között államtitkárt is találtak) jó felsőbb kapcsolatokkal rendelkeztek, hallgattak rájuk az anyagi eszközök szétosztásáért felelős személyek, és valamelyest hatni tudtak a nyilvánosságra is. Érdekközvetítő szerepüket viszont nem kívánta felhasználni a városi tanács, a megyével való jó viszony fenntartását preferálták inkább.[150]

146 Juhász 1984, 209.

147 Bodó–Orosz–Pál 1988, 251, 258, 260, 262, 267, 270, 273. A tatárszentgyörgyi orvos arra panaszkodott, hogy a faluban élő értelmiségieknek „nincsenek információik a tanács terveiről, fejlesztési lehetőségeiről, és a tanácsi vezetés nem tekinti partnernek őket." Uo. 268–269.

148 A. Gergely 1986, 47.

149 Forray R. 1987, 394–395.

150 Halász 1987, 142–144.

Nem egy kutató kitért arra, hogy a helyi értelmiség, illetve az értelmiségbe sorolt vezetőréteg sokszor azért küszködött, mert nem számított „helybelinek", más településről került lakóhelyére, nem ismerte a lokális állapotokat. Dabason és körzetében a vezető értelmiség negyven százalékának egyetlen rokona sem lakott az adott községben. A lokálpatriótákat ez számos helyen jogosan sérthette, ugyanakkor a „gyüttmentektől" való elzárkózás önmagában még nem feltétlenül vezetett jó döntésekhez. Kőszegen például elérték, hogy kizárólag helyi születésű személy kerülhet vezető pozícióba, a városi levéltár igazgatója ezért nem lehetett népfrontvezető, bár sokkal aktívabban tevékenykedett, mint más kőszegiek.[151]

A. Gergely András részletesen elemezte a kiskunhalasi népesség szocializmus alatti identitásvesztését, melyet tudatosan elősegített a pártállami rendszer. A. Gergely kiemelte, hogy a kunság gondolkodásában sokáig fontos helyen állt a történelmi tényeket nemegyszer figyelmen kívül hagyó mitikus múltszemlélet, mely valamikor erőt adó, a jogszokásokat és morális dimenziókat szentesítő magatartás volt. „A folytonosságnak és az etnikai önállóságnak ez a szimbolikus erőfölénye talán túlzás nélkül is a legkonokabb, a múltjához a legtovább ragaszkodó magyar várossá teszi Halast; rátarti parasztpolgárait is dekoratív fajtának tekinthetjük. (...) A közbirtokosi öntudat, a kollektív érdekvédelem itt sokáig jellegadó magatartásjegy volt, s ha nemegyszer erővel csukta be a kaput pozitív változások előtt, a halasiak értéktudatában vezérszerepe volt, s van olykor máig is." – írta. A szerző hangsúlyozta a mítoszok erejét, s negatív előjelet tett azok lerombolása elé. Úgy vélte, hogy a kommunista berendezkedés mindent megtett a polgári öntudat szétfoszlásáért, az összetartozás-tudat elpusztításáért, s emiatt nem alakult ki Kiskunhalason *valódi* városi közösség a szocializmus negyedik évtizedére. Bár az etnocentrikus zártságot nem tartotta helyesnek, mégis megértően írt a kunság „hamis tudatáról":

> Ezek az öreg kunok, akiket az új fiatalok már név szerint sem ismernek, lehet, hogy csupán egy sosemvolt szép demokráciát, egy nevesincsen kultúrát vagy néhány megszakállasodott szokást reklamálnak, de mindenképpen egy bennük élő és kifejeződő szükségletet, saját értékrendszerük közéleti formáját forszírozzák, amely egyébként a halasiak nem kis hányadában ugyanilyen értékmegfontolások alapján szintén meglévő igény. (...) Mert itt nem ódivatú morális kérdésekről van szó: „a múlt leküzdésének" földszintes jelszava, magabiztosan vállon veregető tartalma egyszersmind értékzavart jelez, sőt reprodukál is. Hiszen a tradíció továbbvitelében való hit megdőlése egyúttal válsághelyzetet is teremt (...).[152]

S tudott-e a szocialista berendezkedés adni is valamit Halas népének az elvett, de legalábbis meggyengített identitástudat helyébe? A. Gergely szerint egyáltalán nem. A kommunista vezetők demokratikus átalakulást ígértek, ehelyett „az intézményesítet-

151 A. Gergely 1986, 39, 44; Bőhm 1986, 462.
152 A. Gergely 1987, 150–151, 163, 169, 171, 174–175.

ten közösségi korszakban" csak üres demokráciásdit kaptak a halasiak. Felkínálták a kollektivitás és egyenlőség megvalósítását, ehelyett lecsökkent a vidék autonómiája, és elmaradt a döntések decentralizálása. Felvázolták a gazdaság jelentős fejlődését, ehelyett eltorzították a hagyományos, ősrégi, állattartó és részben növénytermesztő kiskunhalasi kultúrát. Végeredményben a szerző szerint a szocializmus semmivel sem tudott többet adni, mint a sokat bírált 1945 előtti világ: „Az eredmények...? – hiszen működő gyár és malom, iskolánkívüli nevelés és vetített képes előadássorozat, homoki bor és magas lakóház, Csipkeház és betegápolás a harmincas években is volt! Az új rendszer által »hozott« értékek, az egyben önmagukat is minősítő irányítási regulák azonban azt a látszatot próbálják kelteni, mintha ezerévnyi fejlődés íme, most ebben a korszakban kulminálna." Sőt, A. Gergely szerint a második világháború előtti világ jobbnak számított, mint ami az utána lévő évtizedekben következett.[153] Az, hogy ezek az állítások az MSZMP egyik intézményének hivatalos, kinyomtatott kiadványában megjelenhettek, nemcsak a szerző bátorságára mutat rá, hanem a diktatúra érezhető gyengülésére is.

S volt-e esély a kialakult problémás állapot orvoslására? A. Gergely ebben nem nagyon hitt. Természetesen ő is szimpatizált a demokráciával, sőt, a demokratikus fejlődés alapvető mozgatórugójának „a manipulációktól, téveszméktől megszabadított helyi tudatot" tartotta, „amely demokratikus politikai konszenzus keretén belül formális ideológiai munkából korhű azonosságtudattá erősödhetne." Ennek megszületésében viszont nem igazán hitt. Ráadásul arra jutott, hogy az általa bemutatott jelenségek általánosíthatóak, jelzik több magyarországi kisváros életképtelenségét, autonómiavesztését.[154]

4. A lakosság életmódjával, életvitelével kapcsolatos problémák

A késő Kádár-kori magyar társadalom meglehetősen rossz egészségi/mentális állapota közismert volt a szakemberek, sőt, a szélesebb értelemben vett nyilvánosság számára is. A szomorú látlelet kiállításához programunk kutatói is jelentősen hozzájárultak.

Az 1980-as években a romló gazdasági eredmények a lakosságot jelentős többletmunkára, mellékállásra, második műszakokra kényszerítette a pihenőidő rovására. Ez csakhamar a népesség önkizsákmányolásához, túlhajtásához, s egészsége tömeges leromlásához vezetett. Simó Tibor vizsgálataiból kiderült, hogy Kiskőrösön a keresők különösen sok időt fordítottak munkára szabadidejükből.[155] A dabasi körzetben megkérdezett orvosok közül sokan hibáztatták ezért az általános gazdasági-társadalmi körülmények romlását. Alsónémediben ennek hagyománya volt, itt még az 1960-as években is többséget alkotott az „önkíméletlenül" dolgozó parasztság. Hernádon a népesség nagy része csak a főálláson kívül tudta biztosítani megélhetését. Újlengyelen ehhez társult az is, hogy sok család szabadidejében a rekreáció helyett „kalákás" házépítésre

153 A. Gergely 1987, 164–167.
154 Uo. 174, 176.
155 Simó 1986a, 93.

kényszerítette magát.[156] Ráadásul, mint már említettem, állami források hiányában a falusi lakosság kénytelen volt társadalmi munkában (esetleg jelentős anyagi hozzájárulással) elintézni magának (illetve településének) az olyan alapvető kommunális beruházásokat, mint a gáz- és vízellátás bevezetése vagy az út- és járdaépítés. Ez a mintegy 1500 alapfokú településen élő másfél millió embert a mindennapjaiban érintette.[157]

Mindez arra vezetett, hogy a „helyi társadalmak" jelentős része nem akart vagy nem tudott részt venni a lokális döntések előkészítésében, a különböző fórumokon legfeljebb passzívan volt jelen. Az 1985-ös, megreformált választási rendszerben, amelyet elégedetten üdvözölt az értelmiség, ez szintén megmutatkozott: hiába lett kötelező a többes jelölés, a választásra jogosultaknak csak közel négy százaléka vett részt a képviselői jelölőgyűléseken. Sőt, a választók fele nem is ismerte a kötelező többes jelölés intézményét. (Viszont akik hallottak róla, azok döntő többsége – 1984-ben 79 százalék – helyesnek vélte, hogy több jelölt legyen.)[158] Beérett a paternalista uralmi rend tudatos és módszeres politikája, amely néhány évtized alatt sikeresen leszoktatta a lakosság többségét a közügyekbe való beleszólás igényéről, amit tetézett a hatalmon lévők elhibázott kommunikációja, a nyilvánosság manipulálása.[159] A. Gergely András arra is felhívta a figyelmet, hogy ez tulajdonképpen kényelmes is volt a helyi társadalmak vezetőinek, akik nem igazán szerették, ha a lakosság beleszólt a működésükbe.[160] Ám ez a politika szélsőséges individualizációhoz, a népesség atomizálódásához vezetett (különösen a lakótelepeken),[161] ahhoz, hogy a községek lakói csak akkor akarjanak részt venni bármilyen közösséget érintő programban, ha az közvetlenül őket vagy családjukat érintette. A Dabas környéki Hernád kapcsán írta Táll Éva, hogy a

> lakosság sürgette az utak rendbehozását, de az egyes családok csak a saját házuk közvetlen környékével törődtek igazán. A tanács által szállított anyagból mindenki hajlandó volt megépíteni például a járdát a háza előtt, de a községi középületekből lassan kialakuló új faluközpont környékén nem akadt, aki társadalmi összefogással lekövezte volna a mindenki által nap mint nap használt gyalogutat. Igaz viszont, hogy ami a magánszférájukat közvetlenül érinti, legyen az gázbevezetés vagy óvodatakarítás, abban a hernádiak személyes áldozatokra is hajlandók.[162]

Az elhibázott pártállami településpolitika az egoizmus terjedése mellett kimutathatóan rossz irányba befolyásolta a lakosok egészségügyi állapotát. A modern városi munkásság mentalitása és a hagyományos gazdaszemlélet szintézise nem egy helyen segítette elő az emberek fizikai/szellemi állapotának leromlását:

156 Bodó–Orosz–Pál 1988, 252, 258, 260, 272.
157 Enyedi 1986, 17, 19; Kulcsár 1976a, 220–221; Pál 1984a, 374; Pál 1984b, 3.
158 Kulcsár–Tímár–Szurkos 1987, 103–105.
159 Bodó–Orosz–Pál 1988, 231; Bőhm 1987, 29; Oláh–Vágvölgyi B. 1984, 50.
160 A. Gergely 1987, 167.
161 Tóth 1983, 76.
162 Táll 1987, 263.

> Az ingázók (Magyarországon jelenleg 1,1 millió munkavállaló nem a lakóhelyén dolgozik) közvetítik a városias életmódmintákat, jórészt nekik tulajdoníthatók a lakásmódban és életvitelben tapasztalt változások. A régi, tradicionális paraszti falu munkacentrikussága is beépült az új életmódba, ennek esetenként megmutatkozó torz jelenségeivel éppen a második gazdaságban végzett munkával kapcsolatban tapasztalunk. Bizonyos falusi rétegeknél egyenesen »önhajszoló« életmódról is beszélhetünk, annak minden negatív társadalmi, egészségügyi következményével együtt. Ezeknél a rétegeknél a szabadidő nagy része intenzíven kihasznált munkaidővé alakul át.[163]

Az imént idézett szöveg szerzője – Vágvölgyi András – nem véletlenül hivatkozott az ingázókra, akiknél az átlagosnál rosszabb megbetegedési arányokra, morbiditásra figyeltek fel a kutatók. Különösen a távolsági ingázók, a „fekete vonatok" utasainak körében bizonyult súlyosnak a probléma, akik a nyolcvanas években a magyarországi munkásosztály legnehezebb helyzetű rétegét alkották.[164]

A túlzott pszichikai megterhelés természetesen devianciákhoz vezetett. Nem véletlen, hogy az egykori Dabasi járás területén dolgozó orvosok szinte kivétel nélkül (a megkérdezett 19 doktor közül 16) az alkoholizmust nevezte a legfőbb gondnak, utána a rossz táplálkozást és a helytelen életmódot (túlhajtás, dohányzás), s regisztrálták a szív- és érrendszeri betegségek elszaporodását – különbség köztük az okok megjelölésében volt (a tatárszentgyörgyi körzeti orvos például alapvetően az egyének magatartását jelölte meg okként, az újlengyeli medikus inkább általános társadalmi-gazdasági körülményekkel magyarázta a problémát). Alsónémediben különösen rossz egészségügyi állapottal találkoztak a kutatók: a kórházba utaltak aránya duplája volt a térség átlagának. Kiugróan magasnak értékelték a gondozottak számát, a négy fő betegségcsoportban 195,5 rendszeresen gondozott jutott ezer lakosra. Ez az arány a körzet átlagának 2,8-szorosa volt, kiemelkedően nagynak számított a pszichiátriai gondozottak száma.[165]

Bár nem vitatom az egyéni felelősség szerepét, a rossz statisztikák növekedéséhez hozzájárult az is, hogy az uralmi rend nem iparkodott enyhíteni a falvak egészségügyi intézménnyel való ellátottságának hiányán. Somogyban a más településhez csatolt községek esetén csak a heti egyszeri rendelést tudták megszervezni, ami lényegében elégtelennek minősült, sőt a zsúfoltság miatt az orvosoknak nem jutott ideje a páciensekkel körültekintően foglalkozni. Az idős, krónikus betegek pedig nagyon nehezen tudták megoldani a rendelésre való utazást.[166] Dabason ugyan komoly eredménynek tartották, hogy 1981-ben átadták az új szakorvosi rendelőintézetet, ami által számos új szolgáltatás is megjelent (szűrőállomás, központi orvosügyelet, ideggondozó intézet). Bővültek a diagnosztikai és terápiás tevékenységek és feltételek. Egységesebb lett a kórházi háttér,

163 Vágvölgyi András: A magyar falusi társadalom életmódjának néhány általános és specifikus jellemzője (1983). MNL-OL-M-KS 904-1-69. ő. e. 56–57.

164 Bőhm 1985, 209; Pál 1984a, 378.

165 Bodó–Orosz–Pál 1988, 243, 253, 256, 258–260, 268–270, 272.

166 Juhász 1984, 223.

javultak a szanatóriumba kerülés esélyei. Ám mindez nem szüntette meg a kórházi-ágy-hiányt a belgyógyászati ágazatnál (amely az országos mutatók alatt volt), nem növelte meg a hivatásos szociális gondozónők számát (csak Dabas alkalmazott egyet, Táborfalván, Pusztavacson és Újlengyelen még tiszteletdíjas szociális gondozó sem dolgozott, pedig Újlengyelen és Táborfalván kimondottan sok idős ember élt), de a gyógyszertárakét sem, jóllehet több község (Inárcs, Kakucs, Táborfalva) nagysága indokolta volna a patikák felállítását. Emellett nemcsak az alapellátás kiépítettségének hiánya okozott problémát, nem koordinálták megfelelően a meglévő szolgálatokat sem (például a rendszer külön kezelte a körzeti orvosi ellátást és a szociális gondozás tevékenységét és irányítását). A rendelők felszereltsége sem volt jó (krónikus hiány alakult ki az egyszer használatos eszközök és gyorsdiagnosztikai tesztek terén). Mindezek azt okozták, hogy az egykori Dabasi járás mind az országos, mind a Pest megyei átlagnál rosszabb egészségügyi ellátottsággal rendelkezett. Ezt tetézte a körzeti orvosok szakmai irányításának és a munkáltatói jogoknak a szétválasztása (az előbbivel a rendelőintézet, az utóbbival a községi tanácsok rendelkeztek), továbbá az, hogy az említett térség nem egyetlen városi kórház körzetébe tartozott, hanem öt-hat intézményhez (ezek Budapesten, Vácott, illetve Kerepestarcsán voltak). Ez nemcsak a hosszú utazásra kényszerített betegeknek okozott gondot, hanem meggátolta a körzeti orvosokat, hogy élő szakmai kapcsolatokat alakítson ki egy-egy kórházzal.[167]

A „helyi társadalmak" egészségére kifejezetten negatívan hatott, hogy számos községből hiányzott a tiszta ivóvíz. A Hantó–Kárpáti szerzőpáros a pécsi agglomeráció egyik alsófokú központja kapcsán írta, hogy a nem megnevezett község mindössze annyit „élvez" a Baranya megyei székhely közelségéből, hogy kertjei alatt folyik el a település szennyvizét levezető „pécsi víz". Ezért a faluban „talán három olyan kút van, amelyiknek a vize egészséges." Felhívták a figyelmet arra, hogy törpevízmű elkészítése mégis hihetetlen bonyodalmakkal járna a közösség számára.[168] A szomszédos Somogy megyében a vízvezetékkel és fürdőszobával ellátott otthonok aránya még a nyolcvanas évek elején is alacsonynak számított: a megye, illetve az ország községei átlagának csak kb. felét érte el. E községek lakosságának legalább nyolcvan százaléka vízvezeték, illetve fürdőszoba nélküli lakásban élt! A vízvezetékkel ellátott házak jelentős részében is – nem mélyfúrású kutak esetén, házi, úgynevezett hydroforos megoldásoknál – a víz sokszor szennyezett volt. Ezek káros hatása főleg a gyermekeket érintette.[169] A dabasi körzet 13 községéből hétben szintén hiányzott az egészséges ivóvíz. Ráadásul gyakran előfordult – hasonlóan az Alföld egyéb közösségeihez –, hogy ha elkészült egy csőkút, akkor az ásott kutat szennyvízgyűjtővé, emésztővé alakították, amivel megfertőzték a mélyebb talajrétegeket. A lakosok a háztartási szennyvizet sokszor az utcai árokba engedték. A környezetkárosításra figyelmeztető hatósági felvilágosítás alig folyt, sem a vízügyért felelős szervek, sem más intézmények nem alkalmaztak hathatós preventív intézkedéseket, illetve csak bizonyos nagyságrend után bírságoltak. A szennyvíztelepek létesítése is

167 Bodó–Orosz–Pál 1988, 233, 241, 244, 249–251, 273.
168 Hantó–Kárpáti 1983, 66.
169 Juhász 1984, 215–216.

vontatottan haladt, nem épültek elkülönített, jól elzárható ürítőtelepek.[170] Pedig a közművek közül a vízellátás játszotta a legnagyobb szerepet a községek fejlődésében. Ha egy-egy településen (vagy annak közelében) működött mezőgazdasági üzem (amelyhez alapvetően hozzátartozott a vezetékes víz), akkor a falu csatornázása is előrehaladt. Ugyanis a vízmű létesítése akkor funkcionált a leggazdaságosabban, ha egyben a község vízellátását is megoldotta.[171] Ezt tudták a zirci termelőszövetkezetben is, és az Olaszfaluban létesített tehenészetükbe saját költségükön bevezették a vizet, amihez a lakosság is hozzájuthatott, ha vállalta a csőfektetést saját portáján.[172]

A közösségek életszínvonalát döntő mértékben befolyásolta a lakáshelyzet. Mivel az állami pénzből épülő házak száma az 1980-as években folyamatosan csökkent, a népesség egyre nagyobb százaléka kényszerült arra, hogy önerőből építse fel otthonát. (Ehhez Simó Tibor is hozott adatokat: 1984-ben Kecskeméten a lakások 24,1 százaléka, Túrkevén 2,7 százaléka épült állami forrásból.)[173] A somogyi kistelepüléseken a házak infrastrukturális felszereltsége lesújtónak bizonyult. Bár a szobák száma jelentősen növekedett az 1970-es években, a lakásoké csökkent, állagromlásuk és elértéktelenedésük fokozódott. Juhász Judit szerint emögött építési tilalmak, adminisztratív kötöttségek és a korlátozott hitelfelvételek álltak, s némileg talán naivan arra az álláspontra helyezkedett, hogy ha a politika újraértékelné az ingatlanokat, azzal utat nyithatna a helyi társadalmak reorganizálódásához.[174] A Zirc környéki települések ellátottsága sem számított optimálisnak, s nem is gondolkodtak a döntéshozók komolyabb változtatáson: a két legjelentősebb Zirc környéki községben, Nagyesztergáron és Olaszfaluban 15 év alatt, stagnáló népességszám mellett a lakóhelyek 17 százalékos növelését tervezték. Hernádon és Ócsán is sok rossz minőségű, higiéniai eszközökkel kevéssé felszerelt lakhelyre panaszkodtak.[175]

5. A tervgazdaság hatékonytalansága, a piaci termelési formák támogatása

Az írások szerzői bírálták a hagyományos szocialista gazdaságpolitikát, a modernizáció égisze alatt fellépő „szakadatlan fejlesztő-beruházó" tevékenységet. Jogosan gyanakodtak arra, hogy még az 1980-as évek második felében is tovább élt a politikusok jelentékeny részének gondolkodásában az extenzív fejlesztés dogmája, legfeljebb csak szebb „álruhát" kapott. Jól érzékelték, hogy az uralmi rend elmulasztotta a gazdaság átállítását a minőségibb teljesítményre.[176]

A kutatók azt is leírták, hogy a mezőgazdasági termelők hogyan igyekeztek kihasználni a rendszer joghézagait, miként próbálták (legális vagy féllegális módon) becsempészni a piaci megoldásokat. Ebben elsősorban a KB TTI két munkatársa, Módra László

170 Bodó–Orosz–Pál 1988, 247; Pál–Sára 1988, 214.
171 Kulcsár 1976b, 165.
172 Székely 1984, 145.
173 Bőhm 1985, 207; Simó 1986a, 95–96.
174 Juhász 1984, 214–216.
175 Bodó–Orosz–Pál 1988, 259, 264; Székely 1984, 140–141.
176 Pál–Sára 1988, 227.

és Simó Tibor járt az élen, különösen Simó írásait kell kiemelni a témában. Ő elsősorban két Bács-Kiskun megyei település gazdálkodását hasonlította össze, az egyik Tiszakécske, a másik Soltvadkert volt. Tiszakécske adaptálta gazdasági modelljét (értsd: nem a hazai érdekviszonyokra/árutermelésre szerveződött), az ipar játszotta a város életében a főszerepet, minden aktív kereső munkahelyi hierarchiába tagozódott, legtöbbjük bérmunkásként dolgozott, a második gazdaságot nem preferálták az 1980-as évekig, a társadalomfejlődés vertikális jelleget mutatott. Ezzel szemben Soltvadkerten az agrártevékenység dominált, ami nem adaptált naturális termelésre, hanem a hazai érdekekre, árutermelésre állt rá, a munkaképes korú lakosság egy része nem tagozódott be a munkaszervezeti hierarchiába, a horizontális jelleg uralkodott. Leginkább szőlőtermesztésre rendezkedett be (csaknem minden lakos birtokolt társadalmi rétegtől/osztálytól függetlenül szőlőt). Igen fontos volt a helyi szakszövetkezet: a hozzá tartozó modellben a termelőszövetkezet mint „fővállalkozó" foglalkoztatta az „alvállalkozókat", vagyis azokat a magántermelőket, akik megtartották családi tulajdonukban a szőlőt, a termés 90 százaléka náluk maradt, 10 százalékot megkapott a téesz. Ezek a termelők nem tagozódtak be a termelőszövetkezet munkahelyi hierarchiájába, saját munkaerejüket és pénzüket fektették be, ha kellett, kockáztattak, a téesz pedig biztosította nekik a termelési infrastruktúrát. Nyilvánvaló, hogy Tiszakécske számított a „szocialistább", Soltvadkert pedig a „kapitalistább" településnek. Ennek ellenére Simóék vizsgálatából az derült ki, hogy Tiszakécskén nagyobbak voltak a vagyoni különbségek, mint Soltvadkerten: Soltvadkerten a legkedvezőbb és a legkedvezőtlenebb csoport között a differencia 1,7-szeres, Tiszakécskén több mint kilencszeres (9,3-szeres) volt. A „piaci" megoldások jobban működtek, ugyanis Soltvadkert népessége összességében gazdagabban élt.[177]

Simó írásaiban jelentős szerepet szánt az említett szakszövetkezeteknek. Ezek először 1960-ban alakultak meg kiskunsági kezdeményezésre, s főleg a szőlőtermelő vidékeken terjedtek el (leginkább Bács-Kiskun megyében, Kiskőrös, Kecskemét környékén, Badacsonyban, Tokajban és a Dunakanyarban). Lényegében „piacgazdaság-szerű engedmények" voltak, a szocialista modellel szemben vállalati gazdálkodással, munkabérfizetéssel, a nyereséget fókuszba helyezve üzemeltek. Idővel kiderült, hogy a szakszövetkezetek gazdaságilag hatékonyabbak mind a termelőszövetkezeteknél, mind az állami gazdaságoknál. Nem véletlenül szolgáltattak mintát a vállalati gazdálkodásnak, a háztájik fejlesztésének, számos állami gazdaságnak és termelőszövetkezetnek. Például az állami gazdaságok egy része nagyüzemi ültetvényeit családi művelésbe, alvállalkozásba adta hosszú távra (letermelésig), illetve szakcsoportokat alakított dolgozóiból és külsősökből, azok pénzével és munkájával hasonló módon telepített szőlőt, mint a szakszövetkezetek. A módszert sok téesz is átvette. Ez egyben válasz volt az extenzív iparosítás okozta munkaerőhiányra is, mert az állam a nagyüzemi gyümölcstermelésben a munkaerőhiányra felülről szabályozott és nem béralkun alapuló bérmunkásviszonnyal, esetleg diákok vagy katonák stb. bevonásával, s diáktáborok esetén adókedvezmény adásával próbált megoldást találni. Izsákon a termelőszövetkezet ezt az utat járta, még a katonatisztek feleségeit is kénytelenek voltak bevonni a szőlőművelésbe.

177 Simó 1986a, 98; uő 1986c, 620, 623; uő 1987, 70, 72–74.

Ezzel szemben a szakszövetkezetekben a tulajdonos családnak nem volt szüksége katonákra, érdekükben állt a gazdagabb termés elérése, s a rokonság összefogásával általában el is érte ezt a célt.[178]

Talán fölösleges is mondani, hogy Simó Tibor végeredményben arra jutott, hogy a szocialista tervgazdaság lényegében életképtelen, fenntarthatatlan. Elismerte ugyan, hogy a magyar agrárium fel tudta küzdeni magát az európai középmezőny élére, sőt az egy főre eső gabona- és hústermelésben az élmezőnybe is, ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az 1980-as években a magyarországi téeszek négyötöde képtelen volt a felhalmozásra; erőgépeik több mint fele elhasználódott; az alacsony munkabérek, amelyek a legkevésbé hatékony nagyvállalatokhoz alkalmazkodtak, továbbá az igénytelen belső piac nem segítette a minőségi termelést; a mezőgazdasági üzemek nem tudtak fejlett technikához jutni; nem volt közvetlen kapcsolatuk a külpiaccal; hiányzott a piackutatás, a tudományos módszerek menedzselése; nem voltak érdekvédelmi lehetőségek, a modern hitélet kereskedelmi bankjai; a differenciából eredő feszültségeket a szocialista rendszer mindig úgy kezelte, hogy a jobbmódú rétegeket korlátozták, adóztatták; az állami támogatást az első gazdaság kapta, a másodikat inkább korlátozták. Holott Simó szerint az első gazdaság reprodukciós mechanizmusát a második gazdaság reprodukciós mechanizmusa képes korrigálni – minél nagyobb a második gazdaság, annál nagyobb a társadalmi korrekció. *Summa summarum*, a szerző a gazdasági intézményrendszer reformjára, a hatékony mikrostruktúrák támogatására, a szakszövetkezeti modell további adaptálására szólított fel. „Sőt a kezelésnek feltehetően oda kellene vezetnie, hogy a változásokhoz alkalmazkodó, önfejlődésre képes struktúrák alakuljanak ki." – írta.[179]

Az esztergomi társadalom kutatása

Mint már szó volt róla, 1987-ig a kutatási programban résztvevők alapvetően falusi (várostalan) térségek empirikus vizsgálatára koncentrálták erőiket. A dabasi adatfelvétel feldolgozása után azonban megjelent egy olyan mellékprogram, amely már bizonyos vidéki városok lokális közösségeinek működését kívánta föltárni.[180] A tudósok ugyanis feltételezték, hogy a községi társadalmakban kifejlődött speciális magatartásformák városi térségekben módosulhatnak, sőt, újabb magatartások is kialakulhatnak, amelyek már befolyásolhatják a „helyi társadalomra" kidolgozott fogalom tartalmát is.[181] Ezért 1985-ben pályázatot nyújtottak be „Helyi társadalom városközpontú térségekben" címmel a kiemelt kutatási főirányokhoz, amit elfogadtak, így 1986-ban egyszerre kezdték el vizsgálni öt város (Győr, Orosháza, Pápa, Esztergom és Kaposvár) társadalmait. Ez a kutatás már méreténél fogva is helyet követel magának a magyar szociológia törté-

178 Uő 1986a, 91, 98–99; uő 1986b, 69–71; uő 1986c, 623; uő 1987, 69.
179 Simó 1986a, 92; uő 1986b, 76–77; uő 1986c, 623; uő 1987, 76.
180 Szoboszlai 1987, 381–382.
181 Pál 1985, 24; uő 1988, 143.

netében, hiszen ilyen nagyszabású városszociológiai kutatás addig nem folyt: városonként 600-as mintával (Győrben 1200-assal) dolgoztak a kutatók, ami összesen 3600 embert érintett. (A kérdőív 48 oldalon 76 kérdésre terjedt ki.) Az adatfelvételben a Társadalomtudományi Intézet mellett részt vett a Művelődési Minisztérium Vezetőképző és Továbbképző Intézete, valamint a Művelődéskutató Intézet is. A program elsősorban az említett települések közművelődési viszonyainak feltárására koncentrált.[182] A vizsgálat méretei és jelentősége ellenére meglepő, hogy az öt városról – Esztergom kivételével – csak töredékes anyagok maradtak meg a KB TTI iratai között.[183] Az esztergomi kutatás – egy kivétellel[184] eddig publikálatlan – kéziratai viszont rendelkezésünkre állnak, de hangsúlyozni szeretném, hogy ez nem az összes irat, mert vannak arra utalások, hogy léteztek más írások is.[185]

Esztergom finoman szólva sem tartozott a kommunista diktatúra irányítóinak kedvenc városai közé. A magyar katolikus egyház ősi központja vallási hagyományaival, intézményeivel irritálta az ateista, de legalábbis a hívőkkel szemben türelmetlen, őket legfeljebb eltűrő kádereket. A prímások egykori városa ezért sok tekintetben mellőzött városnak bizonyult a szocializmus évtizedei alatt.[186] Az sem tett jót a településnek, hogy Komárom-Esztergom megye székhelyét áthelyezték onnan Tatabányára.[187] Az egyházi központ retardált fejlődéséhez erősen hozzájárult még az is, hogy az 1950-es, 1960-as években pont az a polgári réteg fogyatkozott meg, amelynek tagjai egészséges lokálpatriotizmussal kötődtek városukhoz.[188] A fennmaradt iratok alapján úgy tűnik, hogy a kutatás igazolta Esztergom hatalom általi mellőzését.

---

182 Bőhm 1988, 244–245; Bőhm Antal: Munkaterv a helyi társadalom vizsgálatára (1986–1990) (1986. január 3.). MNL-OL-M-KS 904-1-66. ő. e. 164; Guba László: Az intézet kutatócsoportjainak beszámolója a kutatások jelenlegi helyzetéről (Az 1986. szeptember 25-i csoportvezetői értekezlet 2. napirendje) (1986. szeptember 26.). MNL-OL-M-KS 904-1-66. ő. e. 387. A rendszerváltás alatt és után Bőhm és társai adatfelvételt végeztek Szabolcs-Szatmár-Bereg megye három településén (Kisvárdán, Nagykállón, Milotán) is, ennek bemutatása azonban túlmutatna a választott téma időkörén. Bőhm–Táll 1992, 42–43, 128.

183 A rendszerváltás után (1992-ben) Bőhm Antal és Táll Éva tollából megjelent a pápai kutatások eredményét tartalmazó kötet *Pápa, a rezisztens város* címmel. Ezt a Társadalomtudományi Intézet utódja, az MTA Politikai Tudományok Intézete adta ki, s a politikai fordulat utáni időszakkal kapcsolatban is tartalmazott megállapításokat, ugyanis Bőhm és Táll kiterjesztette a kutatást az 1990-es helyhatósági választásokig. Ld. Bőhm–Táll 1992, 8.

184 Dobsi 1989.

185 Az alábbi szövegek pl. nincsenek meg az Országos Levéltár gyűjteményében: Beke Pál: Esztergom közművelődése; Kuti Éva: Tanácsi kultúrafinanszírozás; Révész Sándor: Esztergom és a tömegkommunikáció. Nem maradtak fenn az esztergomi szerzők tanulmányai, egy 1989-es újságcikk szerint a Pifkó házaspár az esztergomi polgárcsaládok történetét dolgozta fel, Bárdos István a két világháború közötti kulturális életről, Magyar György a sportegyesületekről, Müllerné Seres Ágota a tanítóképző és a város kapcsolatáról készített tanulmányt. Sebő 1989, 4. Ld. még: Sebő 1988.

186 Interjú Horváth Istvánnal, a Balassa Múzeum igazgatójával (1986. szeptember). MNL-OL-M-KS 904-2-160. ő. e. 5–7; Szabó 2022, 220, 248; Horváth 2022, 301; Tamáska 2022, 360.

187 Interjú Horváth Istvánnal, a Balassa Múzeum igazgatójával (1986. szeptember). MNL-OL-M-KS 904-2-160. ő. e. 8–9; Beluszky 2004, 203.

188 Interjú Horváth Istvánnal, a Balassa Múzeum igazgatójával (1986. szeptember). MNL-OL-M-KS 904-2-160. ő. e. 4.

A projekt Esztergom közművelődési viszonyai[189] mellett kiterjedt a város képviselő-testületének és tanácsának jogalkotására,[190] valamint a helyi lakhatási körülményekre is. Ez utóbbiról Kovács Erzsébet írt, aki munkájához igénybe vette a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) nyilvántartásában szereplő mutatókat, és a Városi Tanács által szolgáltatott – zömében az ellátottságot mérő – értékeket. Vizsgálata kezdetén a számlálókörzetes felosztásnak megfelelően 14 körzetre bontotta az egykori szabad királyi várost, ami 11 belterületi, két kertvárosi és egy külterületi körzetet jelentett. A relatív hasonlóság alapján a körzetekből övezeteket határozott meg. Ez az elemzés képezte alapját a kérdőíves felméréssel kapott adatok feldolgozásának. Kovács kutatásaiból kiderült, hogy a prímási város lakásállománya – összehasonlítva a már említett Pécs környéki és somogyi településekkel – kedvezőbb helyzetben volt (átlagosan 99,3 százalékukat bekötötték a villanyhálózatba, a fürdőszobák léte 72 százalékot ért el, ami jelentősen meghaladta néhány fővárosi kerület értékét is). Ugyanakkor igen jelentős különbségeket talált a szerző a különböző városrészek között, a külterületi negyedekben csak az otthonok 71 százalékába volt bekötve a villany, vízvezetéket a külterületi lakhelyek 28,3 százalékában találtak. Az egyik körzet, amely nem is számított külvárosi résznek, különösen rossz állapotban tengődött: lakásállománya leromlott, infrastruktúrája nem fejlődött. A városrészt, amely egykor Szenttamás néven önálló községként szerepelt a térképen, nem véletlenül hívta a dél-olaszországi nyomorra utalva a lakosság „Szicíliának"[191] – ez a településrész 1895-ben lett Esztergom része, és az 1950-es évektől indult a mélyrepülése, a szocializmus évtizedeiben nagyon sokan költöztek el onnan.[192] A lakások átlagos alapterülete 56 négyzetméter volt, de ez is jelentősen ingadozott, mert a külterületen mindössze 45, a Kertvárosban pedig 59 négyzetméter mondható jellemző méretnek. Ez utóbbi helyen a régi városrészekhez képest tágasabb, kényelmesebb lakásokban éltek az állampolgárok, hasonlóan a Szent Pál-városrész lakosaihoz.[193]

Juhász Árpád műhelytanulmányában azzal foglakozott, hogy milyen szerepet játszott Esztergom életében a film, a televízió, illetve a videó. A szerző – aki sokban támaszkodott Krpanovné Ungcsertészi Éva „A filmterjesztés tevékenység- és intézményrendszere Esztergomban" című tényfeltáró dolgozatára – arra jutott, hogy a filmterjesztés területén a város az ország többi részéhez képest az utolsó másfél-két évtizedben kimondottan demokratikusan-liberálisan működött, „és az utóbbi évtizedek kultúr-

189 Ez érintette a város levéltárát (Interjú Ortutay Andrással, a Komárom Megyei Levéltár igazgatójával. MNL-OL-M-KS 904-2-162. ő. e.), múzeumait (Interjú Horváth Istvánnal, a Balassa Múzeum igazgatójával. MNL-OL-M-KS 904-2-160. ő. e.; Pápay Zsuzsa: Múzeumok Esztergomban. MNL-OL-M-KS 904-2-162. ő. e.), mozgóképkultúráját (Juhász Árpád: A filmterjesztés helyzete Esztergomban [értékelő műhelytanulmány]. MNL-OL-M-KS 904-2-163. ő. e.) és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat tevékenységét (Lovas Tünde: A TIT Esztergom városi szervezete. 1987. szeptember. MNL-OL-M-KS 904-2-164. ő. e.).

190 Dobsi Attila: Összehasonlító jogalkotás-elemzés. MNL-OL-M-KS 904-2-161. ő. e.

191 Kovács Erzsébet: Életkeretek és struktúrák Esztergomban (1987. október). MNL-OL-M-KS 904-2-165. ő. e. 3–5, 12.

192 S. J. 1990, 4.

193 Kovács Erzsébet: Életkeretek és struktúrák Esztergomban (1987. október). MNL-OL-M-KS 904-2-165. ő. e. 4, 33.

politikai »rezgései« is kisebb kilengéseket mutattak itt, mint a hasonló magyar városok átlagában." Ennek több okát is megemlítette a szerző: az 1970-es évek első felére kiépült a város szinte egész geográfiai-szociális szerkezetét lefedő mozihálózat; a filmterjesztés majd minden formája vagy alrendszere otthonra talált (például filmesztétikai oktatást szerveztek a Dobó Katalin Gimnáziumban és a Tanítóképző Főiskolán, a hetvenes évek első felében erőteljesen fejlődött a filmklubmozgalom, a Filmbaráti Körök hálózata Komárom megyében már a Filmfőigazgatóság 1972. évi irányelveinek megjelenése előtt létrejött, rendszeressé váltak a közönség-művész találkozók, stb.); a Komárom megyei Moziüzem fontosabbnak tartotta a közönség valódi igényeihez jobban alkalmazkodó (egyúttal azt tudatosan fejlesztő) munkát, mint a műsorpolitikai mutatók (túl)teljesítéséért folyó országos verseny megnyerését; az 1970-es évtized második felében Esztergom adott helyszínt annak a kísérletnek, amely a filmterjesztés úgynevezett társadalmi forgalmazásával kívánt választ adni a mozgókép-forgalmazás általános válságára. Ez utóbbi jelenség léte igazolta Juhász elméleti kiindulópontjának helyességét: azt, hogy a magyarországi filmterjesztés reformjára csak akkor van esély, ha a helyi erők aktivizálásával megjelenik egy alulról felfelé irányuló mozgás is, „amely átalakítja a struktúrában középen elhelyezkedő hivatásos filmterjesztő intézményeket, alkalmassá téve őket a gazdasági, társadalmi, politikai és intézményi környezet változásaihoz történő rugalmas alkalmazkodásra, dinamikus egyensúlyt kialakítva (...) a filmpolitika és a közönség (pontosabban a helyi társadalom), illetve az ezek között »közvetítő« filmterjesztő intézményrendszer között."[194]

Esztergom múzeumaival két kéziratban maradt írás is foglalkozott. Az egyik szöveg egy interjú volt, amelyet Bánlaky Pál készített Horváth Istvánnal, a Balassa Múzeum igazgatójával. A beszélgetésből kiderült, hogy a város vezetősége – hasonlóan a Dabas környéki és a Somogy megyei helyzethez – nem kezelte partnerként a helyi értelmiséget, nem kérte ki a véleményüket, vagy ha ki is kérte, éppen az ellenkezőjét cselekedte, mint amit a lokális „intelligencia" szorgalmazott. Például a bánomi lakótelepen emelt új épületbe Esztergom irányítói beköltöztették a gimnáziumot, pedig ezt többen ellenezték. Egyrészt azért, mert az új hely a külvárosban helyezkedett el, ott, ahol a diákok nem tudták magukba szívni Esztergom „történelmi levegőjét". A másik érv az volt, hogy sokan attól féltek: a történelem oktatását az új helyen nehezíteni fogja az a tény, hogy a tanároknak nem lesz lehetősége a diákokat rendszeresen elvinni a város múzeumaiba kihelyezett történelemórákat tartani (az épület átadása előtt a gimnázium a város központjában állt, néhány lépésnyire a Balassa Múzeumtól, a Keresztény Múzeumtól, a Vártól, a Vármúzeumtól és egyéb kulturális létesítményektől). Horváth István azt is elmondta, hogy a párt- és állami irányító testületek a „rekonstrukció" zászlaja alatt valóban tönkretették a tradicionális városközpontot, ahogyan fogalmazott: „nem szabadott volna a történelmi levegőjű házakat, utcákat lebontani és helyükre sokemeletes modern lakóépületeket, áruházat, a pártbizottság új épületét és hasonlókat építeni." Úgy érezte, hogy kirekesztették a város értelmiségét az e kérdésről való gondolkodás-

194 Juhász Árpád: A filmterjesztés helyzete Esztergomban (értékelő műhelytanulmány). Budapest, 1987. július. MNL-OL-M-KS 904-2-163. ő. e. 2–3, 12–19, 32–33, 41, 57.

ból/döntésből. Itt is előkerült az a panasz, hogy olyanok hoztak döntéseket, akik kívülről kerültek Esztergom élére, akik nem gondolták megőrzendőnek a hagyományos városképet. Ezzel kapcsolatban említette azt is, hogy megítélése szerint a helyiek nem bíztak túlságosan a városvezetésben, főleg a tanácsban nem.[195] (Ezt igazolni látszik, hogy a kézirat elkészülte után néhány évvel, a szocializmus utáni első szabad önkormányzati választásokon leszavazták a kommunista utódpártok jelöltjeit, a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) viszont 32 százalékkal fölényes győzelmet aratott.)[196]

Horváth István pozitív jelenségeket is felsorolt, ezek közé tartozott a kb. 150 aktív tagot felölelő múzeumbarátok köre. Ez a szervezet számos előadás-sorozatot szervezett, egy-egy alkalmukon átlagosan 50–50 ember jelent meg. A Balassa Múzeum vezetője nagyon büszke volt arra, hogy ez az egyesület felölelte a város minden rétegét, mert az értelmiségiek mellett más foglalkozási csoportokhoz tartozók is szép számmal beléptek a körbe. Kedvezőnek tartotta azt is, hogy az utóbbi öt–tíz évben a lakosság elkezdte feleleveníteni a hagyományait. Ugyanakkor úgy gondolta, a város nem tudott mit kezdeni azzal, hogy Esztergom a hazai katolikusság szervezeti központja. Szerinte „egyedül a város bátortalan vezetőjén" múlt, hogy nem tudták igazából kihasználni az egyház ottlétét.[197]

Az értelmiség és a városi vezetés között lévő, nem kimondottan ideális korreláció problémáira hívta fel a figyelmet egy másik igazgató, Ortutay András, a Komárom Megyei Levéltár első embere is (az interjút vele is Bánlaky Pál készítette). Ortutay szerint „a 30-as években a város polgármestere sokkal jobban át tudta tekinteni a város tényleges helyzetét, politikai erőviszonyait, mint a mai vezetők. (...) a 30-as évek polgármesteri iratai lényegesen használhatóbb történeti források, mint a mai végrehajtó bizottsági anyagok. (...) valószínűleg a korábbi időben a polgármester személyi kapcsolatai is kiterjedtebbek voltak, mint a mai vezetőké." Az igazgató úgy vélte, hogy 1950 után a polgármesteri funkció kettészakadt: „A tanácselnökre és a párttitkárra, vagy esetleg még többfelé vált. Ennek viszont az az eredménye, hogy megoszlik a felelősség közöttük, és egyik sem igazából gazdája a városnak." Ellenpéldaként Tatát hozta fel, szerinte ott a település vezetése jobb kapcsolatot épített ki az értelmiséggel.[198]

Pápay Zsuzsa[199] a városban lévő öt múzeumról írt. A közgyűjtemények (Balassa Bálint Múzeum, Esztergomi Vármúzeum, Magyar Vízügyi Múzeum, Esztergomi Keresztény Múzeum, Esztergomi Főszékesegyházi Kincstár) igen jelentős kollekciókkal

195 Interjú Horváth Istvánnal, a Balassa Múzeum igazgatójával (1986. szeptember). MNL-OL-M-KS 904-2-160. ő. e. 1–4.

196 Dinnyés 1990, 1.

197 Interjú Horváth Istvánnal, a Balassa Múzeum igazgatójával (1986. szeptember). MNL-OL-M-KS 904-2-160. ő. e. 5, 7, 9–10.

198 Interjú Ortutay Andrással, a Komárom Megyei Levéltár igazgatójával (1987. január). MNL-OL-M-KS 904-2-160. ő. e. 21–23.

199 Ő már évekkel korábban elkezdett dolgozni a Társadalomtudományi Intézetnek, egyik kéziratát (A „rang" tovább élésének módja egy észak-magyarországi kis faluban) 1986. január 23-án vitatták meg a „Politikai rendszer" csoportban: Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1986–1988. évben végzett tudományos munkájáról (1988). MNL-OL-M-KS 904-1-129. ő. e. 169.

rendelkeztek, viszont egyik sem tartozott a város joghatósága alá: a két utolsó a katolikus egyház tulajdonában állt, a Balassi Bálint Múzeum fenntartója és felügyeleti szerve a Komárom megyei Múzeumi Szervezet, a Vármúzeumé a Magyar Nemzeti Múzeum, a Vízügyi Múzeumé pedig a Vízgazdálkodási Intézet volt. Tehát jogilag a városi vezetés nem kötődött ezekhez az intézményekhez. Ugyanakkor Esztergomnak is érdekében állt, hogy a területén lévő szervezetek életét figyelemmel kísérhesse, ezért megteremtették ennek legális kereteit. Az 1971. évi I. törvényt (a harmadik tanácstörvényt) ugyanis úgy értelmezték, hogy abban „kimondva-kimondatlanul megfogalmazódik az az elv, hogy a helyi tanács felelős a saját területén történő eseményekért." Ennek szellemében létrehozták a Városi Tanács Művelődési Osztálya mellett működő Közművelődési Albizottságot,[200] valamint az Építési és Műszaki Osztály mellett funkcionáló Műemlékvédelmi Albizottságot. Az albizottságoknak jogukban állt tájékoztatást kérni az egyes múzeumi igazgatóktól, s bár nem rendelkeztek utasítási jogkörrel, de az általuk fontosnak vélt kérdéseket az említett osztályokon keresztül a Végrehajtó Bizottság elé vihették. Ha a vb úgy látta jónak, határozatot hozhatott, s ennek végrehajtása az érintett közgyűjteményekre nézve legalábbis ajánlatosnak minősült. (Nem mellékes az a tény, hogy a múzeumok vezetői tagjai voltak a Közművelődési, hárman pedig a Műemlékvédelmi Albizottságnak.) Pápay konkrét példával mutatta be, hogyan tudott a tanács beavatkozni a város életébe. Az esztergomi vár rekonstrukciós munkálatai a hatvanas évektől egészen a nyolcvanas évek elejéig elhúzódtak. Vagy az Országos Műszaki Felügyelőség, vagy a Művelődési Minisztérium (MM) állíttatta le az építkezést. A Vármúzeum akkor az MM Közgyűjteményi Főosztályához tartozott, s nekik ez az ügy csak egy volt a sok közül. A megye nem sürgethette a munkálatok folytatását, hiszen a közgyűjtemény nem tartozott a megyei szervezethez. Elvileg a város sem léphetett, mert nem gyakorolt felügyeleti jogkört a múzeum felett. A múzeumok saját fenntartói és felügyeleti szerveik előírásai szerint funkcionáltak, hivatalosan nem függtek a helyi tanácstól. Végül a Közművelődési Albizottság addig tartotta napirenden a Vár ügyét, míg az a vb elé került, amely határozatban kötelezte a Városi Tanács elnökét, hogy „járjon el" a Művelődési Minisztériumban. Az elnök latba vetve informális befolyását, végül elérte a nemes célt.[201]

A szerző más ügyekben is kiemelte a nem hivatalos összeköttetések jelentőségét. Sőt, egyenesen azt állította, hogy „Meghatározó és kezdeményező szerepe az informalitásnak van, fontos ügyek fordított úton nemigen intéződnek el. A múzeumok művelődési tevékenységét a helyi tanács szakigazgatási szervei csak ezen az egy fórumon képesek befolyásolni." Különösen a képzőművészeti kiállítások terén alakult ki szoros kötődés a Városi Tanács és a múzeumok között (a városnak nem volt saját galériája). Az informális kötelékeknek köszönhették azt is, hogy egy adott múzeum profiljától idegen kiállítást is befogadott (például a Keresztény Múzeum a csillagászkör kiállítását, vagy a Vármúzeum a kortárs alkotók festményeit, sőt, ez a közgyűjtemény rendezte kétévente

200 Itt visszautalok Kilényi Géza tanulmányára, amelyben hangsúlyozta a tanácsok mellett működő bizottságok pozitív szerepét: Kilényi 1986, 447.

201 Pápay Zsuzsa: Múzeumok Esztergomban (1987). MNL-OL-M-KS 904-2-162. ő. e. 2–3, 28–30, 36.

az Esztergomi Tárlatot, a közbeeső években az Országos Fotóbiennálét, szintén kétévente a finnországi Espoo testvérváros művészeinek kiállítását). A legszorosabb kapcsolata a város párt- és állami szerveivel éppen a Vármúzeum igazgatójának volt, a Balassi Bálint Múzeum vezetőjénél inkább a szakmai tagságok domináltak.[202]

Lovas Tünde a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) helyi szervezetével foglalkozott. Az esztergomi TIT 1954-ben alakult, és 1987-ig két lényeges funkcionális változáson ment keresztül. Az eredetileg városi szervezet kevéssel a megalakulása után a Dorogi járás részegységeként működött, feladat- és hatóköre tehát nem esett egybe Esztergom határaival. Ez később módosult, idővel ismét „csak" városi szerv lett. 1984-ben, a járások megszüntetésével pedig városi és városkörnyéki társasággá alakult, Esztergomon kívül a hatókörébe tartozott Bajót, Dömös, Pilismarót, Pilisszentlélek, Süttő, Tát és Tokod.[203]

Lovas negatív képet festett a közművelődés szempontjából nem éppen érdektelen szervezetről. A konzervatív szellemiségű Társulat rendkívül rossz körülmények között dolgozott, ugyanis nem állt a rendelkezésére önálló helyiség. 1985-ig, a titkár függetlenítéséig a Petőfi Általános Művelődési Központ egyik ablaktalan szobája volt a TIT városi szervezete. Amikor munkába lépett Tóth János, a Társulat új titkára, nem vállalta, hogy ilyen feltételek között dolgozzon, inkább átette székhelyét a Vöröskereszt, illetve a pártkörzet termeibe, amikor azok éppen üresen álltak. (Ehhez az is hozzájárult, hogy a város nem igazán tekintette szívügyének a TIT sorsát, amely szervezetileg nem is tartozott a felügyeleti körébe.) A szerző szerint a Társulat tevékenysége nem felelt meg a korszak követelményeinek: nem foglalkozott nyelvoktatással, szakmai át- és továbbképzéssel, más TIT-szervezetekhez képest feltűnően kevés műszaki témájú programot rendezett, vezetősége rossz értelemben vett mennyiségi szempontokat vett figyelembe (például a rendezvények számának növelésére fókuszált a minőség helyett), és nem népszerűsítette a nagy lakossági érdeklődést kiváltó témákat. (Ez utóbbiért nem csak a Társulat vonható felelősségre. A pártállami szervek ugyanis egész egyszerűen megtiltották a TIT-nek, hogy az esztergomiak jogos aggodalmát kiváltó bős–nagymarosi vízlépcső építéséről előadásokat tartson.)[204]

Lovas Tünde elégedetlen volt a Társulat értelmiségszervező tevékenységével is. Ezt leginkább arra vezette vissza, hogy a TIT járási-városi szervezeteinek 1954–1955-ös kiépülését „igen hamar követték az 56-os események, amelyek reakciójaként az értelmiségi csoportosulásokkal szemben a politikai irányítás minden szintjén sokáig erős volt az idegenkedés. A TIT szervezetek, illetve a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat egésze – mindenekelőtt országos szinten – úgy kívánta és tudta erősíteni pozícióját, úgy tudta javítani anyagi helyzetét, hogy egyértelműen az ismeretközvetítő, a felvilágosító, a hatalom érdekeit szolgáló agitációs szerepkörét hangsúlyozta." Csak az 1982-es küldöttgyűlésen került először előtérbe a TIT értelmiségi szervezetként való definiálása,

202 Uo. 30–32, 36.

203 Lovas Tünde: A TIT Esztergom városi szervezete (1987. szeptember). MNL-OL-M-KS 904-2-164. ő. e. 1–2.

204 Uo. 2–4, 6, 8–9, 33.

akkor is bátortalanul. Tulajdonképpen a szervezet tagsága sem kezelte értelmiségi közösségként a Társulatot, hiszen idővel Esztergomban is megalakultak a szakmák szerint szerveződő valódi értelmiségi társulások, az 1980-as években fellendült az egyesületi élet, felismerték a különböző érdekképviseleti és érdekartikulációs szervezetek szükségességét. Ebben a világban a TIT-re mint értelmiségi szervezetre magának a tagságnak sem volt szüksége.[205]

Dobsi Attila – azt követően, hogy megvizsgálta Tapolca és Baja tanácsrendeleteit – Esztergom város képviselőtestületének és tanácsának jogalkotását analizálta tanulmányában. Arra jutott, hogy 1955 és 1980 között összesen 41 rendelet született (melyek döntő többsége a tanács saját szervezeti tevékenységével, illetve infrastrukturális kérdésekkel állt kapcsolatban), ami nem bizonyult soknak, az évi átlag nem érte el a kettőt. A szerző megvizsgálta azt is, hogy rendeletváltoztatás mely témakörökben történt. Kiderült, hogy e téren a tanács „saját szervezeti működését, címerét tartotta legfontosabbnak, emellett az állattartást, ebben reagált leggyakrabban az életviszonyok alakulására," viszont nem saját magától foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, hanem mindig központi jogszabályok változásai idézték elő a rendeletváltoztatást. Dobsi szerint ennek az volt az oka, hogy a tanácsi vezetést alkotó személyek nem ismerték Esztergom valódi gondjait: „De a tanácsi jogalkotó nem is érzékelhette a módosítás igényét, még ha az meg is fogalmazódott volna benne, mivel ehhez (...) a helyi társadalom egészét magában foglaló problémaérzékenységre lett volna szükség." (Ez megerősíti Horváth István múzeumigazgató véleményét, aki szerint a helyi uralmi rend jelentős része nem számított tősgyökeres esztergominak, kívülről került a város élére.)[206] A tanácsi jogalkotásban a kereskedelem, ipar, szociálpolitika és más hasonló témák nem jelentek meg. A tanácsrendszer 1950-es bevezetése előtti képviselőtestületnél (1920–1950) a rendeletalkotás teljes szélességében lefedte a helyi életet, ezáltal már tartalmazta a *valódi* önkormányzatiság csíráit. A tanács esetében erről szó sem lehetett, a szocializmus előtti korhoz képest jobban érvényesült a központi szervek befolyása. (Viszont 1950 előtt a képviselőtestületek elé került előterjesztésekből nem mindig lett kihirdetett jogszabály, míg általában, ami a tanács elé került, azt szinte mindig el is fogadták.)[207]

Tanulságos volt Esztergom esete akkor is, amikor a szerző összehasonlította a városi vezetés tevékenységét Baja és Tapolca testületi munkájával. Kiderült, hogy az említett két településen sem hoztak sokkal több jogszabályt a végrehajtó bizottságok a vizsgált időszakban, ugyanakkor Baján olyan „komplex" rendeletek is születtek, amelyek a valós viszonyokat tükrözve több területet is lefedtek (például lakás- és környezetvédelmi rendelet).[208]

205 Uo. 13–15.

206 A városi párttitkárok terén igaza volt: 1962 és 1989 között három személy váltotta egymást a helyi MSZMP-szervezet élén (Bosznai Jenő, Rácz Béla és Mikó Balázs), akik közül egyik sem született a „prímás városban". Wencz 2022, 271.

207 Dobsi 1989, 41–42, 44, 54–56, 58–59, 61.

208 Uo. 57–58.

Összegzés

A „Helyi társadalom" nevű kutatás tehát a vidéki Magyarország számos problémáját mutatta be. Szomorú, nem egyszer lesújtó képet festettek a társadalomról. „A falu tehát a maga módján fogadta a modernizációt a maga áldásaival és átkaival együtt; lokálpatrióta büszkeségből csatlakoztak a formálisan működő helyi szervek, intézmények által forszírozott tanácsi önállósodási küzdelmekhez, de igazából az egyéneket többnyire csak az érdekli, hogy a saját ügyeik jól elintéződjenek."[209] Táll Éva ugyan Hernádról írta ezt 1987-ben, de állítása sajnos kiterjeszthető volt az egész országra.

Nem lehet azt állítani, hogy ezek a kutatások teljesen hatástalanok maradtak. Bizonyára lehetett némi szerepük abban, hogy a településpolitikáért felelős vezetők 1983. július 26-án úgy döntöttek, hogy módosítani kell az OTK-t. Elismerték, hogy

> Nem valósult meg a központi települések és vonzáskörzetük összehangolt fejlesztése. A településhálózat hierarchikus rendjének merev értelmezése miatt a fejlesztésre fordítható eszközök döntő hányadát a kiemelt települések használták fel. A népesség városokba áramlása az elgondoltnál gyorsabb volt, ezért az ellátási feszültségek újratermelődtek. A falvak differenciáltan fejlődtek, népességmegtartó képességük – mindenekelőtt az aprófalvas térségekben – csökkent.

Nem javult a lakásellátottság a várt mértékben. Túlságosan lassan bővült az aprófalvas térségek alapfokú egészségügyi intézményi hálózata. Továbbra is feszültségeket okozott Budapest és a „gyorsan fejlődő városok" iskoláinak zsúfoltsága, továbbá az iskolakörzetesítésből eredő utazási távolságok növekedése. Bizonyos térségekben a csatornázás, a szennyvíztisztítás fejlesztése elmaradt az igényektől. Mindehhez hozzátették, hogy

> Nem volt megfelelő a központi települések és vonzáskörzetük fejlődésének összehangolása. Túlzott érdekek fűződtek a várossá nyilvánításhoz. A falvak fejlesztése háttérbe szorult. (...) A községi bevételek, illetve fejlesztési lehetőségek viszont egyre inkább a lakossági és helyi pénzforrásoktól függtek. Az egyének és közösségek növekvő anyagi hozzájárulását, társadalmi munkáját azonban nem követte megfelelően a helyi döntések meghozatalában, a végrehajtás ellenőrzésében a lakosság közvetlen részvétele, a demokratizmus szélesedése.

Nem kezeltek viszont minden problémát kellő súllyal: „A személyszállítás, ezen belül az ingázás közlekedési feltételei javultak, amit elősegített a gyorsütemű motorizáció is. (...) javultak a kisebb településközpontok és környezetük közlekedési kapcsola-

209 Táll 1987, 263.

tai." Láthattuk, hogy a kutatások (gondolok itt elsősorban Juhász Judit somogyi munkásságára) ezt egyáltalán nem igazolták.[210]

Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepciót végül az 1983-ban elfogadott irányelvek alapján 1984-ben módosították. Az új koncepció a falvak differenciált fejlődésével számolt, s a városiasodó községekben a középfokú funkciók fejlesztésére helyezte a hangsúlyt, de hozzátette: „e települések egy részénél még hosszabb távon sem indokolt a középfokú ellátás teljeskörű megteremtése. (...) a gyenge termőhelyi és kedvezőtlen közgazdasági adottságú, településszerkezetű és demográfiai összetételű térségekben a kis- és törpefalvak, a tanyák gazdasági fejlődése mérsékelt lesz, esetenként visszafejlődésükre és megszüntetésükre is sor kerülhet." Ugyanakkor kimondta, hogy törekedni kell az erőforrások igazságosabb elosztására, a területi aránytalanságok mérséklésére, a kisebb települések nagyobb önállóságára, vagyis a helyi szint fejlődésére. Az „esztelen" urbanizálódás további terjedését megelőzendő kiemelte, hogy a „várossá nyilvánítás feltételrendszerét korszerűsíteni kell. Csökkenjenek a merev, mennyiségi kritériumok, jobban érvényesüljenek a település ellátási, gazdasági és igazgatási funkcióinak minőségi elemei, a térségi adottságok. (...) A feltételrendszerben jusson kifejezésre, hogy a városi jogállás nem egyoldalú előnyöket, hanem kötelezettséget jelent a vonzáskörzettel szemben." Az új koncepció növelni kívánta a lakosság aktivitását a helyi feladatok megvalósításában. Meghatározó szerepet szánt a lakossági infrastruktúra fejlesztésének. A „helyi társadalom" kutatásai szerint ezekből a tervekből nem sok minden valósult meg az 1980-as évek második felében. Az OTK-t hivatalosan sosem vonták vissza, tulajdonképpen a rendszerváltással csendben „kimúlt".[211] Az általa (is) gerjesztett faluellenes politikának viszont mai napig érezhető súlyos következményei lettek. A vidéki népességben végbement károkozás következményeiről több korabeli szociológiai munka is tudósított, azokhoz képest sok újdonságról nem számolt be a „helyi társadalom" programja, legfeljebb kiegészítette, pontosította a diagnózisokat. Mégis jelentős volt, mert a falusi/kisvárosi népességben lévő feszültségek, devianciák, komplett régiók hanyatlásának feltárásában kimondottan a kommunista állampárt egyik hivatalos intézménye vett részt, nemegyszer keményen bírálva a pártállam településpolitikáját, s ez már önmagában elgondolkodtató jelenség.

Források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288. f. 5. cs. MSZMP Politikai Bizottság (Intéző Bizottság) (1956–1989)

210 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1983. július 26-án megtartott üléséről. MNL-OL-M-KS 288-5-887. ő. e. 4, 36–37, 43–45; Juhász 1983, 217–219.

211 Beluszky 2016, 253; Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1983. július 26-án megtartott üléséről. MNL-OL-M-KS 288-5-887. ő. e. 4, 38, 52, 54–55.

M-KS 904. f. 1. cs. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Az intézet működését tükröző iratok.

M-KS 904. f. 2. cs. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. A kutatott témákkal kapcsolatos iratok.

Hivatkozott irodalom

A. Gergely András 1986, „Végvári" értelmiség és helyi hatalom. A helyi társadalom egy megközelítési lehetőségéről. *Kultúra és Közösség,* (13) 6. 33–49.

A. Gergely András 1987, A „saját csoport" és az „etnocentrikus tudat" szerepe egy helyi közösség értékrendjében (Kiskunhalas). In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *A helyi hatalom működése. Műhelytanulmányok.* (Helyi társadalom 5.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 149–179.

Bánlaky Pál 1987a, A helyi társadalom önkormányzati esélyei. *Népművelés,* (34) 6. 3–6.

Bánlaky Pál 1987b, A kisebb települések helyi politikája és az értelmiség. *Társadalmi Szemle,* (42) 5. 42–49.

Batta Pálné – Jordán Miklós 1985: Helyi társadalmunk szerkezetéhez. *Társadalmi Szemle,* (40) 2. 102–105.

Beluszky Pál 2003, *Magyarország településföldrajza.* 2. javított és bővített kiadás. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Beluszky Pál 2004, A magyarországi városhierarchia változásai a XX. században. In: Valuch Tibor (vál. és szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig.* MSZMP Argumentum, Osiris, Budapest, 200–210.

Beluszky Pál 2016, *Másodkézből. Társadalomföldrajzi tanulmányok.* MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, Pécs.

Bodó Ágnes – Orosz Éva – Pál László 1988: Egészség-egészségügy Dabas és körzete településeiben. In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *A helyi társadalmak szerveződése egy alföldi településegyüttesben. Háttértanulmányok.* (Helyi társadalom 6.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 230–274.

Bőhm Antal 1982, Rurálszociológiai kérdőjelek. *Társadalomtudományi Közlemények,* (12) 1. 127–137.

Bőhm Antal 1984, Társadalomszerkezet, település, helyi társadalom. *Társadalomkutatás,* (2) 3–4. 69–84.

Bőhm Antal 1985, Falun élő munkások. *Társadalomtudományi Közlemények,* (15) 2. 200–211.

Bőhm Antal 1986, Együttműködési kapcsolatok a falvak helyi társadalmában. *Társadalomtudományi Közlemények,* (16) 2. 461–471.

Bőhm Antal 1987, Helyi hatalom – lakossági részvétel. In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *A helyi hatalom működése. Műhelytanulmányok.* (Helyi társadalom 5.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 11–35.

Bőhm Antal 1988a, A helyi társadalom mint a társadalomszerkezet újratermelődésének szférája. *INFO-Társadalomtudomány,* (2) 5. 41–45.

Bőhm Antal 1988b, Tanácskozás a *Közművelődés és helyi társadalom* című szociológiai vizsgálatban részt vevő városok vezetőivel. *Társadalomtudományi Közlemények,* (18) 2. 239–245.

Bőhm Antal – Pál László 1983, Helyi társadalom. Előtanulmány a helyi társadalom tagoltságának vizsgálatához. In: Uők (szerk.): *Hipotézisek – kutatási módszerek.* (Helyi társadalom 1.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 11–30.

Bőhm Antal – Pál László 1984, Helyi társadalom. *Társadalmi Szemle,* (39) 11. 31–40.

Bőhm Antal – Pál László 1985, *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Bőhm Antal – Pál László 1988, Tapasztalatok a lakossági részvétel gyakorlatáról. *Társadalomkutatás,* (6) 1. 18–30.

Bőhm Antal – Táll Éva 1992, *Pápa, a rezisztens város. Egy kisváros a nyolcvanas évek végén.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.

Czagányi László 1988, A helyi társadalmak struktúráinak történelmi fejlődése a Dabas környéki településegyüttesben. In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *A helyi társadalmak szerveződése egy alföldi településegyüttesben. Háttértanulmányok.* (Helyi társadalom 6.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 7–180.

Csurgó Bernadett 2013, *Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. Argumentum Könyvkiadó – MTA TK Szociológiai Intézet, Budapest.

Dinnyés József 1990, Tájékoztató. *Esztergom és Vidéke,* (5) 20. (november 1.) 1.

Dobsi Attila 1989, Összehasonlító jogalkotáselemzés. *Társadalomkutatás,* (7) 1. 41–64.

Enyedi György 1978, Gazdaságpolitika és fejlődés. A társadalmi fejlődés térbeli dimenziója. *Valóság,* (21) 5. 36–45.

Enyedi György 1986, *Település és társadalom. Műhelytanulmány.* (Helyi társadalom 4.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.

Feitl István 2022, *Politikasakk. Rákosi Mátyás és Kádár János játszmái. Tanulmányok.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Forray R. Katalin 1987, Iskolaválasztás és továbbtanulási szándékok Dabas és Nagykáta térségében. *Társadalomtudományi Közlemények,* (17) 3. 383–402.

Gombár Csaba 1983, A helyi hatalom hermeneutikája (Kutatási előtanulmány). In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *Hipotézisek – kutatási módszerek.* (Helyi társadalom 1.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 119–134.

Gombár Csaba 1987, Ha érdekeinket ki akarjuk fejezni... (Levél X-be). In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *A helyi hatalom működése. Műhelytanulmányok.* (Helyi társadalom 5.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 89–100.

Gombár Csaba 1988, Demokratikus rendezőelvek és a helyi társadalom. In: Bőhm Antal (szerk.): *Lehet-e közélet a lakóhelyen? A helyi társadalom önkormányzati esélyei.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 9–25.

Gulácsi Gábor 1987, Egy struktúrafeszegető intézmény és egy politikai kampány a nyolcvanas években: a TEHO. *Szociológia,* (16) 3. 361–394.

G. Vass István 2009, A szocialista államszervezet (1949–1990). In: Körmendy Lajos (szerk.): *Levéltári kézikönyv.* Osiris Kiadó – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 150–171.

Halász Gábor 1987, Várospolitika és helyi politika egy kisvárosban (Esettanulmány). In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *A helyi hatalom működése. Műhelytanulmányok.* (Helyi társadalom 5.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 125–147.

Hankiss Elemér 1984, „Második társadalom"? Kísérlet egy fogalom meghatározására és egy valóságtartomány leírására. *Valóság,* (27) 11. 25–44.

Hankiss Elemér 1989, *Kelet-európai alternatívák.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Hantó Zsuzsa – Kárpáti Zoltán 1983, A városkörnyéki települések kutatásának módszertani tapasztalatai. (A pécsi agglomeráció szociológiai vizsgálata alapján.) In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *Hipotézisek – kutatási módszerek.* (Helyi társadalom 1.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 53–71.

Horváth Attila 2022, Vb-elnökök káderéletútjai. Káderpolitika az Esztergomi Városi Tanács szakapparátusánál az államszocializmus időszakában. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Ellenszélben. A településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben.* (Magyar vidék a 20. században 9.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 279–307.

Horváth Gergely Krisztián 2023, A faluellenes politika pillérei. In: Csikós Gergely – Ö. Kovács József – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *A vidék szovjetizálása.* Jaffa Kiadó, Budapest, 173–209.

Hubai László 2001, *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000.* I. kötet. *A választások története és politikai geográfiája.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Juhász Judit 1984, A helyi társadalom feltételrendszerének elemei Somogy megye aprófalvaiban és külterületein. In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *Régiók – kistájak. Esettanulmányok* (Helyi társadalom 2.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 191–230.

Kara Pál 1984, A tanácstagi csoporttól az elöljáróságig. *Társadalomkutatás,* (3–4) 1. 98–112.

Kilényi Géza 1986, Gondolatok a tanácsi szervezet továbbfejlesztéséről. *Állam és Igazgatás,* (36) 5. 432–454.

Koós Bálint 2013, Három évtized a kistelepülések hazai finanszírozásában: a változó fejlődési lehetőségek kora 1980–2005. In: Kovács Katalin – Váradi Mónika Mária (szerk.): *Hátrányban vidéken.* Argumentum, Budapest, 275–295.

Kovách Imre 2012, *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Argumentum, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Budapest.

Kovács Ferenc 1981, A társadalmi struktúra fejlődése témacsoport középtávú kutatási terve. *Társadalomtudományi Közlemények,* (11) 2. 279–283.

Kőszegfalvi György 1984, A magyarországi településrendszer strukturális változási folyamatának sajátos vonásai. *Városépítés,* (20) 5. 19–20.

Kulcsár László 1976a, A kommunális ellátottság falun. In: Dr. Kulcsár Viktor (szerk.): *A változó falu.* Gondolat, Budapest, 219–223.

Kulcsár László – Tímár János – Szurkos Mária 1987, Választás vagy szavazás? In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *A helyi hatalom működése. Műhelytanulmányok.* (Helyi társadalom 5.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 101–124.

Kulcsár Viktor 1976b, A mezőgazdasági nagyüzemek mérete és a falu. In: Dr. Kulcsár Viktor (szerk.): *A változó falu.* Gondolat, Budapest, 161–165.

Lados Mihály 2009, A településfejlesztés finanszírozási rendszere, pénzügyi szabályozása. In: Rechnitzer János – Lengyel Imre (szerk.): *A regionális tudomány két évtizede Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 376–419.

Lakossági Tájékoztató 1998, Bugyi község díszpolgára 1998-ban: Czagányi László. (4) 9. 1.
Lantos László 1981, Gondolatok az építés és településfejlesztés VI. ötéves terv tennivalóiról. *Városépítés,* (17) 1. 1–2.
Oláh Miklós – Vágvölgyi B. András 1984, Egy helyi döntés körülményei. *Valóság,* (27) 6. 42–52.
Pál László 1984a, Az ingázó dolgozók életformájáról, életmódjának sajátosságairól. *Társadalomtudományi Közlemények,* (14) 3. 373–385.
Pál László 1984b, Helyi igazgatás – helyi társadalom. *Városépítés,* (20) 6. 3–4.
Pál László 1984c, Kísérlet a „helyi társadalom" dimenzióinak megragadására. *Társadalomkutatás,* (2) 3–4. 85–97.
Pál László 1985, A helyi társadalom fogalmának artikulációjához. In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *Strukturális viszonyok a helyi társadalomban.* (Helyi társadalom 3.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 5–26.
Pál László 1988, A lakóhelyi társadalom. In: Bőhm Antal (szerk.): *Lehet-e közélet a lakóhelyen? A helyi társadalom önkormányzati esélyei.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 131–143.
Pál László – Sára János 1988, Természet, környezet a dabasi körzet településeiben. In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *A helyi társadalmak szerveződése egy alföldi településegyüttesben. Háttértanulmányok.* (Helyi társadalom 6.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 212–229.
Papp Zsolt 1988, Adalékok a tervezés demokratikus legitimációjához. In: Bőhm Antal (szerk.): *Lehet-e közélet a lakóhelyen? A helyi társadalom önkormányzati esélyei.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 100–112.
Schmidt Péter 2008, *A politikai átalakulás sodrában.* Századvég Kiadó, Budapest.
Sebő József 1988, Nyílt levél Révész Sándorhoz. *Esztergom és Vidéke,* (3) 8. (október 1.) 3–4.
Sebő József 1989, Milyen város Esztergom? *Esztergom és Vidéke,* (4) 4. (április 1.) 4.
Simó Tibor 1986a, A szakszövetkezetek és a települések gazdasági-társadalmi struktúrája. *Társadalomtudományi Közlemények,* (12) 1. 90–100.
Simó Tibor 1986b, Egy szövetkezeti modell térhódítása. *A Falu,* (2) 1. 69–77.
Simó Tibor 1986c, Két település – két szövetkezeti modell. *Jogtudományi Közlöny,* (41) 12. 620–624.
Simó Tibor 1987, Két modell – két társadalmi alternatíva (Adalékok Bács-Kiskun megyei vizsgálataimból). *Forrás,* (19) 6. 69–76.
S. J. 1990, Megalakult a Szenttamás-hegy egyesület. *Esztergom és Vidéke,* (5) 18. (október 1.) 4.
Sperlágh Sándor 1985, Az Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv a VII. ötéves terv időszakában. *Magyar Tudomány,* (30) 11. 837–841.
Szabó Csaba 2022, Esztergom a prímások városa? A katolikus egyház és a pártállam kapcsolatai Esztergomban. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Ellenszélben. A településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben.* (Magyar vidék a 20. században 9.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 219–252.
Székely János 1984, Cui prodest, cui bono? Tanácsi tevékenység és „helyi érdekek" Zircen és „környékén". In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *Régiók – kistájak. Esettanulmányok.* (Helyi társadalom 2.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 129–156.

Szirmai Viktória 1982, Metodológiai szempontok a helyi társadalom szerkezetének vizsgálatához. *Társadalomtudományi Közlemények,* (12) 2. 264–277.

Szoboszlai György 1987, A Politikai rendszer csoport kutatási terve (1986–1990). *Társadalomtudományi Közlemények,* (17) 3. 375–382.

Táll Éva 1987, Gazdasági modernizáció és helyi társadalom – egy község példáján. *Társadalomtudományi Közlemények,* (17) 2. 255–265.

Táll Éva 1988, Településfejlesztés – helyi társadalom – önkormányzat. *Társadalomtudományi Közlemények,* (18) 1. 127–133.

Tamáska Máté 2022, Esztergom új városközpontja 1945–1950. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Ellenszélben. A településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben.* (Magyar vidék a 20. században 9.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 309–366.

Tomka Béla 2009, *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Osiris Kiadó, Budapest.

Tóth Pál 1983, Lakótelepi társadalom mint helyi társadalom. *Társadalomtudományi Közlemények,* (13) 1. 67–81.

Tóth Zoltán 1984, A helyi társadalom társadalomtörténeti szempontjaihoz. In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *Régiók – kistájak. Esettanulmányok.* (Helyi társadalom 2.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 23–50.

Vastagh Pál 2024, *Fejezetek a jogalkotás politikatörténetéből 1957–1987.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Verebélyi Imre 1988, Önkormányzati reform – közigazgatási nézőpontból. *Társadalmi Szemle,* (43) 11. 36–44.

Wencz Balázs 2022, Az állampártok káderpolitikájának jellemző vonásai Esztergomban 1948–1989 között. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Ellenszélben. A településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben.* (Magyar vidék a 20. században 9.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 253–277.

Wiener György 1983, Gazdasági koncepciók és a területfejlesztés. Az állami területbeosztás fejlődésének távlati tendenciái. In: Bőhm Antal – Pál László (szerk.): *Hipotézisek – kutatási módszerek.* (Helyi társadalom 1.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 73–97.

Ruzsa Éva

A bátaszéki németek kifosztása 1945 és 1948 között. A történeti rekonstrukció problematikája

Bevezető

A második világháború utáni Magyarország társadalmi és gazdasági problémáinak politikai megoldási kísérletében nagy hangsúlyt kapott a németek tulajdonfosztása. Az 1980-as évek második felétől meginduló kutatások alapján széles körben születtek tanulmányok a földrendezéstől induló, a menekültek elhelyezésén, a belső és külső telepítésen át a németországi kitelepítés 1948. évi lezárulásáig tartó folyamatról, amelyek a pártpolitikai koncepciók ismertetése mellett a bel- és a külpolitikai vonatkozásokat is tárgyalják.[1] Ugyanakkor a tulajdonfosztás és az annak módjában történt változások bemutatásakor inkább egy-egy periódus adatainak közlésére szorítkoznak, vagy a vagyonvesztésre vonatkozó rendeletek elvi ismertetése kap erőteljesebb megvilágítást.

A tulajdonvesztésre vonatkozó kutatást – ismereteim szerint – először Spannenberger Norbert és Vonyó József vetette fel a szakirodalomban elfogadott nézet kvantitatív alapú igazolásaként, miszerint a kitelepítés a nagyobb birtokkal rendelkező és a sérelmeket is nagyobb mértékben elszenvedő németeket érintette, mintsem a politikai szerepvállalásuk miatt kompromittálódott és elkobzással büntetett volksbundosokat, SS-eseket. Az általános megállapítások igazolására a mikroszinten elvégzendő aprólékos kutatást javasolták, mégpedig a Volksbund-tagok és vezetők, önkéntes SS-katonák listáinak, valamint a kitelepítési és vagonjegyzékeknek telekkönyvi adatokkal való összevetését. Vélekedésük szerint a volksbundosok elkobzásának, a kitelepítések és a felvidéki csereegyezményesek letelepítése során a tulajdonvesztésben érintettek (személyek, családok) és a földterületek nagyságának összegzésével az általánosan megtett megállapítás kvantitatívan (is) igazolhatóvá válhat.[2]

A kutatási javaslat, kiemelt fontossága ellenére, az ismert és rendelkezésre álló iratok függvényében inkább a problémákat jelzi. Ugyanis a vizsgálandó forrástípusok épségben való fennmaradása, vagy ezeknek más, több forrásból való rekonstruálási lehetősége meglehetősen szűkös. Már a Tolna megyei volksbundos ingatlanok elkobzása is bizonytalan névjegyzékek alapján történt. Az előre összeállított vagonjegyzékek sem igazolják a kitelepülést. Bátaszéken az első kitelepítésnél három vagonlistán szereplők

1 Tóth 1993, 10–86.

2 Spannenberger–Vonyó 2006, 10–11. Ld. még Gonda 2014.

maradtak itthon,[3] a további, az 1947–1948-ban elkészültek nem ismertek. Ez is hozzájárulhatott, hogy a kitelepített személyek pontos számáról a szakirodalomban is eltérő adatok olvashatók.[4] Kérdéses az is, hogy az elkobzott majd visszaadott földek kimutathatók-e. A másik kritikus pont a telekkönyvi adatok, konkrétan a betétek összevetése, amely a vizsgálandó település, a Tolna megyei Bátaszék esetében nem járt sikerrel – ami két okra is visszavezethető. Egyrészt: a korabeli források a telekkönyvi betétek háború alatti pusztulásáról szólnak.[5] Másrészt: a földrendezés telekkönyvi átvezetésére vonatkozó 5600/1945. számú földművelésügyi miniszteri rendelet eljárási rendje mind a juttatás, mind a régi tulajdonos birtokában hagyott ingatlanok esetében új betét nyitására, egyben az eredeti megszüntetésére utasít. Ez egyes megyei települések esetében a régi betétek (részleges) fizikai megsemmisülését is hozta.[6] Számolni kell azzal is, hogy az elkobzás és a földosztás tagosítással is együtt járt, ezért a föld minősítése alapján a korábban elkobzást vagy igénybevételt szenvedett, de kitelepítésre nem került családok eltérő nagyságú birtokot kaptak/kaphattak (vissza).

Annak ellenére, hogy Bátaszék esetében az eddig feltárt és ismertté vált iratok alapján az elkobzás és főként a kitelepítés révén az „államra szállt" ingatlanok kvantitatív kimutatása, rekonstruálása a jelenlegi szintű feltárások, ismeretek alapján kétséges, a vagyonfosztás módjában történt változások mégis nyomon követhetők. Szükséges a vizsgálódás, ugyanis a kollektív bűnösség alapján a teljes körű kitelepítés meghiúsult, ezért az országban, így Bátaszéken is visszamaradtak vagyonuktól és munkalehetőségtől megfosztott németek.

Erre hívta fel a figyelmet a kitelepítés helyzetéről és (az akkor már valószínűsített) lezárulásáról 1948. július 26-án jelentést készítő belügyminiszteri osztálytanácsos is.[7] Az összefoglaló szerint a rendeletek hatálya alá tartozó, félmilliót meghaladó német alig harmada, 31 százalék lett csak kitelepítve, és ennél több, vagyis 42 százalék – az ismeretlen helyen tartózkodó és elhaltak számának leszámítása után is – az ország területén visszamaradók száma. Az osztálytanácsos a tulajdon viszonylatában négy állapotot említett meg: a vagyonelkobzást szenvedett Volksbund-tagokét; az összeköltöztetés miatt vagyonvesztettekét; a részben megfosztottak, vagyis a vagyonjogaikban korlátozott személyekét; illetve az áttelepítési eljárás során még el nem bírált, vagyonukat még „érintetlenül" birtoklók esetét. A minisztériumi tisztviselő arról azonban nem szólt, hogy a korábban elkobzást szenvedők – az áttelepítésre várókkal ellentétben – maradtak-e birtokukban, tehát az igénybevétel teljeskörűen vagy részlegesen történt-e meg. Hiszen az igénybevétel a kitelepítésre várva vagy a mentesítés miatt el is maradhatott. Ezt lehetővé tette az is, hogy a te-

3 HU-MNL-TVL-V.706.c. 5. doboz kitelepítési iratok: vagonlisták. A megyei levéltárban a többi bátaszéki kitelepítéskor készített vagonlista nem található.

4 Bátaszék kitelepített vagy kitelepült lakosainak száma: 1241 (Czibulka – Dr. Heinz – Dr. Lakatos 2004, 324); 1591 fő (László 2006, 118); 2372 fő (Kaczián 1992, 40).

5 HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-32777/1948.

6 5600/1945. F. M. rendelet 67. §.

7 Czibulka – Dr. Heinz – Dr. Lakatos 2004, 180–181; MOL M-KS-276-65/203. irat.

lepesek és földhöz juttatottak birtokba helyezése a végleges tervezet, a kiosztási földkönyv elkészültéig és a telekkönyvezésig csak ideiglenesnek volt tekinthető.[8]

Mivel a kifosztás egy négyéves, a teljes négy év viszonylatában egységes, ugyanakkor a rendeletek miatt szakaszolható folyamat volt, felveti a kérdést: lehet-e a vagyonfosztás tipizálása mellett a gyakorlati végrehajtásban az elkobzással, áttelepítéssel – „államra száll" – kategóriákkal rekonstruálni a tulajdonvesztést? A rekonstruálási kísérletben elválasztható-e a németek 1948–1949-ig – a telekkönyvezésig – tartó, nemzetiségi alapon történt vagyonvesztése az esetlegesen vissza- vagy „újból" juttatásoktól? Annak ellenére is, hogy a teljes négy évet kifosztásnak tekinthetjük.

Elkobzás, igénybevétel, zár alá helyezés és államra szállás – ez a rendeleteknek a németek tulajdonfosztását tipizáló fogalmi rendszere. Ennek alapján – átfedéssel ugyan, de – szakaszolható a négy év vagyonvesztési módja. Az alábbiakban az 1945 utáni tulajdonváltozásokat a leginkább reprezentáló Tolna megyei település, Bátaszék példája alapján kísérlem meg bemutatni.

Bátaszék múltja az 1945 és 1948 közötti tulajdonváltozás szempontjából

Az, hogy Bátaszék a németek tulajdonfosztási folyamatában az általános jellemzők mellett egyediséget és sajátosságot mutatott, nem korábbi gazdasági súlyának, hanem két meghatározó és egymás mellett létező feltételnek tulajdonítható. Először is, hogy a megye hetedik legnagyobb településén élt a legtöbb német és a legtöbb volksbundos;[9] másrészt, ami gazdaságában korábban a hatását különösebben nem érvényesítette, a földrajzi fekvés és a kiváló közlekedés. Az Alföldet és a Dunántúlt összekötő déli és a Budapest felé vezető vasúti szárnyvonal kereszteződésében fekvő községet a földrendezés és a svábok tulajdonfosztásának kezdetén, 1945. április 7-én a belügyminiszter – a helyi németek összeköltöztetésének elrendelése mellett – a délvidéki menekültek számára gyülekezőhelyként is kijelölte,[10] és a továbbiakban is a belföldi és az országhatáron túli telepítések célpontja maradt. Annak ellenére, hogy a befogadás kritériumaként megjelölt 75 százalékos nemzetiségi arányt a község a 60 százalékával nem érte el. Ezzel szemben a szomszédos Völgységi járás 27 településéből 16-ban a 90 százalékos értéket is meghaladta a németek kvótája. Ugyanilyen arányban a többi járásban is voltak falvak, mint az asszimilálódott Pakstól alig pár kilométerre található Dunakömlőd, vagy a Fejér megyével határos Simontornyai járásban Szárazd, Szakadát, a Dombóvári

8 HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-35955/1948.

9 HU-MNL-TVL-XXIV.1. 64/1945. Bátaszéki Volksbund-vezető: férfi 60, nő 45; tag: 904 férfi, 600 nő; támogató: 15 férfi, összesen:1624.; Kőhegyi–Tóth 1991. Bodor György a visszaemlékezésében a Völgységi járás Volksbund-tagságának létszámát mintegy 4400 főben jelöli meg.

10 HU-MNL-TVL-V.706.c. 1043/1945.

járásban Csibrák és Mucsi, illetve a megyeszékhelytől legtávolabb fekvő, Tamási járásbeli Pári.[11]

A rendeletet követő menekültáramlat lendületet adott az elkobzásnak, és megkezdődött a községben a volksbundosnak nyilvánítottak összeköltöztetése. A bogyiszlói dunai árvízkárosultakat rövidesen követték a kezdetben szórványosan érkező hadikfalvi, majd józseffalvi székelyek, horvát és bácskai területekről 1944-ben Németországba menekült és onnan kiutasított németek, vasutasok és belföldi bombakárosultak.[12] Átmeneti befogadásuk, illetve (a későbbiekben esetleg végleges) letelepítésük és földhöz juttatásuk a megélhetés szempontjából a háború utáni szűkös helyzetben élesebben kirajzolta a község 19. század második felétől mutatkozó és a 20. századra megmerevedett gazdasági struktúrájának kedvezőtlen hatásait.

A 7000 főt meghaladó Bátaszék a lakosság nagyságához mérten szűk területtel rendelkezett. Az első táblázat 1935. évi adatai, ami jellemezte a 10 évvel később állapotokat is, a birtokstruktúra kedvezőtlenségét mutatják *(1. táblázat)*. A földbirtokok 85 százaléka (2643 kataszteri hold) törpebirtok volt, amelyek az összterületnek mindössze 25 százalékát tették ki. Nagyság tekintetében ez szinte azonos a megyében legnagyobb számú, 1600 Volksbund-tag mintegy 2659 kataszteri hold (kh) kiterjedésű, átlagban kétholdnyi birtokával.[13] Tulajdonos, illetve foglakozás alapján azonban eltérő birtoknagyságok mutathatók ki. Faidt Mátyás 33 holdon gazdálkodott, Willi András, Wolf Bálint és Rohr István földművesek több mint 10 kataszteri holddal rendelkeztek. Wolf Bálint háztartása, mint családi gazdálkodás, fia mészárosiparából származó jövedelemével is kiegészült.

Bátaszék mindössze három legnagyobb, 100 és 3000 kataszteri hold közötti földdel rendelkező birtokosa a határ 40 százaléka felett rendelkezett.

1. táblázat

Bátaszék birtokstruktúrája, 1935

Az összterület nagysága	0–1 kh terület nagysága	1–5 kh terület nagysága	5–50 kh terület nagysága	100–1000 kh terület nagysága	1000–3000 kh terület nagysága
10 449 kh	457 kh	2186 kh	3631 kh	444 kh	3731 kh
	4%	21%	35%	4%	36%
A földbirtokok száma	0–1 kh területű birtokok száma	1–5 kh területű birtokok száma	5–50 kh területű birtokok száma	100–1000 kh területű birtokok száma	1000–3000 kh területű birtokok száma
2372	1101	924	344	1	2
	46%	39%	14%	0,04%	0,08%

Forrás: Magyarország földbirtokviszonyai I. Törvényhatóságok és községek 1935. *Magyar Statisztikai Közlemények,* (99) 79–80.

11 HU-MNL-TVL-XXIV.1701. 35. doboz, megyei statisztika.

12 HU-MNL-TVL-XXIV.1. 282/1945.; 429/1945.; Füzes 1986, 724. A legtöbb telepes a megyében Bátaszéken volt.

13 HU-MNL-TVL-XVII.507. 5. doboz, Lakatos József mérnök 1945. augusztus 10-i jelentése a megyei földhivatalnak. A már beküldött birtokösszeírási íven a volksbundos földterület 2785 kh 539 négyszögöl, amely az elkobzás alóli felmentések után 2659 kh 705 négyszögölre csökkent.

A Községi Földigénylő Bizottság a földosztás és elkobzás első fázisáról készített 1945. május 2-i jelentése is hangsúlyozta a kedvezőtlen birtokstruktúrát. A jelentés szerint az elkobzott, de még nem juttatott 410 holdnyi, meredek fekvésű, 70 százalékában erdő- és szőlőterület – az 1944-ben műszakilag elvégzett, de a gyakorlatban még nem teljesen végrehajtott tagosítás elmaradása miatt – 712 darabból állt, amely életképes nagyságú birtok kialakítására egyáltalán nem volt alkalmas. A széttagoltság mellett még meglepőbb a község „bundos és nem bundos" földtulajdonosainak említett 4287 fős száma,[14] akiknek fele 2000 öl alatti, főként szőlővel rendelkező iparos volt. A bizottság hangsúlyozta azt is, hogy a községi „svábok" nem a szőlőföldjükből, hanem az iparjövedelmükből éltek.[15] Az iparosok magas aránya és jelenléte a kitelepítésig megmaradt. 1948-ban a kitelepítés alól mentesített iparosok (és családtagjaik) száma a rendeletek alapján érintett németek összlétszámának 25 százalékát, mintegy 1350 főt ért el, ami az itthon maradás mellett nagyobb esélyt jelentett ingatlan-„visszajuttatásra", illetve -visszahagyásra.

A földhiánnyal és a foglalkozási struktúrával alapvetően összefüggő társadalmi problémák miatt már a 19. század végétől a megyén és az országhatáron túli munkavállalásra kényszerült jelentős számú bátaszéki. Zömében csak a családfenntartó átmeneti elvándorlásából származó jövedelemből voltak képesek létfenntartásukat biztosítani, a hazatérést és a későbbi megélhetésüket földvásárlással megteremteni. Kezdetben csak Szlavóniáig, majd Bulgárián és Törökországon túl a század közepén Palesztináig, illetve Perzsiáig/Iránig jutottak, ahonnét a szövetségesek követelésére a tengelyhatalmak állampolgárait Indián keresztül Ausztráliába internálták. Schell Ferenc 1928-tól dolgozott külföldön, 1946-ban még Ausztráliában volt. A kitelepítésig haza sem tért, mégis szerepelt a Volksbund-listán.[16] Berg Mihály 1937-től tartózkodott Iránban, majd, a háború kitörése után, mint a tengelyhatalmak egyik hadviselőjének állampolgárát, úgyszintén Ausztráliába internálták. 1941-ben, a népszámláláskor sem volt itthon. Hazaérkezésekor, 1948-ban családját már kitelepítették.[17] A két háború között a már a nyugat-európai jelenlét is jellemzővé vált, főként a belgiumi bányákban, illetve Németországban.[18]

Az idegenben és az országhatáron belül végzett munka eredményezte azt is – amely annak ellenére, hogy az első kitelepítési rendelet elvben mentesítést biztosított, a gyakorlatban mégis kevésbé érvényesült –, hogy Tolna mellett a megyében Bátaszéken volt

14 A szám a tulajdonosok és családtagjaik egészére vonatkoztatható, és a földigénylő bizottságnak a kiosztásban mutatkozó elmaradásai indoklásaként értelmezhető.

15 HU-MNL-TVL-XVII.507. 2. doboz.

16 HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-13260/1946.

17 HU-MNL-TVL-XXIV.1711. Kimutatás Bátaszék községben telepítés céljára alkalmas földalap tulajdonát képező házakról, 1948.

18 HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-2621/1947. Kiskorú Engler Gyula már Belgiumban született. Apját Németországba hurcolták, és ott meghalt. Öröksége és ingóságai 1947-ben a kitelepítés előtt álló nagyapjánál voltak.

a legmagasabb az építőipari szakszervezeti munkások, illetve a két háború között a Szociáldemokrata Párt tagjainak száma.[19]

A birtokviszonyok és a tulajdonosi szerkezetből következő foglalkozási struktúra, az iparosok magas száma az 1945–1948 közötti évek tulajdonfosztási részfolyamataiban 1947-ig nem kapott figyelmet, kezdetben elsődlegesen a tulajdonfosztásba bevonhatók száma volt a lényeges. Ugyanakkor a kitelepítési lehetőségek szűkülésével, a gazdasági érdek előtérbe helyezésével a kitelepítendők körében megtett korrekciókkal a vagyonfosztás elve is megváltozott, aminek következményeként új feladatként jelentkezett az elv/cél és a korábbi gyakorlat „eredményének" összehangolása. Az elv és gyakorlat kapcsolatrendszere alapján a tulajdonfosztás folyamata több szakaszra bontható.

Az első szakasz, elkobzás:1945. március 18. – 1945. december 29.

A németek kollektív büntetése földbirtok-politikai célok összekapcsolásával kezdődött.[20] 1945-ben két rendelet is lehetővé tette a tulajdonfosztásukat. A március 17-i, 600/1945. miniszterelnöki, úgynevezett földreformrendelet a megváltott nagybirtokok mellett – előrevetítve a későbbi kitelepítendők körét – a volksbundosok, a német katonai szervezetekbe lépők, a családi nevüket ismét németre váltó, illetve – a velük szemben alkalmazható önkényes minősítés alapján – a támogatók elkobzott ingatlanaiból kívánta megvalósítani a földosztást. Júliusban a már elkobzást szenvedett települések minden német nemzetiségű lakosát úgynevezett nemzethűségi vizsgálat alá vonták, remélvén ettől a további tulajdonfosztást. A birtokban maradóknál viszont korlátozni kívánták a vagyonnal való szabad rendelkezés jogát: kötelezvén az érintetteket csereingatlan elfogadására, vagy az összeköltöztetési eljárásokban családok befogadására.[21]

Az 1945. év vagyonvesztési formája az elkobzás, amelynek gyakorlati végrehajtása, az igénybevétel Bátaszéken inkább abbamaradt, mintsem lezárult.

A tulajdonfosztási eljárás alapjául Bátaszéken is a Volksbund-kartotékok és a német haderőbe lépő személyek nyilvántartásai szolgálhattak volna. Az eredeti tagnyilvántartások, belépési nyilatkozatok csak töredékesen maradtak meg, ezért a különböző hatóságok által különböző időpontokban összeállított listák eltérései az elkobzási eljárást is bizonytalanná tették. Bátaszék legmódosabb bérlőjétől, Mayer Nándortól távollétében birtokait volksbundosként elkobozták. Ő az 1935-ben 50 holdas Magyar Királyi Tereziánumi Uradalom alsónyéki és bátai birtoktestéből 500 kataszteri holdnyi területet, főként szántót bérelt. Hiába mentette fel a megyei földbirtokrendező tanács, a több mint két és félezer községi német között őt is igazoló bizottsági eljárás alá vonták, amely ismételten tisztázta a helyzetét.[22] A Nemzeti Bizottság birtokába került re-

19 HU-MNL-TVL-XVII.11. 140/1946. (110) Mayer Mihály 1909-től volt a Szociáldemokrata Párt tagja.

20 Tóth 1993, 28.

21 3820/1945. sz. rendelet szerinti besorolások: 4. §. 1. hitlerista (volksbund) szervezet vezetője; 4. §. 2. hitlerista (volksbund) szervezet tagja; 4. §. 3. hitlerista szervezetnek tagja nem volt, de célkitűzéseit támogatta; 4. §. 4. hitlerista szervezetnek sem tagja, sem vezetője, sem támogatója nem volt.

22 HU-MNL-TVL-XXIV.1. 121/1945. 2665 fő került igazolás alá.

konstruált Volksbund-listában a neve már nem szerepelt.[23] Elkobzott földjeit azonban csak 1946 augusztusában, az 1941-es népszámlálás magyar anyanyelvű és nemzetiségű bizonyítványa alapján sikerült visszaszereznie.[24] Utólagosan nem állapítható meg, hány rekonstruált névjegyzék keletkezett, miképpen az sem, hogy május 15-től, a józseffalvi székelyek kíméletlenül végrehajtott betelepítését követő zűrzavaros helyzetet mennyire élezhette egy újabb, a politikai rendőrség által elkészített nyilvántartás.[25]

Május 15-ig az elkobzást a községi földigénylő bizottság az érintettek értesítése mellett hajtotta végre, a vagyonvesztettek a megyei földbirtokrendező tanácsnál „panasszal éltek". A még május elején elkészült elkobzási javaslatot a székelyek letelepítése után a képviselőikkel bővített földigénylő bizottság felülbírálta és kiegészítette, majd az ügyüket felkaroló, önmagát kétes módon kormánybiztossá kinevező Dr. Bodor Györgyön[26] keresztül, június 9-én felterjesztett javaslatról a megyei földbirtokrendező tanács június 14-én már döntött is.[27]

A határozat elleni fellebbezéssel azonban csak az tudott élni, aki tudomást szerzett az elkobzásról. A községi földigénylő bizottság viszont a tanács által elutasított elkobzások többségénél az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz fordult, sőt, a már mentesítetteket is tartalmazó újabb indítványát szintén felterjesztette. Az újratárgyalást már egy új földigénylő bizottság végezte el, amely – betartván a földrendezésről szóló rendelet előírását, a korábbival ellentétben – közszemlére is kifüggesztette a régi és az új elkobzási javaslatot. A bátaszékiek egy része csak ekkor értesült vagyona elvesztéséről.[28] Többek közt azok, akik értesítést sem kaptak, illetve akiknél igénybevétel egyáltalán nem volt, vagyis tulajdonukban maradtak.[29] Reinhardt János augusztus 8-án szerzett tudomást Volksbund-tagságáról. Az alakuláskor Perzsiában volt, az első községi bizottság elkobzásra nem is javasolta. Hohmann Jánosné augusztus 9-én tiltakozott, ugyanis a tanács júniusban mentesítette. Albert Gáspár már korábban megfellebbezte a tanács határozatát, az újabb döntésig kérte az igénybevételt elhalasztani. Werner József házát, a külön háztartás ellenére, fia tagsága miatt kobozták el. Müller Jánosné ingatlanait anyja nevén vették el. Vagyis az elkobzások túllépték a 600-as földrendelet utasítását, amely csak a feleség és férj külön tulajdonát kezelte egyszemélyi tulajdonként, a szülő és gyermek viszonylatában viszont a vélelmezett közös háztartásra mint gazdasági egységre terjesztette ki a vagyonfosztást.[30]

A községi földigénylő bizottság a felszólamlásokban a döntést a „3-as bizottságra" bízta.[31] Augusztusban ugyanis megkezdődött a 3820/1945. számú miniszterelnöki

23 HU-MNL-TVL-XVII.11. 1945. évi iratok, 2. pallium Volksbund-lista.
24 HU-MNL-TVL-XVII.11. 112/1945. (330); HU-MNL-TVL-XVII.507. 1946. aug. 7. jegyzőkönyv; HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-17870/1946.
25 Kőhegyi–Tőth 1991, 131.
26 Füzes 1991, 35.
27 V. Kápolnás 1991, 126.
28 HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-17870/1946.
29 HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-10095/1946.
30 1945. évi 600. M.E. 23. §.
31 HU-MNL-TVL-XVII.507. 85, 56, 58, 6/1945.; 452/1945.

jogszabály alapján a nemzethűségi vizsgálatokat végző igazoló bizottságok felállítása, amelyek hatáskörébe került a továbbiakban az elkobzás elrendelése. Az igazolásban részt vevő bátaszékiek helyi ismerete miatt számtalan felmentő határozat született. Így Faidt János Deák Ferenc utcai lakos esetében is, akinek a házát korábban a földigénylő bizottság jegyzőjének utaltak ki. Schmidt Bálintné még augusztus 9-én megfellebbezte a földbirtokrendező tanács júniusi határozatát, az igénybevételkor elkészített leltár aláírását megtagadta. A hűségmozgalomban részt vevő férjét és Antal fiát a németek elhurcolták, a másik fia eltűnt a fronton. Szeptemberben a bizottság ügyét megtárgyalta, és a 4. §. 4. bekezdés alapján nem minősítette hitlerista szervezet tagjának, illetve támogatójának, ami az ingatlanai visszaadását jelentette. Ennek ellenére lakásán októberben újból leltároztak. Az igazoló bizottsági és a tanácsi elkobzott, 431 házat tartalmazó kimutatásban feltüntetik az épületet.[32]

A Faidtékkal szembeni eljárás a „Hűséggel a Hazáért" mozgalomban részt vevő svábság kifosztását mutatja. A megyei földbirtokrendező tanács elvi álláspontja szerint a korábbi Volksbund-tagság és a hűségmozgalomba való bekapcsolódás a hátrányos következmények alól nem mentesíthet. Esetük tipikus példája a már korábban említett, az értelmezési keretet is túllépő, nem személyekre, hanem háztartásokra mint gazdasági egységekre vonatkozó rombolásnak. Az indoklás ugyanis: „Gyakori eset volt az is, amikor a család valamelyik tagja – rendszerint az apa – tagja volt a hűségmozgalomnak, ugyanakkor a család nőtagjai, avagy a gyermekek Volksbund-tagok voltak, a Tanács arra az elvi álláspontra helyezkedett, hogy a vagyonos szülők támogatónak minősülnek."[33]

A szeptemberben megkezdett vizsgálatok az év végéig Bátaszéken szinte egészében, az addig vezetőként vagy tagként nyilvántartottak esetében viszont teljesen befejeződtek. Az igazoltak mintegy 30 százalékát mentesítették a Volksbund-tagság vagyonjogi követelményeitől, de tulajdonuk visszajuttatása már nem történt meg. A ténylegesen volksbundosnak nyilvánítottak, valamint a községi földigénylő bizottság által megfellebbezettek esetében folytatódtak az igénybevételek.[34]

Az elkobzások és az igénybevételek elleni felszólamlások, visszajuttatási kérelmek 1946-ban már nemcsak a háború- és népellenes bűnösként megítélt, hanem az 1941-es népszámlálás alapján németnek minősített magyar állampolgárok vagyonjogi státuszát meghatározó új, a németországi kitelepítésre vonatkozó, 1945. december 29-én kibocsátott 12330/1945. számú miniszterelnöki rendelet alapján keletkeztek.

A második szakasz: 1945. december 29. – 1947. október 28.

A kitelepítésre vonatkozó első miniszterelnöki rendelet a kitelepítendőket és érintetteket már nemcsak az 1945. évi 600-as, úgynevezett földreformrendeletben rögzített, a német és fasiszta politikát követő volksbundosok, támogatók, német fegyveres alaku-

32 HU-MNL-TVL-XVII.507. házleltárak, iktatott iratok 74/1945., 123/1945.; 3. doboz, elkobzott házak jegyzéke.

33 HU-MNL-TVL-XXIV.1. 545/1945. szekszárdi kerület.

34 HU-MNL-TVL-XXIV.1. 582/1945.

latba belépők, vagy nevüket ismét visszanémetesítők körében határozta meg, hanem kiterjesztette az 1941. évi népszámlálásnál német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallókra is. Azzal, hogy az áttelepítés alól mentesítettek és kivételezettek számát nem a településre, hanem járásra és megyére vonatkoztatva rendkívül alacsonyan, a kérelmezők 10 százalékában húzta meg,[35] gyakorlatilag a teljes német lakosságot kitelepítésre ítélte, s a politikai szándék az áttelepítést júniusig befejezni kívánta.[36]

A „földreformrendelettel" ellentétben a jogszabály nem rendelkezett vagyonfosztásról, elvételről, csak az áttelepítendők vagyonkezeléséről határozott. Az ingatlanok és az ingóságok zár alá kerültek, ugyanakkor a napi megélhetés biztosításaként a tulajdonos vagy birtokos kezelésében maradtak a kitelepítésig.

Zár alá helyezést korábban a nemzethűségi vizsgálatot elrendelő 3820/1945. számú miniszterelnöki rendelet már lehetővé tett, mégpedig a Volksbund-vezetők és családtagjaik internálásakor visszahagyott vagyon „védelmeként", amely a földrendelet márciusi utasítása szerint állami tulajdonnak számított, vagyis az „államra szállt".[37] Bátaszéken a vezetők alacsony száma miatt – akik többsége már 1944 őszén elhagyta az országot – a jelenlegi ismeretek alapján teljes családok internálására nem került sor, ezért zár alá helyezés sem fordult elő. Ez a tulajdonkorlátozási mód 1945. december 29-ét követően – átmenetileg – minden, a rendeletben áttelepítendőnek ítélt németre kiterjedt, és érvényben maradt mindaddig, amíg a (kitelepítési) mentesítő bizottság az elöljáróság által készített összesítő névjegyzék alapján a mentesítő határozatát meg nem hozta, vagyis ameddig a kitelepítendők listáját el nem készítette.

A névjegyzék összeállítása és az eljárás befejezésének feltételezett hosszadalmassága miatt a kitelepítési hatóságok a „nemzethűségi vizsgálatok" alapján a volksbundosokon és a támogatókon kívül a mozgalomban semmilyen formában sem résztvevőnek nyilvánítottak tulajdonát is „nemzeti vagyonként" kezelték.[38] De ezt csak a kivételezési és mentesítési eljárás lezárulásáig tehették, ugyanis azok, akik nem kerültek az áttelepítendők közé és a korábbi elkobzás a tulajdonukat nem érintette, a zár alól feloldást nyertek. Ezzel ismételten tulajdonosokká váltak az elkobzást szenvedettekkel ellentétben, akik az igénybevétel elmaradása esetén is az ingatlanoknak csak használói maradtak, és az országon belüli telepítések megindulásával a birtokaik átadására elsősorban ők kényszerültek.[39]

A felmentéssel járó zár alóli feloldás végrehajtása Bátaszéken azonban nem tűnt egyszerű feladatnak. Ugyanis az igazolási eljárások során a korábban a bizonytalan listák alapján volksbundosnak nyilvánítottak közel egyharmadát mentesítették, ami a már igénybe vett ingatlan és ingóság visszaadását, vagy az igénybevétel elkerülését jelenthette. Michéli János 1946 áprilisában tehenét kérte vissza, a földigénylő bizottság viszont – az időpontot nem ismerve – csak a kitelepítés utánra és a kérelmező itthon

35 12200/1945. M.E. 3. § (1).
36 Tóth 1993, 108.
37 1945. évi 600. M.E. 7. §.; 3820/1945.M.E. 9. §.(2).
38 HU-MNL-TVL-XXIV.1. 2105/1946.
39 HU-MNL-TVL-XXIV.1701. 35. d. Magyar Belügyminisztérium Népgondozó Alosztálya 56160/1946.

maradása esetében ígérte a visszajuttatást.[40] Tafner Ignác, aki az elsősorban áttelepítendők listájára nem került rá, 1946. december 16-án kérte, hogy a Szociáldemokrata Párt és nem a Volksbund tagjaként, a legelső elkobzáskor elvett, ugyanakkor birtokában hagyott ingatlanait mentesítsék az elkobzástól. Az ügye 1949-ben „tárgytalan, kitelepült" feljegyzéssel zárult.[41] Bizonytalanság mutatkozott az ingatlan tulajdonjogában az elkobzás ellen az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz fellebbezők esetében is. Schmidt Bálintné nem szerepelt az elsősorban áttelepítendők listáján, amikor 1946. október 22-én ingatlanai visszajuttatását kérte. Fellebbezés miatt elkobzása jogerőre nem emelkedett, ügye 1947 júniusában is elintézetlen volt, és az is maradt, ugyanis „kitelepült".[42]

A kitelepítési rendelet gyakorlati végrehajtását az 1946 májusától megjelenő jogszabályok folyamatosan változtatták.

A május 10-i, a német anyanyelvű, de magyar nemzetiségű állampolgárok kitelepítés alóli felmentése az egyéb mentesítő kritériumok esetén is – nem volt Volksbund-tag, német fegyveres testületbe önként nem lépett, nevét németre vissza nem változtatta – az országban való további maradásnak feltételeket szabott. Az 1946. április 1. előtt kötött házasság esetén az áttelepítésre nem kötelezett német anyanyelvű, ugyanakkor magyar nemzetiségű személynek a kitelepítésnél követnie kellett – a családok szétszakításának elkerülésével indokolva – a családtagot, „vérrokont".[43] Az első kitelepítést megelőző 1946. novemberi lista „elsősorban áttelepítendő" 1844 személye közül csak 58 fő a német anyanyelvű és magyar nemzetiségű, többségében háztartásbeli, akik valószínűsíthetően önkéntes SS-katonaként, illetve volksbundosként kerültek a névjegyzékbe. A német anyanyelvűek kitelepítés alóli mentesítése után a zár alól feloldott ingatlanokról kimutatás nem készült, a vagyonjogi következményeket csak a telekkönyvi iratok feltárása alapján lehetne rekonstruálni.

A kitelepítési rendeletben hiányzó tulajdoni rendelkezést az országon belül megindult csoportos telepítésekkel szinte egy időben megjelent 1946. évi IX. törvény szabályozta. Júniusi hatályba lépése után a „zár alatti" állapot inkább a használatra és szabad rendelkezésre vonatkozó korlátozásként funkcionál, ugyanis a törvény 1. §-a szerint: a Németországba „áttelepített" magyarországi német lakosság visszahagyott minden vagyona a „magyar államra szállt át".

40 HU-MNL-TVL-XXIV.1. 2828/1945.

41 HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-24235/1946. Tafner Ignác 1945. augusztus 8-án szintén megfellebbezte az elkobzást. A nemzeti bizottsági Volksbund-listán valóban nem szerepel, ugyanakkor a községi földigénylő bizottság a birtokában lévő példány (33. o. 533. sorszám) az elkobzást jogerősnek minősítette.; HU-MNL-TVL-XVII.507. 98./1945.

42 HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-21363/1946.

43 Czibulka – Dr. Heinz – Dr. Lakatos Miklós, 2004. 217. 32920/1946. BM rendelet; HU-MNL-TVL-XXIV-1701. 35. doboz BM Népgondozó Osztály 58051/1946.; Az 1947. évi 12220-as rendelet még pontosabban fogalmaz: áttelepülni köteles a kitelepítendő személlyel közös háztartásban és megélhetése szempontjából is rá utalt, német anyanyelvű, de magyar nemzetiségű, közös háztartásban élő családtag is.

A törvény júniusi életbe lépésekor Bátaszéken azonban már kaotikus állapotok uralkodtak. Az 1946. április–májusi, főként a Tiszántúlról meginduló kollektív telepítések idején a községben a kitelepítés még el sem indult, sőt, az amerikai hatóságok által leállított kitelepítések ismét csak november végén kezdődtek meg. Az érkező alföldi telepesek számára csupán az elkobzott és igénybe vett, vagy az igénybevételi eljárás megszakadásával még a korábbi tulajdonos használatában, illetve az áttelepítésre ítéltek kezelésében lévő házak és földek álltak a rendelkezésre. Üres, „hátrahagyott" házak híján egyedül rátelepítéssel lehetett elhelyezésüket megoldani, és a földjuttatást a már művelésbe vett földek átadásával biztosítani.[44]

Az első németországi, 1946. november 28-i kitelepítés során az elöljáróság által készített községi névjegyzékbe foglalt 3284 bátaszéki alig több mint fele, 1844 fő került az áttelepítendők listájára, és alig 25 százaléka, 429 fő került csak kitelepítésre.[45] Miközben 1946 júliusában a megyei, a határon belüli és túli letelepített családok száma meghaladta az ötszázat.[46] A tulajdonlás és birtoklás miatt a telepfelügyelő 1947 kezdetén Bátaszék állapotát inkább kitelepítés előttiként jellemezte.

A németek vagyonjogi rendezésében a változás 1947 márciusától nem a belső telepítések további folytatása volt, hanem a magyar és a csehszlovák állam megállapodásaként született lakosságcsere-egyezmény következményeként, az elsődlegesen Tolna, Baranya megyében és Bácskában letelepítendő „felvidéki magyarok" elhelyezése miatt történt.[47] Az újabb miniszterelnöki jogszabály a korábbi, 12330/1945. számú, a kitelepítést szabályozó rendelet tulajdonjogi döntését módosította, a „zár alá" helyezett ingatlanokat és ingóságokat államosította.[48] Azaz már nem a kitelepítés után visszamaradt vagyon szállt az államra és a Földbirtokrendező Alap kezelésébe, hanem minden áttelepítendő, kitelepítésre váró személy tulajdona. Vagyis azoké is, akik nem voltak Volksbund-tagok, és a német haderőbe sem önként léptek, valamint akiket az elkobzás korábban nem érintett. Bátaszéken azonban további ingatlanok csak a szeptemberben újrainduló kitelepítés után kerülhettek a földalap tulajdonába, a májusban végrehajtott összeköltöztetésekkel a – már egyébként is állami – felszabadult épületekben és igénybe vett földeken nyílt lehetőség a „felvidéki" magyarok elhelyezésére.[49] A „cseregyezményesek" áttelepítése és a németországi kitelepítések akadozása miatt egyre szűkösebbé váltak a lehetőségek, ezért az állam nemcsak a kitelepítendők körét, hanem a vagyonjogi kérdéseket is újraszabályozta.

44 HU-HU-MNL-TVL-XXIV-201.a. 5-19565/1946.
45 HU-MNL-TVL-XXIV.1701. 34. doboz, Telepítési adatok 1947. március.
46 Kaczián 1992, 46.
47 Tóth 1993, 98, 164.
48 4300/1947. M.E. 3.§.
49 Az 1947. május 18. és 21. közötti összeköltöztetések – az 1946 novemberében elkészített kitelepítési rendelet alapján – többségében a mentesített, illetve kivételezett személyek lakóházaiba, külterületi tanyákba, illetve a szomszédos Alsónyékre történtek.

A harmadik szakasz: 1947. október 28. – 1949. november

Az 1947. október 28-i 12 220-as kormányrendelet gazdasági érdeken alapulva a kitelepítendők körét szűkítette ugyan (a nélkülözhetetlen – akár volt volksbundos – iparosokkal és mezőgazdasági munkásokkal), egyúttal a még tulajdonnal rendelkező németek vagyona, a vagyonfosztás mértéke a még szigorúbb és korlátozóbb állami döntés függvényévé vált.[50] 1947. október 28-ig a „földreform" során elkobzás alá esettek és az áttelepítendők körén kívül az igénybe nem vett ingatlanok esetében vagyoni korlátozás nem volt. A tulajdonnal való szabad rendelkezés példája a német anyanyelvű és magyar nemzetiségű Csapó Mihály ajándékozása, aki 1947. augusztus 29-én 18 kataszteri hold földjét és házát lányának adta.[51] Az ajándékozás azonban négy hónappal később, a vagyonjogi rendelkezések végrehajtásával a „Magyar Államkincstár vagyonátháramlási jogának" 1945. december 29-re való visszadátumozásával érvényét veszítette.[52] Ugyancsak vitatottá vált Liebhauser János két magyar vejének 1945-ben és 1947-ben adott házassági ajándéka.[53]

A tulajdoni korlátozást a rendelet az áttelepítési kötelezettség, valamint a kivételezettség típusai szerint kategorizálta, és az így összeállított, I–V. számú névjegyzékek alapján döntöttek a vagyonjogi kérdésekben.[54]

Az I. számú névjegyzékbe felvettek vagyona az áttelepítési kötelezettség megállapításával az államra szállt, és ez vonatkozott az áttelepítési kötelezettség alól felmentettekre, a IV. jegyzékre kerültekre is.

Egyfajta elkobzásnak tekinthető a vagyonjogi korlátozásként kategorizált és az V. jegyzékbe felvett, 1941-ben magukat német anyanyelvűnek és magyar nemzetiségűnek vallók, valamint a II. jegyzékben szereplő, magyar hozzátartozójuk miatt áttelepülésre nem kötelezett német nemzetiségűek vagy anyanyelvűek tulajdonának „államkincstárra való vagyonátháramlása". Minden ingó- és ingatlanvagyonuk az államé lett, de a ténylegesen a birtokukban lévő, külterületi mező- és erdőgazdasági területből legfeljebb 10 kataszteri holdig visszakaphattak, vagy csereingatlant jelölhettek ki a számukra. Főként a csereegyezményesek számára alkalmas lakóházat elvették, a kiköltöztetés miatt lakás nélkül maradtaknak esetleg cserét – az utasítások alapján lehetőleg a településen kívül – juttathattak. A fent említett Csapó Mihály Király utcai háza helyett Alsónánán jelölték ki új lakóhelyét.[55] Bajor Mátyás földjét és tanyáját meghagyták, cserelakást a távolabbi Decsen juttattak számára. Hiába kérte a döntés megváltoztatását, háza helyett földjét és tanyáját ajánlotta, választ nem kapott.[56]

50 Tóth 1993, 181, 183.
51 HU-MNL-TVL-XXIV-201.c. Bátaszék 17.
52 HU-MNL-TVL-XXIV-222.c. Bátaszék, Földrendezési iratok 1945–1948.; HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-59497/1948.
53 HU-MNL-TVL-XXIV-201.c. Bátaszék 33.
54 22900/1948. F.M. 1. §.; a névjegyzékek tipizálása: 84350/1947. B. M.-rendelet.
55 HU-MNL-TVL-V.706.c. 1407/1948.
56 HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-558/1949.

A legtágabb lehetőséget, igaz, ebben az esetben is korlátok közé szorítva, a III. névjegyzékre került iparosok és mezőgazdasági munkások számára biztosította a rendelet. Annak ellenére, hogy közöttük Volksbund-tagok is előfordultak, és korábban ezért elkobzást szenvedtek, a ténylegesen birtokukban található lakóházat és 10 kataszteri hold nagyságig a földet megtarthatták, illetve részükre visszaadhatták. A hatóságoknak megtiltották a kezelésükben lévő ingatlanok igénybevételét és másoknak való juttatását.[57] A III. listára való kerülés előnyét mutatja Stelcz András Nyéki utcai lakos példája. Stelcz az „anyanyelvesek" V. számú listájáról kérelmezte a Belügyminisztériumnál a III. listára való áthelyezést. Kérelmét a német anyanyelvű és magyar nemzetiségű lakosok vagyonjogi tárgyalásán figyelembe vették, ugyanis a minisztériumi kedvező válasz esetén háza és szőlője megtartásához hozzájárultak. Kérvényének elutasítása esetén viszont háza igénybevételéről és a közeli Alsónánára való áttelepítésről döntöttek.[58] Monigl Istvánné neve 1948 januárjában szintén szerepelt a Földalap tulajdonában lévő házak jegyzékén; az 1949 májusában elkészített földkönyv szerint fél háza tulajdonjogát úgyszintén visszakapta.[59] A korábbi igénybevétel esetén az ingatlan visszakerülése eredeti tulajdonosához mégis mutat némi bizonytalanságot. Schuszter Orbánné eltartását ismerősei földje használatáért cserébe vállalták. A földhivatali válasz szerint csak abban az esetben képezheti egyezség tárgyát, ha az özvegy az ingatlan birtokában található, ellenkező esetben, állami tulajdon esetén a föld „kiosztás tárgyát képezi".[60]

Az ugyancsak a III. listára került Gerner Mihályné Kiss Erzsébet rögös útja az ingatlan visszaszerzésére a négy év egyes szakaszain átívelő bizonytalan tulajdoni állapotokra utal. Gernerné honvéd őrmester férje alig egy héttel a földrendelet megjelenése után „hősi halált halt". A Bodor-féle székely telepítés során Deák utcai házából kiűzték, ugyanakkor a Tolna Vármegyei Földbirtokrendező Tanács mentesítette, hiszen a községi földigénylő bizottság – jóllehet férje szerepelt a Volksbund-listán – ellene elkobzást nem terjesztett be. 1946 decemberében a földrendezés és a telepítések lezárásáról rendelkező 1946. évi IX. törvény alapján, mivel vele szemben „vagyonátháramlási jog nem áll fenn", elrendelik a háza és üzlete visszaadását. 1948-ban már a kitelepítés alól kéri magát és kiskorú gyermekét felmenteni – mint az 1941-es népszámlálás szerint német anyanyelvű és nemzetiségűnek minősített személy. Bevallása szerint magyar, még németül sem tud, a népszámlálási adatok a férjétől származnak. Az 1949. évi kiosztási földkönyv szerint lakóházában maradhatott.[61]

Mind a kitelepítések, mind a felvidéki csereegyezményesek Bátaszékre érkezése és letelepedése 1948 őszére befejeződött.

57 HU-MNL-TVL-XXIV.1701. 35. doboz, Országos Földhivatal 152600/1948-V/1. ügyosztály.
58 HU-MNL-TVL-XXIV.201.c. 35. sorszám.
59 HU-MNL-TVL-XXIV.222.c. Bátaszék kiosztási földkönyve, belsőségek I.
60 HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-43949.(65689)/1945.
61 HU-MNL-TVL-XVII.507. 1. doboz 271/1946. jegyzőkönyv; HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-15789/1947., 35036/1948.; HU-MNL-TVL-XXIV.222.c. Bátaszék kiosztási földkönyve, belsőségek I.

A mintegy 750 telepes juttatási határozata[62] mellett szeptemberben az elkobzás alá kerülő úgynevezett anyanyelvesek (V. lista) és a magyar házastárssal rendelkezők (II. lista) vagyoni viszonyait is rendezték. A belföldi, székely és felvidéki telepeseknek 5 ezer, családonként maximum 15 kataszteri hold feletti földet juttattak, miközben a ki nem telepített, II. és V. listán szereplő 90 család birtokában átlag két holdat hagytak meg Bátaszéken és a környező községekben.[63]

Az 1945 és 1948 közötti vagyonfosztás és földosztás eredményeinek telekkönyvezése 1949 novemberében megtörtént. Addigra befejeződött az előző évben még zajló tagosítás, amely a községi határ 75–80 százalékát érintette.[64] Mindeközben a volt bátaszéki uradalom Leperd-pusztai juttatottjainak áthelyezése – részben a bogyiszlóiak települési jogainak megvonásával – is lezajlott. 1949-ben a visszamaradt földeken megalakult az állami gazdaság.

Összegzés

A bátaszéki németek kifosztásának teljes körű feldolgozásához még további kutatások szükségesek. A bőséges egyéni beadványok, az időszakonként elkészített, inkább feljegyzésként kezelhető, egymást kizáró, dátum nélküli összesítő kimutatások nem mindig alkalmasak az összegzésre. A hiányok azonban nemcsak az iratmegsemmisülések következményei, hanem a korszak mulasztásai. Erdős Nándor telepfelügyelő 1947 elején készített jelentése szerint a községi földigénylő bizottságok nem készítették el a megyei földbirtokrendező tanács által elkobzott ingatlanok összesítését, aminek következtében az igénybevételek nemcsak a fellebbezésükre váró németek, hanem a jogerős elkobzási határozattal rendelkezők esetében is elmaradhattak, vagyis ingatlanaik birtokában maradhattak. Az elkobzott földekről hiányzó kimutatások mellett a kiosztott földekről sem készültek összesítések.[65] A rekonstruálás alapvető nehézsége a kitelepítés előtti telekkönyvi betétek elpusztulása, valamint az újonnan készítettek részleges hiánya is. A továbblépés lehetőségét kínálja fel az 1948–1949-ben a telekkönyvezést előkészítő, a kiosztás előtti és a kiosztás utáni állapotot rögzítő úgynevezett kiosztási földkönyv. Figyelembe kell venni azt is, hogy az időközben végrehajtott tagosítást követő változások nyomán az eltérő földértékek miatt nem pontos következtetések vonhatók le.

A bevezetőben is említett Spannenberger Norbert – Vonyó József szerzőpáros külföldi szakirodalomra alapozott kutatási javaslatát mindenképp érdemes végigvinni. Bár Bátaszék esetében a hiányzó iratok miatt kétségek merülhetnek fel, mégis joggal feltételezhető, hogy ezáltal új ismeretekhez juthatunk. Ugyanakkor néhány módszertani

62 Kaczián 1992, 51.
63 HU-MNL-TVL-XXIV.222.c. Bátaszék, Földrendezési iratok, telekkönyvi végzés 38209/1948.
64 HU-MNL-TVL-XXIV.201.a. 5-35955/1948.
65 HU-MNL-TVL-XXIV.1701. 26. doboz, Erdős Mihály jelentése, 1947.

kérdés is tisztázandó: lehet-e és szabad-e a négy év tulajdonfosztási folyamatát az elkobzás, a kitelepítés és a főként felvidéki telepesek elhelyezésére vonatkozó államosítási időszakokra tagolni. Az alkalmazott periodizációval párhuzamosan szétválasztható-e, szakaszolható-e és ez alapján „számszakilag" megragadható-e a vagyonfosztási folyamat? A németeket érintő tulajdonfosztási rendelkezések és végrehajtásaik bonyolultabbá tehetik a rekonstrukciós kísérletet, egybemosódhatnak eltérő kategóriák (elkobzás–igénybevétel) is. További kérdés az is, hogy az elkobzás kimutatható-e személyek alapján, vagy csak háztartásokra vonatkoztatva, ahogy az „anyanyelvesek" vagyonjogi rendezésénél a család mint háztartás alapján történt meg a „visszajuttatás". A kutatások folytatásakor azonban még számtalan, előre nem látható, de megválaszolást igénylő probléma és gondolat merülhet fel.

Források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltára (MNL TML)

HU-MNL-TML-V.706.c. Bátaszék Nagyközség iratai, közigazgatási iratok 1945–1949

HU-MNL-TML-XVII.11. Bátaszék Nemzeti Bizottságának iratai 1945–1948

HU-MNL-TML-XVII.507. Bátaszék Földigénylő Bizottságának iratai 1948–1950

HU-MNL-TML-XXIV.1. Tolna Megyei Népgondozó Hivatal iratai 1945–1950

HU-MNL-TML-XXIV.201.a Tolna Megyei Földhivatal iratai – Általános iratok 1945–1950

HU-MNL-TML-XXIV.201.c. Tolna Megyei Földhivatal iratai – Vagyonkorlátozottak összeírási ívei, Bátaszék

HU-MNL-TML-XXIV.222.c. Szekszárdi Körzeti Földhivatal iratai (1946)–1994, Földrendezési iratok 1949–1987

HU-MNL-TML-XXIV.1701. Állami Telepítési Kormánybiztos (Benkó) iratai 1945–1948

Rendeletek

600/1945. számú Miniszterelnöki rendelet. *Magyarországi rendeletek tára*, 1945. I. kötet, 52. sz. 55–62.

3820/1945. számú Miniszterelnöki rendelet. *Magyarországi rendeletek tára*, 1945. I. kötet, 174. sz. 225–228.

5600/1945. számú Földművelésügyi miniszteri rendelet. *Magyarországi rendeletek tára*, 1945. I. kötet, 208. sz. 273–287.

12330/1945. számú Miniszterelnöki rendelet. *Magyar Közlöny,* 1945. december 29. 211. sz. 1–2.

70010/1946. számú Belügyminiszteri rendelet. *Magyar Közlöny,* 1946. január 15., 12. sz. 7–9.

4300/1947. számú Miniszterelnöki rendelet. *Magyarországi rendeletek tára*, 1947. április 4. 77. sz. 808.

84350/1947. számú Belügyminiszteri rendelet. *Magyar Közlöny*, 1947. november 27. 269. sz. 3052–3058.

22900/1948. számú Földművelésügyi Miniszter rendelet. *Magyar Közlöny*, 1948. február 11. 34. sz. 319.

12200/1947. számú Kormányrendelet. *Magyar Közlöny*, 1948. október 28. 245. sz. 2861–2864.

Hivatkozott irodalom

Füzes Miklós 1986, A népesség anyanyelvi összetételét befolyásoló tényezők Délkelet-Dunántúlon. In: *Baranyai helytörténetírás – a Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 715–772.

Füzes Miklós 1991, Völgységi forgószél. Népességi viszonyok változásai a régióban. In: Szita László – Szőts Zoltán (szerk.): *A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián.* Bonyhád, 33–44.

Czibulka Zoltán – Dr. Heinz Ervin – Dr. Lakatos Miklós (összeáll.) 2004, *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás.* Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Gonda Gábor 2014, *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken 1944–1948.* Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XI.)

Kaczián János 1992, *Bátaszék története: 1944–1962.* Bátaszék Nagyközség Önkormányzata, Bátaszék.

Kőhegyi Mihály – Tóth Ágnes 1991, Bodor György összefoglaló jelentése a Bonyhád környéki telepítésről (1945) In: Szita László – Szőts Zoltán (szerk.): *A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián.* Bonyhád, 129–140.

László Péter 2006, *Otthontalan évek. Kényszermigráció Tolna megyében 1944–1948.* Magánkiadás, Szekszárd, 2006.

Spannenberger Norbert – Vonyó József 2006, A földkérdés és a nemzetiségi kérdés szerepe a magyarországi németek elűzésében. *Soproni Szemle*, (60) 4. 2–11.

Tóth Ágnes 1993, *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső mozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései.* Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Levéltára Kiadó, Kecskemét.

V. Kápolnás 1991 = Viliminé dr. Kápolnás Mária: Ahogy a kormánybiztos látta… Bodor György visszaemlékezése a székelyek letelepítésére. In: Szita László – Szőts Zoltán (szerk.): *A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián.* Bonyhád, 123–127.

Polyák Petra

A házingatlanok 1952. évi államosítása Pécsett

1952. február 18-a hétfője váratlan és kellemetlen meglepetést tartogatott azon háztulajdonosok számára, akik előző vasárnapjukat nem a *Magyar Közlöny* böngészésével töltötték. Így csak másnap értesültek az *egyes házingatlanok állami tulajdonvételéről* szóló, 1952. évi 4. számú törvényerejű rendelet megjelenéséről, mely kimondta, hogy „a tőkések, egyéb kizsákmányolók és a megdöntött társadalmi rendszer népelnyomó elemek" valamennyi házingatlana, valamint – bizonyos kivételekkel – a bérbeadás útján hasznosított ingatlanok állami tulajdonba kerülnek.[1] Az államosítás tényéről és a szinte konspiratív módon végrehajtandó feladatokról a nagyobb városok és üdülőhelyek tanácselnökei is csak vasárnap kaptak hírt, a tanácsi dolgozók pedig hétfő kora délután szembesültek azzal, hogy a következő napokban akár éjszakába nyúlóan a várost fogják róni, szinte házról házra kopogtatva. De vélhetően nagyobb volt az ajtót nyitó tulajdonosok megdöbbenése, akik jó része csak a küszöbön álló leltározóktól értesült arról, hogy saját ingatlanában immár nem tulajdonos, csak bérlő.

Az 1945 után kezdődő államosítások betetőzéseként is értékelt rendelet végrehajtásának körülményei mind ez idáig kevéssé keltették fel a kutatók figyelmét. A témakör részletesebben eddig főként a lakhatás jogi környezetének változásaival összefüggésben bukkant fel (a rendszerváltozás után ezt az érdeklődést a kártalanítás problémaköre is táplálta),[2] az utóbbi években pedig az ötvenes évekbeli állami bérlakás-politika és -szektor kialakulása szempontjából mutatkozott relevánsnak.[3] Jelen tanulmányban vizsgálom az országosan mintegy 150 ezer házingatlant[4] érintő rendelet koncepcióját, majd az elemzést a Dél-Dunántúl igazgatási, gazdasági és kulturális központjára, Pécsre szűkítve, az államosítás végrehajtásának napi gyakorlatát és érintettjeit. Meglehetősen egyoldalú lenne azonban a rendeletet pusztán egy diktatórikus hatalom magántulajdon felszámolására törő intézkedéseinek sokadik állomásaként értelmezni, ezért a tulajdonfosztás korabeli kontextusának megrajzolásához részletesen foglalkozom az érintettek

1 1952. évi 4. sz. törvényerejű rendelet. *Magyar Közlöny*, 1952/18. 219–221.

2 Győry–Gábor 1990; Felméry 1990; Papházi 1995.

3 Keller 2012, 35–38; átdolgozott kontextusban: Keller 2017, 105–110.

4 A rendelet alapján mintegy 150 ezer házingatlan került állami tulajdonba, ezek 10%-át utóbb a felszólalások, valamint a mentesítés feltételeit újraszabályozó 1957. évi 28. törvényerejű rendelet következtében mentesítették. Felméry 1990, 690. Az államosítás volumenét az ingatlankezelő szervek által kezelt lakásbérlemények számának megugrása is mutatja: míg 1950-ben 169 800, 1953-ban már 513 700 lakásbérlemény állt a kezelésükben (az újonnan épült állami bérházakat e növekedésben elenyészőnek tekinthetjük). Barta 1975, 802.

reakcióival is. Ezek megértéséhez a lakhatással összefüggésben felhalmozódó feszültségek (lokális) összetevőinek megismerése éppúgy nélkülözhetetlen, mint a lakás-magántulajdonhoz fűződő egyéni elképzelések és stratégiák feltárása.

Lakásínség Pécsett

Tarthatatlan, tűrhetetlen, katasztrofális – a negyvenes évek második felében a polgármesteri jelentések ilyen jelzőkkel írták le Pécs lakáshelyzetét.[5] Ez az értékelés önmagában sem új, sem egyedi nem volt. A lakáskérdéssel kapcsolatos közbeszéd már a 19. század második felétől a városi lakásínség és lakásnyomor fogalmai köré szerveződött,[6] a második világháborút követően pedig a lakásigényekről folyó politikai, szakmai (építészi) és társadalmi diskurzus a háborús pusztítás emberi, anyagi és transzformációs veszteségeiből[7] (is) fakadóan szintén a (lakás)válság kontextusában zajlott.[8] A pécsi városvezetés, a lakosság és a sajtó lakáskérdésről alkotott elképzelései évtizedek óta a helyzet súlyosságának megítélésében is csak annyiban tértek el, vajon a lakáshiány „égető", vagy egyenesen „katasztrofális"-e.[9]

Pécs lakossága a 19. század közepétől rendkívül dinamikusan növekedett, a városban 1910-ben valamivel több, mint 47 ezer, 1949-ben pedig már közel 73 ezer fő lakott. A 20. század első felének beköltözői között találjuk a megszállt területekről érkező menekülteket, a Pécsre helyezett Erzsébet Tudományegyetemmel érkező oktatókat és hallgatókat, illetve az ipari üzemek, gyárak (porcelán-, sör-, dohány-, kesztyű-, vas- és gépgyár stb.) és a Pécs környéki bányászat munkalehetőségei által idevonzott új lakókat. Az 1949. évi népszámlálás során a városban 10 120 lakóházat, ezekben összesen 23 456 magánlakást írtak össze. A lakásállomány nagyjából felét családi házak, másik felét többlakásos lakóházak tették ki. A laksűrűség (az egy szobára jutó lakók száma) az országos viszonyokhoz hasonló arányokat mutatott: az egyszobás lakásokban átlagosan két–három fő, a kétszobásokban egy–két fő lakott. A háromszobásnál nagyobb lakások szobánkénti lélekszáma ennél is alacsonyabb volt, de a 70 ezer fős városban alig több mint 11 ezren laktak ilyen körülmények között. A pécsiek majdnem fele sokadmagával egy szoba-konyhás lakásokban élt.[10]

5 Ld. pl.: Pécs törvényhatósági bizottságának 1947. január 29-i rendes közgyűlése, 2. pont. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML) IV.1402.a.

6 Keller 2013.

7 Gyarmati 2011, 281.

8 Keller 2014.

9 Ld. pl.: A pécsi lakásínség áldozata: tizenhét család segítségért kiált egy négyszobás barakkból. *Pécsi Napló*, 1925. október 11. 2–3; A nagylakások kényszerű megoszlásával lehetne csak segíteni a mind tűrhetetlenebb pécsi lakásínségen. *Pécsi Napló*, 1943. december 1. 6.

10 A bekezdésben közölt adatok forrásai: *1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912. 25; *1949. évi népszámlálás, 4. Épület- és lakásstatisztikai eredmények*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950.

Az eltérő funkcióval és infrastruktúrával bíró városrészek más és más lakhatási lehetőségeket kínáltak a különböző jövedelmi viszonyok között élők számára. A középkori várfal maradványai által határolt, a 20. században már csak vertikálisan terjeszkedő *Belváros* utcáiban többemeletes középületek, zártsoros beépítésű polgárházak és bérházak váltakoztak, melyek tágas, sokszobás, komfortos lakásaiban főként a vagyonosabb iparosok és kereskedők, vállalkozók, tisztviselők és értelmiségiek laktak – a bérházak első emeletein olykor maguk az építtető tulajdonosok.[11] A városközponttól keletre, illetve nyugatra haladva a zártsoros beépítést ritkásabb elrendezésű, részben többszintes bérházak és kertes családi házak váltották fel.[12] A nyugatra elnyúló *Szigeti külváros*t a 19. században elsősorban mezőgazdaságból élők (például a Mecsek lankáinak szőlőbirtokosai) lakták, a 20. század közepére azonban már meglehetősen vegyes lakossággal bírt. A városrész délkeleti felén a két világháború között kiépült utcanegyed magasföldszintes és egyemeletes villáiban, illetve többemeletes, előkertes, összkomfortos bérházaiban leginkább tisztviselők és nyugdíjasok éltek, a városrész déli szakaszán épült sorházakban pedig többnyire a vasút dolgozói, illetve az ipari üzemekkel, gyárakkal egyre jobban telezsúfolt *Siklósi* és *Budai külváros*okban dolgozó munkások.[13] Az északra fekvő *Mecsekoldal*on eleinte elszórtan kertes családi házak épültek, majd a harmincas évek turisztikai fejlesztéseket célzó beruházásainak hatására exkluzív villanegyed jött létre.[14]

Bérházak a város számos pontján épültek. A több, három-négy szobás lakásból álló emeletes épületek inkább a Belvárosban, illetve az ahhoz közel eső utcákban, míg a kisebb, olykor csak néhány szoba-konyhás lakásból álló (magas)földszintes házak inkább a külvárosokban voltak jellemzők. Az építtetők döntően magánszemélyek voltak, a bérházakat befektetésként kezelő középosztálybeliek vagy értelmiségiek, illetve munkásbérházakat építtető gyártulajdonosok. De épített az egyház és a város is, valamint a nagyobb foglalkoztatók.[15] A Dunagőzhajózási Társaság a várostól keletre fekvő szénbányák környékén építkezett, a Pécsbányán és Szabolcson kialakított két főtelepen, illetve a közelükben létrejövő bányászkolóniákon 1944-ben 2335 lakás állt. A tisztviselőtelepen egy-két lakásos, kertes villákat, a sorházas jellegű munkáslakóházakban többségében egy-két szobás, illetve szoba-konyhás lakásokat alakítottak ki.[16] Nagyobb arányú építkezések zajlottak a harmincas években a *Megyeri Kertváros*ban, ahol eleinte sokgyermekes családoknak szánt kétszobás családi házakat építtetett a város, majd az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI), a Magyar Államvasutak (MÁV) és a Pécsi Bőrgyár kezdett sor- és ikerházakat felhúzni, melyekbe a rászoruló nagycsaládosok, szerényebb jövedelmű nyugdíjasok, köztisztviselők és alkalmazottak költöztek.[17] A pé-

17.; *1949. évi népszámlálás, 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 68–69, 74–75, 80–81, 90–91, 110–111, 160.

11 Erdősi 1968, 49–50, 73; Pilkhoffer 2010, 174–175; uő 2021, 52–53.

12 Dénesi 1959, 83–84.

13 Pilkhoffer 2021, 47; Erdősi 1968, 71; Oszvald–Jankó 2021, 55.

14 Erdősi 1968, 80–81; Oszvald–Jankó 2021, 56–57.

15 Pilkhoffer 2010, 174–175.

16 Uő 2008, 41–145.

17 Oszvald–Jankó 2021, 57–58.

csi bérházak általában egy-két emeletes épületek voltak, de jelentős különbségek mutatkoztak a lakások nagyságában és komfortjában. A Siklósi és Budai külvárosokban a húszas években nagyvolumenű, de alacsony színvonalú építkezések folytak, a félkomfortos kislakásokból álló bérházakba és a szűk házhelyeken kialakított családi házakba főként az üzemekben dolgozók költöztek.[18] A különbségeket a két világháború közötti bérletárak is mutatják, melyek a Belváros és környéki utcák bérlakásaiban voltak a legmagasabbak. Átlagáron a Budai és a Szigeti külváros bérházaiban lehetett lakást bérelni, ennél olcsóbban azonban csak a Gyárvárosban vagy a bányatelepen. Egy belvárosi és egy gyárvárosi kétszobás lakás évi bérletára között akár ötszörös is lehetett a különbség a húszas évek végén.[19]

A pécsi lakó- és bérházépítés a 20. század első felében nem tudott lépést tartani a városba beköltözni kívánók számának növekedésével, ami a további beépítés természeti korlátaival együtt zsúfolttá tette a várost. Az elégtelen bérlakásállomány, valamint a magas telek- és albérletárak a szerényebb jövedelmű „régi" lakók és a beköltözők számára egyaránt megnehezítették, hogy igényeiknek megfelelő lakáskörülményeket biztosíthassanak maguk számára. Ugyan a város 1949. évi, 70 ezres lakosságszáma az 1941. évi népszámláláshoz képest stagnált, közelebbről nézve ez inkább a lakók egy részének kicserélődéséből fakadt. A zsidóság deportálásából, a német kitelepítésből és a disszidálásból adódó lakosságcsökkenést az ipari üzemekben, gyárakban és a bányákban munkát vállalók betelepülése ellensúlyozta,[20] az 1945-től zajló turbulens politikai és társadalmi folyamatok pedig jelentősen átrendezték a város társadalomszerkezetét, lakosságának egzisztenciális viszonyait, valamint ezzel összefüggésben lakásigényeit és -lehetőségeit. A negyvenes évek elején a pécsi lakosok fele a kisiparban, kiskereskedelemben dolgozó, mezőgazdasággal foglalkozó vagy különféle értelmiségi pályákon elhelyezkedő kispolgár volt, tíz év múlva minden második pécsi az államosított ipari üzemekben, vállalatoknál vagy bányákban dolgozott.[21] A város kisiparosainak és kiskereskedőinek nagy része a háború után ugyan sikeresen helyreállította üzletét, a negyvenes-ötvenes évek fordulójára azonban tömegesen adták vissza iparigazolványukat, így az önálló kisegzisztenciák száma drasztikusan lecsökkent. A Horthy-korszak politikai és gazdasági elitje 1945 után kiszorult a helyi közéletből, gazdasági pozícióikat az üzemek államosítása roppantotta meg. Az igazolási eljárások, B-listázások rengeteg közalkalmazott és köztisztviselő számára jelentették állásuk elvesztését, többen üzemekben kerestek új megélhetést, a hivatalnokok másik részének azonban sikerült az új viszonyokhoz alkalmazkodva megőriznie a helyi közigazgatásban betöltött pozícióit. Az állami bürokrácia kiterjeszkedésével az ötvenes évek elejére a hivatali és gazdasági alkalmazottak száma is jelentősen megnőtt.[22]

18 Erdősi 1968, 72–73.

19 A pécsi lakbérekről mult évi adatokat szolgáltatott a város a népjóléti miniszteri biztosnak. *Dunántúl*, 1928. szeptember 8. 4.

20 Hajdú 2021, 16–19.

21 Szita 1985, 97, 100.

22 Szita 1985, 100.

Ahogy a korábbiak, a második világháborút követően hivatalba lépő pécsi városvezetés számára is nyilvánvaló volt, hogy a (bér)lakáspiaci feszültségek elsősorban a lakásállomány bővítésével oldhatók fel. Pécs számára előnyt jelentett, hogy épületei csekélyebb háborús veszteségeket szenvedtek (a lakóházak 6,4 százalékát, a magánlakások 3,6 százalékát érte valamilyen kár), 1949-re ezeket szinte kivétel nélkül helyreállították. Az új lakások építése azonban jelentősen visszaesett, 1945 és 1949 között mindössze 74 új, döntő többségében családi ház készült el, az is magánerőből.[23] Új építkezések hiányában a városnak egy módja maradt a lakásínség enyhítésére: a meglévő lakásállomány kihasználása. Az elmúlt években bevezetett, lakáshasználatot korlátozó rendelkezések következtében azonban ekkor már nemcsak a városi, hanem a magántulajdonú lakóingatlanok egy része felett is rendelkezhetett.

A tulajdonosi jogok korlátozásai és a lakáshelyzet a második világháború alatt és után

A saját háztulajdon felett gyakorolt jogok korlátozása a lakásbérleti jog szabályozásán keresztül már a második világháború előtt megkezdődött. Az 1938-tól kiadott rendelkezések eleinte a tulajdonosok bérbeadási, felmondási, béremelési, illetve bérlőmegválasztási jogait érintették, 1941-től azonban a lakások hatósági igénybevétele és újraelosztása is lehetővé vált. Az igénybevétel 1941-ben még csak az üres, nem lakott lakásokra, majd rövidesen a – pontosabban nem definiált – „nagy lakások" egyes lakrészeire, 1943-tól pedig az adott lakás használójának „indokolt lakásszükségletét" meghaladó lakrészekre is kiterjedt. A tulajdonosi, bérbeadói jogok korlátozását kezdetben a katonai szolgálatot teljesítők és családtagjaik lakhatásának jogi védelmével indokolták, a hatósági igénybevétel azonban már az egyre nyomasztóbb lakáshiány kezelését is célozta, így 1943-tól lényegében bárki előtt megnyílt a bérlőül való hatósági kijelölés lehetősége.[24]

A második világháború után a háborús pusztítás, az erőltetett iparosításból is fakadó tömeges városba költözés és az állami lakásépítkezések alacsony volumene országszerte meglehetős lakásínséget eredményezett. A sérült épületek helyreállítása lassan haladt, kevés új lakóház épült (ezek többsége is magán- és nem állami kezdeményezés volt), de a lakáshiányt a negyvenes évek végétől a pártállami és vállalati bürokrácia folyamatosan növekvő helyiségigénye is tetézte.[25] Az 1945 utáni lakáspolitika állami feladattá emelte a lakáshelyzet javítását, megoldásaiban pedig a kötött lakásgazdálkodás háború idején kialakult, rendkívüli és ideiglenesnek hirdetett eszközeit és logikáját ál-

23 *1949. évi népszámlálás, 5. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 69. Vö. Bánkuti–Vértesi 2017, 220.

24 Nagy 2013, 73–80.

25 Keller 2012, 7–8.

landósította, egyre szélesítve a hatóságilag igénybe vehető lakások és az igényjogosultak körét.[26] A lakáskiigénylés és -újraelosztás rendszerét mozgató közérdekké az igényjogosultak „indokolt lakásszükségletének" kielégítése vált, melynek érdekében az állam jogot formált a magántulajdonú lakások feletti rendelkezésre is.

Az „indokolt lakásszükséglet" definíciója ekkor már túlmutatott a hajléktalanság kérdésén. Mértékét a különféle rendelkezések más-más megfogalmazásban rögzítették, de lényegében egy személy vagy egy kétfős család esetében egy lakószobát jelentett, és két személyenként járhatott egy további szoba.[27] Az „indokolt lakásszükséglet" azok számára, akiknek lakhatási körülményei elmaradtak ettől, igényjogosultságot jelentett, az ennél jobb lakásviszonyok között élők számára azonban lakáskörülményeik hatósági korlátozásával fenyegetett. Minthogy e norma a háztartások összetételétől függött, ennek változásai (például egy önálló életet kezdő gyerek elköltözése vagy egy családtag elhalálozása) állandóan nyitva tartották az igénybevétel alá vonható lakások körét.[28] A folyamatot ráadásul sok esetben maguk az igénylők lendítették mozgásba: az ugyanis, hogy igénylést csak konkrét lakásra vagy lakrészre lehetett benyújtani, érdekeltté tette a jobb körülményekre vágyókat az üres vagy kihasználatlannak tekintett ingatlanok felkutatásában.[29]

Az igényjogosultságról vallott hatósági és köznapi elképzelésekben és gyakorlatokban a laksűrűség mennyiségi kvótáján túl egyéb szempontok is érvényesültek, melyek az igényeknek megfelelő lakhatás biztosítását a – különféleképpen értelmezett – társadalmi igazságosság logikájával kötötték össze. Ezen érdemelvű megközelítés a lakáshoz való hozzájutást az új társadalmi-politikai berendezkedés potenciális támogatói és építői számára jutalomként, míg a lakás elvételét vagy megosztását a politikai ellenségkategóriákba soroltak büntetéseként értelmezte. Ez a logika feszegette ugyan a kiutalási rendszer jogi kereteit, a pártok protekciózása és az igényeiket politikai nyelven megfogalmazó lakosok aktív közreműködése révén azonban a politikai eszközökkel történő érdekérvényesítés a lakásügy területén is gyakorlattá vált.[30]

A magántulajdonú lakások kiutalásának gyakorlata, a mások ingatlanjavaira formálható igények hatósági úton való érvényesítése, valamint a magánlakások tereiben kialakult kényszerhelyzetek a második világháború alatt és után is ismert, hétköznapi tapasztalatot és gyakori konfliktusforrást jelentettek a társadalom nagy része számára.[31] Pécsett például rendszeresek voltak az úgynevezett lakásrazziák. Először 1945 augusztusában kopogott be hatvan városi alkalmazott és rendőr egyes lakásokba, hogy megtalálják azokat a lakókat, akik „illetéktelen[ül] és jogtalanul nagyobb lakást foglaltak el, mint amilyen tulajdonképpen jár nekik."[32] Az ellenőrzések a következő években is folytatódtak, és a lakásnyomozók információit összegyűjtve a lakáshivatal évekig dolgozott

26 Nagy 2013, 103–104. Vö. Szelényi 1990, 39–43.
27 Nagy 2013, 78–79; Keller 2012, 37–38; Győri–Gábor 1990, 70–71.
28 Nagy 2013, 79, 110.
29 Hegedüs–Tosics 1982, 18–20; Nagy 2013, 111–117.
30 Nagy 2013, 156–194; 396–397.
31 A kérdéskör kiváló feldolgozását ld. Nagy 2013. Továbbá: Győri–Gábor 1990, 67.
32 Jó eredménnyel végződött az első pécsi lakásügyi razzia. *Új Dunántúl*, 1945. augusztus 25. 2.

egy lakáskataszter összeállításán. A vállalkozás kudarccal zárult: a tulajdonosoknak nyilvánvaló okokból nem fűződött érdeke az adatszolgáltatáshoz, ráadásul a kataszter a gyakori lakóhely-változtatások miatt már elkészülte pillanatában elavult.[33]

A pécsi lakáshivatalt elárasztották a lakásigénylők. 1946-ban 5394 egyéni kérvény érkezett be: „egy-egy lakásért olyan botrányos és súlyos tülekedés folyik, ami már kétségbeejtőnek mondható" – vázolta a lakáshivatali mindennapokat 1947-ben Tolnai József polgármester.[34] A lakossági igények kielégítését nehezítette, hogy az egyéni kérelmekkel szemben az állami hivatalok és intézmények elsőbbséget élveztek, melyek kb. 700 lakást foglaltak le irodai célokra.[35] De a kérelmek elbírásában egyébként is kódolva voltak a konfliktusok, egyfelől mert egy-egy lakásra gyakran több igénylés is érkezett, másrészt mert a kiutalások többségét csak társbérletesítéssel, azaz a lakásban már bent lakók és az igénylők összeköltöztetésével lehetett megoldani. A *Dunántúli Népszava* 1945-ben a régi lakók és a – pesti szójátékkal – „beutáltak"-nak nevezett újak kényszerű együttélését Dante Poklához hasonlította.[36] Az összeköltöztetés feszültségeivel a városvezetés is tisztában volt, a szociáldemokrata Tolnai József többször is türelemre intette a pécsieket, s némiképp erélyesebb hangon utasította rendre a pártokat, hogy „ne protezsáljanak igazságtalan lakásügyeket".[37] 1948-ban azonban a frissen kinevezett kommunista polgármester, Krancz Pál nyilvánvalóvá tette, hogy az egyéni lakhatás körülményeinek meghatározása hatósági kompetencia, s pusztán a szolidaritás hiányával magyarázta, ha valaki nem kívánja önként megosztani mással a lakóhelyét:

> [M]indig beleütközünk az emberekbe, akik – még ha ketten laknak is – a harmadik, sőt negyedik szobájukat sem akarják átadni. Ezekben az esetekben nem fogunk tudni más álláspontot elfoglalni, minthogy a lakáskódexnek megfelelően a legszigorúbban járunk el. Végeredményben tehát ezen a területen is rendet fogunk teremteni, de szükséges ehhez az, hogy az emberek megértéssel és jóindulattal kezeljék az ügyeket. Végeredményben az embereknek meg kell érteniök, hogy amíg ezt a kérdést százszázalékosan meg nem tudjuk oldani, különösen lakásépítkezésekkel[,] addig a rendelkezéseknek megfelelően kell lakniok.[38]

33 Vö. Pécs törvényhatósági bizottságának 1947. november 30-i rendes közgyűlése. MNL BaML IV.1402.a.

34 Pécs törvényhatósági bizottságának 1947. május 29-i rendes közgyűlése. MNL BaML IV.1402.a.

35 Gócz 1961, 114. A polgármester jelentése szerint „rendkívül nagyarányú" volt, és sok esetben egész lakásokat, teljes épületeket érintett a szovjet katonai beszállásolás is. Pécs törvényhatósági bizottságának 1946. június 14-i közgyűlése, 1. pont. MNL BaML IV.1402.a.

36 „Falbontással" akart megszabadulni a beutalt lakóktól egy pécsi család. *Dunántúli Népszava*, 1945. november 7. 2.

37 Pécs törvényhatósági bizottságának 1946. november 25-i rendkívüli közgyűlése. MNL BaML IV.1402.a.

38 Pécs törvényhatósági bizottságának 1948. szeptember 30-i rendes közgyűlése, 2. pont. MNL BaML IV.1402.a.

A „dolgozók lakásviszonyainak gyökeres megváltoztatását" 1948-ban a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) is beemelte szociálpolitikai programjába,[39] s bár az ötéves terv azt ígérte, hogy társbérlet helyett építkezéssel fogja kezelni a lakáshiányt, a Városi Tanács 1950 augusztusában megalakított Lakásgazdálkodási Osztályának továbbra is elsősorban az volt a feladata, hogy a meglévő lakásállomány kihasználását koordinálja. Ennek napi nehézségeit az Osztály vezetője a Városi Tanács végrehajtó bizottságának 1952. február 15-i ülésén elsősorban a megnövekedett állami igényekre és a városba történő tömeges betelepedésre vezette vissza. A lakáselosztás problémáit a vb-tagok azonban inkább abban látták, vajon a jelentkezőkből az Osztály a megfelelő pályázót juttatja-e lakáshoz, képes-e kiszűrni a „beszivárgó elemekből" azokat, akiknek „érdekük megszabadulni környezetükből". Az osztályvezető azonban megnyugtatta a vb-tagokat: az igénylések elbírálásakor is „folyik az osztályharc". A két nappal az 1952. évi 4. sz. törvényrendelet kibocsátása előtt szó sem esett a közelgő államosításról.[40]

A házállamosítási rendelet előkészítése és tartalma

1952-ig a magántulajdonú lakások fölötti állami rendelkezés a bérbeadás szabályozására, azaz a használati jog korlátozására irányult, a tulajdonjogot nem érintette. Abban, hogy a második világháborút követő években nem került sor a lakóingatlanok szélesebb körű államosítására, több tényező is szerepet játszott, így a koalíciós pártok magántulajdont érintő eltérő elképzelései, a várható negatív nemzetközi visszhang, de az is, hogy a magánérdekeltség kikapcsolása hátráltatta volna a háborús károk helyreállítását.[41] A Magyar Népköztársaság szovjet típusú alkotmányának elfogadása után majd két évvel az óvatosságra intő politikai megfontolások jelentősége szűnni látszott, ráadásul a lakhatási feszültségek kezelésének belső tartalékai is kimerültek. A meglévő lakásállományból a károk helyreállításával, a háborúból és a deportálásból vissza nem térők, a disszidáltak és kitelepítettek lakásainak megüresedésével, valamint a társbérletekkel kiaknázható tartalékok elégtelennek bizonyultak az állami bürokrácia és a lakosság lakásigényének kielégítésére. Ezt a minimális építkezés következtében csak a meglévő lakások újrafelosztásával lehetett kezelni. Ennek egyik eszköze volt, hogy a „rejtett tartalékok" felkutatásában kezdettől fogva érdekeltté tették a lakáskörülményeiken javítani kívánókat is, továbbá lakáscserék ösztönzésével, majd az ingatlanközvetítés államosításával igyekezték bővíteni az újraelosztásba bevonható otthonok körét.[42] 1950 nyarától drasztikusabb lépésekre is sor került. Ugyan a nyugdíjasok és kegydíjasok Budapestről vidékre költöztetésének tervét végül elvetették, egyre gyakoribbá vált az internáltak vagy koncepciós perekben elítéltek családtagjainak kitelepítése. Az eleinte esetleges ki-

39 A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata. *Szabad Nép*, 1948. május 9. 11–13.
40 Pécs város Tanácsa VB 1952. február 15-i ülése, 2. pont. MNL BaML XXIII.102.a.
41 Keller 2012, 36.
42 Hegedüs–Tosics 1982, 17–20.

telepítések során a lakásügyi feszültségek kezelése már nyilvánvaló politikai motivációkkal vegyült.[43] A „nemkívánatos elemek" Budapestről történő tömeges kitelepítésének terve 1951 kora tavaszán kezdett körvonalazódni. Előkészítése még javában zajlott, amikor az MDP Titkársága 1951. május 23-án először tárgyalta „a bérházak és villák állami tulajdonba vételére" vonatkozó javaslatot.

Az 1952. februári rendelet az államosítás szükségességét két indokkal támasztotta alá. Egyfelől a háztulajdonosokat hanyagsággal vádolta meg, mondván azok nem végzik el a szükséges felújítási, karbantartási munkákat, így a házak állagának romlásával a népgazdaságot kár éri. Az érvelés azt sugallta, hogy az állam a gondatlan tulajdonosokkal szemben jobb gazdája lesz az ingatlanoknak. A rendelet ugyanakkor azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a bérbeadásból származó jövedelmek elvonásával az államosítás a „volt uralkodó osztályokhoz tartozó elemek" anyagi megroppantását is célozza.[44] Mindkét indok szerepelt már a párt Államgazdasági Osztálya által készített első javaslatban is, jelzésértékű azonban, hogy a házak állapotához sem ekkor, sem a későbbiekben nem fűződött semmilyen, az államosítást befolyásoló vagy mentességre okot adó kritérium. A javaslat jóval nagyobb hangsúlyt fektetett a politikai indítékokra, tudniillik, hogy a magántulajdonban álló házak a „burzsoázia maradványai" számára a kizsákmányolás eszközét és spekuláció tárgyát képezik, de nemcsak anyagi alapot, hanem „szervezkedési lehetőséget és bizonyos tekintélyt" is biztosítanak számukra.[45] 1951 júniusában, a Politikai Bizottságnak tartott tájékoztatójában Rákosi a tervre utalva szintén annak politikai jelentőségét emelte ki: a „szocialista városokban is, Karcagon is, a város közepén a 400 legszebb házban kulákok laknak. Lehetetlen, hogy a Balaton környéke még mindig a méltóságos urak villáival telerakva."[46] A lakásínség szempontja konkrét megfogalmazásban egyetlen javaslatban sem fordult elő, az ingatlanok későbbi hasznosításával kapcsolatban pedig csak elnagyolt elképzelések születtek. Az 1952. február eleji rendelettervezetben az indokok között még szerepelt a dolgozók üdülési lehetőségeinek bővítése, illetve az „alkotó szellemi munka" „kedvezőbb feltételei"-nek biztosítása is, ezeket azonban a Titkárság végül kihúzatta.[47] A rendelet hivatalos indoklása így az államosítást nem hozta közvetlen összefüggésbe a lakhatási problémákkal, és az állami kezelésbe került ingatlanok további sorsára utalást sem tett.

Az érintett ingatlanok körét a hasznosításukról, nagyságukról, a tulajdonos „társadalmi helyzetéről", valamint az általa birtokolt további lakóingatlanok számáról szóló információk mátrixa jelölte ki. Lényeges szempont volt tehát, hogy egy tulajdonos hány lakóingatlannal bírt, ezekben hány lakhatásra alkalmas szoba van, illetve, hogy ott a tulajdonos vagy bérlők laknak-e. Ezek az elvben objektíven megállapítható adatok azonban a tulajdonos „társadalmi helyzetétől" függően eltérő módon estek számításba. A különféle belügyminisztériumi magyarázatok arra utalnak, hogy ebben a tanácsi dol-

43 Palasik 2015, 1365–1369.

44 1952. évi 4. sz. törvényerejű rendelet. *Magyar Közlöny*, 1952/18. 219.

45 MDP KV Titkárság 1951. május 23-i ülése, 2/d. pont. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 276–54. 145. ő. e.

46 MDP KV PB 1951. június 28-i ülése, 1. pont. MNL OL M-KS 276–53. 78. ő. e.

47 MDP KV Titkárság 1952. február 6-i ülése, 3. pont. MNL OL M-KS 276–54. 179. ő. e.

gozók is nehezen igazodtak ki. A legegyszerűbbnek a „tőkések, egyéb kizsákmányolók és a megdöntött társadalmi rendszer népelnyomó elemei" megnevezéssel illetett tulajdonosok ügyeinek elbírálása látszott. Az e körbe tartozók megállapításához a végrehajtási utasítás fogalommagyarázatot is adott:

> tőkések, egyéb kizsákmányolók és a megdöntött társadalmi rendszer népelnyomó elemei: az államosított üzemek és bányák volt tulajdonosai, volt bankárok, földbirtokosok, nagykereskedők, tőzsdebizományosok, valamint mindezeknek vezetőállású alkalmazottai (gyárigazgatók, cégvezetők, jószágkormányzók stb.); a volt arisztokraták (hercegek, grófok, bárók, lovagok stb.); a volt horthysta tábornokok és törzstisztek, csendőr- és rendőrtisztek, magasrangú állami tisztviselők, (miniszterek, államtitkárok, miniszteri osztályfőnökök, miniszteri tanácsosok, főispánok, alispánok, vármegyei főjegyzők, főszolgabírák, polgármesterek, városi főjegyzők és tanácsnokok, valamint más állami hivatalok és szervek vezető állású tisztviselői); a volt titkos tanácsosok, kormányfőtanácsosok, felsőházi tagok és országgyűlési képviselők; háborús és népellenes bűncselekmény miatt jogerősen elítéltek (akkor is, ha büntetésüket kitöltötték); továbbá mindezeknek házastársa.[48]

A besorolásnál kiskaput hagyott a kiegészítés, miszerint a „felsoroltak közül kivételt képeznek azok, akik valamely állami szervnél (...) fontos beosztásban dolgoznak, illetve fontos megbízatást látnak el", ám amennyiben a tulajdonos beleillett a fenti kategóriákba, ingatlanát mérlegelés nélkül államosították, ahogy a nem lakott vagy a megelőző két évben bérbe adott ingatlanban/lakrészben található ingóságait is.

Az érintett ingatlanok másik csoportját a részben vagy egészben, állandó vagy idényjelleggel bérbeadás útján hasznosított lakóházak, villák, öröklakások, üzletházak, raktárak stb. alkották, de a tulajdonos „társadalmi helyzetétől" függően egyes ingatlanok kívül eshettek az államosítás körén. A „dolgozók" egy, legfeljebb hatszobás, valamint egy pihenés és üdülés céljára szolgáló, a „családi szükségletet" meg nem haladó nagyságú ingatlant, a „dolgozó parasztok" egy általuk lakott, legfeljebb hatszobás és egy bérbeadás útján hasznosított ingatlant tarthattak meg, míg a kisiparosok, kiskereskedők és a „kulákok" tulajdonában egy, legfeljebb ötszobás ingatlan maradhatott akkor, ha a tulajdonos bent lakott.[49]

A pártközpontban számoltak azzal, hogy a rendelet nyugtalanságot, esetleg ellenállást kelthet. Részben ennek minimalizálása érdekében döntött úgy a Titkárság 1951 augusztusában, hogy az őszre tervezett államosítást elhalasztja. A budapesti kitelepítések keltette feszültség miatt ugyanis az időpont nem tűnt alkalmasnak egy ilyen horderejű rendelkezés végrehajtására.

48 14/1952. (II. 17.) M. T. számú rendelet 8. §. 3. pont. *Magyar Közlöny*, 1952/18. 224.
49 1952. évi 4. sz. törvényerejű rendelet, 2., 3., 7. §. *Magyar Közlöny*, 1952/18. 219–221.

> [F]igyelembe kell venni azt is – érvelt az Államgazdasági Osztály –, hogy ez a lépés nemcsak a burzsoázia még meglevő részénél, hanem a kispolgárság, közalkalmazottak, nyugdíjasok elég széles tömegeiben bizonyos nyugtalanságot keltene egy olyan időpontban, amikor még alig csendesültek el a hullámai annak az izgalomnak, amit a kitelepítés végrehajtása ugyanezeknél a rétegeknél okozott.[50]

A feszültségek csökkentése mellett azonban más tényezők is szerepet játszottak a többszöri halasztásban. Az Államgazdasági Osztály a végrehajtás időpontjának először 1951. június 15-ét javasolta, ezt a Titkárság ekkor az előkészítéshez szükséges idő elégtelenségével számolva szeptember 15-re tolta el.[51] Augusztus végén azonban ismét elhalasztották, a fentieken túl azért is, mert nyilvánvalóvá vált, hogy az ingatlankezelő vállalatok nincsenek felkészülve a lakások átvételére, tekintve, hogy az ez ideig kezelésükbe került ingatlanokkal sem boldogulnak. 1951 tavaszán az 1,7 millió lakóházból kb. 19 ezer tartozott az ingatlankezelő vállalatokhoz, és noha az Osztály még csak becslést sem adott az állami tulajdonba kerülő ingatlanok nagyságrendjére vonatkozóan, annyi bizonyosnak látszott, hogy ehhez az ország 215 házkezelője kevés lesz. A Népgazdasági Tanács elrendelte ugyan a létszámuk hatszáz főre emelését, de várható volt, hogy a „politikailag is megfelelő" személyek kiválogatásához hónapokra lesz szükség. Így „a házak államosítását olyan időben hajtanánk végre – magyarázta az Államgazdasági Osztály –, amikor még a meglevő házak kezelésével foglalkozó szervezetet sem építettük ki megfelelően."[52] A halasztás mellett szólt az is, hogy a téli üdültetésre alkalmatlan villákat az őszt követően még jó ideig nem tudták volna hasznosítani.

A rendelet végrehajtására a helyileg illetékes tanácsokat jelölték ki, 1951 decemberében pedig a szükséges jogszabályok megalkotásával Házi Árpád belügyminisztert bízták meg. Az előkészületeket igyekeztek a legnagyobb titokban tartani, már ahhoz is külön javaslatra volt szükség, hogy Házi engedélyt kapjon, hogy a lebonyolítás megtervezésébe „néhány, konspiratív szempontból megfelelő személyt" bevonjon.[53] A szempont, hogy a rendelet előkészítésének titokban, a végrehajtásnak pedig a rendelet kiadásától számított lehető legrövidebb időn belül meg kell történnie, már az első előterjesztésekben megjelent. A nem kellőképpen előkészített vagy elnyújtott végrehajtásban rejlő kockázatokra az Államgazdasági Osztály már 1951 májusában felhívta a pártszervek figyelmét, mondván „a villatulajdonosok igyekezni fognak a rendelet által érintett berendezést elszállítani vagy értékesíteni, [ezért] feltétlenül szükséges, hogy a nem lakott házakat, öröklakásokat röviddel a rendelet megjelenése után lepecsételjék".[54]

A tájékoztatásra szánt szűk időkeret az apparátussal szembeni bizalmatlanságot is mutatta. A gyakorlati kérdések között kezdettől fogva szerepelt, hogy a tanácsok is csak

50 MDP KV Titkárság 1951. augusztus 22-i ülése, 3/f. pont. MNL OL M-KS 276–54. 157. ő. e.
51 MDP KV Titkárság 1951. május 23-i ülése, 2/d. pont. MNL OL M-KS 276–54. 145. ő. e.
52 MDP KV Titkárság 1951. augusztus 22-i ülése, 3/f. pont. MNL OL M-KS 276–54. 157. ő. e.
53 MDP KV Titkárság 1951. december 12-i ülése, 2/a. pont. MNL OL M-KS 276–54. 172. ő. e.
54 MDP KV Titkárság 1951. május 23-i ülése, 2/d. pont. MNL OL M-KS 276–54. 145. ő. e.

24 órával a rendelet kiadását megelőzően fognak értesülni feladataikról, de a helyi pártszervek tájékoztatását is az utolsó pillanatokra tervezték. Ahogy láttuk, végül a 24 órás időablakot sem sikerült betartani, a fontosabb települések tanácselnökeit a rendelet kiadása napján hívták értekezletre, ahol ütemtervet kaptak a másnapi feladatok lebonyolításához, valamint egy borítékot, amely azoknak a neveit tartalmazta, akiknek a háztulajdonát mindenképpen fel kell venni az államosításra kerülő ingatlanok jegyzékébe.[55]

Házállamosítás Pécsett

A rendelet végrehajtása és propagandája

A vb-tagok, valamint a pénzügyi, a lakásgazdálkodási és az igazgatási osztályok vezetői 1952. február 18-án, hétfő reggel 9 órakor kaptak tájékoztatást Krancz Páltól, a városi tanács elnökétől. Délelőtt régi címtárak, házadókivetési lajstromok, házbérbevallási ívek, telefonkönyvek, illetve a megyei tanácstól kapott névsor alapján egy 180 címből álló listát készítettek elő, majd háromtagú bizottságokat szerveztek. Ezek összeállításakor fontos szempont volt, hogy annak egyik tagja helyismerettel rendelkező tanácsi dolgozó legyen, ám annak érdekében, hogy a bizottsági tagok egymást is ellenőrizzék, a másik két tagot úgy kellett kiválasztani, hogy azok más szervek (a megyei vagy járási tanácsok) dolgozói vagy pénzügyőrök legyenek. A 60 városi és öt megyei tanácsi dolgozóból, illetve 14 pénzügyőrből szervezett bizottságokat délután kettőkor igazították el feladataikról, akik ezt követően megkezdték az ingatlanok ellenőrzését.[56] Lepecsételték az üresen álló lakásokat és szobákat, a tulajdonos ingóságaival bebútorozott, bérlő által lakott helyiségekről leltárt vettek fel. Egy bizottságra átlagosan hét–nyolc cím jutott, de munkájukat aznap nem szakíthatták meg.[57] Hétfő estig 45 címen készítettek leltárt és 12 helyiséget pecsételtek le (igaz, ebből csak négy bizonyult szabályszerűnek, a többi esetben a túlbuzgó és/vagy tájékozatlan bizottságok padlásokat, pincéket és fáskamrákat vettek zár alá).[58] A következő napokban szinte valamennyi tanácsi dolgozó bizottságokba szervezve rótta a város utcáit, hogy átfésüljék a további szóba jöhető ingatlanokat. A viták elkerülése és a leltározott ingóságok védelme érdekében egyes bizottságokat rendőri kísérettel is elláttak, de komolyabb konfliktusra nem került sor: a napi jelentések szerint a tulajdonosok többségét teljesen felkészületlenül érték az események.

55 Utasítás a városi (városi kerületi) és üdülőhelyi községi végrehajtó bizottságok elnöke részére az egyes házingatlanok állami tulajdonba vételével kapcsolatban. Budapest, 1952. február 17. MNL BaML XXIII.104.a.

56 MNL BaML XXIII.104.a. Összefoglaló jelentés. [Pécs], d. n.

57 „A pecsételést szükség esetén éjjel is folytatni kell egész a befejezésig." Utasítás a házingatlanok állami tulajdonba vételével kapcsolatos eljáráshoz. H. n., d. n. MNL BaML XXIII.104.a.

58 Összefoglaló jelentés. [Pécs], d. n. MNL BaML XXIII.104.a.

A végrehajtó bizottságnak március 5-ig kellett elkészíteni az állami tulajdonba vett ingatlanok jegyzékét, ehhez azonban nemcsak saját nyilvántartásaikat és a bizottsági szemlék eredményét használták fel: az érintettek számára ugyanis a rendelet bejelentési kötelezettséget írt elő, ennek elmulasztása esetére pedig akár három évig terjedő börtönbüntetést helyezett kilátásba. Az intézkedés praktikusan azt célozta, hogy a tanácsok látóterén kívüli ingatlanokról is tudomást szerezzenek. A gyors végrehajtás nem hagyott túl sok időt a tulajdonosoknak. Ha nem a házuknál megjelent bizottságoktól vagy szóbeszéd útján értesültek az államosításról, először a *Szabad Nép* február 19-i, majd a *Dunántúli Napló* február 20-i számából szerezhettek tudomást a rendeletről, de az is csupán a február 21-i *Dunántúli Napló* utolsó oldalának apró közléséből derült ki számukra, hogy csak másnap éjfélig van idejük, hogy a bejelentést megtegyék.[59]

Az előkészületek körüli titkolózás miatt a nyilvános tájékoztatás és sajtópropaganda is megkésve indult. A *Szabad Nép* február 19-én közölte először a rendelet szövegét, illetve annak *A dolgozó nép újabb vívmánya* címmel ellátott magyarázatát,[60] melynek érvelése a következő napokban – olykor szó szerinti átvételben – végigsöpört a megyei lapokon. A propagandaszervek azonban nem terveztek széles körű kampányt, és nem kívánták sokáig nyilvánosságban tartani az intézkedést. A rendelet magyarázatát követően még jellemzően egy-két, a „dolgozók" helyeslését kifejező vagy egy bejelentést elmulasztott háztulajdonos büntetéséről szóló írást adtak közre a témában, de semelyik sem került címlapra. Azt a Rákosi születésnapjára érkező, lelkes munkafelajánlások uralták, az államosítással kapcsolatos tájékoztatások mínuszos hírként jelentek meg a sokadik oldalakon.

A propagandaüzenetekben az államosítás a „dolgozó nép" érdekeinek védelmére hozott intézkedésként jelent meg. Ezen érdekek között ugyan a házak romló állapotának kérdése is felbukkant, a propaganda azonban a „burzsoázia" és a „volt tőkés elemek általi kizsákmányolás" társadalmi igazságtételként feltüntetett felszámolására koncentrált. Hosszas, értelmező kampányra viszont már csak azért sem volt szükség, mert e témakörben a propaganda már jó ideje bejáratott panelekre támaszkodhatott. A kommunista sajtó a lakásínségből fakadó feszültségeket kezdettől fogva társadalmi konfliktusokként magyarázta. A pécsi sajtóban is rövid életűnek bizonyult az a narratíva, amely a lakásínségért a „beszivárgókat" tette felelőssé, akik a „bennszülött pécsiek elől" foglalják el a lakásokat, mert „a vidék egyhangú életét megunva, begravitálnak a városba".[61] A lakáskérdés rövid időn belül a jómódú „nagylakás-tulajdonosok", „fejedelmi otthonokban" és „luxuslakásokban" terpeszkedő „magányos urak és hölgyek", valamint az „egészségtelen odúkban" meghúzódó, „a legsiralmasabb körülmények között összezsúfolódó" sokgyermekes „prolicsaládok" konfliktusává vált.[62] E narratívát a párt-

59 Hírek. *Dunántúli Napló*, 1952. február 21. 4.

60 A dolgozó nép újabb vívmánya. *Szabad Nép*, 1952. február 19. 5. Ugyanez szó szerint: *Dunántúli Napló*, 1952. február 20. 2.

61 Változatlanul súlyos a pécsi lakásnyomorúság. *Új Dunántúl*, 1945. szeptember 30. 2.

62 Az idézett szófordulatok forrásai: Meg kell és meg lehet szüntetni a lakásnyomort. *Új Dunántúl*, 1946. november 27. 3.; Az egyéni és egyetemes érdekek együttes biztosítása. *Új Dunántúl*, 1946. szeptember 4.; Megértjük... *Dunántúli Népszava*, 1947. május 13. 2.; Prolicsaládnak pöcegödör – magános hölgy-

állam sajtója osztályharcosabb frazeológiával erősítette fel. A „háztulajdonos" (elsődlegesen bérháztulajdonos értelemben) szinte kizárólag szitokszóként jelent meg: a „háztulajdonos" volt az, aki nem hajlandó felújítani az ingatlanát, miközben magas bérleti díjat követel bérlőitől, kilakoltatással fenyegeti őket, de a lakhatás minimális komfortját sem biztosítja számukra. A „háztulajdonosok" és bérlőik viszályai osztályalapú konfliktusként jelentek meg, melyben az „élősködő", „kapitalista", „kizsákmányoló" – a *Ludas Matyi* karikatúráin drága, úri öltözetben, fényűző lakáskörülmények között ábrázolt – „háztulajdonos" a népi demokrácia „becsületes", de szerény, vagy egyenesen lehetetlen körülmények között élő „dolgozójával" keveredett magától értetődően erkölcsi vereséggel végződő vitába. A propaganda a saját lakását bérbeadót a más munkájából élő „kizsákmányolókkal" azonosította, és a rendeletet úgy mutatta be, amely felszámolja a lakás-magántulajdonból eredeztetett egzisztenciális különbségeket és társadalmi igazságtalanságot.[63]

A dolgozók, parasztok, kisiparosok és kiskereskedők ingatlanai esetén a tulajdonfosztás ténye a mentesítésre okot adó körülményeken keresztül jelent meg. Az érvek a meghagyott ingatlanokra, valamint arra koncentráltak, hogy a rendelet érintetlenül hagyja a lakhatást: az államosított ingatlan lakója – akár bérlő, akár volt tulajdonos – továbbra is ott lakhat, ahol eddig. Esetükben a tulajdonfosztás negatív kontextusa helyett a tulajdonjog megőrzésének pozitív üzenetét igyekeztek közvetíteni. Az, hogy a propaganda a bérbeadó tulajdonosokat egybemosta a „kizsákmányolókkal", a többieknél pedig a tulajdonukban hagyott ingatlanok felső határait részletezte, a „nem kizsákmányolók" esetében az államosítás feltételei közül lényegében kilúgozta a bérbeadás kritériumát. A tudatosan szerkesztett propagandacikkeknél jóval nyíltabban fogalmazott az egyik pécsi alapszervezet párttitkára, amikor a népnevelők eligazításán közölte, hogy bár elsősorban „az elmúlt rendszer kiszolgálói, a grófok, bárók, lovagok, nagykereskedők, a volt gyártulajdonosok és hasonló elemek házainak állami tulajdonba vételéről van szó", de „ha van olyan dolgozónk, akinek talán két háza volna, az természetes, hogy az egyiket államosítani fogjuk, mert arra semmi szükség nincs, hogy valakinek két háza legyen."[64]

nek nagylakás. *Új Dunántúl*, 1947. július 31. 2.; Vegyék igénybe a luxuslakásokat és állítsák fel a lakáskatasztert. *Új Dunántúl*, 1947. november 18. 5.

63 Ld. pl.: „Dolgozó prolira nincs szükség – aki nem akar luxusbért fizetni: takarodjék!" *Szabad Nép*, 1947. február 4. 2.; Vegyék igénybe a luxuslakásokat és állítsák fel a lakáskatasztert. *Dunántúli Napló*, 1947. november 16. 5.; Háziurak lapja. *Ludas Matyi*, 1946. október 13. [5]. Ld. továbbá a *Ludas Matyi* házállamosítási rendeletet üdvözlő képsorozatát: Ilyenek voltak… *Ludas Matyi*, 1952. február 27. [1].

64 Jegyzőkönyv a Pécsi Épületasztalosipari Vállalatnál 1952. február 19-én megtartott népnevelő értekezletről. MNL BaML XXXV.49. II. fcs. 32. ő. e.

Állami tulajdonba került ingatlanok Pécsett

Az érintett ingatlanokról a helyi végrehajtó bizottság hat példányban készített jegyzéket,[65] ezek összeállítására több fázisban került sor. Az első jegyzéket 1952 márciusának első napjaiban zárták le, ehhez a következő másfél évben további nyolc pótjegyzék készült. Az első alig néhány héten belül, ez nagyrészt olyan ingatlanokat tartalmazott, amelyek tulajdonviszonyainak felderítésére a rendeletben megszabott határidő nem volt elegendő (így például ebben a pótjegyzékben szerepel a legtöbb olyan ingatlan, amelyet „deportált"-ként megjelölt tulajdonostól vettek állami tulajdonba). Az 1953-as pótjegyzékekben a telekkönyvi ügyintézés során újonnan felbukkanó ingatlanok, több esetben a már államosított ingatlanokhoz tartozó udvarok, telkek, valamint a korábban már állami tulajdonba került gyárak, üzemek (például a Zsolnay-gyár vagy a Pannonia Sörfőző Rt.), illetve az egyes egyházak tulajdonában lévő lakóingatlanok szerepelnek.

Ezek a nyilvántartások összesen 2325 ingatlan adatait tartalmazzák. Az, hogy a jegyzékekbe a rendelet kritériumain kívül eső ingatlan is bekerülhet, a rövid határidő miatt szinte kódolva volt. Pécsett például a „biztonság kedvéért" az olyan ingatlanokat is felvették, amelyek esetében a távollévő tulajdonos „társadalmi helyzetét" vagy egyéb háztulajdonainak számát nem tudták kideríteni.[66] Az első, 1840 ingatlan adatait tartalmazó jegyzéket március 6. és 8. között tették közszemlére, ezt követően március 11-ig volt lehetőség felszólalással élni a megyei tanácsnál, amely a kérvényeket március 23-ig el is bírálta. Minthogy a rendelet a kihirdetésével hatályba lépett, az érintettek a felszólalást már mint „volt tulajdonosok" tették meg.

1952–1953 folyamán 790 mentesítési kérelmet adtak be a megyei tanácshoz, és további 118 ingatlan esetében ismert az elutasításról vagy mentesítésről szóló (akár évek múltán született) belügyminisztériumi határozat, vagyis a tulajdonosok többsége lényegében beletörődött a tulajdonfosztásba. A beadványok közül a megyei tanács 480-at utasított el, ennek aránya a „kizsákmányolónak" minősített felszólalók esetében igen magas volt: 104 felszólalóból mindössze 13 járt sikerrel, de a többi kérelmező panaszainak is több mint felét elutasították. A Belügyminisztériumhoz beadott fellebbezéseket követően további 128 ingatlant mentesítettek, így összesen 1887 pécsi házingatlan került állami tulajdonba.

---

65 Jelen tanulmány elkészítéséhez két – a városi tanács Igazgatási Osztályán megőrzött, valamint a Belügyminisztériumba küldött – példány adatait vetettem össze. A két jegyzék között két fontos különbség van. A városi tanács Igazgatási Osztályának példányán feltüntették azt a lényeges, ám a jegyzék formanyomtatványán sehol sem kérdezett adatot, hogy mi alapján határozták meg a tulajdonos „társadalmi helyzetét". Ez a Belügyminisztériumba küldött példányon nem szerepel, itt ugyanakkor feltüntették a minisztériumi vagy évekkel későbbi tanácsi fellebbezések eredményeit is. Jegyzék és pótjegyzékek az 1952. évi 4. sz. törvényerejű rendelet alapján állami tulajdonba vett ingatlanokról (Pécs). MNL BaML XXIII.104.a.; Az 1952. évi 4. sz. tvr. alapján államosított házingatlanok jegyzékei (Pécs). MNL OL XIX-B-1-a. A/1. t.

66 MNL BaML XXIII.102.a. Pécs város Tanácsa VB 1952. március 3-i ülése, 1. pont. Vö. Felméry 1990, 690.

A tulajdonosok döntő többségben magánszemélyek voltak (97 százalék),[67] az ingatlanok 92 százaléka pedig lakóház, illetve kisebb részben öröklakásokról, raktár- és üzlethelyiségekről volt szó. Ezek mindössze 13 százalékát tették ki a „tőkések", „kizsákmányolók" és „népelnyomó elemek" ingatlanai, a többit bérbeadásukra hivatkozva államosították. Közelebbről vizsgálva e csoportot azonban némiképp a bérbeadás jogcíme is elsikkadni látszik: ezen ingatlanok 30 százalékában ugyanis nem lakott bérlő. E lakások nagyjából háromnegyede üresen állt, a többiben a tulajdonos és családtagjai éltek. A bérbeadás kritériumát tehát nemcsak a propagandában, hanem a gyakorlatban is felülírta az egy személy tulajdonában meghagyható ingatlanok számának, illetve nagyságának felső határa – a felszólalások elbírálásakor is döntően e tényezőket vették figyelembe. Sch. Józsefnének például mindkét ingatlanát államosították. Az egyik, nyolcszobás lakóházat bérlők lakták, erre Sch.-né nem is nyújtott be felszólalást, a másik lakóházat azonban, melyben egyedül lakott, szerette volna megtartani (ezt a stratégiát számos többszörös tulajdonos alkalmazta). A lakóház három lakószobából, két üzlet- és egy darálóhelyiségből állt, továbbá néhány istálló tartozott hozzá. Sch. Józsefné kérelmét azonban elutasították, arra hivatkozva, hogy a lakóház nyolc „szobának minősíthető (...) helyiségből" áll, ám a Sch.-né mint volt szatócs (azaz kereskedő) legfeljebb egy ötszobás ingatlant tarthatna meg.[68] Látható, a szobák számának megállapítása kritikus volt, a kérelmezők és a tanácsi dolgozók pedig olykor eltérő elképzelésekkel bírtak arról, hogy milyen helyiség alkalmas lakhatásra. Az egyes esetek között találunk lakószobának minősített alkóvot, előszobát, szuterént, kamrát, illetve mosókonyhát, melyek egy része azáltal vált lakóhelyiséggé, hogy oda a lakáshivatal korábban bérlőket lakoltatott be.

Az 1949-es népszámlálás adataihoz viszonyítva Pécsett a lakóházak kb. 17 százaléka, a város összes szobájának kb. 40 százaléka került állami tulajdonba. Az államosítás az egyes városrészeket nem azonos arányban érintette: a Belváros sokszobás polgár- és bérházainak nagy részét államosították, ezek tették ki az összes állami tulajdonba került lakóház több mint harmadát (a Belvároshoz csatlakozó utcákat is beszámítva több mint felét), itt egyes utcákban szinte alig maradt magántulajdonú lakóingatlan. További csomópontot képeztek a Zsolnay-gyár környéki, többségében többlakásos lakóházak, a Szigeti városrész délkeleti utcanegyedének, illetve a tőle nyugatra fekvő Ispitaalja villái és emeletes bérházai, valamint a Mecsekoldali lakóházak és villák (elsősorban a Belvároshoz közeli Tettyén és a Havihegyen), de több tucat ingatlan került állami tulajdonba a főként szerényebb jövedelmű tisztviselők, alkalmazottak és munkások által lakott Megyeri Kertvárosban, Gyárvárosban és a bányatelepeken is.

67 Minthogy a jegyzékek struktúrája az ingatlant vette alapul, a tulajdonosok pontos számát nem lehet megállapítani. Több mint 600 ingatlannál több tulajdonost is megjelöltek, de nem név szerint, hanem az „és társa", illetve „és társai", valamint „örökösök" kifejezésekkel.

68 S.335-3/1952. Sch. Józsefné felszólalása, 1952. március 10.; [Határozat], d. n. MNL BaML XXIII.104.a.

Reakciók és érvelési stratégiák

A korabeli sajtócikkek a rendelet egyöntetűen pozitív fogadtatásáról számoltak be, a *Dunántúli Napló* a Tüzép egyik elvtársi szorgalomból írt, a propagandát példásan felmondó faliújságcikkét idézte:

> A gyárak és a nagyüzemek után végre sor került a nagyobb házingatlanok állami tulajdonbavételére is. Mi, dolgozók, örömmel üdvözöljük Népköztársaságunk Elnöki Tanácsának ezt az újabb lépését, mert tudjuk, hogy a mi érdekünkben történt. A rendelkezés újabb csapást jelent a volt uralkodó osztályra, akik a dolgozók verejtékéből házakat, hatalmas vagyonokat harácsoltak össze. (...) *Természetes, hogy a házingatlanok államosítása csak a volt tőkésosztályt és egyéb kizsákmányoló elemeket sújtja*. Házingatlanaink tulajdonjogát továbbra is élvezik azok, akik munkabérből, fizetésből, nyugdíjból élnek és akiknek hat szobánál kisebb lakásuk saját szükségletükre van fenntartva. (...) Újra gazdagabbak lettünk! Most már nemcsak a földek, gyárak és üzemek a miénk, hanem miénk a sok ház, palota, bérház, amelyeknek új tulajdonosai a dolgozók, örömteli, boldog jövő elé néznek.[69]

A korabeli sajtóban megjelent hasonló írások hitelességének ismeretében megtévesztő lenne pusztán a fenti cikkből következtetéseket levonni, mégis más jelek is arra mutatnak, hogy nem volt hatástalan a „háztulajdonosok" elleni többéves propagandahadjárat. A munkahelyi röp- és párttaggyűléseket is az egykori tulajdonosokon károrvendő kommentárok uralták, de a beszámolók sok olyan hozzászólást is megörökítettek, melyek szerint a rendeletet már jóval korábban ki kellett volna adni, sőt, többen csekélynek ítélték az államosítást mértékét is. Ebben az esetben nem csak a szimpátianyilatkozatok szokásos túlzásairól volt szó. A városi tanács elnöke február végén már az „ellenséges hangokkal", illetve a szolidaritás megnyilvánulásaival egyezően veszélyesnek ítélte, hogy az államosítás támogatói körében rendre felvetődik, hogy a rendelet engedékeny, mert az „1 szobán felüli házakat mind államosítani kellene".[70]

Az államosítás fogadtatása persze korántsem volt ennyire egyöntetű, és főként az első napokban meglehetős riadalmat keltett. A legtöbben természetesen saját ingatlanuk elvesztésétől féltek, és sokakban felmerült, hogy a házak államosítása csak a kezdet: „mindent úgy csinálna[k,] mint a Szovjetunióba. – idézett egy érintettet az ÁVH megyei osztályának hangulatjelentése. – Előbb a házakat, azután a bútorokat és végül akinek három ruhája volt[,] abból legalább egyet. Ebben az országban mindenki koldus lesz, úgy[,] mint Szovjetunióba. [sic!]"[71] Hasonlóképp értelmezte az államosítások

69 A TÜZÉP faliújságján olvassuk. *Dunántúli Napló*, 1952. február 29. 4. (Kiemelés tőlem – P. P.).

70 Pécs város Tanácsa VB 1952. február 24-i ülése. MNL BaML XXIII.102.a.

71 Feljegyzés, 1952. február 21. MNL BaML XXXV.36. I. fcs. 123. ő. e. A megyei jelentések szerint Siklós és Mohács környékén főként attól tartottak, hogy az államosítás kitelepítéssel is együtt fog járni. Jelentés a járási pártbizottságoktól, 1952. február 18. MNL BaML XXXV.36. II. fcs. 44. ő. e.

e felvonását a Szabad Európa Rádió szerkesztője, Győri (Mikes) Imre, aki úgy vélte, hogy a rendeletben megfogalmazott mentességek az osztályharc aktuális állásának függvényei, ezért pusztán a tulajdon megőrzésének illúzióját nyújtják: „az államosítási rendelet a polgárt vagy megfosztja apró tulajdonától, vagy azt mondja neki, vigyázat, hallgass és engedelmeskedj, mert elrántom a meghagyott tetőt a fejed felől."[72]

Ha nem csak az állambiztonság vagy a tanácsi dolgozók benyomásaira kívánunk hagyatkozni, az érintettek reakcióit célszerűbbnek tűnik beadványaik alapján megvizsgálni. E szövegekkel a kérelmező az őt tulajdonától megfosztó hatóságot szólította meg, így ezeket az alaphelyzet konfliktusos jellege miatt nem tekinthetjük olyan írásműveknek, melyekben a „volt tulajdonosok" *általában* beszélnek a rendeletről alkotott véleményükről. Mivel egy számukra káros döntés megváltoztatását igyekeztek kieszközölni, kérelmüket úgy formálták meg, érveiket oly módon beszélték el, hogy az ügyüket elbírálókat igazukról meggyőzzék.[73]

1952. március 1-ig Pécsett 1727 tulajdonos tett bejelentést 1846 lakóingatlanról és – ahogy láttuk – márciusban közel 800 mentesítési kérelem érkezett be.[74] A bejelentés elmulasztása esetén kilátásba helyezett büntetés fenyegetése azt eredményezte, hogy több mint 200 olyan tulajdonos is jelentkezett, akinek ingatlana nem esett a rendelet hatálya alá. Beadványaikban a rendelet értelmezése körüli bizonytalanság tükröződik: a tulajdonosok egy része nem tudta kiolvasni, vajon ingatlana államosításra kerül-e, vagy sem, ezért „feles" (olykor „fölös") óvatosságból inkább bejelentette azt: „Bár nézetünk szerint ezen öröklakás, a fenti törvény alapján nem esik államosítás alá, (...) csupán az eljáró tisztviselők munkáját van szándékuk ezen bejelentéssel megkönnyíteni. [sic!]" – írta egy háromszoba-hallos öröklakásról a bejelentést tevő, aki inkább előremenekült, nehogy ingatlana akár csak tévedésből is a jegyzékbe kerüljön.[75] Hasonló ok motiválta azt a tulajdonost, aki igazolást kért a tanácstól, hogy lakóháza nem esik a rendelet hatálya alá.[76]

A fellebbezők közül – kevéssé meglepő módon – senki sem kísérelte meg, hogy a mentesítést az államosítás igazságosságának vagy jogszerűségének megkérdőjelezésével érje el. A legtöbben erről nem is nyilvánítottak véleményt, akik viszont igen, azok elismeréssel szóltak a rendelkezésről, melyet egyetlen céllal, a „kizsákmányolók" tulajdonfosztásának szándékával azonosítottak: „A fenti törvény nagyon helyesen kimondja a nagy bérházak, a kizsákmányolók által munka nélkül szerzett házak állami kezelésbe vételét." – írták egy belvárosi tízszobás lakóház főként állami alkalmazásban álló tulajdonosai.[77] E vélemények megfogalmazói az államosítást – meggyőződésből, alkalmazkodásból vagy pragmatikus okokból – helyesnek ismerték el, ám úgy vélték, hogy az

72 Idézi: Simándi 2000, 131–132.

73 A pártállami időszakban született kérvény, beadvány, fellebbezés típusú források műfaji sajátosságairól és forrásértékéről ld.: Farkas 2006; Nagy 2008.

74 [Kimutatás], d. n. MNL BaML XXIII.104.a.

75 B. Istvánné bejelentése, 1952. február 22. MNL BaML XXIII.104.a. A.335-16/1952.

76 B. Árpádné bejelentése, 1952. február 20. MNL BaML XXIII.104.a. B.335-139/1952.

77 Zs. Mátyás és Sz. Béláné mentesítési kérelme, 1952. március 10. MNL BaML XXIII.104.a. Zs.335-4/1952.

rájuk nem vonatkozik. Többen a végrehajtó szervek tévedésének vagy túlkapásainak tulajdonították, hogy ingatlanjuk a jegyzékbe került, és reményüket fejezték ki, hogy e tévedést a felsőbb szervek bölcs belátással orvosolni fogják:

> [M]i mint kétkezi dolgozók, nem hisszük azt, hogy a dolgozók állama olyan megkülönböztetést tenne a kétkezi dolgozók között, hogy az egyik két kis családi házat tarthat meg, a másik pedig, mert az egyik háza nem a Balatonon vagy hasonló helyen fekszik, azt nem tarthatná meg. Ugyanis immár teljes szolgálati időmet kidolgozva, mint rokkant bányamunkás nyugdíjba kerülök és feleségem kis lakházát üdülésünk céljára kívánjuk felhasználni. (...) Pécs Városi Tanács V.B. amikor sérelmes megállapítását meghozta, figyelmen kívül hagyta a törvényerejű rendelet rendelkezéseit a szocialista törvényhozó intencióját, és megsértette a szociálista törvényességet is. [sic!][78]

A felszólalás írójához hasonlóan többen is hivatkoztak az általuk elképzelt jogalkotói szándékra, a rendelet „szellemére", ami az államosítás propagandanarratívája és a tényleges következményei közti szakadékot volt hivatott áthidalni. Az ingatlan elvesztése ugyanis sokak számára azt jelentette, hogy szembesülniük kellett azzal, hogy bárhogyan is látják saját társadalmi helyzetüket és lakáskörülményeiket, a politikai hatalom szemében „kizsákmányolóknak" számítanak. Néhány érintett számára ez olyan sérelmesnek tűnt, hogy felszólalásukat nem is ingatlanuk mentesítéséért, pusztán az államosítás jogcímének megváltoztatásáért nyújtották be: „Ingatlanaim államosítása csupán azok nagysága miatt következett be" – érvelt P. Ignác, a város egyik közismert, de már csak egykori textilkereskedője, aki jogosnak ismerte el két lakóháza elvesztését, de tiltakozott annak jogcíme ellen: „Nem sérelmes (...) az ingatlanok államosítása az a. pont [tehát a bérbeadás] alapján, de élénken tiltakozom az ellen, hogy én a b. pont fogalma alá eső tőkésnek, vagy népellenségnek, vagy kizsákmányolónak minősíttessem."[79] A jogcím megváltoztatásának a puszta erkölcsi nyereségnél nagyobb volt a tétje: a „tőkések" és „kizsákmányolók" esetében ugyanis a nem lakott lakásokban (lakrészekben) található ingóságok is állami tulajdonba kerültek: abban a négyszobás (a tanács szerint hétszobás) lakóházban például, melyben P. Ignác is lakott, a virágvázától az üvegajtós könyvszekrényig egy kivételével az összes szobát, de még az elő- és fürdőszobát is felleltározták.

P. Ignáchoz hasonlóan a bőrgyári munkásnő, R. Györgyné is megbélyegzésként élte meg az államosítást. Kommunistaként ennek erkölcsi következményeit a tulajdonfosztásnál is súlyosabbnak látta:

> Én mint az M.D.P.-nek tagja a házak állami tulajdonba vételéről szóló rendeletet, annak szellemét megértve a burzsuázia és a kizsákmányolók elleni intézkedésnek fogom fel, mely nem irányul a becsületes dolgozók ellen. Viszont

78 W. Ádám és W. Ádámné felszólalása, 1952. március 6. MNL BaML XXIII.104.a. W.335-23/1952.
79 P. Ignác felszólalása, 1952. március 10. MNL BaML XXIII.104.a. P.335-1/1952.

> mint kommunistát kellemetlenül érintene és dolgozótársaim körében furcsa színben tüntetne fel, ha a rendelet engem kizsákmányolónak hirdetne. Tehát nem a házamnak állami tulajdonba vétele fáj nekem, de igenis fáj, hogy ez a tény a pártban és dolgozó társaim körében elfoglalt helyzetemre kellemetlenül hat ki. [sic!][80]

A bérbeadás „kizsákmányolássá" züllesztésével több tulajdonos is úgy érezte, tisztáznia kell magát a hatóságok előtt, ezért kérelmeikben hosszabb-rövidebb életrajzukat is ismertették. A pártállami időszakban a „társadalmi helyzet" igazolása bármiféle kérelem vagy beadvány elbírálásakor jelentőséggel bírt, a házállamosítási rendeletben ráadásul konkrét ház- és szobaszám-kritériumok is fűződtek hozzá, így a beadványszerzők számára kritikus volt, hogy múltjukról olyan elbeszéléseket alkossanak, amelyek alapján a saját felfogásuknak és/vagy reményeiknek megfelelő társadalmi kategóriába kerülhetnek.[81] Egyes fellebbezők a háztulajdon megszerzésének történetébe írták bele saját élettörténetüket, hogy igazolják, az ingatlan birtoklása nem „kizsákmányolás", hanem évtizedes munka és/vagy takarékoskodás eredménye: „A szó valódi értelmében megkoplaltuk ezt a házingatlant"[82] – írta egy nyugdíjas postasegédtiszt, egy egykori kereskedő pedig azt is felhozta, hogy ötvenhárom éves koráig nem dohányzott és antialkoholista: „Ezen pedig sokat lehet megtakarítani."[83] A már idézett P. Ignác a következőképp beszélte el „társadalmi helyzetét" jellemző élettörténetét:

> Én 12 éves koromban lettem tanonc a textil, rövidáru szakmában, ahol 15 éves koromban szabadultam fel. Mint segéd a fenti szakmában több helyen voltam alkalmazva (...). 1909-ben mint kiskereskedő önálló lettem és mint ilyen tevékenykedtem 1944-ig, amikor is a németek bejövetele után áprilisban Mauthausenbe deportáltak, ahonnan 1945 június havában betegen térem vissza. A németek Auschwitzban egész családomat, számszerint 30 egyént végeztek ki és én egyedül maradtam meg. 1945-ben történt visszatérésem után ismét folytattam kiskereskedői tevékenységemet 1950 június végéig, amikor is betegségem annak abbahagyására kényszerített.[84]

Minthogy P. a két világháború között a Belváros egyik legrégibb és legismertebb rőfös- és divatüzletének társtulajdonosa volt, ráadásul 1925-ben kiváltott iparigazolványa kis- és nagykereskedelmi tevékenységre is jogosította, a városi tanács a jogcím meg-

80 R. Györgyné felszólalása, 1952. március 8. MNL BaML XXIII.104.a. R.335-94/1952. – R.-né hatszobás lakását végül mentesítették.
81 K. Horváth 2015, 51–55.
82 S. Henrik felszólalása, 1952. március 9. MNL BaML XXIII.104.a. S.335-143/1952.
83 S. Béla felszólalása, 1952. március 11. MNL BaML XXIII.104.a. S.335-127/1952.
84 P. Ignác felszólalása, 1952. március 10. MNL BaML XXIII.104.a. P.335-1/1952.

változtatását és ingóságainak zár alóli feloldását is megtagadta, „mert 1945 előtt nagykereskedő volt".[85]

Ahogy olvasható, P. Ignác egyike volt azoknak, akiket a zsidó tulajdonú ingatlanok és üzletek 1944. évi államosítása után másodszor fosztottak meg tulajdonuktól. A pécsi névjegyzékben 54 háztulajdonos neve mellett szerepelt „foglalkozásként" a „deportált", de az érintettek száma ennél magasabb volt. „Deportált" megjelölést többségében azok a városban már nem tartózkodó, koncentrációs táborokban elpusztított vagy elköltözött tulajdonosok kaptak, akikről a „társadalmi helyzetet" jellemző más adat nem állt rendelkezésre. Közülük négyen nyújtottak be felszólalást, és mind a négy ingatlant mentesítették is, ebben azonban az játszott szerepet, hogy a tulajdonosok tisztázták „társadalmi helyzetüket", így kis szobaszámú lakóházaikat megtarthatták. Ahogy 1945-ben, a gettóba költöztetéssel elhagyott lakások visszaigénylésekor, 1952-ben sem jelentett magától értetődően méltánylandó körülményt a Horthy-korszakban elszenvedett jog- és tulajdonfosztás vagy a koncentrációs táborban átélt borzalmak.[86] „A kérelmező állítása szerint 1939-ben [férje] már nem volt igazgató, mert a fasiszta rendszer üldözöttje volt. Amennyiben a bizottság nem veszi figyelembe azt, hogy nevezett férje a fasiszta rendszer üldözöttje volt, úgy javaslom a házingatlannak állami tulajdonban való hagyását." – szólt a városi tanács egyik dolgozójának javaslata, amikor Sz. Rezsőné, egy gyárigazgató özvegye a második világháború előtt és alatt elszenvedett diszkriminációval próbálta bizonyítani, hogy ő és férje nem tartozott a „megdöntött társadalmi rendszer népelnyomó elemeihez", ám négyszobás lakóháza mentesítését nem tudta elérni.[87]

Az érintettség tagadása mellett gyakori érvelési stratégia volt a lakáshoz való jogot alátámasztó körülmények felemlítése, melyek nagy része az elmúlt évek lakáskiutalási gyakorlatáról kialakult köznapi vélekedésekből táplálkozott.[88] A beadványok szerzői nemcsak arról igyekeztek meggyőzni a hatóságot, hogy ingatlanukat tisztességes úton, munkával szerezték, hanem arról is, hogy – a rendelet „szellemében" – *megérdemlik*, hogy megtarthassák azt. Ezt a kérelmezők jó része a politikai rendszerhez való viszonyukat kifejező bizonyítékokkal igyekezett alátámasztani. Gyakori volt, hogy rámutattak: munkájukkal jelenleg is a „szocializmust építik", annak politikai céljaival egyetértenek. Volt, aki magas pártbeosztású rokonára, más sztahanovista kitüntetéseire vagy békekölcsönjegyzéseire hivatkozott, egy nagymama pedig igazolást csatolt arról, hogy unokája jó tanuló és tagja az Úttörőszövetségnek. „A Demokratia sikereihez hű óhajtással vagyok"[89] – zárta levelét a mentesítés reményében K. Józsefné, annak ellenére, hogy már nem először szembesült a lakáshivatal kényszerintézkedéseivel.

K.-né, a pécsi jogakadémia egykori tanárának özvegye ekkor már lakója sem volt két, háromszobás lakásból álló lakóházának. Lakótere a folyamatos belakoltatásokkal egy szobára csökkent, majd a Lakásgazdálkodási Osztály 1951 októberében 24 óra alatt

85 [Feljegyzés], [1952]. március 14. MNL BaML XXIII.104.a. P.335-1/1952. – P. Ignác kérelmét a Belügyminisztérium végül 1953-ban hagyta jóvá.

86 Nagy 2013, 170–173.

87 Özv. Sz. Rezsőné felszólalása, d. n.; [Feljegyzés], d. n. MNL BaML XXIII.104.a. Sz.335-112/1952.

88 Vö. Nagy 2013, 209–216, 291–314.

89 Özv. K. Józsefné bejelentése, 1952. február 22. MNL BaML XXIII.104.a. K.335-99/1952.

onnan is kiköltöztette. K.-né a sietségben holmiját a padlástérben raktározta el, így 1952. február 20-án a tanácsi bizottság a szennyesét is lepecsételte. Utóbbit ugyan feloldották, de a házat később sem mentesítették. De nem K.-né volt az egyetlen, akit egyszerűen kiköltöztettek a lakásából. Sch. Benő kefekötőmester kilencszobás belvárosi lakóházát 1950-ben „önként" adta át a Lakásgazdálkodási Osztálynak, majd pedig áthurcolkodott másik, kétszobás lakásába, ahonnan szintén 1951 októberében költöztették ki. A kefekötőmester visszatért a belvárosi lakóházba, melyet a nagy szobaszám alapján államosítottak, de a kétszobás kislakást is, minthogy tulajdonosa nem lakott benne.

> [N]yilvánvaló a törvényhozó célja, s akarata. – érvelt Sch. Benő a kislakás megtartásáért. – Nyilvánvalóan csak azokat a lakóházakat kívánja állami tulajdonba venni, melyekben a tulajdonos saját elhatározásából nem lakik bent, üzérkedik, bérbeadja a lakását. De feltételezni sem lehet a törvényhozóról azt, hogy államosítani kívánná az egyéb mentességi körülmények fennforgása esetén annak a tulajdonát, aki önhibáján kívül, éppen hatósági rendelkezés folytán nem lakhatik csupán a házában.[90]

A lakást végül a tanács elutasítását követően a Belügyminisztérium mentesítette, de más felszólalások is arra engednek következtetni, hogy sok esetben éppen az előző évek kényszerintézkedései termelték ki az államosítás alá eső ingatlanokat.

Így például a tulajdonosok visszatérő panasza volt, hogy pusztán azért nem laknak ingatlanukban, mert nem tudtak megállapodni a belakoltatott bérlővel. A bérbeadó ugyanis csak akkor mondhatta fel a bérletet, ha egyidejűleg a bérlő részére egy másik lakást ajánlott fel, de az, ha nem találta megfelelőnek, az ajánlatot el is utasíthatta.[91] E rendelkezés nyilvánvalóan patthelyzetekhez vezetett: „2 és ½ évvel ezelőtt sikerült egy családi házat *részletre* vásárolnom, azért[,] hogy ne kelljen egy szobába meghúzódni anyósommal és 13 éves leányommal, [de] még nem sikerült beköltöznöm, mert az ottlakó bérlő oly nagy igényeket támasztott kiköltözése esetére, hogy azt kielégíteni nem tudtam. Több ízben megkíséreltem, hogy beköltözhessek, azonban minden igyekezetem csődött mondott a nagy lelépési díj és bérlőm igényei miatt. [sic!]"[92] – írta az üvegcsiszoló kisiparos N. János, de kérelmének nem adtak helyt, mivel nem lakott az ingatlanban, s hasonlóképp járt az egykori kiskereskedő M. János is, akinek beadványát annak elbírálója azért javasolta elutasítani, mert nem csatolta a bérlőnek küldött felmondóleveleket.[93] Az érintettek egy másik csoportja viszont akaratán kívül, azáltal vált bérbeadóvá, hogy a lakáshivatal bérlőket lakoltatott be a lakásukba, vagy – ahogy vélhetően Sch. Benő is – a nagylakás-tulajdonosokra nehezedő nyomást érzékelve maguk ajánlották fel szobáikat. A beköltözők által felhúzott falak, a bérlők jelenléte miatt lakószobává átminősült mosókonyhák ráadásul

90 Sch. Benő felszólalása, d. n. MNL BaML XXIII.104.a. S.335-5/1952.
91 6.000/1948. Korm. sz. rendelet 10. §.
92 N. János felszólalása, 1952. március 8. MNL BaML XXIII.104.a. N.335-18/1952. (Kiemelés az eredetiben – P. P.).
93 M. János felszólalása, d. n. MNL BaML XXIII.104.a. M.335-46/1952.

a szobaszámot is megnövelhették. A kényszerhelyzetekre hivatkozók ügyeinek elbírálása esetleges volt. A felszólalók közül többen sikeresen érveltek azzal, hogy csak önhibájukon kívül nem laknak ingatlanukban, a Pécsi Tervező Iroda egyik mérnöke is eredményesen érvelt amellett, hogy alagsori kamrája csak hatósági intézkedésre vált lakhatásra alkalmassá.[94] A „kényszerbérbeadóvá" váló nagylakás-tulajdonosok esetében azonban a „lakásszükségletüket" meghaladó szobaszám bérlők jelenléte nélkül is indokolhatóvá tette az ingatlan elvételét.

Azzal, hogy az államosítás a jómódú „kizsákmányolóknál" szélesebb kört fog érinteni, a rendelet megalkotói és végrehajtói is tisztában voltak. Az ebben rejlő politikai kockázatokat a pécsi Lakásgazdálkodási Osztály vezetője március eleji beszámolójában azzal ütötte el, hogy „a 6 szobán aluli háztulajdonosok legnagyobb részt olyan kisiparosok és kiskereskedők, akik nem laknak házaikban, vagy több házuk van, valamint osztályidegen elemek."[95] A tulajdonosok nevei mellé a pécsi névjegyzékbe firkantott pontatlan, hiányos és sok esetben tendenciózus megjegyzések alkalmatlanok arra, hogy arányaiban is pontosan körülhatárolhatóvá tegyék az érintettek körét, az azonban a felszólalásokból világosan látszik, hogy az államosítandó ingatlanok körét megalkotó logika nem volt tekintettel a lakástulajdonnal nem, vagy csak részben összefüggő különféle élethelyzetekre és egzisztenciális körülményekre, így a társadalom igen változatos csoportjait találta el. Érintettjei voltak a két világháború közti pécsi közélet ismert gazdasági és politikai szereplői, de egyszerű hivatalnokok, orvosok, ügyvédek, tanítók, kertészek, napszámosok és valóban feltűnő arányban iparosok és kereskedők – sokak foglalkozása mellett a „v." (volt) bejegyzés utalt a korábban feladott vagy elvesztett egzisztenciákra. A házmagántulajdon (hiánya) mint kritérium önmagában nem volt alkalmas arra sem, hogy a politikai rendszer kedvezményezettjeit elkülönítse annak feltételezett ellenségeitől: a tulajdonosok között találunk munkásokat, bányászokat, téesztagokat, szakérettségiseket, de párttagokat és sztahanovistákat is.

A felszólalások alapján körvonalazható az érintettek egy sajátos csoportja is, azoké az idős embereké, akik az államosítást egzisztenciális biztonságuk elvesztéseként élték meg. Bár a volt tulajdonosoknak nem kellett kiköltözniük, de lakhatásukért ezután bérleti díjat kellett fizetniük, és a bérbeadásból származó jövedelmeiket is elvesztették. Az időskorú érintettek esetében mindez olyan életszakaszban történt, amikor életkorukból vagy egészségügyi állapotukból fakadóan már képtelenek voltak a kieső jövedelmet valamilyen kereső tevékenységből pótolni. Különösen nehéz helyzetbe kerültek azok az idős özvegyasszonyok, akik háztartásbeliként már korábban sem rendelkeztek önálló keresettel. A nehéz(zé váló) körülmények között élő időskorú beadványírók olykor önmagukat lealázó stílusban, kétségbeesett hangon megfogalmazott kérelmei (egyes esetekben könyörgései) a döntéshozók méltányosságára, könyörületére próbáltak hatni. „Ezen igénybevétel rám nézve életbevágóan sérelmes" – írta M. Béláné, egy nyomdász özvegye, aki hatszobás lakása megtartását remélte:

94 P. Jenő felszólalása, d. n. MNL BaML XXIII.104.a. P.335-67/1952.

95 Pécs város Tanácsa VB 1952. március 3-i ülése, 1. pont. MNL BaML XXIII.102.a.

> 87 esztendős, tehetetlen, beteg és így teljesen munkaképtelen özvegy vagyok. Egyetlen megélhetési forrásom ez a tulajdonomat tevő és most államosított házból származó jövedelmem volt. Az igénybevétel folytán most ezen csekély jövedelemtől is elesek és miután az eltartásra köteles hozzámtartozók sem képesek engem támogatni, illetve eltartani, enélfogva a legnagyobb nyomornak és nélkülözésnek nézek elébe öreg napjaimra. Miután (...) a Magyar Népköztársaság kormányának az igénybevétellel nem lehetett az a célja, hogy egyeseket s így köztük engem is az egyetlen életlehetőségtől megfosszon, ennélfogva tisztelettel kérem (...) házingatlanomat tulajdonomba visszabocsátani. [sic!][96]

Volt arra példa, hogy a hasonlóan nyomorúságos életkörülményeket felvázoló egykori háztulajdonosoknak a városi tanács bizonyos összegű kártalanítást ítélt meg, a fenti kérelmet azonban elutasították, hiába tanúsította a házkezelő is, hogy M.-né a „legszűkösebb viszonyok között él", egyéb ingatlana, „sőt még ingóságai sincsenek".[97]

*

Bár jelen tanulmány az ingatlanok későbbi hasznosításával nem foglalkozik, annyi biztosnak látszik, hogy a lakásínségre (legalábbis a lakossági igényeket tekintve) sem Pécsett, sem országosan nem az ekkor állami kezelésbe került lakóházak jelentették a gyógyírt, de még csak tüneti kezelést sem: „[k]önnyebb kagylóval kimerni a tengert, mint Pécsett lakást találni." – hangzott a régi-új panasz alig több mint másfél évvel az államosítás után.[98]

Összegzés

A házingatlanok állami tulajdonba vétele 1952 februárjában önmagában kevésbé volt meglepő. Az államosítások ezen újabb felvonását a kommunisták magántulajdonnal szembeni averziói, az 1951. nyári budapesti kitelepítések és a lakáshasználatot érintő – már a második világháborútól zajló – hatósági korlátozások is megelőlegezték.[99] Inkább a végrehajtás hirtelensége és gyorsasága volt váratlan, de ebben az esetben az időben történő tájékoztatás hiánya nem anomália, hanem a lebonyolítás szerves része volt, egyszerre szolgálta a várható konfliktusok és ellenállás minimalizálását, de tükrözte a végrehajtó apparátussal szembeni bizalmatlanságot is.

Sok érintett számára az is meglepetést okozott, hogy létezik olyan logika, amely szerint „kizsákmányolóknak" minősülhetnek. A háztulajdonosok ellen folytatott több-

96 Özv. M. Béláné felszólalása, 1952. március 10. MNL BaML XXIII.104.a. M.335-65/1952.
97 R. Imréné bejelentése, 1952. február 21. MNL BaML XXIII.104.a. M.335-65/1952.
98 Hunyady József: Pécsi pillanatfelvételek. *Magyar Nemzet*, 1953. október 17. 3.
99 Keller 2012, 36.

éves propagandahadjárat, mely politikai dimenzióba emelte a lakásigények kielégítését, az „igényjogosultság" kritériumait és a kényszerűen összeköltöztetettek konfliktusait, sikerrel hangolta a lakáshelyzetüket elégtelennek tekintőket a saját ingatlanjukban, rendezettebb körülmények között élők ellen. Noha az államosítás történhetett a ház- és szobaszámok mennyiségi korlátja alapján is, mivel mindegyik jogcímhez politikai minősítés fűződött, az ingatlan elvétele a köznapi vélekedések szerint is büntető intézkedésként értelmeződött. A rendelet logikája alapján ugyanis, ha valaki „lakásszükségleténél" több vagy nagyobb lakást birtokolt, azt minden bizonnyal nyerészkedésre használta fel, s ha nem lakott a tulajdonában, arra nem is volt szüksége. A fellebbezők jó része azonban képtelen volt saját élethelyzetét elhelyezni ebbe a leegyszerűsített és dehonesztáló világképbe.

A kommunista politikai hatalom fokozatosan és módszeresen törekedett a Horthy-korszak vélt vagy valós kedvezményezettjeinek anyagi, gazdasági, kulturális és morális ellehetetlenítésére – mindezt a „társadalmi igazságosság" jelszavával. Bár a rendelet propagandája igyekezett ezt sulykolni, a házállamosítással kapcsolatban leegyszerűsítő pusztán a „volt uralkodó osztályok" tulajdonfosztásának egy újabb állomásáról beszélni, az államosításnak a társadalom valamennyi rétegéből voltak kárvallottjai. Hasonlóképp homályban hagyja az érintettek széles körét az is, ha a pusztán a „bérházakat" államosító rendeletként hivatkozunk az intézkedésre. A rendelet megfogalmazásában az *államosítandó*, illetve a *mentességet nem kapó* ingatlanok köre ugyanis nem fedte egymást, az utóbbit leíró paragrafusokban meghatározott maximális ingatlan- és szobaszámok már függetlenek voltak a bérbeadás kritériumától. Ez a végrehajtás napi gyakorlatában is tükröződött: a bérbeadásra hivatkozva állami tulajdonba vett ingatlanok majdnem harmadában a városi tanács saját nyilvántartása szerint sem lakott bérlő. Ráadásul a saját háztulajdon használatára vonatkozó jogok fokozatos korlátozásából fakadóan az ötvenes évek elejére a lakóingatlanok bérbeadása korántsem csak a tulajdonos egyéni elhatározásának függvénye volt. Minthogy a bentlakók „lakásszükségletét" meghaladó ingatlanokat bármikor hatósági döntéssel is bérletté lehetett alakítani, a rendelet számos esetben az állam által már *de facto* használatba vett ingatlanok *de jure* kisajátítását jelentette.

Források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML)

IV.1402.a. Pécs Város Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1987–1950

XXIII.102.a. Pécs Megyei Jogú Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának iratai, Ülésjegyzőkönyvek, 1950–1990

XXIII.104.a. Pécs Megyei Jogú Város Tanácsa V. B. Igazgatási Osztálya iratai, 1950–1990

XXXV.36. MDP Baranya Megyei Bizottsága iratai, 1948–1956

XXXV.49. MDP Pécs Városi Bizottsága iratai, 1948–1956

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
M-KS 276-53. MDP KV Politikai Bizottság iratai, 1948–1956
M-KS 276-54. MDP KV Titkárság iratai, 1948–1956
XIX-B-1-a. Belügyminisztérium Igazgatási Főosztályának iratai, 1945–1954

Hivatkozott irodalom

Bánkuti Gábor – Vértesi Lázár 2017, Az 1944–1945. évi frontátvonulás Pécsett. In: Varga Szabolcs (szerk.): *Vészterhes idők a Mecsekalján. Háborúk, járványok és természeti katasztrófák Pécsett az ókortól a második világháborúig*. Pécs Története Alapítvány, Kronosz Kiadó, Pécs, 215–226.

Barta Barnabás 1975, A társadalmi szolgáltatások fejlődése a felszabadulástól napjainkig (II.). *Statisztikai Szemle,* (53) 787–810.

Dénesi Ödön 1959, Pécs: Nyugati városrész. *Magyar Építőművészet,* (8) 3–4. 83–103.

Erdősi Ferenc 1968, *A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában*. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs. (Közlemények 6.)

Farkas Gyöngyi 2006, Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas,* (21) 4. 146–170.

Felméry Imre 1990, Az államosított házingatlanok volt tulajdonosainak kártalanítása. *Magyar Közigazgatás,* (40) 8. 689–694.

Gócz Béla 1961, Lakáshelyzet – lakásépítés. In: Erdélyi Ernő (szerk.): *Az épülő Pécs városrendezési kérdései. Az 1960. november 16–17-én megtartott ankét anyaga*. Pécs megyei jogú város Tanácsa, [Pécs], 97–121.

Gyarmati György 2011, *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. ÁBTL–Rubicon, Budapest.

Győri Péter – Gábor László 1990, Ipi-apacs enyém a lakás! *Esély,* (2) 6. 67–86.

Hajdú Zoltán 2021, Az állami beavatkozások szerepe a centrum-periféria viszonyrendszer formálásában Baranya megyében az államszocialista korszakban (1949–1990). *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek,* (18) 1. 15–26.

Hegedüs József – Tosics Iván 1982, Lakásosztályok és lakáspolitika. A budapesti lakáspiac irányításának változásai az elmúlt három évtizedben I. *Mozgó Világ,* (8) 9. 12–21.

Keller Márkus 2012, *Indokolt lakásszükséglet. A lakáspolitika az 1950-es években*. ELTE Eötvös Kiadó, [Budapest]. (Tálentum sorozat 14.)

Keller Márkus 2013, *Életmód-kísérlet versus konzervatív értékrend*. http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::::P2_PAGE_URI:rendezvenyek/buvopatakokkonf_keller (a megtekintés dátuma: 2021. december 28).

Keller Márkus 2014, A lakásválság diskurzusa Magyarország szovjetizálásának kezdeti szakaszában. *Aetas,* (29) 4. 105–124.

Keller Márkus 2017, *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon*. L'Harmattan–OSZK, [Budapest].

K. Horváth Zsolt 2015, A felejtés piszkozatai. In: Uő: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Kijárat, Budapest, 44–85.

Nagy Ágnes 2008, A szocialista állampolgár konstituálódása: a bejelentés és a panasz a pártállami diktatúrában (1951). In: Czoch Gábor – Kelemen Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Atelier, Budapest, 323–341.

Nagy Ágnes 2013, *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Korall, Budapest. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5.)

Oszvald Ferenc Nándor – Jankó Ferenc 2021, Pécs településfejlődése a két világháború között. In: Fedeles Tamás – Kovács Viktória – Szilágyi, Magdolna (szerk.): *Pécs. Magyar Várostörténeti Atlasz 8. / Pécs. Hungarian Atlas of Historic Town No. 8.* Pécsi Tudományegyetem – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Pécs–Budapest, 53–58.

Palasik Mária 2015, A budapesti kitelepítések politikai háttere és levezénylése, 1951–1953. *Századok,* (149) 6. 1363–1395.

Papházi Tibor 1995, A helyiségbérlők jogi helyzetének alakulása. *Magyar Közigazgatás,* (45) 6. 348–357.

Pilkhoffer Mónika 2008, *Bányászat és építészet Pécsett a 19–20. században*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs.

Pilkhoffer Mónika 2010, Lakáskörülmények, lakáskultúra. In: Nagy Imre Gábor (szerk.): *Források Pécs város polgárosodásáról (1867–1921)*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 169–246.

Pilkhoffer Mónika 2021, A város térbeli bővülése a 19. század közepétől az első világháború végéig / Expansion between the middle of the nineteenth century up to the First World War. In: Fedeles Tamás – Kovács Viktória – Szilágyi, Magdolna (szerk.): *Pécs. Magyar Várostörténeti Atlasz 8. / Pécs. Hungarian Atlas of Historic Town No. 8.* Pécsi Tudományegyetem – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Pécs–Budapest, 47–53.

Simándi Irén 2000, A magyar gazdaság a Szabad Európa Rádió Reflektorában (1951–1956). *Történelmi Szemle,* (42) 1–2. 129–152.

Szelényi Iván 1990, *Városi társadalmi egyenlőtlenségek. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szita László 1985, Pécs város társadalmi struktúrájának átalakulása a II. világháborút követő években. In: Antal Gyula – Sándor László (szerk.): *Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből, 1945–1985*. MSZMP Baranya megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága, Pécs, 95–101.

Kis József

„Kulákperek” Miskolcon és a Miskolci járásban

Jelen tanulmány célja áttekinteni, hogy a „kulákká” minősített parasztokkal szemben a közigazgatási eljárásokon túl milyen okból, vagy épp ok nélkül alkalmaztak rendőrségi, de még inkább bírósági megtorlást. E célból több előzetes feladatot kellett teljesíteni. Egyrészről be kellett határolni azon személyek körét, akik 1949–1956 között „kuláknak” minősültek. Minthogy ezen társaságba tartozók köre az idő múlásával, az 1953-as, illetve 1956-os általános felülvizsgálatok, illetve az egyéni felülvizsgálati eljárások következtében folyamatosan változott, egyaránt szükséges volt kutatást végezni a községi, járási és megyei tanácsok iratanyagában, majd az adatokat összevetettük a minisztérium iratanyagában fennmaradt „kuláklistával”. Az ily módon összeállított lista bizonyosan nem száz százalékig pontos, azonban a rendelkezésre álló iratanyag alapján ennél pontosabb adatsor készítésére nem volt lehetőség. Minthogy a rokoni kötelékek egzakt tisztázása ezen kutatás feladatait és lehetőségeit meghaladta, az általunk elkészített listán szereplő személyek egy-egy esetben azonos családra mutathatnak. Előfordult ugyanis, hogy a listán szereplő személy időközben elhunyt, ezért helyére feleségét vagy valamely gyermekét vették fel.

A különböző listák, jegyzőkönyvek és egyéni kérelmek feldolgozásával végül egy 10 265 adatsorból álló táblázat alakult ki, amely elméletben az összes Borsod-Abaúj-Zemplén megyében nyilvántartott „kulák” nevét és adatait tartalmazza. Minthogy a különböző iratokban egy-egy személy több alkalommal is szerepelt, ezen adatsorban ugyanazon személyre vonatkozóan több sor is vonatkozhat, vonatkozik. Ezen tízezres adatsor olyan hatalmas mennyiségű adattömeget jelent, amely a teljes megyére vonatkozó részletes vizsgálatot nem tette lehetővé, ezért a kutatást a Miskolci járás községeire, illetve Miskolc városára szűkítettük le. Ezen települések összesen 808 „kulákot” tartottak számon, így juthattunk el a kutatás második lépéséhez, amely annak vizsgálatára vonatkozott, hogy kik ellen, milyen jogcímen és milyen eredménnyel indult bírósági eljárás a névsorokon szereplő személyek közül.

A bíróság elé állított személyek azonosításában nagy segítség volt számunkra a jogerősen elítéltekről, illetve felmentettekről készített úgynevezett C-és D-lapok, amelyeket statisztikai céllal egyénenként állítottak ki a bíróságok elé kerülő személyekről. Munkánkat nagyban megkönnyítette, hogy az 1950-es évekbeli C-lapokról már részletes Excel-alapú nyilvántartás készült a levéltárban, azonban mivel ezen statisztikai adatlapokból történetek nem formálhatók, további iratanyagokra is ki kellett terjeszteni vizsgálatunkat. Eljárásunkat az is indokolta, hogy a C-lapok csak az 1951-es évtől állnak rendelkezésünkre, a korábbi évekre vonatkozóan ezért az elsődleges bírósági iratok-

hoz kellett fordulnunk, majd azok hiányos volta miatt kutatásunkat a korabeli sajtóra is kiterjesztettük. Több esetben sajnos csak az újságokban megjelenő cikkek tájékoztatnak egy-egy ügy adatairól, szerencsésebb esetben részleteiről. Mindezen vizsgálatot végül kiterjesztettük a pártbizottsági iratokra, amelyektől azt vártuk, hogy választ adnak az eljárások hátterében meghúzódó célokra, okokra. Módszerünk tehát különböző irategyüttesekből kiszűrhető információk összevetésére, az azokból kihámozható adatok és történetek összeállítására, illetve statisztika elkészítésére irányult.

A „kulákok" elleni Borsod-Abaúj-Zemplén megyei megtorló eljárások

A „kulákság" ellen már 1948-tól kezdve indítottak bírósági eljárásokat, ezek azonban – minthogy az első években még elsősorban közigazgatási bírságokra szűkült ezen réteg megbüntetése – a későbbiekhez képest meglehetősen elszigetelt esetek voltak. A „kulákok" elleni harc adataink szerint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1949 márciusában kezdett felerősödni. Ekkor csak az Edelényi járásban a rendőrség hetente nyolc-tíz „kulákot" tartóztatott le beszolgáltatás elmulasztása miatt, vagy pedig azért, mert adóhátralékkal rendelkeztek. Jellemző volt azonban az is, hogy ekkor még egyes hatósági személyek igyekeztek „az osztályharcot elkenni", amely mögött a pártbizottság természetesen a „kulákok" befolyását vélte felfedezni.[1] A pártvezetés ezért egyre jobban megkövetelte alsóbb szervezeteitől, hogy járjanak el a „kulákokkal" szemben. A megyei pártbizottság 1949. augusztus 22-i ülésén például arról határozott, hogy a járási operatív bizottságok azonnal jelentsék a „kulákok szabotáló cselekedeteit", hogy a szükséges intézkedéseket megtehessék.[2] A (fel)jelentések azonban nem mindig értek célt, Damak községben például előfordult, hogy bár feljelentettek és elvitettek egy „kulákot", de az illető egy-két nap múlva visszatért és „kiröhögte a Párt vezetőségét, úgy, hogy letargiában vannak a párttagok."[3] Hasonló eset ismert a Mezőkövesdi járásból is, ahol hiába állítottak bíróság elé egy „kulákot", mert miután elítélték – vélhetően csupán pénzbüntetésre –, az illető hamar visszatért a településre.[4] Ebben az időben ugyanis még viszonylag alacsony büntetések kiszabására került sor, aminek az lehetett az oka, hogy a „kulákság" ellen bevezetett „rendszabályok" célja ekkor még nem a „kulákság" mint „osztály" likvidálása volt, azzal addig kívántak várni, míg az állami gazdaságok és téeszcsék kellőképp meg nem erősödnek ahhoz, hogy rájuk támaszkodva biztosítsák az ipari dolgozók és egyáltalán a városi lakosság élelmezését.[5] A helyzet érdemben még hosszú ideig nem

1 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/523. ő. e.
2 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 1/16. ő. e. 1949. 08. 22.
3 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 1/17. ő. e. 1949. 10. 17.
4 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 1/17. ő. e. 1949. 11. 14.
5 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 1/17. ő. e. 1949. 12. 27.

változott, ezért bár 1950 elején a pártbizottság utasította a jegyzőket, hogy a „kulákokkal" szemben „megfelelő osztályharcos" intézkedéssel éljenek,[6] még valójában szükség volt a munkájukra és főként a terményeikre. A velük szembeni „osztályharcos" fellépés azonban nem hiányzott.

1951 nyarán szerte a megyében tetőfokára hágott a téeszcsék szervezése, ami sok településen gerjesztett indulatot. Ároktőn 1951. július 14. és 25. között több, a tagosítás ellen tiltakozó tüntetésre került sor. Egy korabeli jelentés szerint főszervezői Nagy Gerzson, Szeli Kálmán „kulákok" voltak. Válaszul másnap államvédelmisták szállták meg a községet, több parasztot elhurcoltak (őket utóbb internálták, vagy bíróság által elítéltették), augusztus 1-jéről 2-ára virradó éjjel pedig Ároktőről, valamint a közeli Borsodivánkáról és Tiszabábolnáról 24 családot, összesen 78 személyt telepítettek ki a hortobágyi Árkustanyára.[7]

Forrott a feszültség a Ricsei járásban is, ott helyi pártvezetők látták úgy, hogy téeszcsészervezési munkájuk azért nem jár eredménnyel, mert „a szocializmus építését" a „kulákok" akadályozzák. 1951. augusztus 1-jétől kezdve ezért Cigándon Fábián István járási párttitkár minden egyes este behívatta és órákig bent tartotta a település 57 „kulákját", hogy ezzel akadályozza meg ellenséges agitációjukat és szervezkedésüket. Személyes szabadságuk megsértésén túl a nagygazdákat súlyosan bántalmazták a pártbizottsági tagok által felbiztatott egykori cselédek, a cigándi rendőrőrs beosztottjai, valamint a pártbizottság két tagja.[8] A „kulákok" közül hárman kerültek kórházba.[9] Az ügy akkora vihart kavart, hogy két bántalmazott gazda bejelentése nyomán kivizsgálás indult, amely Fábián járási párttitkár leváltását eredményezte.[10]

A kemény fellépés és a szaporodó büntetőeljárások megtették a hatásukat. 1952 elejére az üldözött gazdák körében két túlélési stratégia alakult ki. Sokan – csak hogy megszabaduljanak osztályidegen létüktől – egyénileg vagy csoportosan ajánlották fel földjüket, hogy aztán az ipari üzemekben vagy a városban keressék boldogulásukat. 1952 februárjában a Miskolci járási Sajóecsegen egyszerre 17 „kulák" ajánlotta fel földjét a tagosítási bizottságnál.[11] Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) rövid idő alatt a megye területén 140 olyan „kulákról" szerzett tudomást, akik elhagyták lakóhelyüket, vagy üzemekben helyezkedtek el. A legtöbben aztán a sajóbábonyi építkezésen, az ózdi gyárban, a putnoki bányában vagy a megyeszékhelyen lévő üzemekben kerestek munkát.[12] Ez a túlélési stratégia később is megmutatkozott. 1952 júliusában az a hír terjedt el, hogy „a kulákokat összeszedik és el fogják vinni őket", s válaszul ismét sokan hagyományos életmódjuk feladása mellett döntöttek.[13] Az államvédelem ezen túlélési stratégiában is a „kulákság" aknamunkáját látta. Egy jelentés szerint például Rakacaszend községben „Juhász József

6 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/859. ő. e. 1950. 02. 09.
7 Saád é. n., 7.
8 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1951. 08. 11.
9 HU-MNL-BAZML-XXIII.2.d. 230/1951.
10 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1951. 08. 18.
11 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1952. 02. 11.
12 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1952. 02. 19.
13 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1952. 07. 25.

kulák néhány társával 68 családdal íratott olyan értelmű nyilatkozatot, hogy földjeiket felajánlják az államnak és elmennek az állami gazdaságba dolgozni. (...) Hasonló agitációt fejtett ki a közelmúlt napokban Turi Mihály kesznyéteni kulák is."[14]

A „kulákok" helyzetére vonatkozóan jó példa a Miskolci járási Felsőzsolca, ahol 1952 augusztusában, a tagosítás megkezdésekor a járási pártbizottság egyik politikai munkatársa borzolta fel a kedélyeket. A funkcionárius behívatta a településen lakó 22 „kulákot", majd azzal fenyegette meg őket, hogy ha a tagosítás és a téeszszervezés ellen mernek szót emelni, „darabokra lesznek vagdalva". Agresszív fellépésének hatására mind a 22 „kulák" még aznap felajánlotta földterületeit, állatait és gazdasági felszereléseit, hogy utána az üzembe menjenek dolgozni.[15]

Az ellene folyó büntetőeljárás is hatással lehetett Milicz József sajószentpéteri 27 holdas „kulák" döntésére. Miliczet 1952 januárjában a járásbíróság egy állítólagos adótartozás fejében lefoglalt sertés levágása miatt négy év börtönre, ötezer forint pénzbüntetésre és tízezer forint értékű vagyonelkobzásra ítélte.[16] Büntetését másodfokon tíz hónap börtönre és 1500 forint pénzbüntetésre csökkentették,[17] így épp szabadulhatott, amikor 1952 októberében ismét rendőrségi feljelentéssel fenyegették meg, amiért még nem kezdett hozzá az őszi vetéshez. A szabotálással meggyanúsított Miliczre azonban ez már nem hatott, mivel ekkorra már felajánlotta földjét az államnak, ezért úgy gondolta, neki már nincs a földdel kapcsolatban kötelessége.[18]

A „kuláknak" bélyegzett parasztok másik túlélési stratégiája az volt, hogy családtagjaik között szétosztották földjüket, vagy – a tiltó szabályok ellenére – a szövetkezetekben kerestek menedéket. Az államvédelmi szervek utóbbi szándékukban „befurakodást" véltek felfedezni, úgy vélték, hogy fő céljuk igazából az, hogy a tagság körében „bomlasztó munkát" végezzenek.[19] A földről való lemondás mindenesetre a bélyegtől való megszabadulással nem járt. Bár egyes községekben a tanács tévesen törölte a földjüket leadó „kulákokat" (mint például Domaházán az érintettek 90 százalékát), ezen határozatokat utóbb megsemmisítették, a hibát elkövető tanácsi vezetőket leváltották.[20]

A falusi osztályidegenek elleni tömeges eljárások híre nem volt alaptalan, csak 1952 júliusában egy hét alatt 32 „kulák" ellen indítottak eljárást mezőgazdasági munkák szabotálása vagy közellátás érdekét veszélyeztető bűntett ürügyén, bár közülük mindössze egyetlen személyt vettek őrizetbe.[21] A félelmeket csak növelte, hogy a következő héten – szabadlábon hagyásuk mellett – újabb 30 „kulák" ellen indult eljárás a megyében.[22] A közigazgatási szinten bevezetett ellehetetlenítő intézkedések és a tömegessé váló bebörtönzések hatására sokan nyíltan hangot adtak elégedetlenségüknek.

14 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1952. 08. 01.
15 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1952. 08. 21.
16 *Észak-Magyarország*, 1952. január 25.
17 HU-MNL-BAZML-XXV.54.b. 789/1956.
18 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1952. 10. 10.
19 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1952. 05. 16.
20 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1952. 08.20.
21 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1952. 07. 25.
22 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1952. 08. 01.

Galvácsi Ferencné forrói „kulák" fennhangon kijelentette: „őt a demokrácia teljesen tönkre teszi, ha már így van, akkor miért nem akasszák fel őket, hiszen a vége úgyis az lesz, hogy vagy éhen [hal], vagy kényszerítve magukkal kell hogy végezzenek."[23] A pártállami hatalom logikájára jellemző, hogy vele szemben ezután nyíltan nem izgatás vádjával jártak el, hanem közellátás érdekét veszélyeztető bűntett miatt ítélte el a járásbíróság fél év múlva. A büntetés mértékén azonban látszik a bosszú igénye, egy év börtönre és kétezer forint pénzbüntetésre ítélték.[24]

Hasonló véleményre jutottak szerte a megyében. A helyszínen tartott bírósági tárgyalások során a szabadságvesztésre ítélt „kulákok" szinte örömmel vették tudomásul elzárásukat, „arra való hivatkozással, hogy a Büntető Intézetben nem fogják őket zaklatni és ha dolgozik, ott még húst is kapnak, míg itthon már hónapok óta nem ettek húst." A baktakéki Czap Tamás „kulák" például leendő helyzetét félreértelmezve közölte, „ő nagyon örülne annak, ha elítélnék egy pár évre, legalább kipihenné magát és meghízna, mert már évek óta még sertést sem vágott, ott meg minden nap húst ehetne és még pénzt is kereshetne."[25]

A „kulákokkal" szembeni kényszerintézkedések egyik jó példája, hogy több helyen miután a vetőmagot beadatták velük, elvárták, hogy vessenek is. Aki pedig ennek nem tett eleget, az ellen eljárást indítottak. Így történt ez a gönci Márton Jánossal és Papp Józseffel, akik közölték, hogy „vetőmagot beadták[,] és így most nincs mit vetni. Olyan kijelentéseket tesznek, hogy vigyék őket a börtönbe, legalább ott nem zaklatják őket, enni kapnak és pénzt is keresnek, ha dolgoznak." Az érintett gazdák ellen a rendőrség büntető eljárást indított.[26]

A megnyomorított „kulákokkal" szemben azonban több községi tanács elnézően viseltetett. Az Ózdi járásban Domaháza és Kissikátor településeken a tanács – egy jelentés szerint – „opportunista" magatartást tanúsított, miután a vetőmaggal nem rendelkező „kulákoktól" nem várta el a tavaszi vetést.[27] Hasonló liberalizmust fedezett fel az államvédelem a Sárospataki járásban is, ahol Tiszakarád, Olaszliszka, Bodroghalom, Erdőhorváti és Kenézlő községekben annak ellenére sem tettek a községi tanácselnökök feljelentést a „kulákok" ellen, hogy arra járási feljebbvalóik már többször felszólították őket.[28]

Liberalizmussal vádolta feljegyzésében a pártközpont Adminisztratív Osztálya 1952 decemberében a miskolci megyei bíróság és ügyészség szervezetét is. A megyei bíróság elnökének előírták, hogy „a kulákokkal és egyéb osztályellenséggel szemben mutatkozó liberális" ítélkezést fel kell számolni: „a fellebbviteli tanácsok működését osztályharcosabbá kell tenni, hogy a fellebbviteli tanácsok az elsőbíróság felé példamutató, megalkuvásmentes ítélkezési gyakorlatot folytassanak." A megyei államügyészség elnökét pedig arra utasították, hogy „fokozza az osztályellenség elleni harcot, egyben

23 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1952. 08. 15.
24 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. G/1976/1953.
25 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1952. 10. 17.
26 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/792. ő. e. 1953. 01. 11.
27 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/792. ő. e. 1953. 03. 22.
28 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1952. 12. 14.

hasson oda, hogy a dolgozókat jelentéktelen bűncselekményekkel feleslegesen ne zaklassák."[29]

A „osztályellenséggel" szembeni eljárásokra vonatkozó kritika adataink alapján nem volt megalapozott. Egy 1953 végi jelentés a begyűjtéssel kapcsolatos büntetőügyek terén önbírálatot fogalmazott meg „az anyagi igazság követelményeit" nem szolgáló súlyos ítéletek meghozataláért. Jellemző, hogy a büntetések kiszabásáért a tanácsok törvénysértő kivetéseit tartották felelősnek, amelyeket gyakorlatilag automatikusan elfogadva, vagyis a körülményeket nem vizsgálva hoztak ítéleteket.[30]

Az 1952–1953-ban indított bírósági eljárások számáról részletes adatokkal nem rendelkezünk. A „kulákokkal" szembeni rendőrségi eljárásokra vonatkozóan legtöbbet talán az ÁVH által készített azon heti feljegyzések, jelentések árulnak el, amelyeket a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Borsod megyei Pártbizottságának küldtek meg, s amelyek különböző őrzési egységekbe sorolva maradtak fenn az „Államvédelmi Hatóságnak az MDP Borsod megyei Bizottságához küldött mezőgazdasági helyzetjelentései",[31] illetve az „Államvédelmi Hatóságtól beérkezett feljegyzések, jelentések" címmel,[32] 1952. március 28-a és 1953 novembere között. Ezen iratok sajnos még a kérdéses időszakra vonatkozóan sem maradtak meg teljeskörűen, mert míg például 1952 augusztusából minden egyes feljegyzés megismerhető, addig például 1953 márciusából egyetlen jelentés maradt meg. Hiányos voltuk ellenére mégis adnak egyfajta képet arról, hogy mely időszakban milyen intenzitással jártak el különböző „bűncselekmények" terén, hány őrizetbevétel történt, valamint, hogy milyen társadalmi rétegeket érintettek eljárásaik. A jelentések ugyanis mindössze két „osztálykategóriában" gondolkodtak, „kulák" és „egyéb" kategóriákat különböztettek meg.

Az ÁVH által készített feljegyzések alapján 1952 márciusa és 1953 novembere között a megyében 1620 eljárásról rendelkezünk információval, amelyek a következőképp oszlottak meg *(1. és 2. táblázat).*

1. táblázat

Nyomozati eljárások száma és megoszlása „osztálykategóriák" szerint

Bűncselekmény megnevezése	„Kulák"	Egyéb	Eljárás alá vontak száma összesen	„Kulák"	Egyéb	Eljárás alá vontak száma összesen
	(fő)	(fő)	(fő)	(%)	(%)	(%)
Mezőgazdasági munkák szabotálása	209	105	314	66,56	33,44	100
Begyűjtés szabotálása	62	51	113	54,87	45,13	100

29 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/920. ő. e. MDP Adminisztratív Osztálya feljegyzése. 1952. december 8.

30 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/927. ő. e. A megyei bíróság beszámolója. 1953. december 29.

31 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791., 2/792. ő. e.

32 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 1/137., 1/138. ő. e.

Bűncselekmény megnevezése	„Kulák” (fő)	Egyéb (fő)	Eljárás alá vontak száma összesen (fő)	„Kulák” (%)	Egyéb (%)	Eljárás alá vontak száma összesen (%)
Közellátás érdekeit veszélyeztető bűntett	137	960	1097	12,49	87,51	100
Fegyverrejtegetés	1	23	24	4,17	95,83	100
Egyéb politikai jellegű bűncselekmények (rémhírterjesztés, izgatás)	14	58	72	19,44	80,56	100
Összesen	423	1197	1620	26,11	73,89	100

2. táblázat

„Kulákok” elleni eljárások megoszlása a bűncselekmények kategorizálása alapján

	Mezőgazdasági munkák szabotálása	Begyűjtés szabotálása	Közellátás érdekeit veszélyeztető bűntett	Fegyverrejtegetés	Egyéb politikai jellegű bűncselekmények	Eljárások száma összesen
Fő	209	62	137	1	14	423
%	49,41	14,66	32,38	0,24	3,31	100

Mint a számadatokból kitűnik, a „kulákokkal” szemben a legtöbb esetben és a legnagyobb arányban a mezőgazdasági munkák szabotálása címén indítottak nyomozati eljárást. Az összes ilyen eljárás 66 százalékában „kulákokat” érintett az eljárás, és az összes „kulákok” elleni nyomozások közel 50 százalékát ilyen jogcímen indították. Kifejezetten a módosabb gazdák ellen irányuló eljárásnak tekinthetők a begyűjtés szabotálása címén indított nyomozások, bár itt már nem olyan kimagasló az eljárás alá vont „kulákok” aránya, de az összes gyanúsítottak több mint fele (54,87 százalék) körükből került ki. A „kulákok” ellen indított eljárások esetében begyűjtés szabotálása miatt azonban csak 14,66 százalékban vezettek nyomozást. Bár mint látni fogjuk, a legtöbb esetben közellátás érdekeit veszélyeztető vétség vagy bűntett miatt kerültek a „kulákok” bíróság elé, mindössze minden harmadik eljárás (32,38 százalék) indul ellenük ilyen gyanúval, és az összes közellátási ügy gyanúsítottjainak is csupán 12,49 százaléka került ki közülük.

Az adatok szerint a „kulákok” ellen „egyéb politikai jellegű bűncselekmények” – mint szervezkedés, izgatás, rémhírterjesztés – miatt viszonylag kevés nyomozás indult, az ellenük folyó eljárások mindössze három százaléka ilyen jellegű. A falusi osztályidegenek aránya viszont az összes ilyen jellegű ügyben viszonylag magas, a nyomozások közel 20 százalékát „kulákok” ellen indították. Ez jól mutatja azt a szándékot, amely az „osztályellenség” megbüntetésére, tagjainak a társadalomból való hosszabb idejű kivonására törekedett.

Bár a közhiedelem szerint a közellátási bűntett mellett fegyverrejtegetés gyanújával indították a legtöbb eljárást, ez adataink alapján nem verifikálható. Az ÁVH által 1952 tavasza és 1953 ősze között indított nyomozások mindössze 1,48 százalékát kezdték meg ilyen gyanúval, s csak egyetlen „kulák" ellen indult emiatt eljárás. A „kulákok" ellen indított nyomozások „indokai" között sorban tehát utolsóként említhető ezen bűncselekménytípus.

Érdekes képet mutat az is, ha az államvédelmi hatósági jelentések alapján áttekintjük, milyen arányban történtek őrizetbe vételek az eljárások során *(3. táblázat)*. Sajnos a feljegyzések nem minden esetben tartalmazzák, hogy az őrizetes „kulák" volt-e, vagy sem, így csak az összes eljárás adataihoz képest tudunk következtetést levonni.

3. táblázat

Őrizetbe vételek aránya az eljárás alá vontak számához viszonyítva

Bűncselekmény megnevezése	Eljárás alá vontak száma összesen	Őrizetbe vételek száma	Őrizetbe vétel aránya
	(fő)	(fő)	(%)
Mezőgazdasági munkák szabotálása	314	15	4,77
Begyűjtés szabotálása	113	2	1,77
Közellátás érdekeit veszélyeztető bűntett	1097	44	4,01
Fegyverrejtegetés	24	4	16,66
Egyéb politikai jellegű bűncselekmények (rémhírterjesztés, izgatás)	72	21	29,16
Összesen	1620	86	5,30

Az adatsorból kitűnik, hogy az őrizetbe vétel lehetőségével csak igen ritkán éltek, az eljárás alá vont személyek mindössze 5,3 százalékát vetették fogságba a bírósági ítélet kimondása előtt. A többség tehát szabadlábon védekezett, s ezt a fennmaradt bírósági iratok is alátámasztják. Minden bizonnyal nem az volt az elsődleges cél, hogy minél több ember legyen őrizetben, vagy előzetes letartóztatásban, a mezőgazdasági munkák elvégzése fontosabb szempont volt. Egyértelmű különbség mutatkozik azonban egyes bűncselekmény-kategóriák között. Míg a begyűjtés szabotálása miatt alig a gyanúsítottak két százalékát, a mezőgazdasági munkák szabotálása vagy pedig közellátási bűntett miatt az eljárás alá vontak négy–öt százalékát vették őrizetbe, addig a súlyosabbnak számító bűncselekmények elkövetőit jóval nagyobb arányban. Így a fegyverrejtegetésért eljárás alá vont személyek közel 17 százalékát fogták le, az „egyéb politikai bűncselekmények" gyanúsítottjainak pedig közel harmadát (29 százalék).

4. táblázat
Eljárás számának megoszlása havi bontásban a heti jelentések adatai alapján

Hónap	Heti jelentések száma	Ismert eljárások száma
1952. március	1	29
1952. május	4	105
1952. június	3	87
1952. július	1	50
1952. augusztus	5	302
1952. szeptember	2	76
1952. október	4	185
1952. november	4	250
1952. december	3	137
1953. január	3	119
1953. február	3	108
1953. március	1	34
1953. április	1	35
1953. május	2	32
1953. augusztus	2	15
1953. szeptember	1	2
1953. október	2	22
1953. november	1	32
Összesen		1620

Bár a heti jelentések havi száma jelentősen eltérő, a meglévő adatokat alapul véve megállapítható, hogyan hullámzott az eljárás alá vont személyek száma *(4. táblázat)*. Míg 1952 tavaszán havonta mintegy száz ember ellen indítottak eljárást, addig 1952 nyarán ez a szám a háromszorosára növekedett. A legtöbb nyomozást 1952 augusztusában kezdeményezték, csak e hónapban 302 büntetőeljárást indítottak. Látható azonban az is, hogy a büntetőügyek száma átmenetileg drasztikusan csökken a Nagy Imre-kormány megalakulásának idején. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az „osztályellenséggel" vagy úgy általában véve az „ellenséggel" szemben megszűntek volna az eljárások. Bár a rendőri és államvédelmi szervek beosztottjai körében „a szocialista törvényesség" szigorú betartásának igénye miatt kezdetben bizonytalanság lett úrrá, és nem mertek határozottan fellépni politikai ügyekben, ősszel a pártbizottságokkal egyeztetve számos őrizetbe vételt foganatosítottak „kulákok és más osztályidegen személyek ellen, akik tsz. ellen izgattak, vagy a tsz. vagyonát eltulajdonították."[33] Nem hagyott kétséget a megyei bíróság elnöke, Magyari József sem afelől, hogy a „falu ellenségeivel, a kulákokkal szemben" ezután sem lesznek „elnézőek". A megyei napilapban megjelentetett közleményében egyszerre tett arra ígéretet, hogy a szocialista törvényesség jegyében felderítik az állampolgárok alaptalan zaklatására irányuló eseteket, és arra,

33 HU-MNL-BAZML-XXXV-69-1/85. ő. e. Jelentés a B. M. B-A-Z. megyei Főosztály munkájáról. 1954. július 30.

hogy „a népi ellenségei (…) a jövőben sem számíthatnak arra, hogy enyhülni fog velük szemben a törvény szigora."[34]

Mindemellett az államvédelmi és bírósági eljárások száma csökkent. Az 1953. októberi államvédelmi napi jelentések rendre azt rögzítették, hogy „a megye területén ellenséges megmozdulások, csoportosulások és röpcédulázások a mai napon nem történtek és előre láthatólag ilyen nem is várható",[35] vagy „rendőri, vagy karhatalmi beavatkozás a mai napon sehol sem vált szükségessé. Úgyszintén őrizetbevétel sem történt tsz. elleni izgatás bűntette miatt."[36] A megindított eljárások célpontjai pedig elsősorban immár nem a fenyegetett „kulákság", hanem a téesztagok köréből kerültek ki. A szövetkezeti csoportok fenntartása céljából az ügyészség több ízben közvetlenül beavatkozott. 1953 októberében például Gibárt községben a felbomlófélben lévő téesz megmentése, illetve a vetési munkálatok közös elvégzése érdekében a járási államügyész és a járási tanácselnök csoportgyűlésen fenyegette meg a gazdákat azzal, hogy „ha nem fog menni Gibárt községben a munka, akkor két-három embert le fognak csukni."[37]

1953 júniusa és novembere között a megyében mindössze 12 termelőszövetkezet elleni izgatásos eset fordult elő.[38] Kezdetben a bírák viszonylag „enyhén" ítélkeztek az „osztályellenséggel" szemben. A mezőcsáti járásbíróság Ordai György kántortanító, egy 57 holdas „kulák" vejének, valamint Pócs Gyula 36 holdas „kulák" fiának ügyében „mindössze" 1 év és 3 havi, illetve 1 évi börtönbüntetést szabott ki. A bírák figyelmét természetesen felhívták „jobboldali elhajlásukra", s a kívánt hatás hamarosan észlelhető volt, Szilasi Miklós megyaszói „kulákot" 3 év 6 hónap börtönre ítélték. A jelentés szerint büntetése egyértelműen megfélemlítési szándékkal történt, amelynek nemcsak a Szerencsi járásban, hanem az egész megyében „kedvező hatása" volt.[39]

Folytatódtak az eljárások az úgynevezett közellátási bűncselekmények ügyében is. 1953. június–november hónapokban 530 személyt vádoltak meg, közülük 307 főt (58 százalék) elítéltek, míg 107-et felmentettek, és további 116 személlyel szemben szüntették meg az eljárást (összesen 42 százalék). Az elítéltek közül 199 fő börtön-, míg 108 személy pénzbüntetést kapott. A közellátási bűncselekmény miatt elítéltek mindössze 11,7 százaléka volt „kulák". Az ügyek túlnyomó része amnesztia alá esett. A fellebbezési bíróság a kiszabott büntetések tekintetében az ítéleteket – egy-két kivételtől eltekintve – helybenhagyta, illetve a bejelentett fellebbezéseket elutasította; egyben megállapította, hogy az elkövetett cselekményre kiszabott börtönbüntetés végrehajtása kegyelem alá esik. A bíróságok az amnesztia alá eső ügyekben ugyanakkor egyetlen esetben sem szabtak ki felfüggesztett börtönbüntetést, az amnesztia után elkövetett közellátási cselekményekre azonban már felfüggesztett börtönt vagy

34 *Észak-Magyarország,* 1953. augusztus 4.
35 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/792. ő. e. 1953. 10. 08.
36 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/792. ő. e. 1953. 10. 11.
37 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/792. ő. e. 1953. 10. 03.
38 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/920. ő. e. Jelentés a Borsod-megyei bíróságok komplex vizsgálatáról. 1954. d. n.
39 HU-MNL-BAZML-XXXV. 69. 2/927. ő. e. A megyei bíróság beszámolója. 1953. december 16.

pénzfőbüntetést szabtak ki. Ezek büntetőügyek (17 db) túlnyomó többségükben beszolgáltatás elmulasztása miatt indultak.[40]

Megyei bírósági adatok szerint az összes eljárás 21,6 százalékát tették ki a politikai bűncselekmények címén indított perek. 1953. júniusa és novembere között ilyen jogcímen a megyében összesen 203 eljárásra került sor, amely során 159 személyt elítéltek, és csupán 44 felmentés született. Utóbbiak többnyire az állam elleni izgatásos ügyek vádlottjai közül kerültek ki, akiknek 33,9 százalékát mentették fel a vád alól. Egy jelentés szerint az eljárást megszüntető, illetve a vádlottat felmentő ítélet a rossz előkészítő munkára volt visszavezethető: a nyomozószervek csak egyoldalúan, a vád alátámasztására szolgáló bizonyítékokat gyűjtötték össze, míg a bíróság elmulasztotta a ki nem vizsgált ügyeket visszaadni pótnyomozásra.[41] A felmentések okát összegezve egyaránt tulajdonították azt a hiányos ügyészi előkészítésnek és a bíróság „opportunista" magatartásának.[42] A bírói testületet emellett „baloldali elhajlás" miatt is megrótták, amiért számos esetben bűncselekmény hiányában hoztak elmarasztaló ítéletet.[43]

A bíróságok helyzete tehát az 1953-as év második felében meglehetősen kaotikus volt. Történt ez annak ellenére, hogy Magyari József bírósági elnök rendszeresen értekezett Laczkó Bélával, a megyei pártbizottság adminisztratív osztályának politikai munkatársával, a járásbíróságok pedig a járási pártbizottságokkal tartottak fenn szoros kapcsolatot. A konkrét ügyekre is kiterjedő megbeszélések mellett Laczkó gyakran részt vett a bíróság hivatali értekezletein, és ott felszólalásaival adott „helyes irányú támogatást" a bíróságnak.[44] A pártbizottsági iránymutatás ellenére a bíróságok egy része továbbra is „opportunizmussal" volt vádolható. 1954 tavaszán az Encsi járási pártbizottság vezetői egy baktakéki eset kapcsán azzal fordultak a megyebizottsághoz, hogy hiába jelentik fel a „kulákot" a mezőgazdasági termelés szabotálásáért, a járásbíróság nem indít eljárást arra hivatkozva, hogy „nem lehet a kulákot kényszeríteni a földje megművelésére, mert már nincs gazdasági felszerelése."[45] Mindamellett az államvédelmi szervek is azzal gyanúsították a bírákat, hogy „elkenik egyes kulákok, osztályidegen személyek ügyét, vagy hoznak felmentő ítéletet indokolatlanul."[46]

Az „osztályellenség" elleni harc 1954–1955-ben „javulást" mutatott, vagyis növekedett az ezen kategóriába sorolt személyek ellen indított büntetőeljárások száma. A BM-szervek 1954-ben 108, 1955-ben már 251 osztályidegen személlyel szemben

40 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/920. ő. e. Jelentés a Borsod-megyei bíróságok komplex vizsgálatáról. 1954. d. n.

41 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/920. ő. e. Igazságügyminisztérium Bírósági Főosztálya kollégiumi beszámolója a borsodmegyei bíróságok vizsgálatáról. 1954. január.

42 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/920. ő. e. Legfőbb Ügyészség Titkársága feljegyzése az MDP Adminisztratív Osztályának vezetője részére. 1953. december 24.

43 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/920. ő. e. Igazságügyminisztérium Bírósági Főosztálya kollégiumi beszámolója a borsodmegyei bíróságok vizsgálatáról. 1954. január.

44 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/920. ő. e. Jelentés a Borsod-megyei bíróságok komplex vizsgálatáról. 1954. d. n.

45 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/859. ő. e. 1954. 04. 01.

46 HU-MNL-BAZML-XXXV-69-1/4. ő. e. Javaslat a Megyei Pártbizottság Pártértekezletének beszámolójához. 1956.

jártak el. Nőtt a téeszek ellen „támadó kulákokkal" szembeni eljárások száma is, 1954-ben 61, 1955-ben 117 „kulákot" ítéltek el a bíróságok téesz elleni izgatás vádjával. Az elítélt „kulákok" számának alakulásában jól megmutatkozik, hogyan vált ismét osztályharcossá a bírósági ítélkezés. Az elítélt „kulákok" száma ugyanis 1954-ről 1955-re úgy nőtt 98-ról 186-ra, hogy közben az összes elítélt száma kétezer fővel csökkent (7683 főről 5363-ra).[47] Ennek ellenére a pártbizottság még 1956 augusztusában is „jobboldali liberális" hozzáállással vádolta a bíróságokat, amelyek kulákokat mentenek fel.[48] A bírákat azonban igen elbizonytalanították az elmúlt években gyakran változó párthatározatok. Az 1955. novemberi politikai bizottsági határozatot – amely feladatává tette az igazságügyi szerveknek a törvényesség betartását, illetve, hogy csökkentsék az eljárás alá vontak számát – többen kétkedéssel fogadták, és attól tartottak, hogy néhány hónap múlva épp azért fognak majd megrovást kapni, ha enyhén ítélkeznek. A megyei pártbizottság által tartott igazságügyi értekezleten több bíró felvetette az önálló bíráskodás kérdését, Bulik György megyei pártbizottsági osztályvezető azonban egyértelművé tette, „ha azt a dolgozó nép érdeke megköveteli", továbbra is be fognak avatkozni az egyes ügyekbe.[49]

Az 1955. novemberi párthatározat szellemében dr. Tóth Károly megyei ügyészhelyettes 1956. június 15-én adott ki körutasítást az eljárások folytatásáról. Ebben leszögezte, hogy a „dolgozókkal" szemben börtönbüntetés kiszabására csak „feltétlenül szükséges esetekben" kerüljön sor, a börtön ugyanis a „jelentős társadalmi veszélyesség bűntettek büntetése és ott a bűnöző osztályellenségnek és a komoly bűncselekményeket elkövetőknek van helye." Utasításában előírta, hogy a begyűjtés területén elsősorban a kötelezettségüket megszegő – „és nem csak tévesen azzá minősített" „kulákokkal" szemben kell bíróság elé vinni az ügyeket, s ugyancsak a termelőszövetkezet elleni izgatásnál is a „vádemelés kérdését az osztályhelyeztének vizsgálata, magatartásának értékelése és a magatartást kiváltó okok figyelembevétele mellett minden egyes esetben igen alaposan meg kell fontolni". Az utasítás lényege az volt, hogy a „dolgozókkal" szemben csak igen indokolt esetben kell eljárást indítani, és a börtönbüntetésnek csak a legritkább esetekben szükséges az eszköztárban szerepelnie.[50]

47 HU-MNL-BAZML-XXXV-69-1/4. ő. e. Javaslat a Megyei Pártbizottság Pártértekezletének beszámolójához. 1956.

48 HU-MNL-BAZML-XXXV-69-1/94. ő. e. Megyei Párt VB. határozata a tanácsok pártirányításának és ellenőrzésének tartalmi és módszerbeli kérdéseiről. 1956. augusztus 31.

49 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/922. ő. e. 1956. május 30.

50 HU-MNL-BAZML-XXV.72.a. Megyei Ügyészség 1956. I.g I. 1–21. számú utasítása.

A Miskolci járási településeken és a Miskolcon nyilvántartott „kulákok” elleni bírósági eljárások

Tanulmányunk második felében a Miskolc városában, illetve a Miskolci járásban nyilvántartott „kulákok” elleni büntetőeljárásokat kívánjuk elemezni. E téren a módszertani bevezetőnkben már jelzett irategyüttesek adatait vetjük össze különböző szempontok alapján. Az egyes települések, vagy akár az egyes személyek mikrotörténetére fókuszáló vizsgálat nem tanulságnélküli, mint látni fogjuk, jelentős eltérések tapasztalhatók a „kulákság” elleni megtorlás méretei, illetve mértékei között.

5. táblázat

Perbe fogott vádlottak, elítéltek és felmentettek száma (Miskolci járás)

Település neve	„Kulákok” száma	Vádlottak száma (fő)	Vádlottak aránya (%)	Elítéltek száma (fő)	Felmentés, eljárás megszüntetése (db)
Alacska	9	3	33	4	0
Alsózsolca	14	1	7,14	1	0
Arnót	9	0	0	0	0
Berente	6	0	0	0	0
Berzék	17	1	5,88	1	0
Bőcs	19	1	5,26	1	0
Bükkaranyos	14	2	14,28	2	0
Bükkszentkereszt	0	0	0	0	0
Bükkszentlászló	0	0	0	0	0
Felsőzsolca	32	17	53,12	31	1
Gesztely	13	1	7,69	2	0
Girincs–Kiscsécs	8	2	25	3	0
Harsány	24	5	20,83	9	0
Hernádkak	0	0	0	0	0
Hernádnémeti	16	3	18,75	7	0
Kesznyéten	36	7	19,44	10	0
Kisgyőr	3	3	100	4	0
Kistokaj	8	2	25	3	0
Kondó	6	1	16,66	1	0
Köröm	6	2	33,33	2	0
Ládpetri	17	8	47,06	12	0
Mályi	8	2	25	2	1
Nyékládháza	32	2	6,25	2	0
Ónod	10	1	10	1	0
Parasznya	16	5	31,25	10	0
Radostyán	9	0	0	0	0
Répáshuta	0	0	0	0	0

Település neve	„Kulákok" száma	Vádlottak száma (fő)	Vádlottak aránya (%)	Elítéltek száma (fő)	Felmentés, eljárás megszüntetése (db)
Sajóbábony	13	5	38,46	10	0
Sajóecseg	33	8	24,24	14	0
Sajóhídvég	8	6	75	7	0
Sajókápolna	10	1	10	1	0
Sajókeresztúr	18	6	33,33	13	0
Sajólászlófalva	10	0	0	0	0
Sajópálfala	20	5	25	7	0
Sajószentpéter	65	4	6,15	6	1
Sajóvámos–Sajósenye	29	3	10,34	3	1
Szirmabesenyő	10	1	10	1	0
Varbó	4	0	0	0	0
Járási összes	552	109	19,74	170	4
Miskolc	256	19	7,42	27	0
Járási és városi összes	80	128	19,10	197	4

Az *5. táblázat* adatai alapján megállapítható, hogy a Miskolci járás településeinek „kulákságát" más-más mértékben érte a megtorlás. Négy községben eleve nem tartottak nyilván „kulákot", másik öt faluban pedig – adataink szerint – egyetlen listán szereplő személy ellen sem indult bírósági eljárás. Tíz településen a „kulákok" 5–10 százaléka került bíróság elé, míg hat településen a nyilvántartottak 11–20, öt településen 21–30, öt településen 31–40 százaléka. A legtöbb büntetést a fennmaradó négy községben mérték ki. Ládpetriben[51] a „kulákok" 47 százaléka került bíróság elé, s mindannyiukat el is ítélték. Még kirívóbb volt a megvádoltak aránya Felsőzsolcán, ahol a „kulákok" 53 százalékát, illetve Sajóhídvégen, ahol a 75 százalékát bíróság elé állították. A járási „csúcstartó" Kisgyőr volt, ahol minthogy mindhárom községi „kulákot" perbe fogták, az arány száz százalékos. Sajnos a kutatás során nem sikerült választ találni arra a kérdésre, hogy miért épp ezen községekben volt oly magas az elítéltek száma.

Miskolc városában a „kulákok" csak kis százalékát (7,42 százalék) ítélték el, amit egyaránt magyarázhatunk azzal, hogy a városi társadalomban nagyobb hangsúlyt helyeztek más osztályidegenek üldözésére, mint ahogy azzal is, hogy a miskolciakat – más, kisebb vidéki településekkel szemben – nagyobb számban érintették a kitelepítések. 1952. június 25-én éjjel 163 családot hurcoltak el a hortobágyi Borsós-tanyára. A kitelepítettek között találunk számos „kulákká" nyilvánított személyt, így Bárczay Sándort, Bárdos Bélát, Csapó Jánost, Dadányi Miklóst, Dadányi Sándornét, dr. Bónis Bertalan volt alispánt, dr. Gálffy Imre volt miskolci polgármestert, dr. Rácz Gábor egykori nemzetgyűlési képviselőt, Glósz Károlyt, Gosztonyi Józsefet, Henkey-Hőnig Vilmost, Jakab

51 Sajólád és Sajópetri községekből 1950–1956 között ideiglenesen egyesített település.

Zoltánnét, Kovács Sándort, Kun Gézánét, Majoros Györgyöt, Majzler Lászlót, Márk Gyulát, Répás Lászlót, Sum Mihályt, Urbán Tibort és családtagjaikat.[52]

Érdekes képet mutat az is, ha megtekintjük, hogy a Miskolci járási és Miskolc városi bírósági eljárás alá vont személyeket hány alkalommal fogták perbe *(6. táblázat)*.

6. táblázat
Egyes személyek elleni eljárások számának alakulása

	1. alkalommal perbe fogott	2. alkalommal perbe fogott	3. alkalommal perbe fogott	4. alkalommal perbe fogott	5. alkalommal perbe fogott	Összesen
Perbe fogottak száma	80 fő	30 fő	12 fő	5 fő	1 fő	128 fő
Összes eljáráshoz viszonyított arány	62,5%	23,44%	9,37%	3,91%	0,78%	100%

Az adatokból kitűnik, hogy az esetek több mint felénél mindössze egyetlen bírósági eljárásra került sor, a vádlottak közel negyven százaléka viszont többször is vádlottá vált. Kirívó volt azonban, amikor egy-egy személyt három, négy, sőt öt alkalommal is bíróság elé állítottak. A teljesség igénye nélkül háromszor került bíróság elő a felsőzsolcai Bujdos Balázs, vagy a kesznyéteni Fehérváry Gábor, négyszer ítélték el a felsőzsolcai Papczun Ferencet és Papczun Józsefet, a miskolci Fekete Józsefet és a sajóbábonyi Mátyás Zsigmondot. Az ugyancsak sajóbábonyi Kopcsó házaspár tagjait három, illetve négy alkalommal ítélték el. Kopcsó Pált először 1950-ben büntette meg a miskolci járásbíróság közellátási vétség miatt 2 hónap fogházra. Ugyanazon évben a megyei bíróság közellátási bűntett címén nem jogerősen 3 és fél évi fegyházbüntetésre ítélte, büntetését azonban a Legfelsőbb Bíróság 4 hónapra csökkentette.[53] Alig pár hónap múlva Kopcsó ismét a bíróságon találta magát, minthogy 1950 őszén 100 négyszögöl földről a burgonyát ekével szántotta ki, s emiatt állítólag igen sok a földben maradt és tönkrement, a bíróság fél évi börtönre, 1000 forint pénzbüntetésre és 1000 forint vagyoni elégtétel megfizetésére ítélte.[54] Felesége még már nála is többször megjárta a bíróságot. Kopcsó Pálnét 1951-ben közellátási bűntett miatt 3 hónap börtönre és 1000 forint pénzbüntetésre, majd aratási munka megszegésével elkövetett kihágás miatt 400 forint pénzbüntetésre, 1952-ben közellátási bűntett miatt 1500 forint pénzbüntetésre, majd 10 hónap börtönre és 1500 forint pénzbüntetésre ítélték.[55] A vizsgált területen a legtöbbször a sajóecsegi B. Váradi József 31 holdas „kulákot" ítélték el. Közellátási vétség, illetve bűntett címén szám szerint ötször kapott jogerős büntetést. 1950-ben először közellátási vétség miatt 3 heti fogházra, majd 300 forint pénzbüntetésre, 1951-ben

52 HU-MNL-OL-XIX-A-0002-j.
53 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. K/1/1951.
54 *Észak-Magyarország*, 1951. május 05.
55 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. K/70/1951.; K/229/1951.; K/195/1952.; K/602/1952.

a másodfokon eljáró miskolci megyei bíróság azért ítélte 5 hónapi börtönre, 2000 forint pénzbüntetésre, illetve fosztotta meg a közügyek gyakorlásától három évre,[56] mert szántóföldjén a mélyszántást nem végezte el.[57] Ugyancsak 1951-ben 7 hónapra, 500 forint pénzbüntetésre és 1000 forint vagyonelkobzásra ítélték.[58] 1952 decemberében ismét 7 hónap börtönnel és 500 forint pénzbüntetéssel sújtották.[59] B. Váradi már bizonyára börtönbüntetését töltötte, mikor 1953 januárjában felesége is megkapta jogerős büntetését, őt ugyancsak közellátási bűntett címén 5 hónap börtönre és 2000 forint pénzbüntetésre ítélték.[60]

Mint a Kopcsó és a B. Váradi családoknál láthattuk, több esetben is előfordult, hogy egy-egy „kulákcsalád" több tagját is elítélték, bebörtönözték. Így történt ez a keszthelyeni Turiék is. Először 1950-ben id. Turi Mihályt ítélték el közellátási bűntett miatt 1 hónap börtönre.[61] Egy évvel később a téeszcsé szervezése során az államvédelem azért rendelte el megfigyelését, mert adataik szerint a szövetkezetbe való belépés helyett az egyéni gazdálkodás mellett állt ki.[62] A nyomozás azonban végül ifj. Turi Mihályhoz jutott el, akit 1952-ben izgatás vádjával 8 hónap börtönre és 1000 forint pénzbüntetésre ítéltek.[63] 1953-ban immár ismét id. Turi került a miskolci járásbíróság elé, amely másfél évi börtönre, 1000 forint pénzbüntetésre és vagyonának 1500 forint értékű elkobzására ítélte, amiért 223 liter tej, 402 tojás, 54 kiló baromfi, 324 kiló élősertés beadási kötelezettségének teljesítését mulasztotta el.[64] A családból végül utolsóként id. Turi Mihályné került sorra. Őt – egy, a „kulákok" leleplezését szolgáló kampány keretében – betöréses lopás felbujtása, lopás felbujtása és közellátás érdekét veszélyeztető bűntett címén állították bíróság elé, amely elsőfokon 3 és fél évi,[65] majd jogerősen 2 év börtönre és 1000 forint pénzbüntetésre ítélte.[66]

Megemlítendő továbbá a Ládpetriben (és azon belül Sajópetriben) élő Kondrát Gusztáv 27 holdas gazda és felesége, akiket kettő, illetve három alkalommal állítottak bíróság elé, s esetükben – Turinéhoz hasonlóan – egyértelműen kimutathat a példastatuálás szándéka. Először Kondrát Gusztáv meghurcoltatására került sor. 1951-ben korabeli hírek szerint súlyos „bűntettet" követett el: „egy hold cukorrépáját és két hold napraforgóját nem művelte meg, 500 négyszögöl szőlőjének felét szintén műveletlenül hagyta. Lakása közelében fekvő félholdnyi rozsföldjén libák legeltek, megmaradt rozstermését félig éretten levágta, több kereszt rozsot lakására szállított, hogy otthon feketén kicsépelje. Kondrát két hold árpavetésének aratását mai napig sem kezdte meg –

56 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. V/56/1951.
57 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/859. ő. e. A miskolci államügyészség jelentése. 1951. május 25.
58 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. V/128/1951.
59 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. V/227/1952.
60 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. V/216/1953.
61 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. T/359/1953.
62 HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/791. ő. e. 1951. 08. 17.
63 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. T/546/1952.
64 *Észak-Magyarország*, 1953. június 28.
65 *Észak-Magyarország*, 1955. szeptember 20.
66 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. T/23/1955.

csikóját legelteti az árpavetésben. A hordást sem végezte el, egyéb mezőgazdasági munkák elvégzését is szabotálta." A miskolci járásbíróság ezért 2 év börtönre, 2000 forint pénzbüntetésre, 2000 forint értékig vagyonelkobzásra és a közügyektől 5 évig tartó eltiltásra ítélte.[67] Kondrátot egyértelműen elrettentés céljából börtönözték be hosszú időre. Ítéletéről a megyei lap háromszor is beszámolt, amelyekben a begyűjtést szabotáló „kulákok" elleni harcra szólítottak fel: „Éberen kell figyelni minden zavart keltő kísérletre és keményen le kell sújtani a szabotálókra, a dolgozók nép állama törvényeinek megsértőire. Ezért ítélte a dolgozó nép bírósága Konrád Gusztáv ládpetri kulákot feketecséplésért s ilyen és ennél súlyosabb ítélet vár mindazokra, akik megkísérlik, hogy ártsanak népünknek."[68] Kondrát meghurcoltatása ezzel még korántsem ért véget. A már minden bizonnyal börtönbüntetését töltő férfit pár hónappal később a miskolci járásbíróság újabb 1 év börtönre, 1000 forint pénzbüntetésre, a közügyektől 3 évi eltiltásra ítélte, mert 10 holdon nem volt „hajlandó" vetni.[69] Kondrát bebörtönzése után a hatóságok felesége ellen indítottak büntetőeljárásokat. 1952-ben, egy év leforgása alatt háromszor került bíróság elé. Először közellátási bűntett miatt 3 hónap felfüggesztett börtönre és 600 forint pénzbüntetésre ítélték,[70] majd az aratást későn megkezdő „szabotáló kulákasszonyt" 2000 forint pénzbüntetéssel,[71] egy hónappal később pedig ugyancsak közellátás érdekét veszélyeztető bűntett miatt 6 hónap börtönnel és 2000 forint pénzbüntetéssel sújtották.[72]

7. táblázat
Eljárások évi számának alakulása

Év	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	Összesen
Szabadságvesztés	0	3	6	41	44	31	1	9	2	137
Pénzbüntetés	1	3	7	12	26	7	4	0	0	60
Felmentés, megszüntetés	0	0	0	0	0	0	0	1	3	4
Összes esetszám	1	6	13	53	70	38	5	10	5	201

A *7. táblázat* adataiból jól látszik, hogyan változott a miskolci városi és járási „kulákok" ellen indított megtorlás intenzitása. Alapvetően a számok hasonló képletet mutatnak, mint a korábban már ismertetett megyei szintű bírósági adatok. A kezdeti nehéz indulás után 1951-re, de még inkább 1952-re pörgött fel az államvédelem és a bíróság gépezete a legjobban. Ezen években ítélték el és börtönözték be a legtöbb személyt. Megfigyelhető, hogy míg 1950-ig főbüntetésként inkább a pénzbüntetést alkalmazták, addig 1951-től kezdve az időszak végéig a szabadságvesztés dominált. Az is megfigyelhető, hogy bár 1953-ban jóval kevesebb embert ítéltek el, de még

67 *Észak-Magyarország*, 1951. augusztus 04.
68 *Észak-Magyarország*, 1951. augusztus 09.
69 *Észak-Magyarország*, 1951. 11. 04.
70 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. K/546/1952.
71 *Észak-Magyarország*, 1952. július 17.
72 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. K/546/1952.

mindig közel háromszor több személy ellen indult csak ebben az évben eljárás, mint 1950-ben. Az 1954-es esztendő a visszaesés éve, azonban 1955-re ismét felerősödött az „osztályellenség" elleni harc, majd 1956-ban újabb megtorpanás tanúi vagyunk, amit az 1955. novemberi politikai bizottsági határozat magyarázhat. Ugyancsak ez lehet az oka annak, hogy a korábban már kétszer is elítélt felsőzsolcai Bujdos Istvánt 1956-ban a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett sikkasztás vádja alól,[73] a sajóvámosi vitéz Ár Imrét pedig a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett lopás bűntettének vádja alól felmentettek.[74] Mindkét esetben volt immár lehetőség a vád valótlan voltának bebizonyítására.

8. táblázat
Főbüntetések száma és a szabadságvesztések mértéke

	Pénz-büntetés	1 hónapon alul	1–6 hónap	7–12 hónap	1–5 év	6–10 év	11–15 év	Összesen
Ítéletek száma (db)	60	2	79	34	16	3	3	197
Ítéletek aránya (%)	30,46	1,02	40,1	17,26	8,12	1,52	1,52	100%

A főbüntetések és a szabadságvesztések mértékének vizsgálata alapján megállapítható, hogy a bíróságok elsődleges célja nem a vádlottak hosszú távú kivonása volt a társadalomból *(8. táblázat)*. A szabadságvesztésre ítéltek 57,36 százaléka egy évnél kevesebb vagy legfeljebb egyévi börtönbüntetést szenvedett el egy-egy eljárás során. Az összes börtönbüntetés átlagértékét tekintve egy miskolci vagy Miskolci járási „kulák" átlagosan több mint egy évi szabadságvesztést szenvedett (13,49 hónap). Hozzátartozik az igazsághoz azonban, hogy ebben nagy szerepe volt azon politikai bűncselekmények miatt vagy kifejezetten politikai céllal hozott ítéleteknek, amelyeknél igen súlyos börtönbüntetéseket szabtak ki. Így jelentősen emelte az átlagértéket dr. Skody József „árurejtegető fasiszta ügyvéd" ügye, akit családjával együtt példastatuálás egyértelmű szándékával állítottak 1951-ben a különtanács elé. A bíróság áruhalmozás, árdrágítás és izgatás miatt dr. Skody Józsefet 15 év, Skody Jolánt 3 év 6 hónap, Skody Emmát 2 év 6 hónap, Skody Ilonát 3 év, dr. Skody Károlyt 2 év börtönre ítélte.[75] Amennyiben viszont csak a „hagyományos", mezőgazdasági létformával kapcsolatos ítéleteket vesszük alapul, a börtönbüntetések átlaga hét és fél hónapra redukálódik.

A fenti táblázat adataiból szintén hiányzik, de megemlítendő, hogy a szabadságvesztéssel járó büntetések 97,08 százaléka letöltendő börtönbüntetést jelentett. Mindössze négy esetről tudunk (2,92 százalék), amikor a vádlott „kulákot" felfüggesztett börtönre ítélték. 1950-ben Gombos Imre kistokaji református lelkészt közellátási bűntett miatt a járásbíróság 3 hónap fogházra ítélte, büntetését azonban a másodfokon el-

73 HU-MNL-BAZML-XXV.54.b. 44/1956.
74 HU-MNL-BAZML-XXV.54.b. 425/1956.
75 *Észak-Magyarország*, 1951. február 17.

járó megyei bíróság 1951-ben felfüggesztette.[76] 1951-ben a sajókeresztúri Czecz Sámuelnét 1,[77] a miskolci Szűcs Sámuelt 3,[78] 1952-ben a ládpetri Kondrát Gusztávnét 3 hónap felfüggesztett börtönre ítélték.[79]

9. táblázat

Vád tárgyává tett bűncselekmények megoszlása

Közellátási bűntett	Állattartási kihágás	Begyűjtés körében elkövetett kihágás	Árdrágítás	Sertésjáratlevéllel való visszaélés	Államrend elleni bűntett	Hatósági közeg elleni erőszak	Egyéb	Összesen
150	7	1	3	2	10	3	26	201

A vád tárgyává tett cselekményeknél természetesen a közellátási, illetve a mezőgazdasági munkákkal összefüggő kihágások, vétségek és bűntettek szerepelnek túlnyomó többségben *(9. táblázat)*. A vizsgált esetek 80 százalékánál ilyen jellegű vádat nyújtottak be az érintettekkel szemben. Annak ellenére, hogy az államvédelmi jelentések folyamatosan a „kulákok" izgató kijelentéseiről, illetve gyanús szervezkedéseikről számolnak be, ilyen váddal az érintetteknek csak közel 10 százalékát ítélték el. Fontos megjegyezni, hogy a borsodi és így a Miskolci járási eljárások között egyetlen „kulákszervezkedési" ügy sem lelhető fel. Szemben a Békés megyei,[80] vagy a lengyelkápolnai „kulákszervezkedésekkel",[81] itt „csupán" olyan ügyekben vontak felelősségre „kulákokat", amelyek nem kifejezetten ezen társadalmi réteghez kötődtek, illetve amelyek bár koncepciós elemeket tartalmaztak, de alapvetően nem konstruált, kitalált mozgalmak voltak, mögöttük tényleges ellenálló szervezett állott. Alapvetően mindegyik eljárás a miskolci központú „Fehér Partizánok" nevű szervezkedéshez kapcsolódott, amely bár egyes adatok szerint „nem sokkal a felszabadulás után megalakult",[82] működésére – a kutatás jelenlegi fázisában – csak 1947-től kezdve rendelkezünk adatokkal. A csoport 1949-től vált igazán aktívvá, ettől kezdve dr. Hargitai Gyula és Viskolcz István, illetve Binder Oszkár és Fiala József vezetésével széles körű tagtoborzásba kezdtek. Bár a tagok túlnyomó többsége érdemi aktivitást nem mutatott, a szervezkedés egyes ágai élénk röplapkészítési és terjesztési tevékenységet is végeztek. „Az illegális szervezkedés tagjai volt horthysta tisztek, szolgabírók, kulákok és ehhez hasonló ellenséges elemek voltak"[83] – állapították meg az eljárás során, s valóban, a tagok között számos „kulákká" minősített személy található. Ilyen személy volt Hölcz Rezső, aki otthonában évekig biztosított lakhatást az

76 HU-MNL-BAZML-XXV.54.b. 22856/1950.
77 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. C/39/1952.
78 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. S/58/1951.
79 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. K/546/1952.
80 Őze és Őze, 2012.
81 Bálint 2005, 239–258.
82 ÁBTL-3.1.9. V-127612/1. 25. sz. jelentés Fiala József fogdai magatartásáról. Budapest, 1954. november 19.
83 ÁBTL-3.1.9. V-127612/2. Sajtóközlemény a „Fehér Partizánok" nevű szervezkedés ügyében. 1955. február 24.

illegalitásban élő Fiala Józsefnek, de neki volt köszönhető, hogy a szervezkedés hatvani és budapesti csoportokkal bővült.[84] Hölcz és különösen felesége aktívan részt vett a szervezkedés röplapjainak elkészítésében, utóbbi terjesztésében is. Jóllehet a társaság egyik ága már 1951-ben lebukott, a többség ellen csak 1955-ben indult bírósági eljárás. Ekkor Hölcz Rezsőt szervezkedésben való részvétel bűntette miatt, egy másik perben feleségét szervezkedés lényeges támogatása vádjával 12–12 év szabadságvesztésre ítélték.[85] Öccsét, Hölcz Gábort – aki ugyan tagja volt a szervezetnek, de érdemi tevékenységet nem végzett – a Legfelsőbb Bíróság jogerősen 5 év börtönre ítélte.[86]

A „Fehér Partizánok" dr. Hargitai Gyula, illetve Némethy Tibor által vezetett ágában vállalt szerepet Bárczay Olivér miskolci, valamint négy felsőzsolcai „kulák", így Bujdos Balázs, Németh János, Papczun János és Rapcsák Pál. Bárczay 1950–1951 fordulóján lépett a szervezetbe, és egy alkalommal társai rendelkezésére bocsátotta gépkocsiját, amellyel utána röpcédulákat szállítottak, illetve írógépét, amellyel röplapokat készítettek. A felsőzsolcaiak 1949–1950-ben lettek a szervezkedés községi sejtjének tagjai, érdemi tevékenységet azonban ők sem fejtettek ki.[87] Érdekesség, hogy a zsolcai sejttagok közül egyedül vezetőjük, Rimaszécsi Barnabás nem volt „kulák", minden beszervezett ezen üldözött társadalmi csoportból került ki. A felsőzsolcaiak kapcsolata a szervezkedés vezetőivel később megszűnt, 1951–1952-ben ugyanis a szervezkedés számos tagját letartóztatták, vagy kitelepítették, Bárczay és a felsőzsolcaiak elhurcolására azonban csak 1955-ben került sor. Ekkor a Miskolci Megyei Bíróság Bárczay Olivért népi demokratikus államrend elleni bűntettben és közokirathamisítás bűntettében, Németh Jánost, Rapcsák Pált és Papczun Jánost népi demokratikus államrend elleni bűntett találta bűnösnek, s ezért Bárczayt 10, Némethet 8, Rapcsákot 6, Papczunt 7 év börtönre ítélte. A másodfokon eljáró Legfelsőbb Bíróság Németh büntetését 5, Rapcsákét 4 év börtönre szállította le.[88] A felsőzsolcai sejt tagjai közül csak Bujdos Balázs nem került börtönbe, ő ugyanis az eljárás idején az ÁVH szolgálatába állt, és így kerülte el a felelősségre vonást.[89]

A *9. táblázat*ban szereplő „Egyéb" kategóriában mindazon ügyeket szerepeltettük, amelyek máshova nem sorolhatók. Ezek formálisan köztörvényes ügyekben indított eljárások voltak: testi sértések, társadalmi tulajdon elleni lopások vagy sikkasztások. Utóbbiak terén kiemelendő, hogy 1955–1956-ban immár társadalmi tulajdon elleni bűntettel vádolták azokat, akiket korábban még közellátási bűntett címén börtönöztek volna be. Fontos megjegyezni, hogy ezen ügyeken túl is több esetben felmerül annak gyanúja, hogy a köztörvényes vádak mögött politikai célok lehettek. Kiemelendő közülük két „kulákpap", Ugróczy Sándor felsőzsolcai római katolikus lelkipásztor és Kalmár András bőcsi református lelkész esete. Mindkét egyházi személyt kisgyermekek elleni

84 ÁBTL-3.1.9. V-127612/a. Budapesti Fővárosi Bíróság B. I. 005010/1955-6. sz. ítélete.
85 ÁBTL-3.1.9. V-127612/1. 253.; ÁBTL-3.1.9. V-127612/a. Budapesti Fővárosi Bíróság B. I. 005010/1955-6. sz. ítélete.
86 ÁBTL-3.1.9. V-127612/2. Hölcz Gábor anyaga fotómásolatainak megküldése. 1960. április 15.
87 HU-MNL-BAZML-XXV.21.b. 556/1966.
88 HU-MNL-BAZML-XXV.21.b. 556/1966.
89 Kis 2006, 30–31.

bűncselekményekkel vádolták meg. Ugróczy Sándort 1952-ben kislányok sérelmére elkövetett szemérem elleni erőszak miatt 4 év börtönre ítélték,[90] míg 1954-ben Kalmárt azzal vádolták meg, hogy több gyermeket megvert korbáccsal,[91] s ezért a járásbíróság könnyű testi sértés vádjával címén 600 forint pénzbüntetésre ítélte.[92] Sajnos egyik ügy iratai sem lelhetők fel a levéltár őrizetében, így a büntetőeljárás részletei – a vádlottak, vagy a tanúk nyilatkozatai – nem ismertek, csupán a korabeli megyei lap számolt be propagandisztikus céllal ezen esetekről. Sajnos a meglévő források alapján a kauzalitás kérdése nem megválaszolható. Nem tisztázható, hogy a pártállami hatalom egy tényleges bűncselekményt használt-e fel a „klerikális reakció" elleni harcban, vagy épp fordítva, egy ártatlan lelkipásztort hurcoltak meg politikai okokból állítólagos köztörvényes vádakkal illetve.

10. táblázat

A vádlottak életkori megoszlása

	20–40 év közötti	40–60 év közötti	60 év feletti	Nincs adat	Összesen
Fő	26	124	47	4	201
Százalék	12,93	61,69	23,38	1,99	99,9%

Az eljárás alá vont személyek életkori megoszlásából egyértelműen kitűnik, hogy a vádlottak több mint fele 40 és 60 év közötti középkorúakból került ki *(10. táblázat)*. A büntetőeljárások nyilvánvalóan a „kulákká" nyilvánított családfőket célozták meg elsősorban, ez is a magyarázata annak, hogy a vádlottak több mint 20 százaléka a 60 év feletti korosztály tagja. A Miskolci járásban legidősebbként az 1869-ben született, s 1951-es elítélésekor a 82. életévében járó sajóecsegi Fazekas Józsefet ítélték el közellátási bűntett miatt. A már aggastyán Fazekast 7 hónap letöltendő börtönbüntetéssel és 1000 forint pénzbüntetéssel sújtották.[93]

11. táblázat

A vádlottak 1948 előtti és az eljárás idején birtokukban lévő földingatlanok mennyisége

	0 kh	0–10 kh	11–25 kh	26–40 kh	40 kh felett	Nincs adat	Összesen
1948 előtti földtulajdon	7	18	29	56	14	4	128
Eljárás idején birtokolt földtulajdon	22	34	38	29	1	4	128

90 HU-MNL-BAZML-XXV.71.d. 0084/1952.
91 *Észak-Magyarország*, 1954. augusztus 11.
92 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. K/791/1954.
93 HU-MNL-BAZML-XXV.21.e. F/59/1951.

Ugyancsak érdekes, ha megnézzük, milyen földterülettel rendelkeztek a vádlottak 1948-as „kulákká" minősítésük előtt, illetve az eljárás idején *(11. táblázat)*. Az adatok alátámasztják azon államvédelmi jelentéseket, amelyek arról számolnak be, hogy a „kulákok" megbélyegzésük elkerülése céljából igyekeztek megszabadulni földjeiktől, s inkább szétosztották családtagjaik között, vagy felajánlották azt az államnak. Jól példázza ezt, hogyan változott a „bűvös" 25 katasztrális hold (kh) feletti területtel rendelkezők száma. Míg a vádlottak összességében 54 százaléka tartozott ebbe a kategóriába, addig számuk az ellenük indított eljárások idejére 23 százalékra csökkent. Még szembetűnőbb a 40 kh feletti földbirtokkal rendelkezők számának az alakulása. 1948 előtt 14 későbbi vádlott tartozott ebbe a kategóriába, a bíróság eljárás idején ezt már csak a 42 holdas hernádnémeti Fegyverneki Lajos mondhatta el magáról. A többiek lemondtak tulajdonukról.

Összegzés helyett

Jelen tanulmány arra tett kísérletet, hogy elemző módon bemutassa a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei „kulákpereket", „kulákok" elleni büntetőeljárásokat és mellette egy város, illetve egy járás fókuszba helyezésével, a rendelkezésre álló iratokból kiszűrhető adatok alapján kísérletet tegyen arra, hogy következtetéseket vonjon le az eljárások mennyiségére, milyenségére és céljaira vonatkozóan. A kétfajta elemzés sok helyütt kéz a kézben járt együtt. Ezek összevetésével egyértelműen megállapítható, hogy a „kuláksággal" szembeni közigazgatási megtorló intézkedéseket 1949-től kezdve büntetőeljárások váltották fel, amelyek 1952-ben csúcsosodtak ki. Egyértelműen megállapítható, hogy a fő cél a pénzbüntetések, illetve néhány hónapos börtönbüntetések kiszabása volt, ami által az állam bevételhez és ingyenmunkához juthatott hozzá. Súlyos, többéves, vagy akár tíz éven felüli börtönbüntetések kiszabására példastatuálás céljából vagy pedig államrend elleni bűntettek miatt indított politikai perek során került sor. E téren pedig nem tehetünk különbséget az 1953 előtti és 1953 utáni időszak között. Mind a korabeli iratokra vonatkozó megyei általános, mind pedig a kisebb területre vonatkozó és az egyedi ügyek számbavételére fókuszáló vizsgálat megállapította, bár a Nagy Imre-kormány programjának hatására az államvédelmi és bírósági szervek ideiglenesen megrendültek magabiztosságukban, ebbéli állapotukból hamar fölocsúdtak, majd koncentráltabban folytatták az „osztályellenség", s kiemelten a „kulákság" elleni harcukat. A politikai rendőrség célkeresztjének iránya ugyanis egyáltalán nem módosult, ami változott, az csupán az eszköz és a mérték volt. A folyamat 1956 nyaráig tartott, amikor az 1955. novemberi párthatározat lassú hatására egy új, felmentésekkel és eljárások megszüntetésével együtt járó enyhülő szakasz kezdődött, amelyet az 1956-os forradalom közeli kitörése zárt le.

Források

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
3.1.9. Vizsgálati dossziék (V-dossziék)

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára (HU-MNL-BAZML)
XXIII.2.d. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. Visszaminősített TÜK-iratok
XXV.21.b. Borsod-Abaúj-Zemplén (1983-ig Miskolci) Megyei Bíróság iratai. Büntetőperes iratok
XXV.21.e. Borsod-Abaúj-Zemplén (1983-ig Miskolci) Megyei Bíróság iratai. Vegyes iratok
XXV.54.b. Miskolci Járásbíróság iratai. Büntetőperes iratok
XXV.71.d. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Főügyészség iratai. TÜK-iratok
XXV.72.a. Miskolci Városi (1983-ig Városi és Járási) Ügyészség iratai. Igazgatási iratok
XXXV.69. MDP Borsod-Gömör-Kishont, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bizottságának iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (HU-MNL-OL)
XIX-A-0002-j. Minisztertanács Titkársága. Tanácsszervek Osztálya: Kuláklisták

Nyomtatott források

Észak-Magyarország, 1951–1955

Hivatkozott irodalom

Bálint László 2005, *Különös szervezkedések Szegeden és környékén 1945–1953. A hírhedt koncepciós eljárások és ítéletek első magyar példái.* Belvedere Meridionale, Szeged.

Kis József 2006, Az „illegális szervezet" felsőzsolcai sejtje. In: Kis József – Zsiros Sándor (szerk.): *1956 Felsőzsolca. Örökség,* (5) október, 22–31.

Őze Sándor – Őze Sándorné 2012, *Sárréti Sasok. Nemzeti ellenállási mozgalom Kelet-Magyarországon 1948–1953.* Kárpátia Stúdió, Budapest.

Saád József: Hatvanöt év után – egy ávéhás akció nyomában... https://telepesek.mnl.gov.hu/pdf/hatvanotev.pdf (utolsó megtekintés: 2021. október 11.)

Szabó Péter

Vizek és erdők a hódoltság határvidékén: hagyományos témák új megközelítésben[1]

Amikor az Európai Környezettörténeti Társaság 6. konferenciáján voltam 2011-ben a finnországi Turkuban, érdeklődve vettem észre, hogy a program része egy szekció „Ordering nature in Ottoman lands, 1500–1900" címmel. A rengeteg nyugat-európai modern történelemre fókuszáló előadás között ez meghökkentő és az időhatárok miatt magyar szempontból is releváns kivételnek tűnt. A három előadás végeztével az első hozzászóló John McNeill, korunk egyik legjelentősebb környezettörténésze volt. McNeill a maga humoros módján felkért minket arra, hogy véssük eszünkbe ezt a helyet és napot, mert innentől elmondhatjuk magunkról, hogy „jelen voltunk az oszmán környezettörténet megszületésénél". Még ha ez az állítás talán túlzás is volt, kétségtelenül ugyanebben az évben jelent meg a három előadó közül kettőnek úttörő jelentőségű monográfiája (Sam White – *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire* és Alan Mikhail – *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*). Az Oszmán Birodalom azóta kiemelt szerepet kapott az eurázsiai környezettörténetben, és a Bécsben dolgozó Onur Inal szervezésében 2017-ben megalakult a Network for the Study of Environmental History of Turkey elnevezésű szervezet is. A nemzetközi környezettörténet szempontjából (és mivel angol nyelvű kötetről van szó, ez talán a legrelevánsabb kontextus) Vadas András monográfiája a tágan értelmezett oszmán vonatkozású környezettörténet eme üdvözlendő felvirágzásának fontos része.

A magyar olvasó számára magától értetődő az oszmán történelem megértésének fontossága: a történelmi Magyarország bukását jelentő mohácsi csata és Buda eleste után az ország középső része több mint 150 évre az Oszmán Birodalom részévé vált. A hódoltság különböző aspektusaival rengeteg munka foglalkozott már, és a környezeti szempontok a legkorábbi időktől fogva jelen voltak ezen munkákban. Szekfű Gyula híres mondatai generációk agyába vésték bele, hogy a virágzó Alföld a török uralom alatt és miatt vált pusztasággá. Vadas, a magyar környezettörténészek második generációjának egyik kiemelkedő alakja, könyvében nemcsak ezzel

1 A recenzeált kötet: Vadas András: *The Environmental Legacy of War on the Hungarian-Ottoman Frontier, c. 1540–1690.* Amsterdam University Press, Amsterdam, 2023. 290 oldal.

a hagyományos képpel száll vitába, hanem kísérletet tesz a Kárpát-medencei magyar–török háborúk komplex környezettörténeti elemzésére is.

A könyv az Amsterdam University Pressnél jelent meg az *Environmental Humanities in Pre-modern Cultures* sorozatban, amelybe tematikailag jól beleillik. Maga a könyv öt fejezetre oszlik. A bevezetés és a konklúzió között a második és harmadik fejezet vizekkel foglalkozik, a negyedik fejezet pedig erdőkkel. Ahogyan maga a szerző megjegyzi (41.), mindkét téma régóta jelen van a vonatkozó magyar irodalomban, újdonságot tehát inkább a kérdésfelvetésben, illetve az értelmezés módjában és eredményében várhatunk. A bevezetésben Vadas rögtön tanúbizonyságát adja annak, hogy képes új módon gondolkodni: a hódoltsági határvidék problémáját ugyanis a nemzetközi *frontier studies* problémakörébe illeszti bele. Valóban: a török–magyar határ (legalábbis a törökök szempontjából) ugyanúgy egy folytonosan változó és expanzív *frontier*nek tekinthető, mint megannyi hasonló példa a középkori *Ostsiedlung*tól az amerikai nyugatig. Nemzetközi szempontból a könyv másik újdonsága az, hogy egy rendkívül hosszú háborút vizsgál. Az eddigi környezettörténeti kutatások ugyanis rövidebb és intenzívebb eseményekre koncentráltak, például az első világháborúra vagy az amerikai polgárháborúra. Ezekhez képest az erősen változó intenzitású és 150 éven át húzódó török–magyar konfliktus egészen más minőséget képvisel, amely azonban számos analógiával rendelkezik a középkorból (százéves háború) vagy éppen a kora újkorból (harmincéves háború).

Módszertanilag a vizekkel foglalkozó fejezetek kvalitatív, míg az erdős fejezet inkább kvantitatív jegyeket mutat. Ez nem feltétlen a források mennyiségére vonatkozik: Vadas a második és harmadik fejezetben is szokatlanul nagy számú forrást használ, konkrétan a Rába folyó részletes leírásait, valamint a körmendi és a csákányi Batthyány-uradalom több ezer 17. századi levelét. A második fejezetben jórészt arra koncentrál, hogy megértse, milyen szerepet játszottak Magyarország (illetve Ausztria) védelmében a folyók: hogyan értelmezték és tervezték ezt a szerepet politikusok és katonák, és hogyan próbálták átültetni mindezt a gyakorlatba a Rába folyón. A részletes leírások során megelevenedik előttünk a Rába mint határfolyó, bevágásokkal, duzzasztásokkal, őrhelyekkel. A helyzet engem sok szempontból a dunai *limes*re emlékeztetett, persze azzal a fontos különbséggel, hogy a Dunán átkelni már önmagában is óriási feladatot jelentett. A Rába esetében pontosan az volt a folyamatos erőfeszítések célja, hogy az amúgy viszonylag keskeny folyót minél komolyabb akadállyá tegyék, mindazonáltal az adott gazdasági és szociális körülményeket figyelembe véve. Ezen intézkedések hatását a harmadik fejezet vizsgálja, a körmendi árvizek példáján. Vadas alaptézise itt az, hogy a török háborúk miatti intézkedések megváltoztatták a Rába vízjárását, és jelentősen hozzájárultak az árvizek számának megemelkedéséhez. A szerző ezen értelmezését a hagyományos magyarázatokkal (főleg erdőirtás és kis jégkorszak) szemben próbálja meg érvényre juttatni. Érzésem szerint sikerrel járt a korábbi magyarázatok elvetésében, de szívesen olvastam volna fő tézisének bővebb kifejtését. A háborúk okozta folyóátalakítás és az árvizek ok-okozati összekötése tud-

niillik főleg a 3.5. fejezet egy rövidebb részére szorul – az érvelés megállja a helyét, de hogy igazán meggyőző legyen, érdemes lett volna több teret szentelni a jelenség működési mechanizmusának.

A negyedik fejezet annyiban kvantitatívabb, hogy Vadas rengeteg számmal és becsléssel támasztja alá legfőbb érvét, amely szerint a török háborúk hatása az erdőkre ugyan nem volt elhanyagolható, ám nem a hagyományos narratíva keretein belül, amely a feltételezett erdőirtást az általános pusztításhoz, illetve a különféle végvárak építéséhez használt hatalmas famennyiséghez köti. A Dunántúlon a legfontosabb változásokat a határvidék elnéptelenedése nyomán fellépő visszaerdősödés és a nagyszámú katonaság ellátásához szükséges tűzifa megtermelése jelentette. Az Alföldön pedig a mezővárosokba koncentrálódó lakosság marhakereskedése és az ezzel járó legelőterület-növekedés volt az erdőkre hatással. Az alaposan végiggondolt számok között valóban semmi sem mutat arra, hogy például a faerődítmények építéséhez és karbantartásához különösebben nagy mennyiségű erdőre lett volna szükség – Vadas szerencsére figyelembe veszi azt is, hogy az erdők vágás után regenerálódnak, hacsak ebben valami meg nem gátolja őket (ahogyan az például az Alföldön minden bizonnyal történt). Összességében sok egyéb munkához hasonlóan ez a könyv is azt mutatja, hogy a fahasználatra legnagyobb hatással általában nem a drámai (és ezért jól dokumentált) események vannak, hanem a helyiek hétköznapi (és ezért a forrásokban nehezen megfogható) túléléséhez minden körülmények között szükséges famennyiség. Fontos azt is megjegyezni, hogy a szerző által tanulmányozott források között feltűnően kevés az olyan, amely az erdők hiányára mint problémára utal. A jelek szerint a témakör megléte a korabeli diskurzusból nehezen vezethető le, és talán könnyebben megérthető lenne az Oliver Rackham-féle „tönkretett táj" *(ruined landscape)* elméletén belül, amely azt vizsgálja, hogyan tulajdonítanak kedvezőtlen tájbéli változásokat különböző társadalmak a velük politikailag és kulturálisan szemben álló félnek.

Vadas monográfiája alapvetően nemzetközi piacra készült, és érdemes így is szemügyre vennünk. Véleményem szerint a történelmi és földrajzi bevezető (26–40.) jól eltalálta, mennyi információra van szüksége a magyar viszonyokat kevéssé ismerő közönségnek ahhoz, hogy a könyvet meg tudja érteni. Nagy kár, hogy az illusztrációk, amelyek eredetiben bizonnyal hasznosak és jól értelmezhetőek voltak, fekete-fehérben és sokszor rossz felbontásban kerültek be a kötetbe. Például a Lászlóffy-térképet mindannyian ismerjük, de a könyvbéli verzió *(Figure 2.1)* sajnos nem fogja az olvasót segíteni a Kárpát-medence hidrológiájának megértésében. Ugyanígy a Batthyány-uradalmakat ábrázoló térkép *(Figure 3.1)*, illetve a Kárpát-medence 16. századi politikai térképe *(Figure 1.2)* sem értelmezhető az eredeti színek nélkül. Ez mindazonáltal nyilvánvalóan nem a szerző döntése volt, hanem a könyvsorozat adta keretek következménye.

Végigolvasva a könyvet, a török kori környezet új képe bontakozik ki előttünk. Vadas sok hagyományos narratívát megkérdőjelez, más esetekben pedig új

kérdéseket tesz fel régi problémákkal kapcsolatban. Végeredményében az olvasóban az az érzés lesz úrrá, hogy talán egy út kezdetén állunk, amely a jövőben elvezethet a török–magyar háborúk környezeti hatásának teljes újraértékeléséhez. Ahogy maga a szerző is megjegyzi (206.), számtalan további környezet vár még megértésre, számos további téma és kapcsolat várja avatott kutatóját. Aki el akar indulni ezen az úton, az Vadas András könyvénél nehezen találhat jobb útitársat.

Gőzsy Zoltán

Episztémé, techné, empíria[1]

Elöljáróban két szempontot említenék azzal kapcsolatban, miért fontos minimum egy recenzió erejéig foglalkozni Verena Lehmbrock kötetével. Közhelyszerű, de elsőként a könyv tartalmi relevanciáját, forrásgazdagságát és strukturális igényességét, koncepciózusságát emelném ki. Másodsorban azt, hogy a hazai történeti kutatás számára is iránymutató és inspiráló lehet. Ehhez megfelelő környezetet teremthet a vidéktörténeti perspektíva kapcsán a közelmúltban generálódó tudományos diskurzus, másrészt a 18. század történetének hazai kutatásában az utóbbi évtizedben felbukkanó olyan törekvések, amelyek a korszak gazdaságfejlesztési tevékenységét *(Verbesserung der Ökonomie)*, az agrárium elméleti és gyakorlati megközelítéseit, a tudásszervezési eljárások alkalmazását igyekeztek feltárni.[2]

A recenzeált kötet a szerző 2016-ban a berlini Technische Universität filozófiai intézetében megvédett disszertációjának *(Landwirtschaft in den Stand einer Wissenschaft erheben. Zur Wissenschaftsreflexion ökonomischer Aufklärer 1750–1820)* bővített változata. Lehmbrock munkája igen jól illeszkedik a „Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und Früher Neuzeit" sorozatba. A több mint félszáz kötetet felvonultató széria darabjai tudatosan igyekeznek társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténeti vizsgálatokat érvényesíteni, részben lokális, részben regionális szinten. Jó érzékkel válogatnak be olyan kutatásokat, amelyekben az oktatás, a nevelés és a normaadás társadalmi struktúrára gyakorolt hatásait vizsgálták.

Verena Lehmbrock kötete egy emblematikus, ugyanakkor rendkívül komplex folyamatot mutat be a 18. század második feléből: a mezőgazdasági termelés átalakulásának, illetve tudatos átalakításának procedúráját és annak kulturális, szociális vetületeit. Azt a tendenciát tárja elénk, amelynek során a nagyrészt agrárjellegű, földbirtokokon alapuló feudális társadalomból polgári és iparosodó társadalom lett. A szerző az agrárium példáján mutatja be, hogy a tudományok szerepe, a tudományosságról alkotott elképzelések, valamint

1 A recenzeált kötet: Verena Lehmbrock: *Der denkende Landwirt. Agrarwissen und Aufklärung in Deutschland 1750–1820*. Böhlau Verlag, Köln, 2020, 312 oldal. (Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und Früher Neuzeit. Band 50.).

2 Jó példa erre a nyugat- és közép-európai tudástranszfert érintő projektek (mint pl. a Krász Lilla által vezetett *A tudományos tudás áramlásának mintázatai Magyarországon, 1770–1830* c. kutatás, NKFIH 119577), illetve az ebből sarjadó publikációk, pl. a *Századok* 151 (2017.) 5. száma, amely a 18–19. századra fókuszálva elemezte a magyarországi helyzetet. Ugyanakkor a hazai összefoglalások kevéssé vizsgálják érdemben a 18. század második felének külföldi hatásait: vö. Király 2013, 18.

a társadalmi változások milyen szoros kapcsolatban álltak egymással. Ezt a nagyívű vállalását a kötet képes az egyes aktorokon és az egyes szervezeteken, intézményeken keresztül megragadni, és ami különösen dicsérendő, párhuzamosan és interakcióban prezentálja a változásokat. Ezt semmiképpen sem egyszerű megvalósítani. A 18. század és a 19. század első felének megismerését nagyban nehezíti, hogy ezeket az éveket egymást multiplikátorként generáló akciók, reakciók, interakciók sora, értelmezési és önértelmezési különbségek kísérik. Mivel a történéseket a változások dinamikájában és folyamatában kell értelmezni, a belső fejlődés és a külső hatások összefüggésében, részben a források összegyűjtése és feldolgozása, részben az egyes stációk, rétegek összekapcsolása komoly kihívást jelent a történészek számára. Lehmbrock kutatása tudományos előzményének az Oekonomische Gesellschaft Bern által 2003 és 2014 között levezényelt *Nützliche Wissenschaft, Naturaneignung und Politik – Die Oekonomische Gesellschaft Bern im europäischen Kontext (1750–1850)* nevű projektet tekinthetjük. Ez a program, ellentétben a korábbi intézmény- és eszmetörténeti megközelítéssel, a gazdasági felvilágosodásra *(Ökonomische Aufklärung)*[3] olyan mozgalomként összpontosított, amely az állam szempontjait és érdekeit figyelembe véve a tudomány segítségével a természeti erőforrások felhasználásának optimalizálását tűzte ki célul. Ám mivel ez a kutatás kevéssé fókuszált a német területekre, Lehmbrock munkája több tekintetben is kiegészíti, sőt gazdagítja a svájci projekt eredményeit.

A kötet középpontjában a gazdasági felvilágosodás reformmozgalmának intenzív vizsgálata áll. A sokat hangoztatott és célként kitűzött fejlődés és felemelkedés jelszava ekkor elsősorban a mezőgazdaságra vonatkozott. A gazdasági felvilágosítók *(Aufklärer)* programszerű célja a hozam és a termelékenység növelése volt, az új, tudományos vagy hasznos ismereteket e cél elérésének eszközeként terjesztették. A gazdaság előmozdítása a tudományos gazdaság vagy az agrártudomány normatív eszményével is összekapcsolódott, amely igen nagy mértékben eltért a hagyományos mezőgazdasági szemlélettől és gyakorlattól. A gazdasági felvilágosodás szinte minden teoretikusa megkülönböztette magát azoktól a formáktól, amelyek a hagyományos (kevésbé művelt és felvilágosulatlannak gondolt) praxishoz voltak köthetők. Az agrárium tudományossá válása kezdetben kvázi természetes folyamatnak, egyfajta automatizmusnak hatott, amely egyszerűen azért indult be, mert művelt emberek szentelték magukat a mezőgazdaság tanulmányozásának (többek között köztisztviselők, földbirtokosok, jogtudósok, lelkészek).

A 18. században igen jelentős változások zajlottak le a tudományos életben, elméleti, gyakorlati szinten is komoly átalakulást tapasztalunk. Ezeket a fejlődési vonalakat, transzformációkat nem egyszerű felvázolni sem egészében, sem részelemekként. Lehmbrock arra vállalkozott, hogy a gazdaság-, társadalom-,

3 A berni projekt „gazdasági-patrióta mozgalomként" *(ökonomisch-patriotische Bewegung)* említi.

illetve művelődés- és tudománytörténeti folyamatokat egyszerre, egy csatornába vezetve vizsgálja, ezáltal komplex módon láttasson egy integrációs folyamatot. A szerző plasztikusan mutatja meg számunkra, 1) milyen kölcsönhatások mentén integrálódott az agrártudományon belül az elméleti tudás és a gyakorlat; 2) hogyan változtak az eltérő tudományos igények és elképzelések a tudományos diskurzus erősödésével, valamint a tanulmányok és a képzés evidenciává válásával; 3) a tudomány iránti igény hogyan hatott egy-egy terület fejlődésére; 4) milyen társadalmi átalakulást okozott a tudományos tevékenység, hogyan tagozódtak be gazdasági szakemberek a művelt emberek heterogén csoportjába, hogyan olvadtak össze az *illiterati* (nem latinul író és beszélő) és a *literati* (latinul író és beszélő) csoportok a gazdasági felvilágosodás művelése során. Még sorolhatnánk a kötetben megjelenő vizsgálati szempontokat, de talán legfontosabb eredményként azt említeném, hogy a szerző érdemben képes elénk tárni az empíria, a gyakorlat és a tudomány hármasságának kollektív integrációját. A korszak gazdasági szakembereit egy olyan alapvető konszenzus egyesítette, amely mind állami, mind egyéni szinten, haszonelvű szempontból üdvözölte a gazdasági fejlesztéseket, és amely a fejlesztések projektjét szorosan összekapcsolta a tudomány eszméjével.

A szerző e komplex folyamatok elemzését intenzív, szövegcentrikus forrásfeltárás és diskurzusanalízis révén valósítja meg, amelynek során feltérképezi a 18. századi szakírók, elméleti szakemberek közötti kapcsolódási pontokat, és több csatlakozási vonalat húz meg. Az egymásra reflektáló, olykor egymással polemikus viszonyban lévő szövegrészek elemzése egy lehetséges megközelítést nyit az agrártudomány társadalmi és kulturális beágyazódásának vizsgálatához. A munka forrásai főként német nyelvű szakmunkák, továbbá cikkek, amelyek a német nyelvterület legjelentősebb gazdasági folyóirataiban (*Leipziger Sammlungen*, 1742–1767; *Oeconomische Nachrichten*, 1750–1763, *Neue Oeconomische Nachrichten*, 1763–1773) jelentek meg. A szerző által felhasznált források alkalmasak arra, hogy a felvilágosodás kori aktorok történelmi önértelmezési folyamatait modellezzék, erre ugyanis ezek jobban használhatók, mint a „természetstatisztikák". Ugyancsak hangsúlyos szerepet kap a gazdasági felvilágosítás tekintetében a *Der Wirth und die Wirthin*, a *Die Physikalisch-Oekonomische Real-Zeitung*, a *Gemeinnützige Wochenschrift*, amelyeket éppen azért vizsgált Lehmbrock, mert azok a lakosság tágabb rétegeihez szóltak (ez leginkább az elsőre érvényes), egy általános hírlap stílusában, és egyfelől helyi érvényű rendeletekről, másfelől gazdasági, társadalmi, igazgatási kérdésekről nyújtottak tájékoztatást.

A vizsgálat amellett, hogy számba veszi a főbb teoretikusok érvrendszerét, az egyes argumentumok sajátosságait, tartalmi vonatkozásait, célul tűzte ki a mezőgazdaság elméleti szakembereinek beemelését a tudománytörténet első vonalába („Ökonomische Aufklärer gehören typischerweise nicht zu den Heroen der Wissenschaftsgeschichte – warum nicht?"). Lehmbrock a mezőgazdasági szakírók részben ismert, részben eddig ismeretlen tagokból álló csoportjának tudo-

mányos reflexióit rekonstruálja, ezáltal nagyívű képet nyújt a felvilágosodás művelt társadalmának episztemológiai álláspontjáról. Ehhez a nagytotálhoz alapos és szisztematikus forrásfeltárást és -analízist végez a szerző. Pozitívan kell értékelnünk, hogy az elemzés során az egymással reflektív kapcsolatban álló textusokat, tárgyalási folyamatokat *(Aushandlungsprozess)* képes diskurzus-, fogalomtörténeti és szemantikai szempontból értelmezni.

A források vizsgálata során előtérbe kerül a diskurzus, illetve a tárgyalt témakör kulcsfogalmainak értelmezése. E szemlélet legfontosabb inspirációs forrása Foucault filozófiai gondolkodása. A szerző elsősorban a keletkezésük és használatuk idejében követi nyomon a tudományos és gyakorlati mezőgazdasághoz kapcsolódó fogalmakat, amelyeket így kevéssé az aktuális tudomány szempontjából értékel. Lehmbrock azt is elemzi, hogy egy adott terminus mikor és miért szerepel pozitív vagy negatív konnotációban. Jó példa erre a gyakorlat és a tapasztalat fogalma. Ezek megítélése, illetve alkalmazása annak a tükrében változott, hogy az adott szakszöveg szerzője mennyire sorolta a teoretikusok kompetenciái közé a gyakorlati tudást. Ebben a tekintetben is segítséget jelent a választott és rendelkezésre álló forrásbázis, amely szerialitása lehetőséget nyújt annak feltérképezésére, hogy milyen érvek, értékek vagy határvonalak jelennek meg újra és újra az elemzett történelmi kijelentésekben, milyen módosulások figyelhetők meg ezekben az idők folyamán.

A kötet különösen nagy hangsúlyt helyez a tudomány funkcionális differenciálódásának bemutatására, illetve a mezőgazdasági gyakorlat és elmélet között létrejövő kapcsolatok feltárására. A szerző azt vizsgálja, hogyan építettek hidakat a gazdasági felvilágosodás keretein belül, és hogyan legitimálták azt kitartó tevékenységgel. Lehmbrock nagy mennyiségű szöveg feltárásával komoly energiákat fektetett abba, hogy a gyakorlatorientálttá váló mezőgazdasági írások ismeretelméleti dimenzióit elemezze, ami azért is jelentős, mert ez eddig kevés figyelmet kapott a kutatásokban. Ez a komplex megközelítési mód óhatatlanul interdiszciplináris vizsgálatot eredményez. Ha a mezőgazdasági gyakorlatra a technikai tudás egy formájaként tekintünk, akkor történetírói szempontból a technika-, a tudomány- és a gazdaság- vagy agrártörténet határterületén találjuk magunkat, a szerzőnek pedig a műszaki és az elméleti, tudományos szemléletet szimmetrikusan kell érvényesítenie.

A forrásvizsgálat során előtérbe kerül a sajtószövegekből kirajzolódó társadalomkép. Az elemzés értelemszerűen nem tud számot adni a kortárs vidéki lakosság teljes körű reprezentációjáról, viszont igyekezett megrajzolni a „gazdálkodóról" alkotott sajátos képet. A vizsgált folyóiratok alapján egyértelműen körvonalazódik egy olyan tendencia, amelyben fokozatosan háttérbe szorult a sztereotip módon, negatívan ábrázolt paraszt figurája, ehelyett általánossá vált a gyakorlatias, mezőgazdasággal foglalkozó ember komplex tipológiája. Ezzel párhuzamosan egyre ritkábban jelent meg a paraszt *(Bauer)* elnevezés, és vált gyakoribbá a *„Landmann"* és a *„Landwirth"*. A kontraszt plasztikusabbá tételéhez Lehmbrock külön beemeli a „kontár" gazda *(Sudelwirth)* negatív figuráját,

amely didaktikai szempontból különösen alkalmas volt arra, hogy rámutasson a pozitív gazdálkodókép ellenpólusára.

Eszményített gazdaként ábrázolják a periodikák a felvilágosult, reformorientált és tanulni akaró mezőgazdasági termelőt. A megjelent cikkek nemcsak az olvasók termelési szokásainak, eredményeinek javítását *(Verbesserung)* célozták, hanem ennél komplexebb megközelítéssel fordultak a gazdálkodókhoz, erkölcsi, vallási, egészségügyi és mindenekelőtt kognitív szempontból tematizálták írásaikat. A megjelent szövegek ezzel összhangban számos ismeretelméleti javaslatot tartalmaztak: miként kellene viszonyulnia a „köznépnek" a mezőgazdaság témájához a tanulás és a tudás felhasználásával.

A kötet több társadalmi csoport szemszögén keresztül értékeli a gazdasági felvilágosodás és a mezőgazdasági fejlődés kibontakozását. Megvizsgálja egyetemi professzorok, elméleti tudósok, valamint gyakorlati szakemberek, földtulajdonosok, bérlők funkcionális karakterét és nézőpontjait is.

Az európai, így a német agrártörténet-íráson belül is eltérő periodizációkkal találkozhatunk.[4] Lehmbrock ehhez igazodva, részben azonban kreatív módon ezen túllépve, egyszerre konkrét és egyszerre általános, szimbolikus időintervallumot vizsgál. A szerző kiindulási pontként felvázol egy hagyományos, agrikultúrán alapuló életvilágot, egyfajta ösztönös, organikus működési struktúrát, amelyben minden összehangoltan és körforgásszerűen működött. Ehhez képest pozícionálja a könyvben vizsgált hét évtizedet. A nyitódátumot az agrárfejlesztést elméleti és gyakorlati szempontból zászlajára tűző periodikák megjelenéséhez igazítja, a Lehmbrockot érdeklő tudományos reflexió *(Wissenschaftsreflexion)* ugyanis leginkább ebben az időszakban kezdődött. Ekkortól kezdve már a tudományos ismeretek hangsúlyozása dominál a gazdasági felvilágosodás írásaiban, és ez karakteresen eltér az általános gazdálkodási ismereteket közlő *Hausväterliteratur*tól. Ezzel párhuzamosan a könyv- és folyóirat-kiadás modern értelemben is piaccá vált, jelentős mértékben nőtt a publikálók és az olvasók száma. A kötetben tárgyalt időszak Albrecht Daniel Thaer racionális mezőgazdaságról szóló négykötetes opuszával (*Grundsätze der rationellen Landwirthschaft.* Berlin, 1809–1812) záródik, amelyet a szerző a modern németországi agrártudomány alapdokumentumaként aposztrofál, mivel számára a premodern mezőgazdaságból a modern mezőgazdaságba való átmenetet jelképezi.[5] Lehmbrock könyve tehát az agrárium Thaerig tartó összetett fejlődési útvonalát mutatja be, amelynek során az elméleti és műszaki tudás státusza és állapota jelentősen feljavult. Pontosabban azt a pályát vázolja fel számunkra a szerző, amelynek következtében Thaernél összekapcsolódhat, egyesülhet a mezőgazdaság elméleti és a gyakorlati vetülete („Theorie und Praxis der Landwirtschaft miteinander verbunden habe").

4 Vö. Landsteiner 2008.

5 Thaer magyarországi hatásához: Hanzó 1962; Kurucz 2017; uő 2020.

Azzal, hogy a szerző Thaert nem kezdő- vagy fordulópontként értelmezi, egyedi koncepciót valósít meg. Ráadásul Thaer téziseit így képes újraértelmezni. A gazdasági írók széles spektrumát vizsgálva rámutat, hogy a gazdasági felvilágosodás általában egyetemi végzettségű földbirtokosai, hivatalnokai, egyházi személyiségei és más főszereplői is hozzájárultak annak a diszkurzív táptalaj („diskursiver Nährboden") előkészítéséhez, amelyből a 19. század első harmadában kialakult a modern agrártudomány Thaer-féle változata.

A kötettel kapcsolatban számos pozitívumot megfogalmazhatunk. Elsőként a folyamatok, változások logikus és plasztikus prezentálását. Lehmbrock felvázolja az agrárium és a tudományosság közötti közeledést, a tudományos mezőgazdaság kialakulását, a gazdasági felvilágosodás kölcsönhatásait, kapcsolódási pontjait. A kötet tudatosan vizsgálja, hogy a 18. századi teoretikusok mit értettek gyakorlati, illetve elméleti megközelítésen, és hogyan vettek részt e distinkciók értelmezésében és megváltoztatásában. Különösen ügyel arra a szerző, hogy a mezőgazdasági diskurzusból különböző, egymástól jól elkülöníthető nézőpontokat mutasson be. Másodikként a kötet struktúráját említeném. A szerző jó érzékkel vezeti végig az olvasót az érvrendszerén. Igényesen előkészíti a főbb kutatói kérdéseket, felvázolja a kontextust, majd igen nagy mennyiségű, megfelelő koncepció mentén csoportosított forrásbázist mutat be, hogy a zárófejezetben azok tartalmát egyrészt részletesebben elemezze, másrészt absztraktabb szinten értelmezze. Végül, de nem utolsósorban a szintetizáló és integráló képességét hoznám fel. Lehmbrock képes megalkotni a tudománytörténet, az agrártörténet és a népi felvilágosodás *(Wissenschaftsgeschichte, Agrargeschichte, Volksaufklärungsforschung)* kutatási területei közötti konnektivitást; érdemben bizonyítja, hogy a felvilágosodás teoretikusai között kell értelmeznünk a mezőgazdaság szakértőit. Kreatív módon használja a görög filozófia ismeretelméleti szempontjait, és az emberi megismerés hármas felosztását (episztémé, techné, empíria) adaptálja az 1750 utáni folyamatok modellezéséhez. A tudomány, a technikai tudás és a praxis során szerzett tapasztalatok együttes használata volt képes megújítani, és a korábbiakat meghaladó fejlődési pályára tenni a mezőgazdasági termelést. Egy hasonló értelmű szimbólummal élve, a *Kopf und Hand* szimbiotikus együttműködését követhetjük nyomon e kötetben.

Hivatkozott irodalom

Hanzó Lajos 1962, Tessedik gazdaságtudományi nézeteinek forrásaihoz. *Századok,* (96) 3–4. 553–564.

Király István Szabolcs 2013, *A magyar mezőgazdaság gépesítésének múltja a kezdetektől 1989-ig.* A Rippl-Rónai Megyei Jogú Városi Múzeum, Kaposvár.

Kurucz György 2017, Peregrinatio oeconomica. Georgikoni tanárok nyugat-európai tanulmányútjai a 19. század első évtizedeiben. *Századok,* (151) 5. 1007–1024.

Kurucz György (szerk.) 2020, Technológiai utazás a modern kor hajnalán. Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelenté-

seiből és naplóiból (1820–1825). Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest.

Landsteiner, Erich 2008, Landwirtschaft und wirtschaftliche Entwicklung 1500–1800. Eine Agrarrevolution in der Frühen Neuzeit? In: Markus Cerman – Ilja Steffelbauer – Sven Tost (Hg.): *Agrarrevolutionen. Verhältnisse in der Landwirtschaft vom Neolithikum zur Globalisierung* (Querschnitte 24), StudienVerlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 173–205.

Horváth István

Egri választók és választottak a 19. században[1]

Az olvasó Berecz Anita 2020-ban megvédett és Benda Kálmán-díjjal kitüntetett doktori disszertációja könyvváltozatát tartja a kezében, amelyben az egri társadalom és a városi vezető elit 19. századi történetét mutatja be.

A könyv felépítése logikus és jól áttekinthető, minden új fejezet jól kapcsolódik az előzőben kifejtett gondolatmenethez, ami nagyban hozzájárul a mű olvasmányosságához. A kötet – az alapvető tájékozódást megkönnyítő, s ezért nagyobb lélegzetvételű – bevezetés mellett hat nagy fejezetre tagolódik, melyek több kisebb alfejezetből állnak. Az egyes nagyobb részek általános kutatástörténeti és elméleti ismeretekkel kezdődnek, majd az itt feltett kérdéseket igyekszik a szerző több oldalról is megközelítve megválaszolni.

A szerző az első fejezetben ismerteti a mű célkitűzéseit, elméleti kereteit és a felhasznált forrásokat, illetve az alkalmazott módszereket. A második fejezetben a 19. századi magyarországi városok helyzetét és átalakulását mutatja be közigazgatási és jogi szempontból. Ebbe a keretbe illesztve ismerhetjük meg Eger 18–19. századi történetét is, s megtudhatjuk, hogy a város csökkenő gazdasági szerepével szemben a 19. század második felétől fejlődését az oktatási és vármegyei közigazgatási funkciói biztosították. A szerző kitér az egri püspökség, majd 1804-től érsekség és a káptalan birtokában lévő mezőváros sikertelen küzdelmére a szabad királyi városi rangért, ezután pedig az ezt lezáró örökváltsági szerződés létrejöttére is.

A harmadik fejezetben a polgárság fogalmának átalakulását vizsgálja, és arra a következtetésre jut, hogy a földesúri tulajdonban lévő, piacközponti szerepet betöltő mezővárosok lakói foglalkozásukat, illetve tevékenységüket tekintve már nem nagyon különböztek a szabad királyi városokban élőktől. A 18. században és a 19. század első felében az egriekről készült összeírások alapján leírja, hogy az új polgárjogért folyamodók többsége iparosmester volt, mert a polgárjog számukra gazdasági előnyt is nyújtott. A kérelmező értelmiségi személyek – aljegyző és gyógyszerész – csak az 1830-as években jelentek meg. A szerző fontos megállapítása, hogy a polgárjog megléte a gazdasági élet mellett a családi életben is fontos volt, a korabeli házasságoknál még presztízsértékűnek számított, ezzel szemben a várost vezető belső és külső tanácstagság betöltésének a polgárjog megléte nem

1 A recenzeált kötet: Berecz Anita: *Földesúri jobbágyok – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben*. Korall, Budapest, 2023. 236 oldal. (Társadalomtörténeti Monográfiák 14.).

volt feltétele, és nem is tartották fontosnak. A felsőfokú képzettség – elsősorban a jogi – a 19. század elejétől azonban előnyt jelentett a tanácstagok kiválasztásánál, ekkortól beszélhetünk professzionalizációról, a városi hivatal viselése már karrierlehetőségnek számított.

A negyedik fejezetben a képviselőválasztásra jogosultak körét vizsgálja részletekbe menően a szerző 1848 és 1872 között, ami alapján sok új információval gazdagodhatunk a helyi politika működéséről. A városi, községi önrendelkezést már az 1847–1848-as országgyűlés is tárgyalta, de érdemben az április törvények szabályozták azt. Az 1848. évi 23. törvénycikkben rendezték részletesen a helyhatósági választójogot, a tisztújítás menetét, a képviselők és tisztviselők megválasztását. A városi politika működésében a választójogot nyert személyek száma mellett a városi helyhatósági választókerületek befolyásának is döntő szerepe volt, ezt az 1871. évi községi törvény keretein belül szabályozták. A választókerületek számának és kiterjedésének meghatározása a képviselő-testület feladata volt, így Egerben egy választókerületben annyi képviselőt választottak, amennyi a képviselő-testület választás alá eső tagjaiból a kerület választóinak az összes választókhoz viszonyított aránya szerint a kerületre esett. A választók nemcsak ott kerülhettek fel a névjegyzékre, ahol laktak, hanem abban a kerületben is, amelyikben föld- vagy házbirtokkal, kereskedéssel, ipar- vagy gyárteleppel rendelkeztek. Tehát a választókerületek száma és beosztása lényeges volt a végkimenetel szempontjából, amit jól mutat egy, a szerző által részletesen bemutatott „érdekharc" is, amely a kerületek meghatározása kapcsán bontakozott ki az 1870-es évek végén. Ekkor tízben határozták meg a számot, de pár évvel később, 1881-től már tizenkét kerületre osztották fel a várost. A szabályozást az is indokolta, hogy a választójoggal rendelkezők körében jelentős átrendeződés történt a külvárosi negyedek javára. A szerző a rendelkezésre álló összeírásokat elemezve megállapítja, hogy az 1860-as évek elejére a választójoggal rendelkezők számában ugyan lényeges változás nem állt be, azonban a jogcímek közötti különbségekben annál inkább. Míg a belvárosi negyedekben csökkent a választójogi cenzusnak megfelelő személyek száma, addig a külvárosi kerületekben növekedett, s így a belvárosiak a helyhatósági választásokon elveszítették meghatározó szerepüket és befolyásukat. A városi tisztviselők és képviselők összetétele is módosult ebben az időszakban: az 1860-as évek elején még az iparosok jelenléte dominált, 1867-re pedig már a szabadfoglalkozású értelmiségiek, elsősorban ügyvédek megjelenése figyelhető meg. A választók statisztikai, létszámbeli és jogalap szerinti változásának elemzése után a szerző esettanulmányként egy-egy személy életútját is bemutatja a három választói névjegyzék alapján, plasztikusan ábrázolva a lezajlott folyamatot.

Az ötödik fejezetben a választók és választottak kérdését tárgyalja az 1872 és 1914 közötti időszakban. Az első alfejezetben a választójogi szabályozást, az 1871. évi XVIII. és az 1886. évi XXII. törvénycikkeket ismerteti a szerző. Ezután a rendelkezésére álló névjegyzékeket és a sajtó által közölt adatokat elemzi, megállapítva, hogy Egerben még mindig a birtokalapú választójog volt az első, ame-

lyet a jövedelem, majd az iskolai végzettség követett. A szerző továbbá elemzi a városi képviselők fluktuációját, foglalkozás szerinti és származási összetételét is, megállapítva, hogy a korszak végére a város megye- és iskolaközponti szerepe határozta a képviselő-testület összetételét.

A hatodik fejezetben a városi képviselőknél a házasság útján kiépülő rokoni, családi kapcsolatok jelentőségét vizsgálja több családon keresztül. A házassági anyakönyvek bejegyzései alapján megállapítja, hogy az iparoscsaládokra volt jellemző a csoporton belüli házassági endogámia, de azt is, hogy több család házasság révén már a kereskedői körökhöz kapcsolódott. Az iparos- és kereskedőcsaládok egy része viszont már az értelmiség felé keresett új kapcsolatokat, tükrözve a város csökkenő gazdasági és prezentálva a növekvő vármegyei igazgatási és oktatási szerepét.

A hetedik fejezetben az egyesületi élet és a képviselői tagság összefüggéseit vizsgálja. A szerző a történeti keret bemutatása után az 1833-ban alapított Kaszinó tagságának változását elemzi, majd a város életében fontos szerepet betöltő fertálymesterség intézményét és tagságának alakulását ismerteti, és összefüggéseket, átfedéseket keres az egyleti tagság és a képviselő-testületi tagság között.

Berecz Anita példamutató felkészültséggel használja a rendelkezésre álló elsődleges levéltári forrásokat és a szakirodalmat. Szakértelme és a témában való jártassága következtében az egri polgárság és elit viszonyainak mély és részletekbe menő feltárását láthatjuk a kötetben, mely kétségtelenül mérföldkőnek számít Eger helytörténeti kutatásában. Emellett azonban sokban hozzájárul a 19. századi magyarországi társadalmi fejlődés jobb megértéséhez is, mivel a kötetben bemutatott folyamatok és megállapítások – kisebb-nagyobb különbségekkel – más területeken is hasonlóképpen jelentkeztek.

Csikós Gábor

Török falu nemzetközi tanulságokkal[1]

A szerző, Özge Sezer építészetből szerezte BA-diplomáját İzmirben, majd Isztambulban építészettörténetet tanult. Disszertációját 2018-ban a berlini Technische Universität doktori programjában írta meg, amely jelen kötet kiindulópontja lett. A könyv megértéséhez nem érdektelen a rövid szakmai háttér felvázolása, hiszen Özge Sezer érdeklődésének tengelyét az építészet adja, a különböző társadalmi jelenségeket (vidéki közösségek változásai, migrációk, állam és emberek viszonya) ehhez viszonyítva, építészeti folyamatokon keresztül értelmezi. Témái egytől egyig olyanok, amelyek hangsúlyosan vannak jelen a *Vidéktörténet* sorozat tanulmányaiban is: a recenzióval ezért nem pusztán az a célom, hogy egy külföldi szakmunkát ismertessek, hanem abban bízom, hogy a török út ismerete közelebb vihet a magyar vidék jellegzetességeinek megértéséhez is. Nem lévén a török történelem szakértője, elsősorban tehát nem a specifikumok felől közelítek a monográfiához, hanem azzal a kérdésfeltevéssel, hogy a kötetben leírtak mivel gazdagíthatják állam és falvak viszonyáról való tudásunkat.

A *Forming the Modern Turkish Village* azért is tanulságos a közép-európai olvasó számára, mert a Törökországban végbemenő folyamatok, a nemzetállamteremtés és a modernizáció a Habsburg Birodalom utódállamainak is fontos kihívásai voltak. Özge Sezer Giddens modelljét hívja segítségül az alapprobléma bemutatásához: ez a nacionalizmust a modernizációra adott válaszként értelmezi. A hagyományos struktúrák felbomlásának időszakában ezért a nemzetépítés nem csupán a kormányzati és társadalmi élet reformját célzó politikai eszköz, hanem a társadalom egyesítését személyközi szinten is alakító projekt. (22.) A haza fogalmának megteremtése, majd pedig annak közvetítése a művészetek és az oktatás segítségével ugyanis a valahová tartozás érzését kínálja, és egy bizonytalanná váló világban pszichés biztonságot ad. (25.) Összeurópai tendencia, hogy ezt a biztonságérzetet jellemzően a falvak világában találták meg az értelmiségiek, miközben a vidékromantikát beárnyékolta a kortárs valóság: a vidéken is számos társadalmi probléma létezett. Ezt az ellentmondást jellemzően a „belső gyarmatosítás" modelljével kívánták feloldani: a modellben a város volt a fejlett, a vidék pedig a fejletlen, a huszadik század második harmadától ennek szellemében mind jobban érvényesültek a felzárkóztatási programok. (28–30.) Noha a fő gondolatmenettel egyetértek, meg kell jegyeznem, hogy a szerző példái – a fasisz-

1 A recenzeált kötet: Özge Sezer: *Forming the Modern Turkish Village. Nation Building and Modernization in Rural Turkey during the Early Republic.* Transcript Verlag, 2023. 212 oldal. A recenzió az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport munkája keretében készült.

ta Olaszország, a Harmadik Birodalom, illetve Románia – számomra kissé esetlegesnek tűnnek: ezen országok gyakorlata később nem szerepel modellként a török értelmiség számára. Franciaország, Spanyolország[2] vagy éppen Portugália példája mint az agrármodernizáció eltérő útjainak tárgyalása ellenben szerencsés lehetett volna. Meg kell említeni azt is, hogy a „belső gyarmatosítás" modelljének gyakorlata nagy eltéréseket mutathatott, amire nem találunk utalást – az említés szintjén szereplő Szovjetunióban a modernizáció jelszava alatt a hagyományos parasztság felszámolása zajlott, míg a náci Németországban az állam döntően jelentős mértékű alkalmazkodásra kényszerítette a parasztokat.[3]

A török paraszt felfedezése részben egyébként magyar részről nyert inspirációt. Horváth Béla anatóliai utazásáról 1913-as kiadványában számolt be, és a vidéki építészet jellegzetességei mellett kitért a török falvakban megtapasztalt nyomorúságos viszonyokra is. A könyv a kultúra szemszögéből erősítette meg Anatólia szerepét a török nemzettudatban, amit néhány év múlva a hadi fejlemények is igazoltak: az első világháborút követő ellenállás sikere döntően ennek a térségnek volt köszönhető. A háborús helyzet erősítette a helyi közösségek összetartását, így a húszas évekre Anatólia egyszerre lett közigazgatási centrum és került központi helyre a török érzelemvilágban. Erre annál is nagyobb szükség volt, mert a világháborús vereséget követően Törökország nemzetállammá vált, ám nemzettudata bizonytalan volt: egyértelmű volt, hogy az ottomán múlttal szakítani akarnak, ám a török identitás minden elemében nem állt készen. (43–44.) Az ottomán gondolat a 20. században már nem volt versenyképes a nacionalizmusokkal.[4] A törökség gondolatát az Orosz Birodalom tatárjaitól importálták, és főként Yusuf Akçura munkássága alapozta meg a recepciót. A törökséget a 20. század elején még döntően kulturális és nyelvi identitásként képzelték el, a faji értelmezés (ekkor még) nem volt jelen. Az európai eszmék török viszonyokra való rávetítése egyébként sem volt problémamentes, mivel a modern kategóriák nem segítették a helyi társadalom megértését. Osztályszempontok helyett egyre inkább az a felfogás terjedt el, miszerint van az uralkodó osztály (beleértve az állami alkalmazottakat is) és a nép, amelyet parasztok és kisiparosok, vagyis döntően a vidéken élő emberek alkottak.

Adva volt tehát egyrészt a török vidék lakossága és Anatólia mint többszörös szimbólum. (51.) A hettita múlt felfedezésével a Török Köztársaságot mint Ázsiát és Európát összekötő államot pozicionálták, a nép felfedezésére pedig nyelvészeti és kulturális kutatások kezdődtek. Vagyis: a török nemzettudatot az anatóliai kultúrára alapozva építették fel.[5] Özge Sezer sokrétűen ábrázolja ezt a folyamatot, amelyről a magyar olvasó elsősorban a népi írók munkásságára asszo-

2 Lásd jelen kötetben Menyhárt Viktor recenzióját Sergio del Molino *La España vacía. Viaje por un país que nunca fue* című könyvéről.

3 A problémát exponálja nemzetiszocializmus és kommunizmus összevetésével: Horváth 2023.

4 Ahogyan a Habsburg Birodalom sem volt képes a nemzettudatok helyét kitöltő új identitásalternatívát kínálni. Lásd Fiziker 2013.

5 Egy összehasonlításra érdemes projektet tárgyal Jankó 2024.

ciálhat.[6] A felfedezést – mely az 1920-as évek sajátossága volt – a harmincas évek közepétől a falvak modernizációjának programja váltotta fel. Ennek szellemében a Közmunkák Minisztériumának egyik tervezője, Celal Ulusan kidolgozta a modern török falu típustervét. Ezek a tervek igyekeztek ötvözni a gazdasági, politikai és kulturális szempontokat, miközben az épületek kialakításában az utilitarizmus jutott érvényre. A központi helyet az állam reprezentáns épületei foglalták el (városháza, iskola), amelyekhez főút vezetett a vasúttól. Ulusan tervei a lakóházakhoz kerteket csatoltak, így biztosítva mezőgazdasági kisüzemet a lakók számára. (67–68.) Úgy látszik, a vidék ilyen fokú felkarolása kemáli jellegzetesség, tekintve hogy amikor a görög–török háború lezárulását követően belekezdtek a nagyrészt elpusztult İzmir újjáépítésébe, a külföldi építészek tervei a metropoliszra korlátozódtak, és nem érezték feladatuknak a várost övező térség rehabilitációját. (146.)

A falusi önállóság eszméje azonban nemcsak a várostervezésben jutott érvényre, de ott munkált más török gondolkodók munkásságában is. Nusret Kemal Köymen azt képviselte, hogy mivel a falvak képesek az önfenntartásra, minimalizálni kell az életükbe történő állami beavatkozást. Az állam csak mint az infrastruktúra (közlekedés, biztonság, egészség- és oktatásügy) biztosítója jelenhet meg ezekben a vidéki terekben. Másrészt művelődésük érdekében bátorítani kell a falusiakat lakóhelyük (ideiglenes) elhagyására. A városba érkező falusiaknak épített szállásokat olyan „hidakként" képzelte el, melyek megkönnyítik a városi intelligencia és a falusiak párbeszédét, és ezáltal alulról szerveződve erősítik meg a köztársaság intézményét. (77–78.) A szerző ugyan idealistának ítéli Köymen modelljét, mégis elismeri hozzájárulását ahhoz, hogy a falvaknak az 1930-as és 1940-es években volt megtartó potenciálja. Az ötvenes évektől azonban növekedett a falvak feletti állami kontroll, és ezzel párhuzamosan megkezdődött a vidék elnéptelenedése. Történt mindez úgy, hogy a világrendszerek közül Törökország a kapitalista út mellett köteleződött el.

A könyv érzékletesen – általában törvényi szabályozás dokumentumain keresztül – mutatja be azt a dinamikát, amely során az elképzelések és a külső körülmények teremtette kényszerhelyzetek találkoznak: különösen a húszas évekre volt igaz, hogy az olcsó falusi házakra szóló típusterveket a praktikum dominálta, az ideálisnak elképzelt török mintafalvak kialakítását csak a későbbiekben kísérelte meg a kormányzat. (110, 120.)

Köymen modelljének nagyvonalakban történő megvalósulásáról szívesen olvastam volna többet is, ahogyan külföldi olvasóként érdekelt volna a mindennapok története is. Azontúl, hogy könyvben tárgyalt kérdéseknek magyar analógiái is vannak, számos közülük a mai napig aktualitással bír. Gondolok például a migrációra: 1913 és 1920 között több mint 400 ezer menekült érkezett a birodalomba, a lausanne-i béke értelmében pedig 1,2 millió ortodox görög hagyta el

6 Összefoglalón: Bartha 2017, illetve Novák–Pap (szerk.) 2022.

a frissen alakult köztársaságot. Mindezek bemutatásakor Özge Sezer a semleges „népességcsere" kifejezés mellett használja a „deportálást" is.[7]

Érzékletesebb, inkább esettanulmány jellegű az Elazığ nevű térség bemutatása. Mint határrégióra és mint a kurd–török konfliktusok színhelyére (159.) különös figyelmet fordított a kormány, amely a harmincas évektől mind határozottabban képviselte a homogenizálási programot. Ennek keretében az oktatásban megszüntették a korábbi etnikai kategóriákat (149.), örményeket és kurdokat telepítettek ki, a helyükre pedig törökül beszélő balkáni menekülteket költöztettek. Ők az államtól földet és az annak megműveléséhez szükséges eszközöket kaptak. Míg a diskurzusban a kurdok mint „született lázadók" mutatkoztak meg, a balkániak az államhoz hű, szorgalmas földművesként. (164.) Eltérő érdekérvényesítő potenciáljuk, a helyi beágyazottság mértéke, a viszonyrendszerek dinamikája azt gondolom, itt is bőséges teret biztosít a tapasztalattörténet jövőbeni kutatásának.

A szerző İzmir és Elazığ újraépítését a Török Köztársaság más-más időszakának jellemző projektjeként értékeli: az előbbit a háborút követő helyzetben gazdasági szempontok motiválták, az utóbbit pedig a törökösítés határozott szándéka. Az İzmirrel kapcsolatos tervek nyugati infrastrukturális előzményeken alapultak, míg a demonstratív szándékú „köztársasági falvakat" korábban nem lakott területekre, a sziklás „vadonban" építették fel. Ebből a tíz településből ma már csak négy létezik – részben az ötvenes évek migrációs folyamatainak, részben pedig a Keban Dam-i víztározó 1966-os megépítésének lettek áldozatai. Özge Sezer éppen ezért az állami politika és a vidék viszonyának alapos, árnyalatokra érzékeny vizsgálatára hívja fel a figyelmet. Értékelésében a török példa is igazolhatja, hogy a modernizáció politikai célokat szolgál, mivel elősegíti az állami kontroll kiterjesztését a vidéki életvilágokra. Ebben a folyamatban a vidéken élők sokszor mint politika által használt eszközök voltak csak jelen. (173–178.) A könyv ezen üzenete rezonál a legújabb magyar historiográfia eredményeire,[8] igaz, a két világháború közötti magyar viszonyokkal való összevetés fontos különbségeket is kirajzol. Egyrészt ugyan a húszas évek elején mindkét országot vidékromantika jellemezte, Özge Sezer könyvéből mégis az rajzolódik ki, hogy Törökországban a parasztság lényegében az egész évtizedben központi szerepet játszott a diskurzusban akár a nagypolitika szintjéig, míg Magyarországon a rövid kisgazda befolyást követően csak a népi írók munkái tematizálták – döntően a kulturális térben – a vidék helyzetét. Másik különbség, hogy Magyarországon a (felemásan megvalósuló) telepítési politika elsősorban a szociális feszültségek csökkentését szolgálta, az etnikai szempontok nem voltak olyan áthatók, mint a török gyakorlatban. Valószínűleg ez utóbbi tényező járult hozzá a településpoli-

7 Utalhatunk továbbá a történelmi döntések alanyainak megéléseire is, mellyel kapcsolatban a magyarországi vidéktörténet viszonylatában, a németek példáján keresztül az elmúlt években fontos munkák láttak napvilágot: Ritter 2018; Muskovics–Ritter 2021.

8 Horváth (szerk.) 2024.

tika nagyobb állami befolyásolásához is ebben az időszakban: ez Magyarországon csak a szocialista időszakban vette kezdetét.[9]

A *Forming the Modern Turkish Village* interdiszciplináris szellemiségű kötet, mely a fentebb említett szempontokat az építészeti jellegzetességekből bontja ki, így más kutatásokat is inspirálhat.[10] A törvényi keretek kijelölése, a kulturális sajátosságok tárgyalása szépirodalmi példákon keresztül olyan alapzatot kínál, amelyre későbbi vizsgálatok is építhetők. Török részről ezt leginkább a tapasztalattörténettel kapcsolatban tartom elképzelhetőnek, nemzetközi szinten pedig a könyvben tárgyalt szempontok megvalósulását akár a közel-keleti, akár a balkáni társadalmakban.

Hivatkozott irodalom

Bartha Ákos 2017, *Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.

Fiziker Róbert 2013, Az osztrák Trianon: A saint-germaini békeszerződés. *Világtörténet,* (35) 4. 429–449.

Germuska Pál 2024, A szocialista várostól a szocialista típusú új városig. Egy városcsoport tipológiái és posztszocialista átalakulása az utóbbi másfél-két évtized szakirodalmának tükrében. C*ITY.HU Várostudományi Szemle*, (4) 2. 37–60.

Horváth Gergely Krisztián 2023, Egy elmaradt vita margójára. *Történelmi Szemle,* (65) 4. 799–806.

Horváth Gergely Krisztián (szerk.) 2024, *Vidékdiskurzusok – vidékképek. Történeti elitek a földről, parasztról, faluról.* HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest.

Jankó Ferenc 2024, *From borderland to Burgenland : science, geopolitics, identity, and the making of a region.* Central European University Press, Budapest – Bécs – New York.

Muskovics Andrea Anna – Ritter György (szerk.) 2021, *„Elhurcolva". Kényszermunka, deportálás és ezek formái a középnyugat-magyarországi régióban, 1944–1945.* Napkút Kiadó, Budapest.

Novák Attila – Pap Milán (szerk.) 2022, *A népi gondolat a 20. században.* Századvég Kiadó, Budapest.

Ritter György 2018, *Hazáink – Német és magyar kényszermigrációs sors a második világháború utáni Magyarországon / Heimatländer – Das Schicksal der deutschen und ungarischen Zwangsmigranten nach dem Zweiten Weltkrieg in Ungarn.* Napkút Kiadó, Budapest.

Tamáska Máté – Szolnoki József (szerk.) 2021, *Kockaház: A 20. század vidéki háztípusa*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.

9 Germuska 2024.

10 Magyar példa: Tamáska–Szolnoki (szerk.) 2021.

Menyhárt Viktor

Az üres Spanyolország – Utazás egy sosemvolt országba[1]

Spanyolország, Magyarországhoz hasonlóan, a 20. század közepén is egy felerészben hagyományos, mezőgazdaságból élő társadalom volt. Mindössze húsz év alatt, 1950 és 1970 között ez a társadalom teljesen átalakult. Milliók fordítottak hátat a szülőfalujuknak, és költöztek a jobb megélhetés reményében a nagyvárosokba, visszafordíthatatlanul felerősítve a már korábban is meglévő területi egyensúlytalanságokat. Sergio del Molino 2016-ban megjelent könyve nagy port vert fel volt az Ibériai-félsziget belső területeinek máig tartó elnéptelenedéséről folyó társadalmi vitában. Fontos megállapításai vannak azzal kapcsolatban is, hogy a vidéki létformák hátrahagyása milyen többgenerációs traumákat okozott.

Kelet-Európában a mezőgazdaságból történő erőszakos forráskivonáson alapult az erőltetett iparosítás gazdaságpolitikája.[2] Sokat hallott, rendszerszintű eufemizmus volt a „mezőgazdaság szocialista átszervezése", amely a „haladáshoz" tartozott, amely majd elhozza a modernitás vívmányait az elmaradott vidékre. Valójában az ellenálló paraszti társadalom megtörése a kommunista rendszer célja volt.[3] A munkás-paraszt szövetség szlogenje mögött a rendszer nem tudta a palástolni ideológiai ellenszenvét az igaziból nem is munkás, nem is tőkés, a marxista dialektikába nehezen besorolható, önállóan gazdálkodó parasztsággal szemben. Sergio del Molino könyve azért válik érdekessé a kelet-európai olvasó számára, mert Spanyolországban a politikai rendszer a nemzeti értékek letéteményeseként tekintett a falusi társadalomra. A spanyol állam is erőltetett iparosítást vitt végbe, ami a városi lakosság felduzzadásával járt, hasonlóan a szocialista államokhoz, pedig nemhogy ideológiai ellenségként kezelte volna a falusi társadalmat, hanem a nemzeti identitás és a hagyományos értékek romlatlan őreként tekintett rá a kozmopolita, elkorcsosult várossal szemben, és segítséget ígért neki a fennmaradáshoz.[4]

---

1 A recenzeált kötet: Sergio del Molino: *La España vacía. Viaje por un país que nunca fue.* Turner Noema, 2016. Elérési út: https://archive.org/details/la-espana-vacia-sergio-del-molino/page/n231/mode/2up?view=theater (utolsó megtekintés: 2025. január 13.).

2 Gagyi 2019.

3 Ö. Kovács 2019.

4 A recenzeált könyv egyik mottója a diktátor Franco tábornoktól származik: „sok spanyol hitte, a spanyol vezető osztályok, hogy Spanyolország csupán a városokat jelenti, és semmit sem tudtak a községek, falvak, kisebb helyek élő valóságáról, szükségleteiről, a nemzet nagy részeinek sokszor embertelen életkörülményeiről, ez az, aminek megváltására a Mozgalom hivatott". (Saját fordítás.)

A szovjet blokk országaival szemben a vidéki létformák felszámolása Spanyolországban a piacgazdaság megszüntetése nélkül történt meg. Hozzá kell tenni, hogy ez a folyamat erőszakosságában elmaradt a kommunista diktatúrákétól. A kisbirtokos parasztság által lakott területek konzervatív érzelműek voltak, a polgárháborúban a nemzeti oldal támogatói közé tartoztak. A politikai rendszerhez alapjában támogatóan álló társadalmi réteg mégis arra a sorsra jutott, hogy igényeit mindenben alárendelték az iparosításnak, gazdaságon kívüli, kényszerítő eszközöket is alkalmazva. Del Molino több példát is felsorol ennek alátámasztására. A víztározók építése a növekvő városok energiaigényét szolgálta ki, de falvak százait árasztották el a megépítésükhöz, ahonnan sokszor erőszakot igénybe véve kellett kitelepíteni az életformájukhoz ragaszkodókat. (49.) Ugyanez volt a helyzet más infrastrukturális beruházások esetében is, amelyek káros externáliáikkal terhelték a kisszámú falusi lakosságot. Ezeknél is súlyosabb eseteket dokumentáltak a polgárháború alatt, amikor előfordult, hogy Franco tábornok beleegyezésével olasz szövetségesei stratégiailag jelentéktelen falvakat bombáztak, pusztán a fegyverzet kipróbálását szolgálva a köztársaságiak ellenőrzése alatt álló területeken. (50.)

A felhozott példák tanúsítják, hogy a Franco-rendszer számára inkább csak ideológiai hivatkozási pontként szolgált a vidék a démonizált, kozmopolita, elkorcsosult várossal szemben. Del Molino könyve ugyanakkor nem a vidéki Spanyolország felszámolásának társadalomtörténete. Ha ez lenne a célja, akkor nem hagyhatná említés nélkül a Franco-rendszer első másfél évtizedében uralkodó gazdaságpolitikát, amelynek elsődleges célja volt a teljes gazdasági önellátás megvalósítása. Az autarkiára törekvés egy hadigazdasághoz hasonló rendszert eredményezett, hatósági árazással, kötelező állami terménybeszolgáltatással és jegyrendszerrel, ami Nyugat-Európában példátlan módon, de Magyarországhoz igen hasonlóan sokáig, tizenkét évig érvényben volt a polgárháború lezárását követően, és teljesen ellehetetlenítette a vidéki lakosság életét.[5] Ennek ellenére az autarkia kifejezés elő sem fordul a könyvben.

Ezzel szemben bőségesen elemzi azokat a fogalmakat, jelenségeket, amelyek a köztudatban meghatározzák a vidéki Spanyolországról alkotott képet. Del Molino ily módon igazi fogalomtörténetet alkot, annak ellenére, hogy nem történész. Az „üres Spanyolország" *(España vacia)* kifejezés egyenesen tőle származik. Ezt nagyjában-egészében azokra a tengerparoktól távolabbi területekre alkalmazza összefoglaló megnevezésként, ahol a népsűrűség igen alacsony, és földrajzilag egy, a madridi agglomeráció körül elterülő fánkhoz hasonlít. (30.)

Az „üres Spanyolország" del Molino értelmezésében „néma tartomány", amelynek a történelem folyamán nem volt saját hangja. A tájról a városi kultúra letéteményeseinek olvasata maradt fenn, Cervantestől Luis Buñuelen át Camilo José Celáig. Az elmaradottság, a nyomor, a sivárság állandó jelzői a vidéknek. A szerzőnek, bár van kötődése ehhez a tájhoz (nagyapja gyermekként költözött

5 Puche-Gil 2010.

el Madridba egy kicsi aragóniai faluból), a nézőpontja bevallottan urbánus marad, aki ugyan nem tagadja a kötődését a vizsgálat tárgyához, de kívülállóként akarja megértetni Spanyolország elfeledett tájainak sorsát. (10.)

Ezt a vidékkel foglalkozó, legfőképp a 19. század második felétől napjainkig keletkezett irodalmi és filmművészeti alkotások elemzésén keresztül teszi meg. Elsőként érzékeltetni akarja a szakadék mélységét, amely a városi és az *exodus*t követően megmaradó vidéki társadalom között van. A Franco-időszak legnépszerűbb humoristájának, Paco Martinez Soriának filmjei a városba költöző falusiak esetlenségeit figurázzák ki. (45.) E diktatúrában keletkezett népszerű bohózatokkal szemben kivételesnek tekinthető a rendszer szélére szorított értelmiségiek társadalomkritikus alkotása, a *Surcos* (Barázdák) című film, amely rámutat a városba áramló tömegek embertelen körülményeire, távol attól a képtől, amelyet a rendszer akar mutatni a falvak világáról. (46.) Miguel Delibes 1978-as regénye, az *El disputado voto del señor Cayo* (Cayo úr vitatott szavazata) a rendszerváltás után újraéledő politikai pluralizmus ellentmondásos keretei között mutatja be a városiak és a vidékiek közti süketek párbeszédét. (58.) A kasztíliai falvakban kampányoló városi jelölt számára már sokszor azok a szavak is ismeretlenek, amelyekkel a helyiek egy-egy tárgyat vagy jelenséget jelölnek. A kommunikációs szakadék áthidalásához magát a nyelvet kell újra megtanulni.

E végletes elidegenedés traumájának del Molino-i olvasatához leginkább a katasztrófa meghatározása illik: a változás nem önmagában szörnyű, hanem egyrészt a módja, ahogy végbemegy, másrészt a következményei. A tömegessége, ahogy egyik pillanatról a másikra túlzsúfolt barakkokká változnak a városok korábbi üres, külső területei. A végtelen magányossága annak a néhány embernek, akinek maradnia kellett, mert még a vonatjegyre sem telt nekik, hogy maguk mögött hagyhassák a falut. Az eltűnt falu képe meghatározta a családi mitológiát spanyolok milliói számára, ezért del Molino sokkal inkább irodalminak tartja az „üres Spanyolország" fogalmát, mint földrajzinak. Ebbe a területtől elvonatkoztatott fogalomba pedig minden olyan települést beleért, amely a nagyvárosokba vándorló családok emlékezetében tovább él, nem csak a területileg összefüggő félszigetközepi vidékek falvait. (61.)

Az üres Spanyolországról alkotott képet del Molino szerint több, mélyen gyökerező mítosz határozza meg. Ezek eredete a heterofóbiában, a mástól való félelemben keresendő. (71.) Számba vesz olyan eseteket, amelyekkel vidéki történeteket jegyző újságíróként találkozott. Az országos sajtó ingerküszöbét elérő történetek között szinte egyeduralkodók a gyilkosságokról, vérfertőzésekről, egyéb szörnyűségekről tudósító riportok, annak ellenére, hogy a kistelepüléseken elkövetett gyilkosságok átlagos száma nem tér el érdemben a spanyol országos átlagtól. Del Molino a pszichológiából ismert ingermegvonás-kísérletekből levezetett unalomelmélettel magyarázza ennek az ellentmondásnak a létezését. Ez azt feltételezi, hogy az ingerektől megfosztott környezetnek hosszú távon az agyi sérüléshez hasonló hatása van az emberre. (78.) Az agyi sérülésből felépülő betegeknek felépülésük során sokkal intenzívebb ingerekre van szükségük a korábbi-

aknál, ezért lesz körükben gyakoribb a deviáns viselkedés. (78.) Az elmélet jól összecseng azokkal a bűncselekményekkel, ahol látszólag csekély fontosságú vitáknak voltak aránytalanul súlyos, sokszor barbár következményei, ami táplálja a vidékről mint vad, civilizálatlan helyről alkotott képzeteket.

Spanyolország kietlen tájait átszelve sokszor támad az embernek az az érzése, mintha nem is Európában lenne. Végtelennek tűnő kilométereken hiányoznak a fák, hiányzik a zöld, ami a táj szépségének mércéje a földrészen. (33.) Éppen ezért a spanyol irodalomban a táj mint megoldandó feladat jelenik meg, ahova vizet kell vezetni, fákat kell ültetni, valahogy meg kell javítani. A központi fennsík leírása Cervantestől kezdve egészen az 1898-as nagy írónemzedékig negatív jelzőkkel tűzdelt, az írók nem lelik meg a szépet a kietlenségben, és legyőzendő akadályként tornyosul az utazók előtt is. Nagy erénye a könyvnek, hogy erre felhívja a figyelmet, első látásra valóban megdöbbenti az európai szemet a belső spanyol táj sivársága.

A könyvet búvópatakként átszövő nemzetközi vonatkozások szintén sokat segítenek abban, hogy a külföldi olvasó könnyen tudja a mondandóját értelmezni. A bevezetőben egy Walesben hétvégi házat vásárló városiak és a helyiek közötti konfliktussal írja le két világ konfliktusát. (6–10.) Az otthon, az ismerős utcák elvesztésének fájdalmát Adam Zagajewski lengyel költővel illusztrálja, aki elmeséli, hogyan vált egyre fontosabbá családja számára a tovatűnő város, Lwów, ahonnan kitelepítették családját Sziléziába 1945-ben, a lengyel határok nyugatra tolásakor. Zagajewski úgy írja le ezt a jelenséget, hogy amikor nagyapja sétált, képzeletben az ismerős lwówi utcákat rótta, nem a gliwiceieket. (61.) Argentin tapasztalattal magyarázza el a világzenei mozgalom jelentőségét. (216.) Fiatal művészek irányzata ez, akik úgy érzik, a múlttal összekötő hidak leomlottak, és a globalizált világban, ahol a városok egyre uniformizáltabbak, keresik a kapcsolódást a saját kultúrájukhoz. A néhány megmaradt öreg, rossz utca kivételével a globalizált város megszűnt számukra kulturális referencia lenni, ezért keresik sokan közülük vidéken az eredetit, az inspirációt. Szembeállítja őket az előző generáció törekvéseivel, amelyeknek az volt a célja, hogy mindenki lehetőleg hasonlítson egymásra, ugyanazt a divatot kövessék, ugyanazt a ruhát hordják, és ugyanazt a zenét hallgassák. Ha ezek a múltjukkal kapcsolatot kereső fiatal alkotók vidékre mennek, akkor sem lesznek remeték, épp a globalizációnak köszönhetően éppen annyira részesei a kortárs kultúrának, mintha a város közepén élnének. (220.)

Bár a szerző részese ennek a vidékhez kötődő és onnan ihletet merítő alkotó értelmiségnek, érzelmi azonosulását az üresen maradt Spanyolországgal nem csak saját helyzete táplálja. Hajtja az felháborodás is, hogy akik évszázadokon keresztül írtak róla, azok vagy mély megvetéstől, vagy éppen ellenkezőleg, megváltói hevülettől telve tették ezt. Sosem a saját hangján szólalt meg ez a vidék, hanem mindig elmesélték. (232.) Végkövetkeztetése, hogy ez a kietlen, üres táj csak most találja meg a saját hangját, amikor a gyökereiktől elszakított gyerekeken és unokákon keresztül szól a közönséghez, amikor már alig létezik fizikai valójában, pedig jelentősége egyre inkább csak az érintett családok millióinak

mitológiájában van. (232.) Számunkra, a témával foglalkozó külföldi olvasók számára különösen érdekes lehet, ahogyan egy vidéki származású spanyol értelmiségi az alkotómunkája mögötti motivációiba enged bepillantást, tükröt tartva így a sajátjaink elé.

Hivatkozott irodalom

Gagyi József 2019, „A kollektívvel kezdődött...". A kollektivizált vidék első évei Románia egy régiójában. In: Csikós Gábor et al. (szerk): *Vidéktörténet 2. Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 271–294.

Ö. Kovács József 2019, A vidéki életvilágok szétrombolása. A közép-kelet-európai kommunista diktatúrák és a vidék. In: Csikós Gábor et al. (szerk): *Vidéktörténet 2. Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 339–350.

Puche-Gil, Javier 2010, Guerra Civil, autarquía franquista y bienestar biológico en el mundo rural valenciano (1936–1949). *Historia Agraria,* (52) december. 129–162.

Csikós Gábor

Örök királyság vagy kommunizmus? Jehova tanúi és a szovjethatalom[1]

Minden bizonnyal más-más gondolatokat ébreszt ez a könyv a kelet-európai családi háttérrel rendelkező és valamely nyugati társadalomban szocializálódott olvasóban. Az előbbi saját családtörténetéből is fel tud idézni a vidék szovjetizálásával kapcsolatos megéléseket, míg az utóbbi számára jobbára az egzotikum erejével hat az az apró kárpátaljai falu, amelyet Emily Baran könyve tárgyául választott. Miért lehet érdekes a nemzetközi közönség számára a magyar néven Tiszafejéregyháza, ukránul Bila Tserkva, románul pedig Biserica Albă néven ismert település második világháború utáni története? Ráadásul a kis faluban még kisebb kört vizsgál: egy vallási csoport, a Jehova tanúi[2] megpróbáltatásait. A szerző maga is úgy pozicionálja kötetét, mint amely egy periferikus régió marginalizált közösségével foglalkozik. Recenzióm abból a szempontból közelít a Middle Tennessee State University professzorának munkájához, hogy a fentebb megrajzolt olvasótípusok számára milyen üzenet közvetíthető a kényszerkollektivizálás történetéről.

A falu mint határterület a 20. század folyamán számos impériumváltáson ment keresztül: részét képezte az Osztrák–Magyar Monarchiának, Csehszlovákiának is, majd egészen rövid időre független lett, hogy aztán egy időre Magyarország fennhatósága alá kerüljön. A különböző uralmak eltérő minőségeket és mintákat jelentettek, amelyek különböző mértékű alkalmazkodásra kényszerítették a falu lakóit, és ezáltal egyetlen életútban is sok különböző ideológia hathatott.[3] Különös erővel jelent meg ebben a Szovjetunió, amely nemcsak a legtartósabb uralmat biztosította magának a falu felett, hanem a háború végével olyan területeket szerzett meg, amelyek sosem voltak a cári Oroszország részei, az orosz

1 A recenzeált kötet: Emily B. Baran: *To Make a Village Soviet. Jehovah's Witnesses and the Transformation of a Postwar Ukrainian Borderland*. McGill-Queen's University Press, Montreal–London–Chicago, 2022. 234 oldal. A recenzió az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport munkája keretében készült.

2 Jehova tanúinak történetével az utóbbi években több magyarországi kutatás is foglakozott, így Rajki 2013; Fazekas et al. 2017; Csapody 2023.

3 Meglehetősen sematizált módon ez a magyar identitásnak az iskolarendszerben és a hivatalokban történő promotálásaként, csehszlovák demokratizmusként, majd pedig magyar hódításként manifesztálódik a kötetben. (20–21.) A sztereotipikus ábrázolás egyik oka, hogy kevés magyar szerző – Ormos Mária, Robert Magocsi – munkájára történik hivatkozás. Az erős magyarosítási törekvést érzékelteti az a megjegyzés is, miszerint a front időszakában működő iskolák csak magyar nyelvűek voltak – a szerző nem tesz említést a Kárpátalján élő magyar kisebbségről. (93.)

uralomnak nem voltak hagyományai. A mítoszteremtés nem önmagában állt, vele párhuzamosan mindig ott munkált az államhatalom kiterjesztésének szándéka is, amely behatolt az emberek mindennapjaiba. Az, ahogyan egy birodalom kulturális és adminisztratív eszközökkel törekszik igazolni hódítását, olyan jelenség, amely – analógiái miatt – széles körű nemzetközi érdeklődésre is számot tarthat. A szovjet hatóságok abszurd módon azt várták el, hogy a falusiaknak már a második világháború alatt is a Szovjetunióhoz kellett volna hűnek lenniük, az akkori állami keretek elfogadása ebben ennek fényében hazaárulás. (55.)

Baran jó érzékkel mutat rá, hogy a külső befolyás egészen más utakon valósul meg a nagyobb városokban (Ungváron), mint a külvilágtól elzárt, írástudatlan parasztok által lakott kis faluban (61.), kezdve az olyan természetföldrajzi jellegzetességekkel, mint a rejtőzködést és a javak elrejtését kínáló folyó közelsége; egészen az olyan nyelvi akadályokig, mint hogy a közösség anyanyelve mindenkor eltért az államnyelvtől. Ez nem csak a hivatalnokoknak tűnt fel. Amikor az 1920-as évek végén a Jehova tanúi misszionáriusai megérkeztek a térségbe, szintén a lakosság írástudatlanságára és a helyi egyházak ellenállására panaszkodtak, és nem láttak komoly jövőt egyházuknak. A harmincas évek közepétől azonban mind többen csatlakoztak hozzájuk, köztük a könyv egyik főszereplője, Vaszilij Dan is. A férfi azért lett e vallás követője, mert elégedetlen volt az ortodox egyházzal, és mert a tanítások igazát a világtörténelmi események is bizonyították. A világháború történései felerősítették az apokalipszisváró hangulatot, és ezzel növelték a kohéziót a deportált zsidók üres házában gyülekező közösségben.

A következő fejezetek tematikus módon tárgyalják az államnak azon lehetőségeit, amelyekkel uralmát kiterjesztheti a vidéki életvilágokra. Ezek: a katonai összeírás, a passzus kiadása, a szavazás.

Fontos megállapítás, hogy mindez nem szovjet jellegzetesség: a harmadik fejezet például a katonai összeírás intézményét tárgyalja, amely a világháború előtti magyar és csehszlovák seregben is létező gyakorlat volt. A könyv szereplői ellen ugyan már ekkoriban is folytattak eljárást, mint akik nem teljesítik kötelességüket, a katonai szolgálat alól viszont egészségügyi okok miatt (54.) felmentették őket. Mivel már idősebbek voltak, a szovjetizálásnak sem voltak kimondott célpontjai. Sokkal inkább befolyásolta életüket a második fejezetben tárgyalt passzuskiadás: Baran felhívta a figyelmet arra, hogy az angol terminus – *passport* – félrevezető lehet, mivel ez éppen nem a külföldre utazás lehetőségét kínálja, hanem az emberek regisztrálásán keresztül kontrolljukat, mozgásuk korlátozását. A kolhoztagok esetében az 1970-es évekig tulajdonképpen röghöz kötésről beszélhetünk. A vizsgált faluban a passzusok kiadását gátolták a nyelvi akadályok: az ukránul tudó hivatalnokok nem értettek szót a többségében román ajkú lakossággal. Ráadásul a Jehova tanúinak hitbéli meggyőződése volt, hogy állami dokumentumokat nem írnak alá. (43.) A szovjethatalom ígérete – hogy a legelesettebbek hangját is meghallja az állam – tehát nem rezonált igényeikre. Miközben a szavazás a szlogenek szintjén a szabadság kiterjesztését jelentette, a gyakorlatban – mint erre Baran a negyedik fejezetben rámutat – a lakosság aktivitásán keresz-

tül a szovjetizálás végrehajtásához egyfajta hozzájárulást csikartak ki. Az, aki szavazott az egyetlen jelöltre, ezzel a fennálló viszonyokat elfogadta és a körön belülre került, még akkor is, ha a jelentések szerint többen panaszkodtak az élelmiszerhiányra. (62–65.) Megkezdődött a diktatúra társadalmiasítása. A Jehova tanúi azonban nemcsak hogy nem szavaztak, hanem hangot is adtak ellenérzésüknek: „mi már régen szavaztunk, az Istenre, és senki másra nem fogunk szavazni." Vagy azt mondták az agitátoroknak: Nektek is megvan a magatok munkája és nekünk is. De nekünk nincs szükségünk a tietekre." (71.) Kirajzolódik tehát az a paradox helyzet, hogy az agitátorok maguk is agitálás alanyai lettek: a Jehova tanúi a földi hatalmak rövid és Isten örökös uralmának kontrasztba állítására alternatív valóságmagyarázatot kínáltak, amelyre számos más falusi is nyitott volt. Vagyis: esetükben voltaképp nem koncepciós per zajlott. Nem volt koncepciós, mivel a korabeli vádak (összeesküvés, nemzetközi kémkedés, szabotázs) nem merültek fel, és voltaképpen olyan viselkedéseket kértek számon, amelyeket a felekezet el is várt aktív tagjaitól. Különös kontraszt ez, ha egy másik Bila Tserkva-i történettel vetjük össze: a Kijev környéki településen a reformadventisták ellen megindított 1952-es per teljes mértékben fikciós vádakkal operált. (12, 145.)[4]

A Jehova tanúi nemcsak a szovjet viszonyok kialakításával, hanem azok fenntartásával is szembenálltak. Hittételekre hivatkozva utasították vissza az államnak szánt felajánlásokat, illetve az iskolarendszer által kínált szocializációs teret, mint ezt az ötödik és hatodik fejezetben olvashatjuk. Az utóbbi kapcsán viszont kiderül: számos falusi döntött hasonlóan, és iskola helyett inkább otthon tartotta gyermekét, amit a gazdaság fenntartásához szükséges munkaerő biztosításával indokoltak. A szerző kitér az oktatás ideológiai tartalmára is: a szocialista erkölcsre való nevelésen túl kárpátaljai sajátosság a „hazaszeretetre" nevelés, a Szovjetunió ugyanis 1945-öt megelőzően nem volt hazája a falu lakóinak. Arra a kérdésre, hogy melyik országban élnek, a gyermekek úgy válaszoltak: a földön. (97.)[5] A szerző értékelése szerint a kommunista ideológia az iskolarendszeren keresztül sosem tudott kizárólagos magyarázóelvvé válni, nem kis részben azért, mert a Jehova tanúi állhatatosan képviselték saját értelmezésüket, és ez hatott a tágabb környezetre is. (117.)

A hetedik fejezet tárgyalja a kollektivizálás folyamatát, amelyet Emily Baran „integráns" és „esszenciális" szovjet jellegzetességnek tart, ugyanakkor rámutat arra, hogy a megvalósítása nem azonnal történt, hanem fokozatos volt. Erre részben a külső körülmények szorították: nem volt elegendő aktivistája a pártnak. (121–122.) A kötet elemzi a faluban megalakult kolhoznak a propagandában

4 Ennek történetét Kuromiya 2012 dolgozta fel.

5 A 152. oldalon megelevenedik a jobbára anekdoktaként ismert epizód. Idézet az egyik tanúvallomásból: „Ukrajnában születtem a csehszlovák kormány alatt, később Magyarország uralma alatt éltem, most pedig a Szovjetunió lépett a területünkre, és én román nemzetiség vagyok. Melyik hazámat árultam is el?".

megjelenített és a tapasztalatokban megélt történetét. A Jehova tanúit nemzetközi szempontból is váratlanul érte a kollektivizálás, a felekezet tagjai számára eleinte nem is kínáltak álláspontot, a falusiak általános ellenkezést a kolhozokkal szemben a helyi apparátus mégis e vallási csoporthoz tartozók befolyásával magyarázta. (130.) Ez annál is inkább beleillett a szovjet világképbe, mert így a kudarcokat egy kisebbség tevékenységéhez lehetett kötni.[6] Baran rámutat, hogy a „kulák" kategóriát is nagyrészt hasonló logika hozta létre. Kevés vagyonuk dacára számos felekezeti tag került kuláklistára a faluban. (134.)

A Jehova tanúinak pere is a kollektivizálással összefüggésben indult, mint ezt a nyolcadik fejezet bemutatja. Ennek során a vallást olyan álcaként értelmezték a hatóságok, amely az államellenes attitűdöket fedi el. (143.) A perben meghozott ítélet huszonöt éve helyett az áldozatoknak végül „csak" hatot kellett a vorkutai lágerben tölteniük, nehéz körülmények között végeztek kényszermunkát. Fontos, hogy az ítélet helyességét 1955-ben sem kérdőjelezték meg, mindössze annyit állapítottak meg, hogy a férfiak államellenessége a szovjet nevelés hiányos hatásából, az alacsony műveltségből fakad. (169.) Emily Baran érzékletesen tárja az olvasó elé, mennyire más faluba érkeztek vissza az emberek, mint amelyből elhurcolták őket: családtagok halálával, a gyermekek felnövésével és a földbirtok elvételével mind egyszerre találkoztak. Utóbbi esetben sokkoló élményt jelentett a meghagyott háztáji föld és az egykorvolt gazdaság kontrasztja, továbbá a mentalitásváltozás a munkavégzést illetően, a kolhozban a korábbi parasztstandardokhoz képest ugyanis hanyag munkát végeztek. (171.) Mindezen traumákkal együtt is – és annak ellenére, hogy megfigyelés alatt álltak – a Gulagról visszatért férfiak kitartottak hitük mellett, gyakorolták vallásukat. Minden bizonnyal ennek is köszönhető, hogy a Jehova tanúi máig élő és nagylétszámú közösség a faluban, még akkor is, ha a fiatalok – akiknek családja nem volt érintett – hitetlenkedve is fogadják az ötvenes évekről elmondott történeteket. (180.)

Feltehető, hogy még valószerűtlenebbnek tűnnek ezek a történetek egy amerikai fiatalnak – akinek a fentebb idézett falubeliek már nem, legfeljebb a közvetlen családtagok közvetíthetik a szovjetizálás valamiféle emlékezetét. Emily Baran maga is érzékelte ezt oktatói munkája során, ezért kötetének kimondott céljául tűzte ki az amerikai egyetemisták megszólítását. (4.) Emiatt arra törekszik, hogy a kárpátaljai falu példáján globálisan is releváns történetet mondjon el: a kötet majdnem mindegyik fejezetében érvényesül az, hogy a tágabb kontextus megadását követően közelít csak a tapasztalattörténethez. Fő üzenete, hogy az állam mindig állampolgárai életének kontrolljára törekedett, de a 20. század új fejleményeket hoz a volument és hatékonyságot tekintve is. Annak elérése céljából, hogy a nemzetközi közönség számára is közvetítse a román parasztok megéléseit ebben a folyamatban, számos analógiát hoz. Ezek közül a dekolonizációs narratíva tűnik számomra leginkább meggyőzőnek, vagyis az, hogy hangot adjon a társadalom alávetettjeinek. Kelet-Közép-Európából nézve azonban megítélésem szerint

6 A mechanizmus tágabb értelmezése magyar példákkal: Borhi 2022, 292.

már a hasonló jegyek túlhangsúlyozását jelenti az, hogy a rabszolgák kötelező névválasztása Amerikában ugyanabba a kategóriába esne, mint amikor a román parasztoknak orosz(osított) nevet kellett használniuk (17.); hogy a besorozás megtagadása miatt Jehova tanúi Dél-Koreában ma is bebörtönzést szenvednek el (60.); vagy, hogy a himnusz éneklésének visszautasítása az Egyesült Államokban is konfliktusokat szült. (97–99.) Ezek az analógiák segíthetik ugyan az értelmezést és a kontextus kialakítását, de éppen azt a szerzői szándékot gyengítik, amely a helyzetek egyedi sajátosságainak megértését sürgeti. Hasonló kételyeim támadnak az agitáció mint tárgyalási helyzet értelmezésével: elfogadom, hogy a Jehova tanúi maguk is próbálták saját meggyőződésükre téríteni az agitátorokat, de ebben csak saját képességeikre és vallási közösségük támogatására hagyatkozhattak, miközben az agitátor mögött – mint egyfajta *ultima ratio* – ott állt az államhatalom a Vörös Hadsereggel együtt.

Mindezzel együtt is úgy ítélem, hogy Emily Baran bravúros munkát végzett: mindvégig empatikusan, a propaganda által közvetített kép mögé hatolva elemzett, számos összefüggésre mutatott rá lokális szinten, ami gazdagítja a globálisról való tudásunkat. Ez nem volt kis feladat, tekintve hogy döntően állami dokumentumokból dolgozott (amelyeket interjúkkal vetett össze). A könyv specifikumát az adja, hogy a kihallgatási jegyzőkönyvek nem szó szerinti átiratok, ráadásul a román anyanyelvű emberek nyilatkozatait ukránul tartalmazzák: vagyis értelmezésükkor számos átfordítási műveletet szükséges elvégezni. Fontos szempont, hogy a vizsgálati anyagokban a hiányokra legalább ugyanakkora figyelmet kell fordítania a kutatónak, mint arra, ahogyan a szöveget dekódolja. A dekódolás jó példája a „jehovista" terminus: noha a dokumentumok szerint a férfiak így hivatkoztak magukra, ez egész biztosan valótlanság, körükben ugyanis ez sértő megnevezésnek számított. A „jehovista" megnevezés voltaképp nem a vizsgálat tárgyainak, a vádlottaknak, hanem a dokumentum elkészítőinek, a vádlóknak a gondolkodásmódjáról árulkodik. (5–9.)

A korábban megjelent recenziók is kiemelték a kötet sodró és olvasmányos stílusát valamint azt, hogy Emily Baran képes volt sokféle közönséget megszólítani. A monográfiát haszonnal forgathatják a Szovjetunió története iránt érdeklődők, de a kisebbség-, illetve a vallástudományok művelői számára is releváns lehet.[7] E kapcsolódási pontok jó lehetőséget kínálnak a kollektivizálás tágabb értelmezésére is, arra, hogy a szűken vett agrártörténetből kilépve, az egykori keleti blokk országainak kutatói is szélesebb érdeklődésre számot tartva beszéljék el a szovjetizáció folyamatát vidéki terekben.

Hivatkozott irodalom

Borhi László 2022, *A túlélés stratégiái. Élet és halál a náci és a kommunista diktatúrákban, 1944–1953.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.

7 Friesen 2022; Kapaló 2024.

Csapody Tamás 2023, Jehova tanúi és a nyilas terror Nyugat-Dunántúlon. Egyéni sorsok a nagykanizsai internálótábortól a körmendi kivégzésig. *Századok*, (157) 1, 155–187.

Fazekas Csaba et al. 2017*, A magyarországi Jehova Tanúi Egyház története a kezdetektől napjainkig.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Friesen Leonard G. 2022, To Make a Village Soviet: Jehovah's Witnesses in a Postwar Ukrainian Borderland. By Emily B. Baran. Montreal: McGill-Queens University Press. xx, 234 pp. *Slavic Review*, (82) 4, 1051–1052, doi:10.1017/slr.2024.47

Kapaló, James A. 2024, To Make a Village Soviet: Jehovah's Witnesses and the Transformation in a Postwar Ukrainian Borderland. By Emily B. Baran, *Journal of Church and State*, Volume, (66) 1, 64–65. https://doi.org/10.1093/jcs/csad088

Kuromiya, Hiroaki 2012, *Conscience on Trial: The Fate of Fourteen Pacifists in Stalin's Ukraine, 1952–1953*. Toronto, University of Toronto Press.

Rajki Zoltán 2014, Jehova Tanúi és az államhatalom Magyarországon 1945 és 1989 között. *Egyháztörténeti Szemle,* (15) 4. 94–109.

Wencz Balázs

Forradalmi átalakulás vidéken[1]

Apor Péter monográfiája a második világháborút követő, pontosabban az 1945–1946 között lezajlott magyarországi tömeges erőszakhullámmal, antiszemitizmussal és az ekkor elkezdődött politikai átalakulással foglalkozik. A szerző narratívájának legnagyobb újdonsága, hogy a korábbi történészi kiindulóponttal szemben azt vizsgálja, hogy a háborút követő egy-két évben miként válhatott a kollektív erőszak társadalmi cselekvéssé, és a holokausztot követően miért és hogyan kerültek ismét a zsidó származású emberek ennek a célkeresztjébe.

A kötet nem kronologikus sorrendben veszi számba az elsősorban Kelet-Magyarországon végigsöprő erőszakot és antiszemita hullámot, sőt, még az események helyszínei között is gyakori a fejezeteken belüli váltás, ami esetenként kissé csapongóvá teszi a szöveget. Az akár bevezetőnek is tekinthető első fejezet, *A történész meséje* egyik megállapítása szerint az „1945 utáni kollektív erőszakban részt vevő tömegek döntő részben ipari, acél-, és gép- és textilgyárakban dolgozó, illetve földmunkások, főként kubikosok és napszámosok csoportjából verbuválódtak." (8.) Már itt jogosan gondolhatja az olvasó, hogy a következő fejezetek egyik kulcskérdése annak a megválaszolása lesz, hogy miként vált ketté a vidéki társadalom egyfajta elnyomott és elnyomó rétegre. A lengyelországi példától eltérően azonban, ahol a kutatások fókuszába elsősorban az került, hogy miként generált a zsidók elleni gyűlölet ismét erőszakos cselekményeket, Apor Péter igyekezett megfordítani a kérdést, és azt vizsgálja, hogy az erőszakos cselekményeknek miként lettek ismét elszenvedő alanyai a zsidó származású emberek. Kiváló példákkal támasztja alá a kezdeti megállapítását, utal a lengyelországi kollektív erőszak eltéréseire, mely nemcsak a magyar, de a szlovák eseményektől is különbözött, állítását pedig a megmozdulásokat követő halálos áldozatok számarányainak közlésével igazolja. Már ebben a részben utal a következő fejezet azon megállapítására is, mely szerint az erőszakos tüntetők cselekedetei elsősorban a jövőbe mutattak, (forradalmi?) tettükkel pedig igyekeztek kijelölni a számukra kívánt társadalmi változás irányát, és egyúttal kifejezték az elvárt politikai változás céljait is.

A mese a molnárról című fejezet az 1946. július 30-i miskolci lincselés eseménytörténetével kezdődik, mely során Jungreisz Ernő a helyszínen életét vesz-

1 A recenzeált kötet Apor Péter: *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2021. 319 oldal.

tette, Rejtő Sándort kórházba szállították, ennek köszönhetően túlélte a bántalmazást. A szerző nemcsak a miskolci malomtulajdonosokat ért bántalmazásokat elemzi, hiszen kitér a Csongrád megyei Szentesen és Mindszenten szintén erőszakba torkolló események és azok összefüggéseinek az ismertetésére is. Apor utal a molnárokkal kapcsolatban kialakult negatív képre, mely szerint ők az egyszerű embereket becsapó, sanyargató, egyfajta démonikus alakokként jelentek meg a helyi társadalom egy részének a szemében. Erre elegendő muníciót a baloldali sajtóban megjelent cikkek is adtak, ezek szerint ugyanis a vidéki malomtulajdonosok inkább helyezték előtérbe saját meggazdagodásukat – akár „feketézések" árán is –, mintsem törődtek volna a helyi társadalom megfelelő ellátásával. A malomtulajdonosok mellett a kereskedők is a kibontakozó erőszak áldozataivá váltak, melyre kiváló példa az 1946. május 21-i kunmadarasi három halálos áldozatot követelő verekedés, valamint a szegvári események. A szerző párhuzamot von az 1918 és az 1945 utáni időszak ellátási problémájával és annak minden negatív következményével, a gazdaság összeomlás ugyanis bizonytalanságot generált a társadalom rétegeiben, amely természetes módon hozta felszínre az erőszakos cselekmények különböző formáit. Az áldozatok célcsoportja pedig nemcsak a már említett molnárokból és a kereskedőkből került ki, megtalálhatóak voltak közöttük ugyanis tanárok, jegyzők, rendőrök vagy éppen egyházi személyek is.

Miután a politikai/kollektív erőszak a vezérfonala Apor Péter kötetének, a *Mese a kövér emberről* címet viselő részben is ezt elemzi a szerző. Az 1946 tavaszán lezajlott tüntetések kapcsán keletkezett források elemzését követően két csoportra bontja a község/város társadalmát. Egyik oldalon a fizikai munkát nem végzők (papok, kereskedők és ügyvédek), míg a másik oldalon a „saját testi munkájukból" élők közössége állt. Ráadásul a szegénység elsősorban a saját munkaerejükből megélni próbáló társadalmi réteget sújtotta leginkább, az áruhiány és a fizetésük rohamos elértéktelenedése következtében ugyanis alig kaptak valamit a keresetük ellentételezéseként. Apor szerint az 1945 utáni kollektív erőszakban résztvevők számára az identitás végső soron fizikai és testi tulajdonságok összessége volt, melyek meghatározták az egyének helyét a társadalmi rendszerben. Megállapítása szerint az 1946 tavaszi és nyári erőszakos tüntetések segítségével az abban résztvevők biztosíthatták „a fizikai munkát végző, dolgozó testek jogát és lehetőségét a gazdaság és politika olyan alapvető kérdéseinek meghatározásában, mint a társadalmi részvétel vagy a javak elosztása."(90.) A háborút követő újjáépítési szakasz a testi munkára alapozott, éppen ezért – világítja meg a szerző – a politikai aktoroknak nem volt arra lehetőségük, hogy semlegesen viszonyuljanak a fizikai munkát nem végzők felé. Az ilyetén módon megosztott világban kialakult a „dolgozó és a nem dolgozó testek társadalma".

A *Mese a forradalomról* fejezetet olvasva részletes képet kapunk Békés és Csongrád vármegyék helyi társadalmainak szinte folyamatos elégedetlenségéről, illetve az egyénekre oly jellemző radikális politikai nézetekről, amelyek így összességében a térséget hazánk egyik hagyományos tűzfészkévé tették. Apor visz-

szatekint az 1920-as és 30-as évek sztrájkjainak és munkabeszüntetéseinek az ismertetésére. Rávilágít a kétségtelenül meglévő párhuzamra az 1945 utáni kollektív erőszakot elkövetőkkel, felvillantva az ezen személyekre jellemző magatartásformákat is. Jól érzékelteti a megmozdulásokban résztvevők összetartozását, továbbá azt, hogy ezeknek az embereknek nem a meglévő állapot konzerválása, hanem a társdalom megváltoztatása volt a célja – még ha ennek nem is voltak teljes tudatában. Az ilyetén módon előlépő társadalomalakítók már a jóval fiatalabb generációból kerültek ki, hiszen az 1946 tavaszi és nyári tüntetések során a hatóságok képviselői a 25 és 35 év közötti korosztályt azonosították. A radikális fiatalabb generáció képviselői pedig nemcsak a baloldalt, hanem a jobboldalt is reprezentálták. Tényleg forradalomként tekinthetünk – ami egyébként a kötet címében is hangsúlyosan szerepel – az 1945 után Magyarországon lezajlott egy-két év eseményeire? A fejezetet olvasva egy alulról kibontakozó forradalmi átalakulás képe rajzolódik ki előttünk, amit a szerző visszaemlékezésekből vett példákkal próbál meg alátámasztani. Az egyik ilyen az 1946. augusztusi miskolci tüntetés volt, ahol nem csak szimbólumaiban próbálták megidézni a forradalmi szellemiséget, hiszen egyes visszaemlékezések szerint a rendőrség elleni támadás során a tömeget valóban áthatotta a forradalmi hangulat, énekelték az *Internacionálé*t, és az Apor által idézettek szerint úgy tűnik, mintha a szereplők a Téli Palota vagy a Bastille bevételét játszották volna újra. Helytállónak vélem ezzel kapcsolatban a szerző azon megállapítását, mely szerint az eseményekről „szóló vallomások és jelentések a forradalom hamisítatlan történetét beszélték el: a vörös zászlók alatt menetelő, harcra kész munkások összecsaptak az elnyomókat védő rendőrökkel, és helyreállították/megteremtették a társadalom és világ új rendjét. (...) Az 1945 utáni tömegmegmozdulások során kibomló társadalmi rend a jövőbe mutatott, és a változás rendje volt. A háború utáni tüntetések a társadalom átalakítását végrehajtó, forradalmi eszközök voltak."(184–185.)

A kötet utolsó előtti fejezete *(Mese a zsidókról)* alapján úgy tűnik, hogy a holokausztot túlélők a hazájukba történő visszaérkezésüket követően ugyanazon megkülönböztetéssel találkoztak a magyar vidéken, mint az ezt megelőző években: antiszemita röplapok sokasága, teljesen képtelen vérvádak a keresztény gyerekeket összeszedő zsidókról stb. Való igaz, hogy komoly akadályokkal szembesültek a korábban deportáltak akkor, amikor ingatlanjaikat, illetve korábbi munkahelyüket szerették volna visszaszerezni. Tény az is, hogy az 1945 utáni időszak ellátási nehézségei, a lépten-nyomon felfedezhető feketézés szintén az antiszemitizmusnak lett a táptalaja. Ráadásul ezt a sztereotípiát erősítette az emlékezet is, mely a hadifogságból hazatértek körülményeivel volt kapcsolatos, éles különbségtételt téve a deportálásból hazatért zsidókkal, hiszen míg az előző csoport tagjainak szinte semmije sem volt, addig az utóbbiak rögtön üzletelni és „feketézni" kezdtek, megteremtve ezáltal a jólétük alapjait.

A kötet utolsó „meséje" *(Mese a fasisztákról)* elsősorban a fasizmus és antiszemitizmus 1945 utáni meglétét támasztja alá, főként a kunmadarasi lincselés és annak összefüggései ismertetésével. Mindenképpen érdekes annak a lépésről le-

pésre történő bemutatása, miként volt képes a kommunista vezetés megtalálni a kunmadarasi eseményekben a fasiszta szálat. Apor idéz a *Felvidéki Népszavá*ból is, melyben az egyik cikk írója egyenesen odáig ment, hogy kifejtette azon álláspontját, mely szerint a fasiszták célpontjait igazából már nem is a zsidók jelentették, az antiszemitizmus ugyanis a fasiszták támadása volt a munkásosztály ellen. Egyetértünk a szerző azon megállapításával, mely szerint a kommunisták „a nép képviselőjének és így a fasizmussal szembeni ellenállás kezdeményezőinek és vezetőinek is tartották magukat. Az ő nézőpontjukból a demokrácia védelme egyet jelentett a kommunista vezetés elfogadásával, miközben ennek a (kommunista) »demokráciának« bármilyen bírálatát vagy megtámadását fasizmusnak látták." (244.)

Apor kötete szemléletmódját tekintve mindenképpen újdonságot képvisel, melynek egyik fő ismérve, hogy a vidéki társadalom 1945 és 1946 közötti – kétségtelenül hektikus – időszakát alulnézetből mutatta be. Elbeszélése alátámasztásához nemcsak a fellelhető szakirodalmat, hanem tekintélyes mennyiségű levéltári forrást is felhasznált, a kötet hasznosságát pedig a részletes mutató is segíti.

Jobst Ágnes

Vas megye mezőgazdasága – felülnézetből[1]

A gazdaságtörténeti indíttatású szakmunkában Horváth Antal korábban megkezdett kutatását folytatja. Míg *Az irányított gazdaság* címmel 2017-ben megjelent kötet a második világháború és a rákövetkező évek agrárpolitikai intézkedéseit 1939-től 1949-ig az egykori Csepregi járásra vonatkozóan regionális szinten tárta fel,[2] az 1949 és 1956 közötti időszakot tárgyaló kötet immáron egész Vas megye területére kiterjesztette a vizsgálatot. A 20. század első felét illető visszatekintés után a szerző négy alapvető jelentőségű témakört dolgozott fel, amelyek mindegyike megkerülhetetlen a korszak agrárpolitikájának megértéséhez. *A mezőgazdasági termelés tervutasításos rendszere* című fejezet a tulajdonviszonyokat érintő változásokat, az *Elvonások* a begyűjtésre vonatkozó jogszabályokat és annak helyi gyakorlatát tekinti át. A Rákosi-korszak vidékpolitikájában központi szerepet játszó kulákkérdés ugyan csak rövid önálló fejezetet kapott, ám Vas megye vonatkozásában részletesen bemutatja a kuláklisták összeállításával kapcsolatos helyi utasításokat és a végrehajtás gyakorlatát, ami ezúttal is igazolja a kategória képlékeny voltát.[3] Az utolsó fejezet a termelőszövetkezetek szervezésének első és második hullámát tárgyalja. A könyvet lezáró függelék a kiegészítő információkat táblázat formájában foglalja össze. Az egyes településeken végrehajtott tagosításokat és földrendezéseket ismerteti, valamint kronologikus rendben sorolja fel Vas megye tanácsi és pártvezetőit. A személyi rész informatívabb lett volna, amennyiben a tisztségviselés ideje mellett pár soros annotált életrajzot is közölt volna a szerző. A függelék tanulságos részét képezi a megye termelőszövetkezeteiről készített összeállítás, amely az 1953-as nyári adatokat tükrözi.

Az adatait és számításait illetően rendkívül pontos szakkönyv érdemeinek hangsúlyozása mellett meg kell említenünk, hogy nem mindig sikerült kellő kritikai távolságtartással kezelni a pártállami direktívák ideologikus meghatározottságú korabeli szövegeit, ezáltal – a szerző nyilvánvaló szándéka ellenére – a történeti narratíva olykor a hatalom nézőpontját juttatja kifejezésre. A forrásfeldolgozás ezen veszélye gyakran fennáll, amikor egy feltárás azonos típusú dokumentumok vizsgálatára hagyatkozik. Annak elkerülésére, hogy az egynemű forráshasználat egyoldalú következtetésekre vezessen, érdemes más jel-

1 A recenzeált kötet: Horváth Antal: *Keresztmetszet. A hatalom és a parasztság Vas megyében 1949–1956.* Szombathely, Szülőföld Kiadó, 2021. 416 oldal.

2 Horváth 2017.

3 A kuláküldözés fogalomtörténeti vetületével Bolgár Dániel vetett számot. Vö. Bolgár 2008.

legű forráscsoportokból, például visszaemlékezésekből, interjúkból, esetleg korabeli vizsgálati anyagokból meríteni, ami hozzájárul az áldozati oldal kitöltéséhez.

A begyűjtés általános jellemzőit összegezve például a szerző a következő megállapítást tette: „A parasztság döntő része *törvénytisztelő* volt. Ugyanakkor az »igazságtalanságokkal« szemben elsősorban saját érdekei védelmére fordította energiáit, pl. azzal, hogy elrejtett terményeket, panaszt emelt, stb. A nem lebecsülhető mértékű egyéni, direkt ellenállások, ellenszegülések és a nagyobb közösségeket is megmozgató akciók elszigeteltek maradtak: egy-egy község adott eseményéhez kapcsolódtak." (257.) A mezőgazdaságból élők passzivitását illető sztereotípiából kiinduló megállapítást vitatva érdemes kisebb kitérőt tenni. A politikai konfliktusok elemzésének fontos kérdése, hogy egyes társadalmi csoportok milyen körülmények között vállalják a konfrontáció rejtett és nyílt, erőszakos, netán szimbolikus formáit. Az 1945 után vidéken történtek vonatkozásában az elmúlt évtizedek történetírása az úgynevezett hétköznapi ellenállás módszereire összpontosított, és figyelmen kívül hagyta a politikai ellenállásnak a hatalmon lévőket legálisan vagy illegálisan, rejtetten vagy nyíltan fenyegető formáit. James Scott ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a hétköznapi, valamint az azonos célkitűzéssel rendelkező közvetlen és nyílt ellenállás nem választható el mereven egymástól, az ellenállás hétköznapi formái és a politikai konfliktus nyíltabb megnyilvánulásai közötti különbség a bölcs taktikában fogható meg.[4] A gazdasági és politikai erőszakra adott válaszok komplex jellegét egy Vas megyei esettel illusztrálva: Alsóújlak községében, 1952. február 28-án megtámadták és „tettleg bántalmazták" Böröndi Elek MDP-titkárt és Gábor Lajos vb-elnököt. Az elkövetők Varga Antal 8 holdas középparaszt, fia, a 25 éves Varga Imre, valamint a család barátja, Babics Antal voltak. A verekedők és a sértettek a helyi úttörőcsoport által rendezett teaesten vettek részt a kultúrházban, ahol a párttitkár „demokratikus nóták" éneklésére szólította fel a vádlottakat, és maga is velük együtt énekelt. A „mulatság" 23 óra körül véget ért. Hazafelé tartva a vádlottak a sötétség leplét kihasználva megtámadták a párttitkárt és a vb-elnököt. Kihallgatásuk során azt bizonygatták, hogy nem állt szándékukban a funkcionáriusok bántalmazása, még csak fel sem ismerték őket, csupán mérgesek voltak, mert az előttük haladók elemlámpáikkal a szemükbe világítottak. Mentségükre „erősen boros állapotukat" hozták fel. A rendőrségi vizsgálat ugyanakkor azt állapította meg, hogy a konfliktus régebbi keletű, az elkövetők és a sértettek már az őszi begyűjtés során összekülönböztek. Ráadásul a tettesek ittas voltát is kétségbe vonta, mivel a teaesten szeszes italt nem mértek, és magatartásuk nem utalt alkoholos befolyásra. Ügyüket ezért előre kitervelt bűncselekményként adták át a járásbíróságnak. Az elkövetők tehát hiába állították be szokványos falusi verekedésnek a sérelmeikért vett elégtételt. A vasvári eset arra világít rá, hogy a mindenéből kiforgatott és létbizonytalanságban tartott parasztság aligha fogadta passzívan a

4 Dessewffy 1996, 74–75.

sorsát, ám a feltáró munka során számolni kell a felelősségre vonás elkerülését célzó álca használatának lehetőségével.[5]

Amikor egy társadalmi csoport kilátástalan helyzetbe kerül, mint ahogy az a mezőgazdaságból élőkkel az 1950-es évtized kezdetén történt, az elfojtott düh kitörése mellett a közvetlen gazdasági érdekeken túlmutató politikai vélemény artikulálódása is bekövetkezik. Miként a Vas megyéről 1950 augusztusában összeállított államvédelmi hatósági (ÁVH)-jelentés 184 oldala bizonyítja, a korabeli hatalom is tisztában volt ennek veszélyével, ezért településenként számba vette a rendszerrel szembeforduló helyi lakosokat.[6] A megyei politikai ellenállásra vonatkozóan Both Béla és Kövér István *Diktatúra Vas megyében 1945–1956* című kétkötetes összefoglalása szolgál részletes adatokkal.[7] Ebből tudjuk, hogy a három legnagyobb per, a farkasfai, a csepregi és simasági per során 124 személyt ítéltek el, 10 halálos ítéletet hoztak, a többiekre összesen 1070 (738, 240 és 102) évnyi börtönbüntetést szabtak ki, emellett számos további politikai perben hoztak ítéletet. Mindez kétségbe vonja azon szemlélet helytálló voltát, amely a vidéki lakosságot és a mezőgazdaságból élőket az igazságtalanságok olyan passzív elszenvedőinek tekinti, akik csupán a hétköznapi praktikák szintjén, gazdasági érdekeiket követve álltak volna ellen a hatalom szorításának.

Az egyoldalú forráshasználatból adódó reflektálatlan megközelítés másik példája a kulákok házainak kisajátítására vonatkozó azon megjegyzés, amely szerint a kilakoltatott kulákok lakhatási lehetőségeiről a községi tanácsok szükséglakás biztosításával vagy más módon gondoskodtak. (289.) Köztudott, hogy az egykori lakosokat kitelepítéssel, illetve kitiltás útján távolították el. A Vas megyében 1950–1953 között végrehajtott kitelepítés feldolgozását Saád József végezte el, a munkát a Telepesek Társadalmi Alapítvány 2012-ben adta közre.[8] A kitelepítés és a száműzetéssel egyenértékű kitiltás aligha nevezhető a lakásról való gondoskodásnak. Hasonlóképpen vitatható a Kádár-korszak berendezkedésének idején végrehajtott kollektivizálás pozitív beállítása: „Az 1956-os forradalom leverése után a Kádár-rendszer már inkább kiegyezésre törekedett a parasztsággal. Az 1959 tavaszán jogi formába öntött termelőszövetkezeti alapszabály lehetővé tette nemcsak a volt »kizsákmányolók« belépését a téeszekbe, hanem azt is, hogy két év után a vezetőségbe is bekerülhessenek. Ezzel a kádári rendszer elismerte, hogy szükség van e réteg szaktudására, szorgalmára, és lehetőséget adott arra, hogy a volt kulákok a helyi társadalomban visszaszerezzék az 1950-es évek első felében elvesztett helyüket." (291.) Kétségtelenül a történelem sajátos fintora, hogy azt, amivel a Rákosi-diktatúra hosszú esztendőkön keresztül küszködött, a Kádár-rendszer 1959–1960-ban

5 MNL VaML XXXV. f. 61–63. ő. e. ÁVH-jelentés, 1953. január.

6 ÁVH jelentések a megye településeinek feltérképezéséről. 1950. augusztus 2. – 1950. augusztus 21. 184. old. MNL VaML 40. fond. 1. fcs. 86. ő. e.

7 Both–Kövér 1999.

8 Saád 2010–2012, 72. A kitiltásra vonatkozóan lásd Jobst 2020, 74.

másfél év leforgása alatt végrehajtotta. A „szövetkezetesítés" kíméletlenül végrehajtott harmadik hullámának eredményessége azonban nem az egyéni gazdálkodók megnyerésében keresendő. A fennmaradt dokumentumok ennek ellenkezőjéről, a kíméletlen erőszakról tesznek tanúbizonyságot, amit egy gazdaságtörténeti szakmunka sem hagyhat figyelmen kívül.[9]

A fent említett problémák ellenére hangsúlyozni kívánom, hogy Horváth Antal fáradhatatlan levéltári munkája és értő rendszerzése nyomán olyan hiánypótló alapmű jött létre, amely megkerülhetetlen kiindulópontként szolgál a korszak gazdaságtörténetét és vidékpolitikáját kutatók számára, és amelyet a téma iránt érdeklődők is haszonnal forgathatnak. A levéltári források feldolgozásán alapuló, adatokban rendkívül gazdag és azokat jól rendszerező munka megyei keretben mutatja be a pártállam elhibázott vidékpolitikájának döntéseit. A hihetetlen mennyiségű forrás feldolgozását a szerző a korszak agrárpolitikai intézkedéseinek kontextusában elhelyezve végezte el, amelynek során az is kiderül, hogy a központi direktíva és a végrehajtás helyi gyakorlata nem ritkán eltért egymástól.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)
XXXV/1. 61–63. ő. e. Magyar Dolgozók Pártja Vas Megyei Bizottságának iratai

Hivatkozott irodalom

Bolgár Dániel 2008, A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 50–93.

Both Béla – Kövér István (szerk.) 1999, *Diktatúra Vas megyében 1945–1956*. 1–2. kötet. Vas Megyei Honismereti Egyesület – Honvéd Hagyományőrző Egyesület – Recski Szövetség Nyugat-Dunántúli Szervezete, Szombathely. (Emlékkönyv IV–V.)

Dessewffy Tibor 1996, Az ellenállás diszkrét bája. *Replika. Társadalomtudományi Folyóirat*, (23–24.) 71–80.

Horváth Antal 2017, *Az irányított gazdaság hatása a gazdatársadalomra 1939–1949. Sopron vármegye, Csepregi járás.* Szülőföld Kiadó, Szombathely.

Jobst Ágnes 2020, *Csepreg a 20. századi történelem viharában 1900–1960*. Szülőföld Kiadó, Szombathely.

Ö. Kovács József 2012, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1956*. Korall, Budapest. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3.)

Saád József 2010–2012, *„Péntek volt és 23". Kitelepítések 1950–1953 között a Vas megyei határsávból*. Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány, Őriszentpéter–Bajánsenye.

9 Lásd Ö. Kovács 2012, 338–352; Jobst 2020, 160–165.

Mózessy Gergely

Az egyházüldözés mikrotörténetei[1]

I.

Írható-e egyháztörténeti feldolgozás alapvetőnek tekinthető belső egyházi források használatának kényszerű nélkülözésével? Gál Máté ötszáz oldalnál is bővebb monográfiájának tanulsága az, hogy széles körű szakirodalom-ismerettel és alapos forrásfeltáró munkával a feladat teljesíthető.

A probléma háttere tömören így vázolható fel: az 1995-ös levéltári törvény a katolikus (fő)egyházmegyei levéltárakat a nyilvános magánlevéltárak közé sorolta; ezáltal az azokban való kutatás szabályainak megállapítását – beleértve az egyházkormányzati iratanyag nyilvánosnak tekinthető évköreinek meghatározását is – a tulajdonosok-fenntartók kezébe tette le. 2004-ben a bíboros arra a jogi álláspontra helyezkedett, hogy az ordináriusoknak gyűjteményügyi kérdésben nem kell konszenzusra jutniuk. Azóta közös, egységes kutatási szabályzat a katolikus levéltárakra nincs, csak egy irányelvcsomag és egy mintaszabályzat született. E normaszövegektől való lokális eltérésekre az egyes főpásztoroknak továbbra is lehetősége van. Akkoriban Lakos János, a néhai vezető szakfelügyelő többször hangsúlyozta, hogy akceptálja a félelmeket, és megérti a szigorúságot a kutathatósági évkörök meghúzásában, de fontosnak tartja annak nyilvánvaló és kiszámítható voltát, hogy mikor válik egy-egy anyagrész a kutatók számára hozzáférhetővé. Ez a szempont a legtöbb helyen érvényesül is hazánkban – Egerben azonban a fenntartó az 1943-as évnél, Szmrecsányi Lajos érsek halálánál húzta meg a kutathatóság határát, amely azóta sem változott, és nem tudni, mikor fog.

(Hangsúlyozni kell, hogy más, témánk számára releváns iratképzők sem teljesítik a néhai vezető szakfelügyelő álmát a hozzáférhetőség időpontjának kiszámíthatóságáról. Így például az is csak egy háromtagú szakmai bizottság számára világos, hogy a Belügyminisztérium mit miért tart vissza, és mit mikor készül átadni az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának. Ha az „egyszeri kutató" nem talál valamit a levéltárban, és ügyviteli selejtezésének sem látja nyomát a segédletekben, lényegében sötétben tapogatózik a téren, hogy kutathatja-e még az anyagot valaha, vagy teljességgel lemondhat róla. Hiszen sok mindent elpusztítottak vagy eltüntettek a rendszerváltás környékén.)

Az érsekség eljárása természetesen jogszerű, némi empátiával a mögötte meghúzódó félelmek is megérthetőek – ám egyszersmind levéltárfenntartói szűk-

1 A recenzeált kötet: Gál Máté: *A katolikus egyház és a hitgyakorlás korlátozása Heves megyében (1950–1962)*. Kronosz, Pécs, 2023. 520 oldal.

látókörűségről tanúskodnak. Gál Máté munkája pedig ennek logikus következményeit is illusztrálja. A belső, egyházi kútfők lokálisan limitált felhasználhatósága a szerzőt ugyanis sajátos utakra indította.

Egyrészt pótlásukra megnövekedett számára az egyházon kívül keletkezett források – kormányzati, titkosszolgálati, bírósági és pártiratok – súlya. Ezek felhasználása – személyes véleményem szerint – jóval több fájdalmat okozhat az egyháznak, mint saját szövegei; túlsúlyuk pedig épp a történtek értelmezésének egykorú egyházi narratíváit fedi el.

Másrészt pontatlanságokhoz vezetett: a szerző feljogosítva érezte magát arra, hogy bizonyos esetekben ne keressen alternatív forrásokat – ami sok lábjegyzetben erősen hiányos, lezáratlan papi életút-ismertetéseket eredményezett.[2] Erre azért lehetett volna szakirodalmat is keresni.[3]

Harmadrészt a forrásadottságok a szerző fókuszára is hatottak. Egy hagyományos egyházi értelmezés szerint csak másodlagosnak tekinthető elemek értékelődtek fel számára. Alapvető problémafelvetése sem a hitélet lényegére, hanem annak csak statisztikailag mérhető elemeire és azok korlátozásával kapcsolatos állami eszköztárra irányul. Vagy: nem a hitoktatás sikerességére, tartalmára vagy módszertanára, hanem jobbára csak annak adminisztratív környezetére és a benne résztvevők számára figyel, hiszen az állami iratokban csak e szegmensek jelennek meg. Már a kötet címe is ezt jelzi: az abban meghirdetett korszakhatárok nem hagyományos egyháztörténet-írásban sarokpontoknak tekintett eseményekhez, hanem pártkongresszusok kulcsmondataihoz kötődnek.[4]

Gál Máté is érezte, hogy a választott korszakhatároknál többet illik mondania. Egy alapos forrás- és szakirodalom-áttekintés, valamint Heves megye adottságainak jó érzékű felvázolása után a kötet két fejezetében (III–IV.), összesen 64 oldalon – tehát a mű egészének mintegy nyolcadában – ejt szót az „előzményekről": az egyház 1945–1949 közötti megpróbáltatásairól a térségben. E rész – különösen az iskolaállamosítás tárgyalása – fontos eleme a kötetnek: kulcsot ad a később történtek megértéséhez; miközben felvállalt vázlatossága arra is lehetőséget nyújt a szerzőnek, hogy a korban Rákosival is titkos megbeszéléseket folytató Czapik Gyula érsek „különutasságának" egymással vitatkozó történészi értékelései között elkerülje a személyes állásfoglalást.

Értékelései amúgy mind Czapik érsekről, mind később Brezanóczy Pál apostoli kormányzóról tényszerűnek és kifejezetten visszafogottnak minősíthetőek. Előbbi *modus vivendi* keresésébe történő belefáradását és püspökkaron belüli elszigetelődését mutatja be – főleg a Balogh Margit által korábban kiadott, erős szövegekre alapozva. Utóbbiról kimondja réges-rég publikált ügynöki voltát és érseki kinevezésének Vatikán által 1955-ben még elfogadhatatlanságát; viszont

2 Például 258–259, 296–297, 320, 350–351. oldalakon.

3 Késői névtárak nekrológiumai, vagy pl. hiányosságai ellenére is jól használható Diós 2015.

4 A lehetséges korszakolásokról ld. pl. Szabó 2003.

már nem firtatja az okát, hogy fellépésével miért vet gáncsot néha az egyes aktuális püspökkari elképzeléseknek.

II.

Visszatérve a kötet szerkezetének taglalására, a leghosszabb fejezet (V.) *A nyílt egyházüldözés időszaka* címet viseli, és 1950–1956 közt tárgyalja a történteket. Kicsit zavaró, hogy ez a „nyílt" jelző korábban is felbukkant (IV. fejezet), s a későbbiekben is egyaránt használja szerzőnk különböző fajsúlyú támadások felidézése kapcsán. Érezhető a fejezeten belül egyfajta időbeli aránytalanság is: 1950-ből a Révai-beszéd recepciója, a szerzetesek elleni hajsza, az egyház és állam közti megállapodás megszületése; 1951-ből a békemozgalom megszervezése, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) kiépítése és a Grősz-per; 1952-ből a vidéki szemináriumok bezárása után megváltozott helyzetű egri papnevelde sorsa kerül elő; későbbről – döntően 1953-ból – az ellátási nehézségek miatti bűnbakkeresésként papok elleni sajtótámadások; míg a korszak utolsó éveiből szinte semmi. Az aránytalanságot valójában az egyházpolitikai események időbeli koncentrációja okozza. A tárgyalás egészét tekintve ez egyáltalán nem zavaró.

A VI. fejezet tárgyalja a forradalmat – de előzményként az egyházmegye vezetésében Czapik Gyula halálával beállt változást is. A papság valójában alig volt érintett 1956-ban, a megtorlás is mindössze egyetlen felfüggesztett börtönbüntetést eredményezett Heves megyében. Érdekes azonban az, hogy talán az egri főegyházmegye az egyetlen, amelyben a békepapok látványos kiszorítása a hatalomból nem történt meg 1956 végén.

A VII. fejezet az 1957–1962 közti évek krónikája, amelynek rendező elve már nem szigorúan a kronológia, inkább tematikus egységekre bomlik. Kiváló gondolat, hogy nemcsak az ÁEH újjászervezésére, hanem a hatalom láthatatlan eszközének, az állambiztonság megyei vezetésének átalakítására is figyelemmel van a szerző. Kifejezetten érdekes a helyi egyházügyi előadó és a hatalomhoz lojálisnak tartott apostoli kormányzó összeütközéseinek és az 1961-es „Fekete Hollók" ügyével kapcsolatos egri szál ismertetése. Utóbbi kápolnaállamosításokhoz is vezetett. A fejezetet a kényszerkollektivizálás és a katolikus egyház viszonyáról készült korabeli lokális elemzések felidézése és értékelése zárja.

A kötet tartalmaz még obligát időbeli kitekintést, összegzést, irodalom- és ábrajegyzéket, személy- és helynévmutatókat, valamint rövid angol összefoglalást is.

III.

Gál Máté elsősorban az előzmények megidézésében – de kötete törzsanyagában is, például a szerzetesek sorsának érzékeltetésekor – az országos tendenciák tragikumát mikrotörténeteken keresztül ábrázolja. Ezek közt borzongató mélységekre nyitó pillanatfelvételeket is találunk. A Kriston Endre segédpüspök ellen alkalmazott kihallgatói brutalitás; a műtőből kirángatva elhurcolt, teherautón lelkét kilehelő apáca tetemétől való megszabadulás olyan erős képek, amelyek sokáig el fogják kísérni az olvasót. De jellemző az a momentum is, amely szerint Gyöngyösön a szerzetesek eltávozása után oly mértékben akarták emléküket is kiirtani, hogy a hatóság embere még egykori kutyájukat is agyonlőtte.

A lokális történetekre helyezett fókusz mindig felveti azt a kérdést, hogy az apró epizódok felvillantása mennyire mutat valós összképet. (Az meg már történelemfilozófiai síkú problémafelvetés posztmodern korunkban, hogy van-e egyáltalán tényszerű, megfogalmazható összkép, vagy csak értelmezések vannak…) E munka erénye, hogy bőséges forrásanyagra építve, nagy tömegben mutatja fel az apró képeket – akár egy körlevél fogadtatásáról, akár a szerzetesek sorsáról, akár a helyi hatóságok egy-egy direktíva kapcsán foganatosított intézkedéseiről van szó. A kötetben bemutatott, egyazon esemény generálta mikrotörténetek olyan változatosak, hogy sokszínűségük a megszokott, sematikus történészi értelmezések újragondolására késztet.

Ahogy időben előre haladva a kutatás forrásbázisa változik, úgy alakul át a kötet tárgyalásának módja is. 1957-től már összefüggően fennmaradt az ÁEH Heves megyei előadójának iratanyaga, ennek használata pedig más jellegű, mélyebb elemzésekre indítja a szerzőt. Jó példa erre az 1959-es megyei egyházpolitikai helyzetelemzés és az ezt követő éves jelentések együttes tárgyalása, amelyekből jól kirajzolódnak a hitélet egyes vetületeinek visszaszorulási tendenciái a Kádár-kor hajnalán. Ennek az iratanyagnak a kezelése mutatja Gál Máté forráskritikai készségét is: jó érzékkel mutat rá Borai Emil egyházügyi előadó túlzásaira, ferdítéseire. Gyakran felvázolja az azok mögött meghúzódó kisstílű játszmákat is. Remek kontrollforrásokat is használ: az ÁEH központi iratanyagának feltérképezésével tudja érzékeltetni a szervezeten belüli feszültségeket. A fővárosi központ ugyanis Brezanóczyra hosszú távon számított az egyházpolitikában – míg a megyei előadó nem bízott meg benne, és bosszantották kisebb jelentőségű, helyi kérdésekben megtapasztalt halogatásai. Az apostoli kormányzó és a Borai által favorizált helynök, Rozsáli Menyhért konfliktusa természetesen idővel az utóbbi elhelyezésével járt – ezután az előadó sokszor saját feletteseit is megkerülve próbálta elképzeléseit érvényre juttatni. Borai stílusa és szemlélete egyre kevésbé illeszkedett az ÁEH hatvanas években átalakuló módszertanába. Talán nem véletlen, hogy bukása, az egyházügyi területről való eltávolítása lényegében egybeesett Brezanóczy pályájának kiteljesedésével, érseki címének elnyerésével (1969).

Az persze mindig kérdés, hogy a történész rendelkezésére álló források a mindennapi életet, az „átlagos" dolgokat képesek-e megragadni – vagy azok létrejöttét a valamilyen szempontból éppen abnormálisnak számító események generálják? Talán itt a válasz arra is, hogy miért találni relatív kevés említést a kor viszonyai közt talán a legbékésebbnek tekinthető 1954–1955-ös esztendőkből...

IV.

Egy lokális fókuszú problémafelvetéssel mindig együtt jár néhány történetírói dilemma. Egyfelől az, hogy milyen mélységben kell bemutatni a nagyobb folyamatokat, amelyek a helyi történések hátterében állnak. Gál Máté többnyire rendkívül szűkszavú e téren, akár az egyház-, akár a köztörténet országos eseményeit kell taglalnia, nemzetközi kitekintése csak elvétve van. Ez azonban semmiképp sem kritika – egy így is félezer oldal fölé hízó, 1676 lábjegyzettel ellátott kötet kapcsán ilyesfajta elmarasztalás nem lenne életszerű. Inkább úgy fogalmaznék, hogy a szerző felnőttnek, kellő előképzettséggel rendelkezőnek – vagy annak hiányában a nagyobb folyamatokról öntevékenyen is informálódni képesnek – tartja olvasóit.

Másfelől az is dilemma, hogy a lokális történések mennyire mutatnak túl magukon. Vajon a megye eseményei tipizálhatóak-e, általánosak-e az országban – vagy épp a kötet elején részletesen bemutatott sajátságok miatt valamiféle speciális ízzel bírnak? Ám ilyen kérdésekre valójában csak más, hasonló mélységű munkák elkészülte után lehetne érdemben válaszolni – de Gál Máté feldolgozása egyelőre úttörő jellegűnek mondható.

Szerzőnk azonban indirekt módon – és talán öntudatlanul – érzékelteti véleményét e kérdésekről. Egyes témák hátterének kibontása ugyanis arányaiban kicsit bővebb művében. Ez segít, hogy megérthessük Heves megye szerepének egy-egy adott pillanatban való felértékelődését: 1) a szerzetesek internálása a Hatvanban lezajlott – kiprovokált – tüntetés megtorlása miatt; 2) a Grősz-per az utána egyetlen hivatalát ellátó érsek, Czapik Gyula szerepének megnövekedése miatt; 3) az Állami Egyházügyi Hivatal 1956 utáni átszervezésének és káderállományának kérdésköre Borai Emil helyi egyházügyi főelőadó meglehetősen ambivalens belső értékelései miatt; 4) míg az Opus Pacis megszervezése annak klasszikus békepapi fellépéssel való megtorpedózása miatt kaphatott bővebb kifejtést.

Hivatkozott irodalom

Diós István 2015, *Lelkipásztoraink. 1945–2010 között elhunyt egyházmegyés és szerzetes papjaink.* Szent István Társulat, Budapest.

Szabó Csaba 2003, *Die katholische Kirche Ungarns und der Staat in den Jahren 1945–1965.* Verlag Ungarisches Institut, München. (Studia Hungarica 48.)

Ö. Kovács József

Mocsárlecsapolás egy albániai régióban és a kommunista projektek globális kérdései[1]

A szerző az 1980-as években kisgyerekként szerzett személyes tapasztalatokat Albániában. Az USA-ból kutatóként visszatérve néhány évvel ezelőtt igyekezett feltárni, megérteni és leírni az egykori mocsárlecsapolás utáni cukorrépa-termesztés és cukorgyár történetén keresztül a vidéki átalakulást. A vizsgálathoz Maliq régiót választotta. Ambiciózus, a 20. századi globális átalakulásokra folyton kitérő vállalásában igen széles körű szakirodalmi bázis feldolgozása mellett interjúzott, és elemezte a levéltári forrásokat is. Történelemképe és módszertana alapján bevallottan a komplexitások megragadására törekedett. Mind kronológiai, mind pedig tematikai közelítésmódjában több korábbi magyarázattal szemben fogalmazta meg kérdéseit. Így például túl akart lépni a kapitalista és szocialista rendszerek szembeállításán, a második világháború előtti és utáni korszakok elválasztásán, vagy a sajátos módon Balkánról szóló tanulmányok domináns témáit is kiiktatta (mint például: szélsőséges, nacionalizmus, önkény, népirtás). Az autoriter modernizáció célját és eredményét az albán nemzetépítés új eszközének tartotta, nem feledkezve el a kiválasztott régió Török Birodalmon belüli, majd olaszországi hivatalos kooperációra visszatekintő előzményeiről sem. A kötetben projekttervek, megvalósulások részletes leírásai követik egymást, amelyek kitérnek a szerzői célkitűzés szerinti infrastrukturális, gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulásra, ismét hangsúlyozva az etnocentrikus szemlélet és a térségi hierarchiák ábrázolásának elkerülését. (10.) Kiterjedt körű olvasottságára jellemző, hogy Georg Simmeltől Szelényi Iványig ismeri és építi be a szakirodalom eredményeit. Közülük példaként kiemelném James Scott és Robert Allen publikációit. Hoxha mindkét szerző téziseit megkérdőjelezte, ami elvileg rendben is lenne, ugyanakkor meglátásom szerint kissé felületes olvasaton alapuló állításai joggal kételyt is ébreszthetnek az olvasóban. Így például Allen esetében nem mondható az, hogy nem ismerte fel a szovjet iparosítás folyamataiban azt, hogy az ideológiai, politikai szempontok felülírták a gazdasági logikát. (209.)[2] Scott is folyton árnyalta az állami szabályozás kis és nagy lépéseit,[3] nem beszélve úttörő munkája további fejezeteiről.

A lendületes narratíva és átgondoltság, a határokon átívelő kapcsolati hálók problémacentrikus bemutatása az egyik erénye a műnek. Ugyanakkor a fent em-

1 A recenzeált kötet: Artan R. Hoxha: *Sugarland. The Transformation of the Countryside in Communist Albania*. Central European University Press, Budapest, 2023. 306 oldal.

2 Allen 2011, 131–135.

3 Scott 1998, 345.

lített „hagyományos témák" és közelítésmódok mellőzése komoly hiányt teremtett. Kérdés, hogy ezen témák kiiktathatók lennének-e pusztán a kutató szándéka szerint. Úgy látom, hogy közvetett módon maga a könyv is nemleges választ ad erre. Továbbá a mikrotörténetinek gondolt megközelítés ebben a kifejtésben nem követte az általában elfogadott részdiszcíplína közelítésmódját, annak eszköztárát a szerző nem használta következetesen. Az egykori mocsárvidék mint régió kijelölése, és annak inkább a centrumból, minisztériumi dokumentáció alapján történt, felülnézeti ábrázolása, bár jelzi a tendenciákat, végül a modernizációs projekt bukását – mára pedig romjait és emlékeit –, de adós marad az ott élt emberek személyes és kollektív történeteinek bemutatásával. Furcsa módon ebben a mikrotörténetben a lokalitások történeti kontextusai és szereplői inkább háttérben maradtak. Az albániai iparosításban is nyilvánvaló alapfeltétel volt az agrártársadalom átalakítása, azaz a kényszerkollektivizálás. A szerző több helyen utal a kollektivizálásra, annak fontosságára, történetének megírására, de sem kvantitatív, sem pedig kvalitatív elemzés nincs erről. (18., 90., 128.) Hasonlóképpen felbukkannak a területi aránytalanságok, vagy a nómenklatúra kiváltságainak résztörténetei (109.), de mindezek elvesznek a szövegfolyamban. A kötet eleve mellőzi a struktúrák, folyamatok mennyiségi információinak táblázatokban való megjelenítését, ami az olvasó számára megnehezíti az áttekintést és végeredményben a véleményalkotást. A regionális történetkutatás alapvetően feltételezi az ország más régióival való, legalább hozzávetőleges összehasonlítást, hogy az olvasó árnyalt képet kaphasson. Továbbá, bár vannak utalások tömeges kényszermunkára, erőszakra, foglyok, parasztok alkalmazására, de hogy az emberek pontosan miért és hogyan kerültek ebbe a helyzetbe, miért lett ez rendszerspecifikus, az nem derül ki. (73–76.) Mindez az állami erőszak szerző által is fontosnak tartott jelensége, a globális igényű összehasonlítás szempontjából is lényeges kérdésköre. Különösképpen arra gondolva, hogy az ilyen típusú társadalmi operációk hosszú távú hatásainak elemzése teszi igazán érthetővé az évtizedekkel korábbi beavatkozásokat.

Eltekintve az elő- és utószótól, a mű terjedelme egy minimális oldalszámú PhD-disszertációnak felel meg. A szerző tagadhatatlanul fontos kérdéseket érint mind tartalmi, mind módszertani tekintetben, amelyek eleve nagy elvárásokat ébresztenek az olvasóban. Talán ezért alakulhat ki az a vélemény, hogy ebből a mikrotörténeti szándékú kötetből hiányzik az az ötven-száz oldal, amelyben a tömeges kortársi tapasztalatokat, konkrét élettörténeteket, a projekt társadalmi és környezeti hatásait kimerítően tárgyalva kaphattunk volna valódi összehasonlítási alapot az albán vidék átalakulásához.

Hivatkozott irodalom

Allen, Robert C. 2011, *Global economic history. A very short introduction*. Oxford University Press, Oxford.

Scott, James C. 1998, *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed.* Yale University Press, New Haven – London.

Balogh Róbert

Erdőgazdálkodás a Szovjetunióban – egy új olvasat[1]

A *Green Power of Socialism* [A szocializmus zöld ereje] Elena Kochetkova első önálló könyve. Ezzel együtt a kötet megjelenése idején a szerző már ismert tagja volt annak a kutatóközösségnek, amely a tudomány, a technológia, a politika és a környezetvédelem története közötti kapcsolatra összpontosít az 1945 utáni Szovjetunió vonatkozásában. A *Green Power of Socialism* könnyen hozzáférhető, nyílt hozzáférésű formátumban jelent meg az MIT Press portálján, így minden bizonnyal újabb lökést ad Kochetkova szakmai útjának. A szerző már doktoranduszévei alatt olyan rangos folyóiratokban közölt tanulmányokat, mint a *Water History*, *Technology and Culture, History and Technology*, valamint az *Environment and History*. Kochetkova disszertációja, amelyet 2017-ben védett meg angol nyelven a Helsinki Egyetemen, a *The Soviet Forestry Industry in the 1950s and 1960s. A Project of Modernization and Technology Transfer from Finland* [A szovjet erdészeti ipar az 1950-es és 1960-as években. A modernizáció és a finnországi technológiatranszfer projektje] címet viselte. Érdemes a bemutatásnál megemlíteni, hogy *Alternative Raw Materials in the Soviet Forestry Industry* [Alternatív nyersanyagok a szovjet erdészeti iparban] című tanulmánya 2019-ben elnyerte az Észt Történelmi Emlékezet Intézetének díját. 2022-ig a szentpétervári Közgazdasági Felsőoktatási Intézetben működő, aktív, ambiciózus és nemzetközi tevékenységet folytató környezettörténész csapat tagja volt. Elena Kochetkova új tudományos otthona a norvégiai Bergeni Egyetem.

A *Green Power of Socialism* fejezetei döntő részben jóval többek, mint a korábban megjelent tanulmányok átírt változatai. Ezt a fajta „újrahasznosítást" a papíripari célokra használt faanyag alternatíváinak kereséséről szóló negyedik fejezeten kívül nem lehet felfedezni. Az egyes fejezetek az erdőgazdálkodás történetének öt különböző aspektusát beszélik el egy következetesen megtartott nézőpontból. A bevezetőben a szerző világossá teszi, hogy a Szovjetunió fakitermelésének történetéhez a szakértők nézőpontjából közelít. Tisztázza azt is, hogy a cím egy korabeli metaforára utal, ahol a „zöld hatalom" a kiaknázatlan erdőkre vonatkozott, és nem azt akarja sugallni, hogy az ország hatalma a környezetvédelemből eredt. Kochetkova azt állítja, hogy bár a hangsúly a termelésre került, a korszak erdőpolitikája nem volt fekete-fehér: a fenntarthatósággal kapcsolatos aggodalmak a fából és faanyagból készült anyagok előállításának minden, a köny-

1 A recenzeált kötet: Elena Kochetkova: *The Green Power of Socialism. Wood, Forest, and the Making of Soviet Industrially Embedded Ecology*. MIT Press, Cambridge, 2024. 259 oldal.

veben tárgyalt vonatkozásában megjelentek. A szerző hangsúlyozza, hogy a Szovjetunió erdő- és fagazdasága hasonlóan heterogén képet mutatott a technológiai fejlettséget vizsgálva, hiszen mind fejlett automatizálásra, mind az egyszerű eszközök hiányára bőven akadt példa. Végső soron az elemzés azt mutatja, hogy a termelékenység általános áttörése 1980-ban ugyanolyan távolinak tűnt, mint 1960-ban. Ez a helyzet nem vezethető le csupán az erőforráshiányokból: az iparágon belül sokan úgy érezték, hogy a technológiai ugrások veszélyeztetik őket, és hogy egy ilyen előrelépés ellentétes lenne Marx ember és a gép közötti viszonyra vonatkozó figyelmeztetéseivel.

Már lényegében az első, a Szovjetunió északnyugati régiójában levő erdők túlhasználatával foglalkozó fejezet összefoglalja azokat a problémákat, amelyek a későbbi fejezetek tárgyát képezik. A Szovjetunióban a fatermelés földrajzi szempontból rendkívül egyenlőtlen volt, és ez vezetett ahhoz a közkeletű vélekedéshez, hogy az ország északnyugati részén már kimerültek az erőforrások, és ahhoz is, hogy az erdészeti politika középpontjába a kelet-szibériai területek kiaknázására való törekvés, valamint az anyagpazarlás és a fejlettebb technológia bevezetésének erre gyakorolt hatása kerültek. A második fejezet azt mutatja be, hogy a gazdálkodás súlypontjának keletre és Szibériába helyezése csak korlátozott mértékben sikerült. A tartós utak építésének nehézségei és az erdészeti dolgozók megfelelő felszerelésének hiánya megakadályozta az igazi áttörést a keleti régiókban lévő erdők kiaknázásánál. Ennek ellenére 1970-es évek elején a közgazdászok működő ipari komplexumok iránti rajongása alapján nagy és területileg koncentrált erdőipari komplexumok jöttek létre Szibériában. Ezek gyakran még nagyobb léptékű, a KGST szintjén megvalósítandó vállalkozások részei voltak. (52.)

A szerző nem említi ugyan, de érdemes itt megjegyezni, hogy a más szocialista rendszerekben dolgozó erdészeti szakemberek egy része felfigyelt erre a fejleményre, és hosszú távú terveket készített ennek a helyzetnek a tudomásul vételére alapozva. Ilyen volt Madas András, aki az 1970-es évek közepén angol nyelven is bemutatta és közzétette becslését a világ fakeresletének és -kínálatának változásairól.[2]

Kochetkova kiemeli, hogy a szibériai és a keleti erdők kiaknázására vonatkozó tervek a tarvágással kifejezetten ellentétes szemléletként definiált fenntartható gazdálkodás jegyében fogantak. A megcélzott fakészlethez való hozzáférés sikertelensége arra késztette a szakembereket, hogy a hulladék és más nyersanyagok csökkentésével, valamint olyan cellulózalapú kémiai technológiákkal kísérletezzenek, amelyek több terméket állítottak elő a fából, mint amennyit a közvetlen feldolgozás eredményezett volna. A szerző kiemeli, hogy a a hulladékcsökkentés gondolata a Szovjetunióban legalább a kommunista párt híres 20. kongresszusa óta központi szerepet játszott az ipari fejlődés tervezésében, ahol „a vezetés a nyersanyagok, az üzemanyag, a villamos energia és más erőforrások ésszerű felhasználásának fejlesztését tartotta elengedhetetlennek. A tanácskozáson felszóla-

2 Balogh 2018.

lók fenntartották, hogy az erőforrások komplex felhasználása, a hulladékból előállított termékek körének diverzifikálása és a hulladékveszteségek csökkentése mind szükséges a gazdasági fejlődéshez". (73.)

A könyv legváratlanabb és legolvasmányosabb epizódja a már emlegetett negyedik fejezet, amely a faanyag náddal való helyettesítésére tett kísérletet tárgyalja. Ez nemcsak egy ötlet volt, hanem az 1960-as években több nádfeldolgozó ipari létesítmény formájában nyilvánult meg a Szovjetunióban. Azonban ez a törekvés is kudarcot vallott. A nád fenntartható ellátása még nehezebb volt, mint a Szovjetunió északnyugati részéből származó faanyag esetében.

A könyv utolsó fejezetében Kochetkova a Szovjetunióban zajló modernizációt mint mentalitást vizsgálja. Előtérbe helyezi például az adatfeldolgozási technológiák áttörése és a szovjet jövőkép közötti kölcsönhatást: „…az automatizálás fontos eszközt ígért az erdők természeti erőforrásainak felhasználása feletti technológiai ellenőrzéshez. Másodszor, az automatizálás és a számítástechnika egyszerre kínálta az önellátás és a gyorsaság lehetőségét: egy vállalkozásból a központi intézménybe gyorsan továbbított adatok hatékonyabbá tehették az erdőgazdálkodást." (144.) Az ötödik fejezet a cellulóz alapú, bútorokat, játékokat és sok más tárgyat gyártó iparról is szól, amely jól látható nyomokat hagyott az otthonokban és középületekben szerte a Szovjetunióban és az államszocialista országokban is.

Mint a fenti fejezetenkénti összefoglalóból kiderül, a *Green Power of Socialism* sikerrel mutatja be a Szovjetunió erdő- és fagazdaságát mint sokrétű történelmi jelenséget, amely messze nem pusztán kizsákmányoló volt. Valóban megdöbbentő, hogy mennyi forrást biztosítottak a rettegett fahiány megoldására irányuló elképzelések megvalósítására, különösen, ha azt látjuk, hogy e beruházások közül mennyi nem hozta meg a kívánt eredményt. A források ilyen mértékű elosztása annak fényében is meglepő, hogy az erdészeti munkásoknak milyen mértékben hiányoztak az alapvető szerszámok és felszerelések, amelyekkel rendelkezniük kellett volna.

Azonban azzal, hogy Kochetkova újragondolta korábbi kutatási eredményeit és új narratívát írt, némileg elveszett néhány olyan releváns történelmi jelenség, amely a szerző korábbi munkáiban megjelent. Ez a helyzet a Szovjetunió fagazdaságának történetével kapcsolatos transznacionális vonatkozásokkal. Finnország, illetve a KGST hatása csak csekély mértékben van jelen a könyvben bemutatott érvekben.[3] Igaz, a könyv lapjain a szerző hangsúlyozza, hogy a szovjet szakértők, valamint a politikai vezetés látta és érezte, hogy a termelés és a technológiai forradalom Nyugaton fejlettebb, és megemlíti a kelet–nyugati kölcsönhatást is a természetvédelemmel kapcsolatos új szemlélet tekintetében is: „Bizonyos mértékig az erdők mint veszélyeztetett erőforrások szorosabb figyelembevételét a Szovjetunió késői időszakában a vasfüggönyön túli környezetvédelmi kérdésekről folytatott nemzetközi viták váltották ki". (95.) Még alkalmi tanulmányutak-

3 Kochetkova 2021; Popov és Kochetkova 2024.

ról is olvashatunk: „Amit a szovjet küldöttek Romániában találtak, hasonló volt ahhoz, ami akkoriban a Szovjetunióban is létezett: nem voltak kész, megbízható nádaratógépek használatban; a szovjet látogatók – értékelték – jobb szaktudással rendelkeztek és alaposabban vizsgálták a nád tulajdonságait, mint román szakembereik." (112.) Mégis, aligha látunk összefonódásokat kibontakozni. Ez azért is meglepő, mert Kochetkova azok közé tartozik, akik a szovjet hatás Eurázsián kívüli feltárására is vállalkoztak, és azért is, mert a keleti blokk környezeti kérdéseinek történetét vizsgáló legújabb kutatások számos példát szolgáltattak a transznacionális összefonódásokra.[4]

Szintén vitatható a szerző azon döntése, hogy „főszereplőit" a szakértők teszik ki, mivel ez több vonatkozásban is homogenizálja a hangokat. Egyrészt azért, mert keveset tudunk meg az idézett szakértők életének kontextusáról, vagy arról, miért fontosabb az ő hangjuk, mint mások szavai lettek volna. A szakértői hangok privilegizálásának másik mellékhatása, hogy az ipari fejlesztési projektek mögött meghúzódó politikai folyamatok háttérbe szorulnak. A negyedik fejezetben látjuk a nádfeldolgozó üzemek létesítéséről szóló döntés lényegét vagy a hulladékmentesség elvét, de nem kapunk világos képet a pártszintű vitákról és azok összefüggéseiről az érdekek és a szereplők pozíciói szempontjából.

Összességében az elért eredmények fontosabbak, mint az itt említett hiányosságok. Kochetkova munkájának egyik legfontosabb alapvetése, hogy a faellátási láncot tágan szemléli, és nem korlátozza a perspektívát az erdészeti tevékenységekre. Sikeresen vázolja fel a Szovjetunió erőforrás-felhasználásának sajátosságait és ellentmondásait is, világossá téve, hogy az erdők szempontjából nem ez az időszak volt a lehető legrosszabb. Jelen voltak például azok az aggodalmak, amelyek potenciálisan a fenntarthatóság felé terelhették a rendszert. A fenntarthatóság felé ható intézkedések és elvek közé sorolhatjuk a kitermelés korlátozását, a hosszú távú hozamra való tervezést, a hulladékcsökkentést elősegítő új formákkal vagy szervezési módokkal való folyamatos kísérletezést, valamint a szűkös természeti erőforrásokat kímélő új anyagok létrehozására irányuló, hasonlóan folyamatos erőfeszítést is.

Hivatkozott irodalom

Apaydin (Neubacher), Daniela 2020, "Wetlands of Protest: Seeking Transnational Trajectories in Hungary's Environmental Movement" [Az ellenállás vizes élőhelyei: A magyarországi környezetvédelmi mozgalom transznacionális útjainak nyomában]. In: *The Environment and the European Public Sphere: Perceptions, Actions, Policies* [A környezet és az európai nyilvánosság: percepciók, tevékenységek és szakpolitikák], edited by Wenkel, Christian, Eric Bussière, Eric, Grisoni, Anahita, and Miard-Delacroix, Hélène, White Horse Press. https://www.jstor.org/stable/j.ctv289dvb9.11

4 Kochetkova et al. 2023; Ault 2021; Apaydin [Neubacher] 2020.

Ault, Julia E. 2021, *Saving Nature under Socialism. Transnational Environmentalism in East Germany, 1968–1990* [Megmenteni a természetet a szocializmus idején. Transznacionális környezetvédelem Kelet-Németországban, 1968–1990], Cambridge University Press. doi:10.1017/9781009003810

Balogh, Róbert 2018, Was There a Socialist Type of Anthropocene During the Cold War? Science, Economy, and the History of the Poplar Species in Hungary, 1945–1975. [Volt-e szocialista típusú antropocén a hidegháború időszakában? Tudomány, gazdaság és a nyárfa fajok története Magyarországon 1945–1975]. *Hungarian Historical Review,* (7) 3. 594–622.

Kochetkova, Elena and Popov, Aleksei 2021, "Socialist Construction for Siberia: Comecon Cooperation and the Making of Ust`-Ilimsk Forest Industrial Complex in the USSR, 1970s and 1980s." [Szocialista építkezés Szibériáért: a KGST és az Uszty-Ilimszk Erdőipari Kombinát a Szovjetunióban az 1970-es és 1980-as években]. *Journal of Contemporary History*, (57) 2. doi: 10.1177/00220094211057830.

Kochetkova, Elena, Damtar, David, Sliusarchuk, Polina and Lajus, Julia 2023, "Drowning Capitalism: Soviet Technological Aid and the Technopolitics of Hydropower in Africa during the Cold War". [Elsüllyeszteni a kapitalizmust. Szovjet technológiai segítség és a vízenergia technológiai politikája Afrikában a hidegháború idején]. In: *Transplanting Modernity?: New Histories of Poverty, Development, and Environment.* [A modernitás átvitele? A szegénység, fejlesztések és környezet történetei], edited by Robertson, Thomas B. and Smith, Jenny Leigh, 140–62. University of Pittsburgh Press. doi:10.2307/jj.7533910.11.

Popov, Aleksei A., and Kochetkova, Elena 2024, "Being Together, Growing Affluence: Institutions of Integration and the Making of Technological Power in the Comecon". [Közösen, növekvő jólétben: az integráció intézményei és a technológiai hatalom a KGST-ben]. *Europe-Asia Studies*, December, 1–23. doi:10.1080/09668136.2024.2428389.

Ö. Kovács József

A föld történelem- és társadalomformáló összefüggései[1]

A föld történelem- és társadalomformáló szerepe nyilvánvaló az emberiség történetében, ennek ellenére kevesen vállalkoztak a kérdéskör elemző leírására. Az okok között ott találjuk az országonként, nagy régiókként eltérő különbözőségeket, amelyek feltárása, megismerése alapos nyelvi és szakmai felkészültséget és még nagyobb kitartást igényel. A holland és német szerkesztők és szerzőtársaik közös érdeklődésének eredménye lett a kézikönyv, amely az európai és lényegében a globális történelem szempontjából is megkerülhetetlen jelenségeket tárgyal. Teljes joggal jelölték ki munkájuk fontosságát a dekolonizációval összefüggésben, hiszen legmarkánsabban ezek a folyamatok hozhatták a felszínre azokat a kérdéseket, amelyekkel minden ország társadalma és vezetése szembesült: a népesség többségét alkotó vidéki, felbomló paraszti társadalom alávetett helyzetének következményeit. Különböző módon és nézőpontból igyekeztek megnevezni a „vidéki problémát", az „elmaradottságot", a „perifériku" állapotok mindennapi jelenségeit. Döntéshozói körben mindinkább jellemzővé vált a „közösség fejlődésére" figyelő megközelítéssel szemben a gépesítés és az iparszerű mezőgazdaság, a vidék modernizációjának összefüggése. Ennek egyik európai példája Dél-Itália, míg az afrikai Szomália volt. (71.)

A kötet terjedelme, négy fő szerkezeti egysége és azon belüli 15 tanulmánya, az egyes fejezetek absztraktjai, összefoglalói, mutatóval ellátott szövege ellentmondásai ellenére olvasóbarátnak minősülnek. Az ellentmondások lehetséges okait illetően előrebocsátom, hogy az egyeztetés néhány kisebb témakör és fogalomértelmezés esetében nem volt elég sikeres.

A főcímben szereplő, földdel való együttélés napi gyakorlatának is megfelelve a négy fő egység a föld megművelésére, a föld és a munka kapcsolatának alakítására, a földhöz kapcsolódó ismeretekre és az állami szabályozásra, és végül a földön folytatott élet megszervezésére koncentrál. Különböző mértékben látom lehetségesnek az egyes szövegrészek értelmezését. Az olvasói személyes elvárásunk abban az értelemben teljesülhet, hogy az egyes szerzői fogalomhasználatok, a fejezetek elején elvárt témakijelölések következetesen megtalálhatók. Ez másként nem is volna lehetséges egy átfogó, a történeti összehasonlítást és a történeti

1 A recenzeált kötet: Liesbeth van de Grift, Dietmar Müller, Corinna R. Unger (eds.): *Living with the Land. Rural and Agricultural Actors in Twentieth-Century Europe. A Handbook.* (Volume 3 in the series Contemporary European History). De Gruyter Oldenbourg, 2022, 363 oldal.

szereplők cselekvőképességét ennyire tudatosan középpontba állító mű esetében. A kifejezések sorából kiemelném az életvilágot és a belső gyarmatosítás fogalmát.

Elismerve az érdemeket, a tanulmányok tartalmát illetően a munka világát tárgyaló első egység kissé mesterkéltnek tűnhet (Vincent Lagendijk: *Opening Up the Land. Infrastructures in Rural Europe*, 17–36.; Katja Bruisch – Liesbeth van de Grift: *Reclaiming the Land: The Drainage Paradigm and the Making of Twentieth-Century Rural Europe*, 37–60.; Corinna R. Unger: *Developing Rural Regions: Europe in the World*, 61–82.). Tanulságos, hogy a belső gyarmatosítás a gyakorlatban elsősorban az első világháborút követően mutatkozott meg. Másként fogalmazva, több esetben az új országhatárok kijelölését és a területrendezéseket követően például a vizes területek lecsapolása és az új földterületek művelhetővé tétele egyúttal a belső gyarmatosítás eszköze lett. Vegyük például az infrastruktúra egyre nyilvánvalóbban meghatározó szerepét! Hogy mennyire a történetkutatói kérdéstől függ a kutatás menete és eredménye, azt is igazolja az infrastruktúra fogalmának kötetbeli meghatározása: „Az infrastruktúrák összekötik a hatalom szempontjából fontos erőforrásokat, de egyben el is osztják a hatalmat és az erőforrásokat." (28.) Mindezt alapul véve lehet még több értelme például a kazah „szűzföldek" feltörésének és az észak-amerikai középnyugat 1950-es, 1960-as évekbeli programjai összehasonlításának, hangsúlyozva, hogy az előbbi esetben a népesség erőszakos áttelepítése is megtörtént, több szándékolt következménnyel szolgálva a nehéziparosítás munkaerőforrását. (76.) A ruralitás mint az alsóbbrendűség jelensége (77.) ebben az értelemben is kapcsolódik a kényszerkollektivizálás másutt is említett (pl. 44.) jelentőségéhez.

A föld és a munka kapcsolatait elemző egységben olvashatunk az állami szabályozás egyik új formájáról: a háztartási ismeretek tudományos megközelítésen alapuló továbbításáról (Gustav Berry: *Mediating Modernity. The Social History of Rural Domestic Education in Northwestern Europe*, 85–108.). Főként svéd példákat elemezve válik világossá, hogy a nők tanításának új gyakorlata alapvetően összefüggött a 20. századtól egyre markánsabban megfigyelhető struktúraváltással, a vidéki terek népességcsökkenésével, a kulturális és társadalmi dezintegrációval. A második világháborút követően új elmozdulás történt, amit lényegében az amerikanizálódás egyik hatásaként értékelhetünk. A vidéki háztartási ismeretek oktatásában felkarolták a tudományos és technikai fejlődést, de elvetették a társadalmi és kulturális modernitást. Támogatták a háztartási eszközök használatát és a racionálisan megtervezett konyhákat, de nem üdvözölték azokat a kulturális orientációkat, amelyek eltértek, a példának okáért: a parasztasszony mint a nemzet, a parasztcsalád és a vidéki hagyományok megőrzőjének eszméjétől. Ezt a hagyományt képviselve Finnországban például az 1910-ben alapított Martha-szervezet 1996-ig működött. (100.)

A mindinkább piacosodó mezőgazdaság és a földművelési formák változása megteremtette a racionális termelői kooperációt is. Ennek három formájáról olvashatunk: a hitelről, a termelői gazdaságról és a kollektív gazdaságról (Nikolay Kamenov: *Pooling Resources in the European Countryside: Cooperative Models,*

Rural Capitalism, and Beyond, 110–132.). Meg kell jegyeznünk, hogy a szerző nem hangsúlyozza eléggé, hogy a legutóbb említett valójában az állami terror révén tömegesen kialakított kolhozt jelentette. Megtévesztőnek látom a Raiffeisen és dán típusú szövetkezeteket a szovjet kolhozformációval egy modellbe sorolni. (111.) Itt is el kell mondani, hogy a föld erőszakos államosításával éppen a valódi közös vállalkozás alapját jelentő önállóságot számolták fel, nevében viszont meghagyták a „szövetkezeteket", amelyek inkább kényszerszövetkezeteknek nevezhetők. A 20. századra az egész világon, elsősorban a globális délen vált dominánssá a szövetkezetek szervezése, amelynek az alapját a gazdasági, társadalmi és kulturális szükségletek ösztönözték. Érzékeltetve ezek európai jelentőségét, Hollandiában a 21. század elején a mezőgazdasági szövetkezetek biztosították az agrárpiac több mint 80 százalékát (a szerző nem részletezi, hogy a piaci résztvevőkről vagy a megtermelt árukról van szó), de jelenlétük Olaszországban és Franciaországban is 50 százalék fölötti volt (110.). Összességében a szerzőnek kevésbé sikerült tisztáznia a fogalomhasználatot, talán ezért is maradhatott meg a jól ismert kliséknél (párhuzamosan ezzel: siker és csalódás; gazdaságtalanság; környezeti károk és alkalmi sikerek, 120.) Kiemelten foglalkozott román és bolgár esetekkel, ismét hangsúlyozva azt, hogy jogilag, ha nem is a gyakorlatban, a gazdák saját földjük tulajdonosai maradtak a nagyüzemben. Ennek részletei és következményei ismét homályban maradtak (127.), az értelmezést inkább meghagyva az olvasónak.

A fenti ellentmondásokra, a felületes megfogalmazásra és a fent említett hiányérzetünkre különös fényt vet a következő tanulmány, amely a második világháború megszállási összefüggéseit, lényegében a háború természetrajzának megfelelő társadalmi dinamikát érzékelteti (Tatjana Tönsmeyer: *Farming under Occupation. Rural Actors and the Social Dynamics of Occupation during World War II,* 133–154.). A föld és a munka alakítására koncentráló tematikai egység utolsó tanulmánya a közös agrárpolitika kérdéskörével foglalkozik (Carine S. Germond – Kalliopi Geronymaki: *Transforming Agriculture and Rurality. The Common Agricultural Policy, Actors, National Adaptation and Responses to Policy Challenges*, 155–178.). Az agrárpolitikai cél alapvetően az volt, hogy az alacsony bevételű gazdaságok helyzetét javítsák, és tágabban: hozzájáruljanak a „vidéki probléma" megoldásához, megtartva a családi gazdaságok jelentőségét. A köztörténetből érthetően az olasz és a görög elemzés került a középpontba. Azt is tudjuk, és a tanulmány ezt erősíti meg, hogy a program sikertelen maradt a több szempontból előnybe hozott nagytermelői egységek hálózatával szemben.

Magyarországi perspektívából nézve, személy szerint a kézikönyv harmadik, a föld ismeretére, az állami szabályozásra vonatkozó egységének nyitótanulmányát tartom legtanulságosabbnak (Iva Lučić – Dietmar Müller: *Registering Land and Forests. European Institutions and Practices of Landownership*, 179–204.). Müller korábbi munkái is nélkülözhetetlenek minden további összehasonlítás számára. A szerzők a történeti szereplők cselekvőségét alapul véve konfliktusmezőként tekintenek a földtulajdonlás és földhivatali regisztrá-

ció történeti folyamataira. Számunkra igen plasztikus módon érzékeltetik azt is, hogy az általuk bemutatott kelet- és délkelet-európai elemzések alapján milyen módon lennének értelmezhetők a magyarországi jelenségek. A szerzői kiindulópontok közül további értelmezés szempontjából kiemelném azt, hogy a 19. századi uralkodó felfogás szerint a föld az egyik legfontosabb jogintézménnyé vált, beemelődött az emberi jogok sorába. Az egyéni magántulajdon, így a föld is a civil társadalom morális és materiális alapját képezte. Ezen, lényegében liberális értelmezés alapján válik fontossá a földnyilvántartási rendszer, amely a piaci szereplők számára biztosítja a megbízható fizikai, jogi és pénzügyi információkat. (184–185.) A normák és a társadalmi gyakorlat szerint megkülönböztetett francia és angol modell, valamint a Habsburg Monarchia modellje alapján érthetően számunkra a legutóbbi különösen tanulságos, amely egyben leginkább a vevő oldalán állt. Mindez a kérdéskör az utódállamok szerveződése és az annak során végrehajtott „földindulások", földosztások, és tegyük hozzá, a földügyeket a nemzetiségi struktúrák átszabására használó állami politika jellemzéséhez is fontos. A korábbi átláthatóságot kiiktatva az 1945 utáni kommunista projekteknél tipikus földnyilvántartási rendszer súlyos öröksége a fentiek alapján még inkább érthető. (194–197.) A saját kutatásaink is megerősítik a szerzők gyakori utalásait az ilyen módon keletkezett zavaros helyzetekre, amelyekben az alávetettek gyakran éltek a „gyengék fegyvereivel" (James Scott), a különböző kijátszási technikákkal. A Kamenov tanulmánya kapcsán fent említett pontatlan megfogalmazások cáfolataként is olvasható Lučić és Müller egyik megállapítása arról, hogy a nagyüzemek miként tüntették el az egyéni magántulajdont. Ennek további következményeként lett sajátos norma a földnyilvántartás negligálása. (197.)

Két tanulmány is foglalkozik a 20. században kulcsszereplőkké vált agrárszakértők pozícióival. A vasfüggöny leeresztéséig kialakult, nemzetközi szervezeti struktúrára is építő mezőgazdasági tanácsadási rendszer fokozatosan vált az iparszerű termelés egyik meghatározó pillérévé. Ezek a kapcsolatok a nyugati és keleti megosztottság ellenére is léteztek, de nyilvánvalóan más piaci és termelési elvárások és hatékonyság mentén. (Amalia Ribi Forclaz – Carolyn Taratko: *Experimenting with Scientific Management. New Approaches to Agricultural Labour in the Twentieth Century*, 205–226.) (Heinrich Hartmann: *Developing Agriculture, Modernizing Rural Society. Transnational Dimensions of Agricultural Expertise*, 227–252.) Az agrárszakértelem nélkülözhetetlen lett, és még konkrétabban: a szakértők kulcsfigurává váltak a nemzetépítés során. A tanácsadás, az új ismeretek terjesztése bemutatók révén mindinkább országhatárokon átnyúló hálózatokká formálódtak. Tevékenységük a szakmai professzionalizáció, a territorializálódás és a politikai dinamika révén alakult és vált valóban nemzetközivé. A szerzők a tudás brókereinek, a 'modernizáció ügynökeiként' jelölték meg az agrárszakértőket, akiknek az ismeretei különösképpen a krízisek idején értékelődtek fel. (228.) A parasztság a 19. század végétől, de különösképpen az első világháború után nyíltan vagy

rejtett formában a politikai színpad fontos szereplője lett. Az egyes országoknak rendszerint legnagyobb, de mindenesetre meghatározó társadalmi tömbjeként, továbbá az agrárizmus, az agrárpolitika révén a politikai témák fókuszába került. Igen eltérő ideológiai horizontokat láthatunk, amelyek lényegében három átfogó narratíva mentén kívánták formálni az agrárkérdést: 1) a *status quo* fenntartásával kisebb javítások; 2) visszatérés egy idealizált korai modernitás társadalmához; és végül 3) a forradalmi áttöréssel legyűrni a konzervatív paraszti tömböt. Itt a szerzői értelmezésben is konkrétan a kényszerkollektivizálásról van szó. (Wim van Meurs: *Representing Peasants and Farmers. Parties, Movements, and Leaders Across Europe*, 253–280.). A szerző kitér a használt fogalmak gazdasági, politikai és morális jelentéstartalmának különbözőségeire, így természetesen az előbbi felsorolásban harmadik helyen említett kommunista felfogás saját megfogalmazásomban: a szómágia bemutatása.

Az önkormányzatok sajátos helyi és tágabb körű politikai szerepének alakításában a polgármestereknek fontos feladata lett (Anette Schlimm: *Governing the Village. Rural Mayors and the Transformations of Self-Government in Europe*, 281–300.) Sok esetben apolitikus jelzővel illették őket, azonban éppen a beavatkozó állam 20. századi hatásaként és a politikai rezsimváltások miatt egyre inkább aktív politizálásra kényszerültek. A szerzői munkában kiemelt módon szerepel a Habsburg Birodalom, és egyáltalán a német nyelvű területek, majd a nemzeti szocializmus időszaka.

A vidék iránti érdeklődés szintén modern jelenségnek számít, amely az iparosodás és a mind globálisabbá váló gazdaság hatásai mentén, sőt azokkal szemben alakult ki. Tárgyak, szokások és további hagyományelemek gyűjtése, kiállítása, árusítása a legkülönbözőbb módon szinte „iparággá" vált. A vidéki kulturális örökség sajátos módon alakult át használati területté. Azt mondhatnánk, hogy az eltulajdonítástól a kizsákmányolásig láthatunk jelenségeket a szórakoztatásban, a politika világában (Corinne Geering: *Managing Culture in the European Countryside. The Modern Roots of Rural Traditions*, 301–324.). Talán kissé meglepően, de a kötet fejezeteinek sorában az utolsó helyen szerepel a szocialista rezsimek fiatalságának lengyel példákon keresztül vizsgált története (Dietlind Hüchtker: *Challenging Socialist Village Structures. Youth in Rural Regions since 1945*, 325–344.). A szerzői koncepcióban joggal került középpontba a „ruralitás mint kölcsönös gyakorlat" problematikája. Ennek tükrében a tanulmány írója a tiltakozás, a fogyasztás és a szexualitás tematikus kérdéseit vetette fel. Fordulópontként értelmezte a kollektivizálás generációs konfliktusait, ugyanakkor megmaradt az ismert véleménynél, miszerint a társadalmi mobilitás sok-sok lehetőséget kínált a fiataloknak. Sajnálatos, hogy mindezt a fontos kérdéskört nem sikerült összekapcsolni a vákuumok, a negatív tendenciák és a visszahúzódó típusú devianciák tömegessé válásának vizsgálatával. Ennek az egyik oka az lehet, hogy egy lengyel falu és a nemzetközi szakirodalom részleges ismerete nem lehet elegendő a felszín alatti jelenségek

mélyebb feltárásához. Akkor különösen nem, ha nagy ugrással rögtön „Nyugat" és „Kelet" összehasonlítására törekszünk.

A kötet a nagy többségében kiérlelt kérdésfelvetései, következetesen elvégzett vizsgálatai és értelmezései révén, néhány helyen még csak kezdetleges eredményeivel együtt is megkerülhetetlennek számít.

Keresztes Csaba

A gazdasági szerkezetátalakítás és egy elmaradt elemzés tanulságai[1]

A szerző már a címben megjelenített téma alapján is nagy fába vágta a fejszéjét: az 1990-es évek első fele gazdasági átalakulásának elemzése nagy kihívás, és gyakran átláthatatlan és ellentétes véleményektől szabdalt szakterület. Annak ellenére embert próbáló feladat, hogy sok szakember – a közgazdászoktól kezdve a történészekig – tudományos munkák sorát írta e tárgykörről közvetlenül már az adott időszakban, egészen a jelenkorral bezárólag. Bertalan Péter azonban ennél is tovább tekintett, és művében az Antall–Boross-kormány időszakánál is szélesebb gazdaságtörténeti kérdés- és egyben időkört igyekszik vizsgálata tárgyává tenni. A 2022-ben kezdődött orosz–ukrán háború, a már ezelőtt megkezdődött pénzügyi válság, a nemzetközi gazdasági szerkezet jelentős átalakulása, sőt, egy lehetséges atomháború szemszögéből indítja vizsgálatát a jelen és a múlt folyamatainak megismerése érdekében.

Lezárult és lezáratlan események, gazdasági átalakulások sorát mint közvetett és közvetlen előzményeket köti össze a jelenben végbemenő folyamatokkal. Igyekszik a multilaterális világ kiépülését, a globalizáció mindennapjainkat is befolyásoló hatásait, a komplex pénz- és hitelválság meghatározó okait összefoglaló módon, a gazdasági tér minden oldaláról megmutatni. Ez lényegében nem baj, hiszen hosszabb távon látjuk a változásokat és a következményeket (megismerjük az USA 1944–1971 közötti pénzpolitikáját, vagy éppen azt, hogy mi zajlott le Európában az évezredfordulón, stb.), ily módon csak mélyülhetnek az ismereteink.

Munkájában, amely voltaképpen egy terjedelmesebb, negyven könyvoldalt kitevő tanulmány, kiegészítve egy dokumentumgyűjteménnyel, külföldi és magyarországi kutatók (történészek, gazdasági szakemberek, esetleg volt politikusok) releváns műveire támaszkodik, felhasználva az 1997 és 2021 között keletkezett elemzések adatait, következtetéseit, akár hosszabb összegzéseket is átvéve.

A világgazdasági történésektől nem lehet független, nem lehetett független korábban sem a magyar gazdaságpolitika. Feltételezhetően ezért kezdődik a hazai helyzet elemzése „csak" a 20. oldaltól, és ekkor is a globalizációra vonatkozóan. A máig emlékezetes első olajválság rövid időszakától indulva jelzi a mindinkább romló gazdasági adatokat, ám sajnos csupán röviden indokolva ennek okait (és például magyarázat nélkül alkalmazva a híres „cserearány" kifejezés jelentését

1 A recenzeált kötet: Bertalan Péter: *Sorsfordító évek 1990–1994. Dilemmák és alternatívák a gazdaságpolitikában.* VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2023. 282 oldal.

és jelentőségét). Az 1980-as években egyre jobban gyengülő és stagnáló gazdasági teljesítmény számszerűsítése mellett más, hazánkkal hasonló helyzetben lévő szocialista országgal veti össze a felvett hitelek terheit. (Egy főre számítva a magyar adósságkolonc volt a legkiemelkedőbb, melynél még a szintén súlyosnak számító lengyel vagy bolgár is alacsonyabbnak számított.)

Mindebből napjainkban is egy tanulság vonható le: az államszocialista kor vállalatainak privatizációja szükségszerű volt, egyfajta elkerülhetetlen kényszerként nehezedett az új kormány vállára. Ezt a következtetést Bertalan Péter is adatokkal támasztja alá, bár a magánosítás mértékét és ütemét nem elegendő figyelmességgel vizsgálja. Ráadásul több gondolati váltás után érünk el a szerző céljához: az első szabadon választott kormány privatizációs stratégiájának bemutatásához.

Az Antall–Boross-kormányzat – egy rövid idő után – igyekezett szabályozott keretek közé terelni a privatizációt. Részbeni sikerrel, míg a következő kormány, 1995-ben, privatizációs fordulatot hajtott végre, és a hitelállománya jelentős része belföldi adóssággá változott. Mindezt összehasonlító táblázatok, summázati információk magyarázzák a szövegben (a 2000. évben „az állam tulajdonában lévő vagyontárgyak jelentős része külföldi tulajdonban volt";1992–1996 között a gazdasági konszolidációs tevékenység minden elemében hibás volt, nem érte el egyetlen célját sem, csak eladósodást okozott, stb.). Mindemellett úgy érezni, mintha a jelennek üzenne a zárósorral: a belföldi államadósság megköti az állam kezét...

A tömör megállapítások ellenére hiányérzetünk támadhat, nem tudjuk meg ugyanis, miért nem sikerültek a belső tőkeképződést és tulajdonossá válást ösztönző törekvések. Fájón hiányoznak az amúgy közölt forrásdokumentumokra történő hivatkozások is, pedig ebben az esetben bátran lehetett volna szerepeltetni a korabeli véleményeket, terveket.

Csekély mértékűnek bizonyult a gazdaság egyik – ha nem a legfontosabb – ágazatának, az agrárium szerepének és átalakulásának szemléltetése is.

Többször, de összekapcsolás nélkül foglalkozik a földtulajdon kérdésével, bár ez a szerző szerint is „fontos és megoldásra váró kérdés volt". Az elorzott, „szövetkezetesített" földingatlanok ügyének rendezése egyértelműen az Antall-kormányra várt, és a meghozott döntések nemcsak a kérdés emberileg érzékeny volta miatt, hanem azonnali gazdasági kihatásai miatt is szerteágazó, bonyolult intézkedéssorozattá váltak. Amit akkor és ma is „kárpótlásnak" mondunk, nagy jelentőségű gazdaságszerkezeti átalakulássá nőtte ki magát, melyet nem lehet negligálni, sőt a maga korszakában illene megfelelő nyomatékkal kezelni. (Ráadásul, mivel manapság is viták tárgya, tisztába is kellene tenni, akár „repetitív" módon.) A tulajdonviszonyok korabeli rendezése törvényi menetének rövid felvázolásán túlmenően azonban elvárható lett volna legalább egy számszerű kimutatás a kárpótlási folyamat eredményeiről, a birtokszerkezet átalakulásáról. Az összeállító nem hivatkozik senkire, így vélhetően a saját véleményének adhatott hangot abban a rövid bekezdésrészben, melyben kijelenti, hogy jobb termelési feltételeket jelentettek a „nagyobb földterületek", melyek „feltehetően" feldarabolódtak. Ezt,

és a többi megjegyzést (például: az új tulajdonosok nem rendelkeztek nagy tőkével a termeléshez, illetve: az „…örökölt súlyos államadósság csapdájában vergődő országra ambivalens hatást gyakorolt a privatizációval összekapcsolódott politikai rendszerváltás") nehezen lehet félreérteni, ám a megjegyzések rövidsége ráutal a megválaszolandó kérdésre: jó megoldás volt-e a kárpótlás?

E felvetésre talán egy másik kötetből kapunk majd választ, ugyanis a bekezdés közben, egy „gyors" váltással, újra az államadósság ügye került tárgyalásra, a korabeli politikai küzdelmek leírásával egyetemben.

Az olvasók, illetve remélhetőleg leginkább a gazdaságtörténész szakma képviselőinek tényleges érdeklődését az 57. oldaltól a 278. oldalig sorakozó dokumentumok kelthetik fel jobban.

A közölt iratok a Magyar Nemzeti Múzeum Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Adattára anyagából származnak,[2] azonban egyértelműen miniszterelnöki anyagok, az Antall–Boross-kormányok időszakából valók. Magyarázat, ismertetés a dokumentumok fellelhetőségi helyére, a válogatás szempontjaira nincs. Nem tudjuk, hogy eredetik-e a dokumentumok, vagy másolatok, stb. A forráskiadásnak nincsenek mindenre kiterjedő és mindenre érvényes szabályai,[3] azonban elvei igen, amelyeket a levéltárosok (és a történészek) nemcsak kidolgoztak, de a legtöbb esetben gyakorolnak is.

Felvetődhet az a kérdés is: mennyire átfogó a dokumentumválogatás? A minisztertanácsból kormánnyá alakuló testület iratanyaga – nem is szólva az „egyéb" iratanyagokról – az Országos Levéltárban van elhelyezve. Mintegy mentegetőzésnek érezhetjük a rövid felvezető szöveg azon szavait, mely szerint e dokumentumközlés „csak egy hosszabb kutatás első eredménye".

Mindezen hiányok ellenére a közreadott hivatalos irományok tükrözik a korabeli gazdasági ügyek, problémakörök, az ezekből fakadó döntési lehetőségek és a gazdaságpolitikai irányok közötti vacillálást. A megoldandó feladatok sokasága és sokrétűsége még az összefoglaló jellegű iratokból is megdöbbenti a jelenkor olvasóját. Fő jellemzőjük, természetesen, hogy annak idején a gazdasági kérdések megoldását készítették elő. Vannak közöttük kimondottan korszakos, a tárgykört átfogóan meghatározó, jelentős dokumentumok, melyek hiánypótlóak, ráadásul nemcsak a gazdasági szerkezet átalakításáról vallott teoretikai jellegű fejtegetések sorába illenek, hanem például a személyi változásokkal kapcsolatosan is információközlőnek számítanak. A jelentéseket, feljegyzéseket jegyző névsor pedig impozáns: Matolcsy György, Bod Péter Ákos, Hieronymi Ottó, Mellár Tamás és mások nevei sorakoznak a hivatali jelentések végén.

Vissza-visszatérő jellemzője e dokumentumanyagnak, hogy bizonyos, jövőbe utaló előrejelzéseket, terveket tartalmaznak. A kiadvány értékét igencsak megnö-

2 Azon belül is az Antall József Gyűjteményből. (A Nemzeti Múzeumba történt beolvasztása előtt önálló Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár munkatársa, illetve vezetője Antall József volt hosszú időn keresztül.)

3 Pl. A történeti források kiadásának módszertani kérdései. *FONS*, (VIII.) 2000. 1.

velte volna, ha a valójában bekövetkezett változások tényszerű adatait hivatkozásokban jelezte volna a szerző. A szó szoros értelmében vett gazdaságpolitikánál kellett volna maradni, az ágazati terveket nem kellett volna szerepeltetni. A szövegekben található fogalmakra, az akkor közismertnek számító hírekre és tervekre tett utalásokra, törvénytervezetekre stb. az összeállító lábjegyzetben adott magyarázatot. Ez, jóllehet kezelhetővé, emészthetővé teszi a források olvasását, az információk megértését, mégis kritikus szemléletű értékeléssel is fordulhatott volna e szövegek felé, például egy ezt a célt szolgáló „kommentárban".

A kötet és a források olvasása közben számos kérdés megfogalmazódhat bennünk. A magyar államadósság történetének tanulmányozásához manapság már több szakmunka is rendelkezésre áll, mégsem mondhatók sem teljesnek és vitathatatlannak, sem pedig minden részletében megalapozottnak a köztudomásúnak vett kijelentések. A szovjet fél nyomására állították le az Új Gazdasági Mechanizmust? Választ várnánk arra a (ki nem mondott) kérdésre is: miért volt „összeomlóban" a hagyományos partnerek piaca? Bertalan Pétertől is elhangzik egy komoly állítás: az 1970-es években a kádári kispolgári illúzió „gyorsan szertefoszlott". Nos, itt van a kutya elásva. Gyorsan? Szertefoszlott? Aki manapság figyeli az emberek beszélgetését, megnyilatkozásait, annak sajnos az ellenkező véleménye lesz. Nem foszlott szét, tovább él.

Túl tudnánk lendülni a szakdolgozatízű bevezető szöveg rapszodikus fejtegetésein, ha tudnánk, hogy a kiválogatott dokumentumok a legalapvetőbbek a témában. Antall József, miniszterelnökként, nyilvánvalóan az elé került gazdasági feljegyzések alapján tudott dönteni. Tudnunk kellene, hogy melyiket, milyen mértékben vette számításba, és a kormány végül miért az adott gazdaságpolitikai irányban mozdult el. Erre a kormányülések jegyzőkönyvei és egyéb dokumentumai adhatnak magyarázatot, és egyben megvilágíthatnák a jelen dokumentumanyag árnyékban maradt részleteit.

Molnár Ágnes

Tartós átmenetiség[1]

Vigvári András műve az ELTE Szociológia Doktori Iskolájában 2022-ben megvédett disszertációjának könyvvé formált változata, amely a rendszerváltás óta eltelt évtizedek egyik szembeszökő problémáját mutatja be. Azon városközeli periférikus területek benépesülésével és jelenlegi helyzetével foglalkozik, amelyek jogilag mezőgazdasági övezetnek számítanak, nem lakóövezetnek, s ahol ennek ellenére Magyarországnak nagyjából minden századik polgára él életvitelszerűen. A szerző ezt a sajátos életvilágot egy konkrét hely, az általa „Kelemenszeg" álnéven emlegetett Budapest környéki kisváros zártkertjének példáján keresztül mutatja be, ahol 43 háztartás életébe nyert betekintést. Vigvári András azzal a céllal adta közre tanulmányát, hogy a lakhatási, lakásmobilitási folyamatokon keresztül a várostérségi szintű és lokális térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek mintázatait felvázolja.

A tanulmányra jellemző az interdiszciplináris megközelítés: a szerző hivatkozik településföldrajzi, szociológiai, szociográfiai, szociálpolitikai, társadalomtörténeti, társadalomnéprajzi, antropológiai, néprajzi művek széles palettájára. Ugyanakkor az olvasó benyomása az, hogy a kutatás végzője utóbbi két diszciplínától elsősorban a módszertanát kölcsönözte, míg az igen alaposan kidolgozott elméleti keret inkább szociológiai, településföldrajzi megközelítésű. Utóbbi többek között a tér és társadalom közötti kapcsolat, a térbeli mobilitás, az agglomeráció, az urbanizáció és szuburbanizáció, dzsentrifikáció, gettósodás jelenségét magyarázó elméletekre épít; valamint bemutatja, hogy a gazdasági világválság, eladósodás, lakhatási szegénység, város és vidék közötti egyenlőtlenségek, a lakáspiac, a bérlakás-privatizáció folyamatainak összjátéka miként termeli ki az általa vizsgált jelenséget. A tanulmány alcímében is szereplő kulcsfogalma az *átmeneti tér*, amelyen a szerző azokat a peremterületeken elhelyezkedő, rossz intézményi és infrastrukturális adottságokkal rendelkező térségeket érti, ahol a lakhatási válság elől menekülő, marginális helyzetbe kerülő – ámbár egyre nagyobb létszámú – társadalmi csoportok igyekeznek megkapaszkodni. A háztartások a megfosztottság és kirekesztettség ellenében arra törekednek, hogy saját, informális erőforrásaikat mozgósítsák, amit Vigvári András az ágencia fogalmával ír le. Ezzel az ágenciával jellemzően azon rétegek rendelkeznek, amelyek tagjaitól nem idegen sem az önellátás-önfenntartás – eredendően paraszti – eszménye, sem a fizikai munka, amellyel otthonaikat megteremtik, alapvető élelmiszer-szükségleteiket

1 A recenzeált kötet: Vigvári András: *Zártkert-Magyarország. Átmeneti terek a nagyvárosok peremén*. Helyzet Műhely Könyvek – Napvilág Kiadó, 2023. 185 oldal.

kielégítik. Jellemzően olyan, alacsony jövedelmű félproletár családokról vagy egyedülálló férfiakról van szó, akik saját erejükre támaszkodva is elboldogulnak e mostoha körülmények között, s a biztonságérzet, a szabadság, azaz a hiteltörlesztőrészlet- és közműszámla-fizetéstől való mentesség árát hajlandóak megfizetni az infrastrukturális megfosztottságból fakadó kényelmetlenséggel.

A bevezetőt követően a kötet első két fejezete az, ahol Vigvári András részletesen definiálja az átmeneti terek fogalmát, bemutatja, hogyan néznek ki ezek a budapesti urbanizációs folyamatban; majd saját terepének példáján elemzi azt, milyen társadalomtörténeti és településszociológiai folyamatok vezettek a kelemenszegi zártkertnek mint átmeneti térnek a kialakulásához. Ezt követően leírja a „Kertekben" megtelepedett háztartásokban élők lakhatási helyzetét, „lakás-életútját", társadalmi hátterét, amely kiválóan illusztrálja a lakhatás informalizálódásának folyamatát. Részletesen foglalkozik a törvényi szabályozással és annak hiányosságaival, a helyi politikának, az önkormányzatnak a zártkerthez való viszonyával, valamint azokkal a dilemmákkal, amelyekkel a döntéshozók szembesülnek akkor, amikor egy nem lakhatás céljára fenntartott mezőgazdasági területen félinformális, féllegális módon életvitelszerűen tartózkodó népesség problémáit kell megoldania, miközben az itt lakó szavazópolgárok a törvény betűje szerint nem jogosultak ugyanazon infrastrukturális és szociális ellátásra, mint a belterületen élő lakosok.

Végül, ami egy antropológus vagy néprajzos számára talán a legérdekesebb: vizsgálja a zártkertekben élők stratégiáit, közös erőforrásait és praxisait. Bemutatja azt is, hogy a „Kertekben" élő nagyon heterogén népesség különböző csoportjai között milyen viszonyrendszer alakul ki, beleértve a patrónus-kliens kapcsolatokat is. A kelemenszegi „Kertek" sajátossága ugyanis, hogy egyaránt laknak itt olyanok, akik a lefelé tartó mobilitás elszenvedői, és olyanok is, főként újonnan érkező, a természet közelségét kereső, vagyonosabb családok, akik lehetővé teszik a terület felfelé nivellálódását, miközben még ennél is perifériálisabb helyekre szorítják ki a legdepriváltabb rétegeket.

Ami a kutatómunkát illeti, a könyvhöz az adatgyűjtés még a covid-időszak előtt befejeződött, tehát annak hatásai már nem szerepelnek benne – pedig a 2020–2021-es nagy lezárások minden bizonnyal még keresettebbé tették a városlakók számára a tágas, zöld területeket, ahol kockázat nélkül tartózkodhattak a szabad levegőn.

A szerző a könyv fülszövegében etnográfiai kutatásként hivatkozik munkájára, amely a munkamódszert illetően (részt vevő megfigyelés, állomásozó terepmunka, életút- és lakástörténet-interjúk készítése) teljes mértékben helytálló; a végeredmény mégis inkább néprajzi illusztrációkkal gazdagított szociológiai-szociográfia műnek tekinthető, amelyben a megkérdezett emberekkel készített interjúrészletek plasztikusan érzékeltetik, belülről – antropológiai szakszóval: émikus perspektívából – mutatják be a zártkerti „életérzést". Rögtön megadja az alaphangulatot a könyv első bekezdésében idézett interjúrészlet, amelyben az interjúalany sorolja a zártkerti élet előnyeit: a természet szépségét, a szabadságot, az

egymásra figyelést, az anyagi biztonságot. Ez a felütés határozza meg azt a benyomást, azt a képet, amelyet a fiatal szerző a kötet további 184 oldalán igyekszik alátámasztani, s elemzésében megtalálni azon okokat, amelyek a zártkertek lakóit e pozitív vélemény megfogalmazására késztetik.

Az utolsó, összegző fejezet aztán pontosan ezt a felvetést igyekszik megválaszolni: a zártkertek valóban a szabadság földjének nevezhetők-e? Milyen értelemben tekinthetjük ezeket a – nagyon is perifériális helyzetű – területeket a szabadság földjének? Mindenképpen a szerző antropológiai érzékenységét dicséri, hogy felfigyelt a kutatott alanyok önpercepciójának, önreprezentációjának e fontos elemére. Az pedig kutatói vénáját bizonyítja, hogy alaposan mögé nézett ennek a kissé romantikus, túlzottan pozitívnak tűnő vélekedésnek. Hiába látszik ugyanis annyira vonzónak a függetlenség, a saját sorsuk irányításának képessége, amely jelentősen növeli önbecsülésüket, a „Kertek" lakóinak nem csak a közszolgáltatások hiányával kell megküzdeniük. A mérleg másik serpenyőjében ugyanis ott van az a stigma is, amelyet Kelemenszeg városának lakói ragasztottak rájuk: tudniillik hogy ők a „buckalakók", a sáros cipőjű, sáros ruhájú kívülállók; annak ellenére, hogy más hasonló zártkerti szegregátummal[2] ellentétben itt nincs szó semmiféle etnikai különbségről.

A könyv erénye, hogy az okok keresése közben a szerző nem elégszik meg a mikroperspektívával, hanem mind a diakrón, mind a szinkrón szemléletet alkalmazva vázolja fel azokat a makrostruktúrákat, amelyek összefüggésrendszerében a vizsgált jelenség elhelyezhető és értelmezhető. Teszi ezt ráadásul felismerhetően társadalomkritikus felhanggal, amikor úgy mutatja be Kelemenszeget, mint a félperifériás kelet-európai átmeneti tér egyik példáját.

Az elméleti keretek alapos – és a témában járatlan olvasó számára egyébként meglehetősen hasznos – felvázolása azonban kissé el is billenti az írás szerkezeti arányait az elméleti oldal felé, emiatt első olvasatra nem is teljesen tiszta a fő nézőpont: vajon a makro illusztrációját adja-e a mikro, avagy a mikro magyarázatát a makro? Ami még némi hiányérzetet kelthet: ha az olvasó azzal a várakozással veszi kezébe a kötetet, hogy etnográfiai művet fog olvasni, akkor minden bizonnyal szívesen kapna többet a terep és a kutatott lokális társadalmi csoport sajátosságait, kulturális jellemzőit és gyakorlatait részletesebben elemző leírásokból.

Magának a könyvnek a kiindulópontját és címét is Németh László Kert-Magyarország-koncepciója adja: a kert egy olyan, az önellátásra, önigazgatásra épülő modell, amely lakóhelyet, földet, megélhetést ad a szegényparasztságnak. Vigvári András könyve szerint a – nagyüzemi mezőgazdasági művelésből kivont és magántulajdonú – zártkert, amely a szocialista keretek között alakult ki, szintén az önfenntartás, felhalmozás és az autonómia színtere a korabeli vidéki társadalom számára. A „Zártkert-Magyarország" erőteljes metafora és frappáns, figyelemfelkeltő cím, de az eredeti Kert-Magyarország koncepciójától már időben és lényegét tekintve is meglehetősen távol eső jelenséget igyekszik megragadni, hiszen

2 Ilyen lehet például a Miskolc melletti Lyukóbánya.

a vizsgálat egy rendszerváltás utáni, lényegében recens jelenségre vonatkozik – és nem annyira az önellátó és önfenntartó kistermelésen, mintsem inkább a megfizethető árú lakhatás megoldásán van a hangsúly. Utóbbi pedig nem elválasztható a szuburbanizáció jelenségétől, amely az utóbbi évtizedekben Magyarországon is egyre jelentősebbé vált: mára a magyar lakosság mintegy 70 százaléka él nagyvárosok vonzáskörzetében.[3]

Ugyanakkor a két téma (önfenntartó kistermelés és lakhatás) összekötése történetileg indokolt, mivel a szocializmusban az 1967. évi IV. törvénycikk által létrehozott zártkertek adják a színterét annak a jelenségnek, amelyet a szerző vizsgál. Voltaképpen a városok körül a mezőgazdasági művelés alól kivont, nagyüzemi módszerekkel nem művelhető területeken a deruralizációs folyamat eredményeként igen nagy arányban a városba került, paraszti gyökerekkel rendelkező emberek szereztek kis hobbitelkeket, hogy ne szakadjanak el teljesen korábban megszokott életformájuktól. Ezekben az esetekben fontos motiváció volt a saját fogyasztásra való termelés is, kis mértékben a piacra termelés, tehát megjelent az önellátásra való törekvés, miközben valódi önellátásról természetesen nem beszélhetünk. Ugyanakkor a saját tulajdonú kis hobbitelkek a tulajdonosaik számára a városi egzisztencia megrendülésével, főleg az 1990-es évek során, 2000-es évek elején igen gyakran a leginkább „kéznél lévő" mentsvárként szolgáltak. A szerző a zártkertekbe való kimenekülés három nagy időbeli „sűrűsödését" jelöli meg: az első a lakásprivatizációs törvényt követő korszak a 90-es években, amikor sokan megvették önkormányzati vagy szolgálati bérlakásukat. A munkahelyüket azonban hamarosan elveszítették, és képtelenek voltak megfizetni a magas lakásfenntartási költségeket. Az első generációs panellakók gyakran zártkerti ingatlanjuk megtartása és városi lakásuk értékesítése mellett döntöttek abban a reményben, hogy függetlenedhetnek az infrastruktúrától és ezzel mentesülnek a magas lakhatási költségektől. A második nagyobb kiköltözési hullámot a 2008-as válság, majd a valutaárfolyamok 2010-es hirtelen megugrása, a devizahitel bedőlése indukálta, amikor nagyon sok családot fenyegetett a lakóingatlanuk elárverezése. A harmadik, alig fél évtizeddel később bekövetkező és gyakorlatilag máig tartó szakaszban a fiatal párok, kisgyermekes családok a magas lakhatási költségek miatt már célzatosan keresnek olcsó, zártkerti ingatlanokat, hogy elkerüljék a drága hitelek, magas albérleti díjak csapdáját.

Bár kétségtelen, hogy így vált tömegessé a mezőgazdasági külterületeken való megtelepedés, érdemes azonban kihangsúlyoznunk azt is, hogy a városból a peremterületekre való kiszorulás nem csak 1967-től és nem csak zártkertekben valósult meg a történelem folyamán. A jelenség sokkal korábban is megfigyelhető: különösen a tanyák, szőlőhegyi pincék voltak azok a helyszínek, amelyek menedéket adhattak a lakhatást a faluban vagy városban különböző – akár gazdasá-

3 Felföldi et al. 2024.

gi, akár politikai[4] – okoknál fogva megoldani képtelen családok számára. Ha a szerző törekszik a kutatási téma történelmi folyamatokban való elhelyezésére, talán érdemes volna legalább egy említés erejéig ezekre az előképekre utalni.

Visszatérve a szuburbanizáció átfogó elemzésére, valójában ez a folyamat a fokozódó kapitalizáció velejárója is, annak szinte természetes következménye. Ahogy Enyedi György, a településkutatás nagy tekintélyű alakja fogalmazott: a munkahely és a lakóhely térben egyre inkább eltávolodott az elmúlt kétszáz évben, következésképp „az ingázás is normális jelenség",[5] de Magyarországon a szocialista iparosításig és a kollektivizálásig nem tekinthető jelentős mértékűnek. Ő a modern urbanizáció kelet-közép-európai formáját a nyugat-európai urbanizáció folytatásának tekintette, ugyanazon folyamat sajátos változataként – hasonlóképpen, mint a polgárosodás esetében. Szerinte két dologból fakad az eltérés: az egyik a megkésettség, a másik a szocialista társadalmi rend. Ezeknek köszönhetően viszonylag alacsony a városi népesség aránya, és az elővárosok is megőrizték félmunkás-félparaszti jellegüket.[6] Kolosi Tamás is úgy véli, hogy a társadalomfejlődésnek a kelet-európai, sajátos – mondhatni elmaradott – módja az, amely miatt nem alakult ki klasszikus proletariátus Magyarországon, s ebből nem egy új típusú osztályszerkezet jött létre, hanem egy inkonzisztens helyzetű társadalmi csoportok halmaza által alkotott társadalmi struktúra. Ami igazán elgondolkodtató Kolosi értékelésében, az az, hogy ő úgy véli, az ezen csoportokhoz tartozó „egyének társadalmi és politikai magatartását nem strukturális helyük, hanem *értékválasztásaik, származásuk, kulturális tőkéjük* befolyásolja elsősorban. A rendszerváltás folyamatában ezért továbbra sem kollektív érdekérvényesítésre, hanem az elmúlt években bevált *egyéni stratégiák* [kiemelések tőlem – a szerző] kiépítésére törekszenek."[7] Igazat kell adnunk neki, hiszen az elkövetkező évtizedekben voltaképpen ezt figyelhetjük meg az egész magyar társadalomban. Ez az a jelenség, amely Vigvári András terepén is felismerhető: abban, ahogyan az általa alapvetően alsó-középosztálybeliként azonosított rétegek a társadalmi-gazdasági nehézségek hatására saját, félig formális, félig informális bevételi forrásokra épített egyéni stratégiákat dolgoznak ki a túléléshez. Ez azt is jelenti, hogy miközben a hozzájuk nagyon hasonló élethelyzetbe került, a zártkertekben megkapaszkodni vágyó sorstársaikkal az egymás felé tanúsított szolidaritásuk alkalmi kölcsönösségi interakciókra szorítkozik, képtelenek megszervezni a hatékony önképviseletet, amellyel kikényszeríthetnék a helyi döntéshozókból a számukra kedvező infrastrukturális fejlesztéseket.

A műnek a megjelenését követő utóélete is figyelemreméltó: a szerző az ország, sőt, a Kárpát-medence több pontján könyvbemutatókon, közönségtalálko-

4 Lásd pl. Illés Péternek Vas megyében (Illés 2013, 222–247.) vagy Kurucz Rékának a Villányi borvidék három településén, Túronyban, Hegyszentmártonban, Diósviszlón végzett kutatásait. (Kurucz 2023, 239–267.).

5 Enyedi György hozzászólását ld. Szelényi 1990, 48.

6 Uo. 48–49.

7 Ld. Szelényi 1990, 51.

zókon ismertette eredményeit. E találkozók rendre alkalmat adtak arra is, hogy a hasonló szuburbanizációs folyamatok helyi változataival az általa megfigyelt Budapest környéki terep sajátosságait összevesse. Az egyik ilyen alkalom volt a miskolci Avasi Közösségi Kávézóban a Dialóg Egyesület segítségével és a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszéke oktatóinak, volt és jelenlegi hallgatóinak részvételével megszervezett kerekasztal-beszélgetés is.[8] Bár egy recenzióban nem szokványos, én mégis tennék egy javaslatot a kutatás ilyen irányú folytatására: ha a szerző további publikációkban megfogalmazná ezeknek az összehasonlításoknak a tanulságait, azzal minden bizonnyal gazdagodna a magyar társadalomról alkotott tudásunk.

Hivatkozott irodalom

Felföldi Tamás – Igari András – Baranyai Zsolt – Lőcsei Hajnalka – HÉTFA Kutatóintézet: Komoly következményekkel jár, hogy a magyarok már több mint 70%-a él nagyvárosi térségben. https://www.portfolio.hu/gazdasag/20241216/komoly-kovetkezmenyekkel-jar-hogy-a-magyarok-mar-tobb-mint-70-a-el-nagyvarosi-tersegben-729625 (utolsó megtekintés: 2024. december 16.).

Illés Péter 2013, Szőlőhegyi közösségek a helyi fejlődés kapcsolataiban – Vas megyei esettanulmányok. *Ethnographia,* (124) 2. 222–247.

Kurucz Réka 2023, Kitelepítés, visszatérés, elvándorlás és a szőlőművelés kapcsolata az Ormánságban 1945 után. In: Csikós Gábor – Ö. Kovács József – Horváth Gergely Krisztián (szerk.) *Demográfia & Politika: Kihívások, korlátok, alkalmazkodási módok*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 239–267.

Szelényi Iván 1990, Új osztály, állam, politika. Tézisek életművemről a tudományok doktora fokozatának elnyeréséhez. Budapest – Los Angeles, 1989. július–október. Vita – Enyedi György, Kolosi Tamás, Szabó Katalin opponensi véleménye, Lengyel György, Juhász Pál, Kovách Imre, Hankiss Elemér és Bíró Dávid hozzászólása. *Replika,* (2) 47–72.

8 A beszélgetésen a szerzőn kívül részt vettek: Dobák Judit, az ME BTTK AFTI intézetvezetője, Molnár Ágnes, Osgyáni Gábor jelenlegi és volt oktatók, valamint Juhász Tibor író.

Ö. Kovács József

Az alárendeltség történetei ruralitásról és parasztságról[1]

A világ népességének közel harmada paraszti életmódban él. A mintegy 600 millió mezőgazdasági üzem 85 százaléka egyéni parasztgazdaságok kezében van, amelyek átlagosan kevesebb mint két hektáron próbálnak boldogulni. Az átlagpolgár számára kevésbé tudott, hogy a világ agrártermelésének többségéről ezek a kisgazdaságok gondoskodnak. Ezek aránya Ázsia egyes részein, vagy Szahara déli területein 70 százalék, vagy annál több. Az előbb említett adatokat egy másik összefüggésben érdemes értékelni: kik és hogyan tudják megteremteni azokat a feltételeket, amelyek a földhöz, munkához, eszközökhöz és vetőmagvakhoz szükségesek. (3.) Az ENSZ 2018-ban deklarációt fogadott el a parasztság jogairól, amely több szempontból tanulságos. Egyrészt jól érzékelteti az egykor legnagyobb társadalmi tömb gyenge érdekérvényesítő képességét, hiszen húszéves tárgyalássorozat után került sor a deklarációra, amelyben rávilágítanak a parasztság (a halászokkal, nomádokkal, agrármunkásokkal és őslakosokkal együtt) diszkriminációjára és alárendeltségére.

A szerző, Eric Vanhaute Belgiumban a genti egyetem gazdaság- és társadalomtörténeti professzora, hosszú ideje agrár- és vidéktörténeti kérdések kutatója. A sorozat *(Themes in World History)* eddigi kis kötetei (az időről, mezőgazdaságról, a boldogságról) terjedelmi határai között olvashatunk három nagy témakörről: a paraszti társadalmak szerveződéséről, az átfogóbb struktúrákba való integrálódásukról és végül a lokális, regionális és globális folyamatok közötti kapcsolatokról.

A kötet a paraszti változásokat a világtörténelemben négy, egymáshoz kapcsolódó elemző koncepció mentén vizsgálja: 1) a paraszti munka mint egy speciális munka–föld–természet kapcsolatának manifesztációja; 2) a paraszti közösségek központi teret képeztek a szerveződések, önmeghatározások, egyezkedések és ellenállások számára, amely tér (mező) egyben a „parasztkérdés" lényegét is jelentette; 3) a „paraszti határok" reprezentálták az inkorporációk, adaptációk, ellenállások folyamatait; 4) a „paraszti rendszerek" kategóriája a társadalmi változásokkal összefüggésben értelmezhető. Az említett 2018. évi deklarációban is megtalálható a parasztság kategóriájának leírása, továbbá a szerző is összegzi historiográfiai véleményét, kiemelve a következő tényezők fontosságát: a háztartás és a lokális autonómia fokát, a földhöz és a munkaforrásokhoz való közvetlen

1 A recenzeált kötet: Eric Vanhaute: *Peasants in World History*. Routledge, New York and London, 2021. 146 oldal.

hozzájutást, a bevételi források rugalmas stratégiáit, valamint a háztartásalapú falusi struktúrákat és a helyi ellenőrzésen kívüli többletkitermelést. (3.)

A kötet kulcskifejezését a határok *(frontiers)* adja, abban az értelemben, hogy a parasztság a civilizációk, a birodalmak és a globalizálódó kapitalizmus létfontosságú határait jelentették. A furcsának tűnő megfogalmazás értelmezéséhez fontos a szerzői álláspont: a határok a különböző terek és társadalmi rendszerek közötti, folyamatosan változó érintkezési folyamatokat jelentik. Ebben az értelemben a határok terjeszkedése táplálta a társadalmi rendszereket; új természet-, föld- és munkaerőforrásokat biztosított, új készleteket teremtett, csökkentette a termelési költségeket, és növelte a jövedelmezőséget. (7.)[2]

Térjünk ki még néhány használt fogalomra! Így például arra, hogy az előbb idézett értelemben van helye a következő megállapításnak: a parasztság teremti a társadalmat, és ez fordítva is igaz, a társadalmak teremtik a parasztságot. (4.) Fontos még megemlíteni a civilizáció könyvben követhető jelentéstartalmát. Ebben a tekintetben a civilizációk nem csupán támaszkodnak az agrártermelőkre, hanem őket szervezeti rendbe sorolják, uralják és kizsákmányolják. (5., 59.) A fogalmakat illetően szükséges hangsúlyozni: olyan, lényegében dualizmust képviselő kifejezések, mint „hagyományos", „túlélő", „megélhetési vagy informális gazdaságok", nem tűnnek hasznosnak a társadalmi változások világtörténeti léptékű megértésében. A valódi társadalmi dinamikát ezek a fogalmak éppen elrejtik. (7.)

Kronológiai szempontból két jelenséget emelnék itt ki. Az egyik a globálisnak tekinthető folyamatok kombinációinak hatásai, amelyek a világ parasztosodását, paraszti társadalmi tömbjeinek formálódását ösztönözték. Mindezek magukban foglalták az agrár-, illetve földalapú birodalmak utolsó nagy hullámának kiterjedését, a globális kapitalizmus tengeren átnyúló kapcsolatait. A különbözőségek mellett elmondható, hogy a paraszti termelés többletei nagyban biztosították a növekedést. Mindez azt jelentette, hogy egyes államok sikeresen mobilizálták katonai erőiket, élén a hajóhaddal. Ugyanakkor közben marginalizálódtak elemi fontosságú természeti helyek, továbbá egyre kisebbedő vadászó-gyűjtögető, pásztor- és nomád csoportok. (85.) Az előbbi, vázlatosan jellemzett folyamatok egybeestek a magántulajdonosi rendszer kialakulásával, majd 16. századi felgyorsulásával. (9.) Nagyot ugorva, a 20. századi agrárforradalom a paraszti kisgazdaságok kiiktatását eredményezte a központinak tekintett, főként európai országokban. (111.) A szerző az adott korlátok között behatóan foglalkozik a máig tartó folyamatokkal, jelenségekkel, amelyek közül a nagy támogatottságot élvező nagybirtokok, és főleg a globális déli kisgazdaságok küzdelmét is nyomon követhetjük. Az előbb említett transznacionális korporációk egyre inkább függetlenné váltak az államoktól, miközben kiterjesztették piaci területeiket, csökkentve a működési költségeket is. (117.) Mindez betetőzése annak a folyamatnak, amely követte azt a modernizációt, amely egyben az ipari növekedés,

2 Jürgen Osterhammel klasszikus művében a határokról ezt írja: a „források fejlődésének mozgó határa". Osterhammel 2014, 322.

a technikai innováció és a piaci terjeszkedés szimbóluma lett. Ebben a gyakorlatban nincs helye a lokális tudásnak és a természeti környezetnek. (119–120.) Globális léptékben szemlélve joggal mondható, hogy a parasztság tömbjének minimalizálódása, átalakulása az 1980-as évektől az emelkedő szegénység és aránytalanságok alapvető okozója lett. Így például az afrikai parasztok 80 százalékának, az ázsiai és latin-amerikai társaik 40–60 százalékának csak kéziszerszámaik vannak. (121). Ismét visszatérve a tulajdonosi lét fontosságára: ezek formái globális értelemben különböztek egymástól, magukban foglalva az egyéni, szövetkezeti, közösségi és kollektív típusokat. A volt szovjet tömb országainak szempontjából kiemelésre érdemesnek látom a (saját szóhasználatom szerinti) kényszerszövetkezetek történeteit. Szerzőnk elvileg a szövetkezés esetében a bizalmat, a kölcsönösséget és belső hitelkapcsolatokat joggal tartja létfontosságúnak. (138.) Ennek tükrében, tehát a kolhozok esetében ezek hiányát ismerve, még inkább igazolható a kényszerkollektivizálással kapcsolatos érvelés. Meglepő módon a szerző a 20. századi történetek kapcsán inkább csak megemlíti a bolsevik totalitáriánus rezsimet, illetve az 1930-as évek kollektivizálás elleni felkeléseit, de meglátásom szerint érdemben nem foglalkozik a szovjetizálás kelet-közép-európai, nagy paraszti tömböket érintő „exportprogramjával", a történeti parasztság felszámolásával és annak máig nyúló hatásaival. Az előbb említett totalitárius rezsimek bolsevik változata mellett felsorolta Magyarországot is, mint a fasiszta rendszerek egyikét, Olaszország, Németország, Portugália és Spanyolország mellett. Joggal kapjuk fel a fejünket, és gondolhatjuk, hogy még mindig ennyire erős a régi torzításokon alapuló idegen nyelvű szakirodalom hatása. Másrészt érzékelhetjük a globális szemlélet és típusalkotás korlátait is. (102–103.)

A kis terjedelmű mű egyes korszakok iránt érdeklődőknek jó támpontot nyújthat, mindenképpen segíthet értelmezni az elméleti kérdésfelvetések és fogalmak mentén létrejött társadalmi formációkat. Kronológiai értelemben is tanulságos látni a változássorozatokat, trendeket, egyéni és kollektív cselekvésformákat. Ugyanakkor számomra zavaróak voltak a könyvben váratlanul megjelenő egyes beszúrások, részben ismétlések (lásd a világ népességére vonatkozó közelmúlt és jelenkor adatait, vagy a könyv célját). Mindenképpen tisztelet illeti a szerzőt, hogy egy majdnem lehetetlen feladatra vállalkozott: lokális, regionális, országos, globális szintekre vonatkozó ismeretek összefésülésére, értelmezésére, modellezésére. Mindezt a munkát úgy kellett elvégeznie, hogy az időbeli és térbeli változásokra is figyelnie kellett. Hiányosságai, tévedései további lehetőséget jelentenek az új összegzések számára.

Hivatkozott irodalom

Osterhammel, Jürgen 2014, *Transformation of the World. A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton University Press, Princeton–Oxford.

Szerzőink

Balogh Róbert (PhD) történész, Ostravai Egyetem
Csikós Gábor (PhD) történész-pszichológus, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Semmelweis Egyetem Pető András Kara
Demeter Gábor (PhD) történész-geográfus, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Földvári Péter (PhD) történész-közgazdász, ökonometrista, University of Amsterdam, Faculty of Economics and Business
Gőzsy Zoltán (PhD) történész, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet – Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára
Horváth István (PhD) levéltáros, Egri Főegyházmegyei Levéltár
Jobst Ágnes (PhD) történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Keresztes Csaba főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Kis József történész, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára
Menyhárt Viktor közgazdász-történész
Molnár Ágnes (PhD) etnográfus-kulturális antropológus, Miskolci Egyetem, Antropológiai és Filozófiai Tudományok Intézete, Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék
Mózessy Gergely történész-levéltáros, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár
Ö. Kovács József (DSc) történész-levéltáros, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet, Jelenkortörténeti Tanszék
Pál Zoltán Miklós (PhD) történész–levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Pénzes János (PhD) geográfus, Debreceni Egyetem Természettudományi és Technológiai Kar, Földtudományi Intézet, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék
Polyák Petra (PhD) főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára
Ruzsa Éva főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltára
Szabó Péter (PhD) környezettörténész és történeti ökológus, Cseh Tudományos Akadémia Botanikai Kutatóintézete és Masaryk Egyetem, Társadalomtudományi Kar, Környezeti Tanulmányok Tanszék
Szulovszky János (CSc) történész-etnográfus, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Wencz Balázs (PhD) történész, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára

Contents

Methodologies

Territorial Inequality in the Historical Space. Final Studies of the Territorial Inequality Workgroup of the MTA–BTK Lendület Ten Generations Research Group

Demeter, Gábor
Regional Development Levels and Territorial Inequalities in the Carpathian Basin (1720–1910). Opportunities and Difficulties of GIStorical and Historical Statistics 9

Földvári, Péter – Demeter, Gábor
Long-term Studies of Development and Inequality Using Structural Equation Modeling (SEM) in the Kingdom of Hungary (1786–1910) 43

Szulovszky, János
Territorial Inequalities in the Presence of Crafts and Small Industry in Hungary (1857–1910) 89

Demeter, Gábor – Pénzes, János
District- and County-Level Territorial Inequalities in Dualist-Era Hungary (1880–1910) 151

Studies

Pál, Zoltán Miklós
Research on "Local Society" at the Institute of Social Sciences of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party 167

Ruzsa, Éva
The Plundering of the Germans of Bátaszék between 1945 and 1948. The Problem of Historical Reconstruction 219

Polyák, Petra
The Nationalization of Residential Properties in Pécs in 1952 235

Kis, József
"Kulak Trials" in Miskolc and the Miskolc District 263

Book reviews

Szabó, Péter
Waters and Forests on the Border of the Ottoman Occupation: Traditional Themes in a New Approach (Vadas, András: *The Environmental Legacy of War on the Hungarian-Ottoman Frontier, c. 1540–1690*) 287
Gőzsy, Zoltán
Episteme, Techné, Empiricism (Verena Lehmbrock: *Der denkende Landwirt. Agrarwissen und Aufklärung in Deutschland 1750–1820*) 291
Horváth, István
Voters and the Elected in Eger in the 19th Century (Berecz, Anita: *Földesúri jobbágyok – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben*) 298
Csikós, Gábor
A Turkish Village with International Lessons (Özge Sezer: *Forming the Modern Turkish Village. Nation Building and Modernization in Rural Turkey during the Early Republic*) 301
Menyhárt, Viktor
Empty Spain – Journey to a Country That Never Was (Sergio del Molino: *La España vacía. Viaje por un país que nunca fue*) 306
Csikós, Gábor
Eternal Kingdom or Communism? Jehovah's Witnesses and Soviet Power (Emily B. Baran: *To Make a Village Soviet. Jehovah's Witnesses and the Transformation of a Postwar Ukrainian Borderland*) 311
Wencz, Balázs
Revolutionary Transformation in the Countryside (Apor, Péter: *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946*) 317
Jobst, Ágnes
Agriculture in Vas County – From a Bird's-Eye View (Horváth, Antal: *Keresztmetszet – A hatalom és a parasztság Vas megyében 1949–1956*) 321
Mózessy, Gergely
Microhistories of Church Persecution (Gál, Máté: *A katolikus egyház és a hitgyakorlás korlátozása Heves megyében, 1950–1962*) 325
Ö. Kovács, József
Marsh Drainage in an Albanian Region and the Global Issues of Communist Projects (Artan R. Hoxha: *Sugarland. The Transformation of the Countryside in Communist Albania*) 330
Balogh, Róbert
Forest Management in the Soviet Union – A New Reading (Elena Kochetkova: *The Green Power of Socialism. Wood, Forest, and the Making of Soviet Industrially Embedded Ecology*) 332

Ö. Kovács, József
The Land as a Shaper of History and Society (Liesbeth van de Grift – Dietmar Müller – Corinna R. Unger [eds.]: *Living with the Land. Rural and Agricultural Actors in Twentieth-Century Europe. A Handbook*) 337
Keresztes, Csaba
Economic Restructuring and the Lessons of a Missed Analysis (Bertalan, Péter: *Sorsfordító évek 1990–1994. Dilemmák és alternatívák a gazdaságpolitikában*) 343
Molnár, Ágnes
Persistent Transience (Vigvári, András: *Zártkert-Magyarország – Átmeneti terek a nagyvárosok peremén*) 347
Ö. Kovács, József
Histories of Subordination about Rurality and Peasantry (Eric Vanhaute: *Peasants in World History*) 353

Authors 357

Sorozatunk ötödik kötete a *Trendek* és *töréspontok* köré szerveződik. A területi egyenlőtlenségek problémája a geográfia és a gazdaságtörténet régi kérdése. A 2019-ben indult *Tíz nemzedék és ami utána következik…* című MTA Lendület-projekt keretében Demeter Gábor és kutatótársai egy nemzetközileg is egyedülálló, tízmillió adatot tartalmazó társadalom- és gazdaságtörténeti adatbázist állítottak össze Magyarországról az 1720 utáni időszakra. A *Módszertanok* rovatban az ezen forráscsoportra alapozott kutatás zárótanulmányai a történeti Magyarország vidéki társadalmának életét leíró trendeket és az ezeket megszakító töréspontokat elemzik. Utóbbiak egy-egy esettanulmány keretében is főszerepet kapnak: a bátaszéki németek, a borsodi – kuláknak minősített – gazdák és a pécsi lakástulajdonosok 1945-öt követő vagyonfosztása több generáció traumatikus élménye; a tanulmányok egyben rámutatnak a helyi közösségek életében a mai napig alig kibeszélt történések feldolgozásának jelentőségére. Az előző években megkezdett hagyományt folytatva a kötetet gazdag, kilenc külföldi és hat hazai munkát bemutató könyvszemle zárja.

A szerkesztők

9 789634 164906

Ára: 5400 Ft